

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Bornholms Højskoleliv

Af Svend Aage Møller

BORNHOLMS
HØJSKOLELIV

Svend Aage Møller

BORNHOLMS HØJSKOLELIV

UDGIVET I ANDLEDNING AF
BORNHOLMS FOLKEHØJSKOLES
100 ÅRS JUBILÆUM
DEN 3. NOVEMBER 1993

BORNHOLMS REKLAMEBUREAU
NEXØ 1993

Udgivet af Bornholms Reklamebureau
i samarbejde med Bornholms Folkehøjskole

Tak til Sparekassen Bornholms Fond, som ved en
generøs gave har gjort udgivelsen mulig

Produktion: Bornholms Reklamebureau
Tryk: Bornholms Tidende

ISBN 87-984753-0-4

Indhold

Indledende bemærkninger	Side 7	Tredie del	Side 67
Første del	Side 11	Højskolen ved Ekkodalen	
Højskolerne på Bornholm 1856-1993 - en kort oversigt		Kapitel 11	Side 69
Anden del	Side 19	Oprettelsen og forstander N. P. Jensens tid 1893-1901	
De første højskoler på Bornholm 1856-1893		Kapitel 12	Side 103
Kapitel 1	Side 21	F. Chr. Krebs Langes tid 1901-06	
Virksomheden i Åkirkeby 1856-58		Kapitel 13	Side 115
Kapitel 2	Side 29	Andreas Hansens tid 1906-23	
Højskolen og vækkelsesbevægelserne - en personlig vurdering		Kapitel 14	Side 146
Kapitel 3	Side 31	Frode Aagaards tid 1923-34	
Forsøgene i Åker 1863 og 1867-68		Kapitel 15	Side 167
Kapitel 4	Side 34	Thomas Thomsens tid 1934-40	
Højskolekurserne i Sandvig		Kapitel 16	Side 183
Kapitel 5	Side 36	Krigstid og krisetid 1940-44	
Højskolen på Pæregård i Østerlars		Kirkegaard Jensens forstandertid 1940-41	
Kapitel 6	Side 39	Gamborg Nielsens forstandertid 1941-44	
Højskolen i Østermarie - Julius Bohns tid 1870-76		Bestyrelsens videre arbejde Skolevirksomheden 1942-44	
Kapitel 7	Side 50	Kapitel 17	Side 211
Chr. Brodersens tid 1876-78		Forstanderskifte og fred igen	
Kapitel 8	Side 52	Aksel Lauridsens første tid 1944-45	
Johan og Ludvig Bøgeskovs tid 1878-85		Fjerde del	Side 219
Kapitel 9	Side 58	Højskolens elever 1893-1953 i tal	
Alfred Foverskovs tid 1885-93		Kapitel 18	Side 221
Kapitel 10	Side 64	Generel statistik	
Østermarie-eleverne i tal		Elevtilslutning, højskolehyppighed, elevernes hjemsteder, erhvervsbaggrund og aldersfordeling	

Kapitel 19 Side 233	Kapitel 22 Side 248
Elevbetaling og understøttelse	Bornholmerne og højskolebevægelsen
	Elevforeningen, elevbesøg på andre højskoler,
Kapitel 20 Side 237	elevernes navne, supplerende tabeller
De bornholmske landboelever	Aktionærer og bidragydere
Hvor kom de fra?	
Og hvad blev der af dem?	Konkluderende betragtninger Side 263
Kapitel 21 Side 245	Fortegnelse over kilder Side 267
Højskoleeleverne i det offentlige liv	Noter Side 270
Medlemmer af sogneråd og formænd m.v.	Register Side 279
i andelsbevægelse og foreninger	

Indledende bemærkninger

I indeværende år, 1993, er det 100 år siden, Bornholms Højskole på sit nuværende sted ved Ekkodalen begyndte sin virksomhed. Der havde været forberedelser hele foråret 1893, den 16. juli blev grundstenen nedlagt, og den 3. november begyndte den sin virksomhed som højskole.

Det er i den anledning, denne bog udsendes - ikke som et festskrift direkte i anledning af jubilæet, men en skildring af den bornholmske højskolebevægelses historie.

Den første begyndelse blev imidlertid gjort længe før 1893.

Det skete i Åkirkeby allerede i 1856, men det blev ret kortvarigt. I 1866 begyndtes der så småt igen, denne gang i Sandvig, og fra da af har der med enkelte korte afbrydelser været holdt højskole på Bornholm lige siden. Efter to år i Sandvig var det fra 1868 på Pæregård i Østerlars, og fra 1870 i en nyopført skolebygning i Østermarie.

Virksomheden i Østermarie måtte imidlertid opgives i vinteren 1892-93. Arbejdet dér havde imidlertid ikke været forgæves. Det ser i høj grad ud til, at der var lagt et godt fundament for en videreførelse på et nyt sted, da man kørte fast i Østermarie. Det blev så den nuværende højskole ved Ekkodalen, som har fungeret lige siden.

Nærværende bog indeholder som første del en kort oversigt over hele forløbet fra den første begyndelse i 1856 og helt frem til nutiden.

Dernæst følger som anden del en detaljeret skildring af de første højskoler indtil skolen i Østermarie måtte ophøre.

Derefter følger som tredje del en udførlig skildring af virksomheden på den nye højskole ved Ekkodalen frem til 1945.

Endelig er der som fjerde del en statistisk bearbejdning af sidstnævnte skoles elevhold i tidsrummet 1893-1953.

Når jeg indleder bogen med en kort oversigt over hele historien, er det, fordi denne skulle give mulighed for hurtigt at skaffe sig et overblik over hele forløbet. Derefter skulle det være muligt at "plukke" i resten af skildringen inden for områder, der eventuelt har den enkelte læsers særlige interesse, f.eks. den tid,

man selv har været elev e.lign. samtidig med, at man kan bevare overblikket ved hjælp af oversigten.

Når jeg slutter den detaljerede skildring med 1945, er det af flere grunde. Først og fremmest det historiske forhold, at antallet af bornholmske elever efter den tid blev så lille, at skolens rolle som lokal højskole reelt var udspillet.

Og da det under arbejdet blev klart for mig, at der med hensyn til denne funktion som lokal skole er klare sammenhænge mellem højskolen i Østermarie og den nye ved Ekkodalen, er jeg kommet til den slutning, at det historisk set er langt vigtigere at få registreret den ældste højskolehistorie nu ved denne lejlighed, da den ellers kunne være i fare for at gå helt i glemmebogen.

Tiden efter 1945 blev i mange år én lang, sej kamp for skolens overlevelse, og herunder skiftede den karakter til en i princippet landsdækkende højskole med de samme betingelser som alle andre, men med det ikke ubetydelige handicap, at den ligger i en yderkant af landet. En stor del af denne historie har jeg ganske vist allerede bearbejdet, men den hører naturligt hjemme sammen med en skildring af det videre forløb frem til i dag. Når det ikke er med her, men må vente til en eventuel senere udgivelse, har det noget at gøre med et par andre grunde til at standse ved 1945. Det er dels bogens omfang, dels at jeg efter et intenst arbejde har behov for et pusterum, og endelig dels på grund af tidnød.

Lidt forenklet sagt drejer meget af den lidt ældre historieskrivning om de danske højskoler sig i det væsentligste om tre forhold: 1) de idéhistoriske forudsætninger, 2) de enkelte højskoler som institutioner og 3) disses forstandere. En af denne skoles forstandere, Thomas Thomsen, skal således et sted have skrevet, at han ikke kunne få øje på nogen lærerstand i højskolernes historie.

Jeg har her forsøgt at anlægge et bredere sigte. Skolens ledere er fortsat tilgodeset i betydelig grad, da de som noget selvfølgelig blev betragtet som hovedpersonerne og reelt også var det. Men i det omfang, kvinderne har gjort det muligt, er også lærere, bestyrelsesmedlemmer, aktionærer og andre inddraget i skil-

dringen. Desuden har jeg lagt megen vægt på, at såvel hovedpersonerne som tidligere elever selv kommer direkte til orde i skildringen. For de sidstnævntes vedkommende er det især ved erindringer, vi har bedt dem skrive, eller ved andet tilgængeligt materiale. Det har medført, at der en del steder er ret hyppige skift mellem citaterne og min tekst. Det gør uvægerligt skildringen sværere at læse i sammenhæng, men sådan har jeg altså valgt at gøre det. Specielt i erindringsstoffet er der uundgåeligt nogle gentagelser, men de er dog tilstræbt begrænset til det mindst mulige.

(Noget af det citerede stof fra den ældste tid, specielt af Lucianus Kofod og Julius Bon, men også i nogen grad senere stof af Andreas Hansen, har i de originale kilder et væld af fremhævelser - og endda ekstra fremhævelser inden for disse. Af hensyn til tekstens udseende og lettere læselighed er disse fremhævelser udeladt her i bogen. Enkelte af dem er dog markeret med anførselstegn).

I skildringen som helhed har jeg endvidere forsøgt at inddrage så mange sider af højskolevirksomheden som muligt, lige fra det overordnede formål med virksomheden, ånden bag det hele så at sige, til undervisningen, det daglige liv, og ikke mindst de mange praktiske forhold og økonomiske problemer, der også var en uundgåelig del af foretagendet. Og ligeledes hvordan de største af disse ting flere gange blev klaret ved store indsamlinger af penge blandt "højskolens venner" rundt om på øen.

Udover det har jeg så vidt muligt forsøgt at kaste lys over skolens funktion som lokal højskole - så at sige dens samspil med det bornholmske lokalsamfund. Det kommer især til udtryk i de statistiske analyser i den sidste del, men hvor kilderne har gjort det muligt, har jeg også i den almindelige skildring forsøgt at indkredse den grundtvigske højskolebevægelse lidt nærmere.

Når det gælder den ældre tid, især før 1893, men i nogen grad også helt frem til 1923, så er kildematerialet noget "ujævnt", og det bærer fremstillingen naturligvis præg af. Der er en del "bare pletter", som man gerne ville have nærmere belyst, men må lade ligge, fordi der ingen relevante oplysninger findes. Noget lignende kunne siges om billedmaterialet, som man godt kunne ønske havde noget større spændvidde såvel med hensyn til spredning i tid som i motiverne art. Ved lån af nogle private fotoalbum er det dog lykkedes at få lidt mere med end de "officielle" elevbilleder. (Hvor intet andet er nævnt i billedteksterne, er billederne nogle, der er fundet i skolens gemmer, eller nogle, vi har fået foræret i forbindelse med indsamlingen af kilder).

Som det vil fremgå, har jeg fundet det naturligt i hovedsagen at lade de enkelte forstanderes "regeringstid" danne grundlag for kapitelinddelingen.

Fremstillingen inden for de enkelte kapitler er for det meste tematisk, således at de enkelte emner behandles hver for sig. Dog er Andreas Hansens ret lange forstandertid på 17 år til dels opdelt i tre perioder, således at dette kapitel er en kombination af en tematisk og kronologisk fremstilling.

Det er resultatet af 12 års arbejde i en væsentlig del af min fritid, der fremlægges i denne bog. Det er dog ikke hele arbejdsresultatet. For at kunne lave en fyldestgørende statistik var det nødvendigt at efterforske elevernes hjemsteder og familieforhold, og det førte mig også ind i et slægtshistorisk arbejde, som viste sig at være meget givende og interessant. Uden dette som "sidegevinst", er det ikke sikkert, at de statistiske analyser var blevet så udførlige, som de er. Jeg håber, der i tidens løb vil blive mulighed for at udgive større eller mindre dele af dette stof også.

Allerede mens jeg læste til lærer på Den frie Lærerskole i Ollerup, havde jeg en drøm om engang at foretage noget forskning i højskolens historie, og det ville selvfølgelig være naturligt at begynde dér, hvor man fik sit virke.

Kort efter at jeg i 1967 blev ansat her på Bornholms Højskole, orienterede jeg mig derfor om skolens historie, som den fremstilles i forskellige artikler, og året efter lavede jeg et projektarbejde med eleverne i anledning af, at det om efteråret var 75-året for skolens oprettelse. Senere skrev jeg til årsskriftet en slags historisk kavalkade over noget af stoffet.

Siden lå det ret stille i mange år. Det skyldtes dels travlhed i arbejdet, men også til dels, at jeg i første omgang fandt udviklingen her på Bornholm noget atypisk, og at den derfor forekom knap så interessant som den store "hovedstrøm". Det hed sig således, at den første begyndelse i Åkirkeby var mere landbrugsskole end højskole, og desuden syntes det en fastslået kendsgerning, at hele højskolebevægelsen som inspiration havde en udpræget pietistisk vækelsesprædikant. Dertil kom den underligt "uroelige" begyndelse med skolevirksomhed flere steder inden der endelig blev oprettet en "rigtig" højskole.

Efterhånden som jeg fik lidt mere viden - specielt om højskolerne i bredere almindelighed - ændredes dette billede dog noget, og i 1981 skete der så det, at daværende socialinspektør i Åkirkeby, Werner Hansen, gjorde mig opmærksom på, at det i samme år var 125-året for den første begyndelse i Åkirkeby. Det følte jeg, der måtte gøres noget ved, så det blev markeret ved, at jeg holdt et foredrag om temaer i højskolens historie på efterårsmødet samme år. Foredraget blev senere optrykt som artikel i årsskriftet.

I de forløbne 12 år siden da har jeg så arbejdet videre med stoffet, i den første fase godt hjulpet med indsamling af kildemateriale af min kollega, Steen Balle.

Under arbejdet er de førnævnte - atypiske - ting blevet afgørende korrigeret. Det er desuden blevet mig klart, at forløbet her på Bornholm ikke er noget særligt tilfælde, men tværtimod meget ligner en hel del andre højskoleers udvikling. I denne som i flere andre sammenhænge kunne man derfor godt betegne Bornholm som "Danmark i en nøddeskal". I næsten alle forhold, hvor det er muligt at drage sammenligninger mellem forholdene omkring de bornholmske højskoler og forholdene for højskoler i resten af landet, er der i hvert fald betydelig overensstemmelse.

Og netop fordi Bornholm er et så klart afgrænset område, og Bornholms Højskole i hovedsagen var henvist til at være en lokal skole, har det især i den statistiske del givet nogle formentlig ret enestående muligheder for at klarlægge forholdet mellem skolen og det omgivende samfund. Bornholm er muligvis det eneste sted i landet, hvor en sådan analyse kan foretages - bl.a. fordi øens begrænsede størrelse også gør det overkommeligt.

Det er ikke mindst under dette perspektiv, at hele dette arbejde har været lærerigt og givende, selv om det også har været noget af en kraftanstrengelse at få gjort færdigt.

Arbejdet med kildestoffet har imidlertid også belært mig om, hvor let historiske "sandheder" kan opstå, uden at de har ret meget hold i virkeligheden. Det vil der være nogle eksempler på undervejs.

Jeg vil gerne i denne indledning sige tak til alle, der i en eller anden henseende har medvirket til bogens tilblivelse. Det gælder i første række min kollega,

Steen Balle, som jeg takker for godt samarbejde om at indsamle kilder i den indledende fase. Han fandt frem til nogle kilder, især et stort erindringsværk af en elev fra 1890-erne, og fik et interview med forstander Gamborg Nielsen, uden hvilke skildringen havde manglet nogle meget væsentlige elementer. Desuden tak til Steen for den første korrekturlæsning af det færdige manuskript.

Dernæst vil jeg gerne sige tak til alle de mange rundt omkring på Bornholm og enkelte ovrefra, der har overdraget os billeder eller andet relevant kilde-materiale, der beredvilligt har skrevet skildringerne om deres egen højskoletid eller givet oplysninger om tidligere elever eller andet, det være sig skriftligt, ved mange telefonsamtaler eller ved personlig kontakt. Særlig tak til Hans Markussens slægtinge for lån af hans livserindringer, til Henning Køie og Grete Kusk for foræringen af vandrebogen "Ekko", til Inger Marie Larsen, Åkirkeby, og Ulrik Langskov Hansen, Rønne, for lån af forskelligt meget værdifuldt materiale og til sidstnævnte for lån af private fotoalbums fra Andreas Hansens og Frode Aagaards tid. Desuden særlig tak for mange oplysninger om gamle elever til Kirsten Jørgensen, Åkirkeby, Elsebeth Brandt og Elin Dam, Neksø, Inger og Knud Villy Andersen, Østerlars, og Kirsten Müller, Åkirkeby. Til sidstnævnte ligeledes tak for lån af et privat fotoalbum.

Det har alt sammen været med til at danne et fuldstændigere billede af den folkebevægelse, der førhen var den afgørende forudsætning for højskolens eksistens og trivsel.

Bornholms Højskole i april 1993
Svend Aage Møller

Højskolerne på Bornholm 1856-1993

En kort oversigt

De første højskoler

Den allerførste begyndelse med højskolevirksomhed på Bornholm blev gjort i 1856 i Åkirkeby, hvor de to unge løjtmantro Philip Rasch Dam og Lucianus Kofod etablerede den såkaldte "Bornholms højere Folkeskole". Lucianus Kofod var foruden officersuddannet også seminarist. Skolen fik til huse i Dams hjem, en stor købmandsgård på Torvet, og den fungerede i to vinterhalvår med henholdsvis 22 og 12 elever. Udover selve skolevirksomheden holdtes der offentlige møder hveranden lørdag eftermiddag, i alt 20 i løbet af de to vintre.

Der blev dannet et aktieselskab med det formål at rejse en regulær skolebygning til formålet, men det blev ikke til noget. Virksomheden ophørte, efter at begge de to lærere var blevet medlemmer af Folketinget.

I de følgende 10 år blev der to gange forsøgt på at oprette en tilsvarende skole i Åkirkeby eller dens omegn, første gang i 1863, og den sidste gang i 1867-68, hvor der var udarbejdet en ret detaljeret plan for skolen. Der var desuden optaget forhandlinger med en ung cand.theol., Chr. Thurah, om skolens ledelse og undervisningen, og man havde kig på en gård, som kunne erhverves til formålet. Dette forsøg blev imidlertid afblæst, dels fordi det ikke lykkedes at tegne tilstrækkeligt med aktier, og muligvis dels fordi der samtidig var ved at blive etableret en skole på Pæregård i Østerlars.

Det var den unge lærer fra Sandvig, Peter Julius Bohn, der var på færde. Han begyndte sin folkeoplysende virksomhed tidligt i 1860-erne med såkaldte søndag aften underholdninger i hjembyen. Han deltog som frivillig i krigen 1864, men hjemkommet fra den etablerede han i vinterhalvåret 1866-67 et højskolelignende kursus i Sandvig, hvor han lejede lokaler på den stedlige skole, hvor han selv var lærer. Året efter, 1867-68, blev det gentaget, nu under betegnelsen "Højskole og Navigationsskole". Til denne angives han at have haft 15 elever, og det indbragte ham en statsstøtte på 100 rigsdaler.

I løbet af denne tid må han have indset, at det største behov – og dermed de største muligheder – var i landbefolkningen. Engang i løbet af sommeren 1868 erhvervede han sammen med en landbrugskandidat, Michael Kofoed, som stammede fra Båsegård i Nylars, Pæregård i Østerlars for dér at oprette en højskole og landbrugsskole. Højskoleundervisningen skulle foregå om vinteren, landbrugsundervisningen med et vist islæt af praktisk arbejde om sommeren. Højskolen gik godt de to følgende vintre med henholdsvis 34 og 28 elever, mens den påtænkte landbrugsskole formodentlig aldrig kom i gang.

Efter den anden vinter solgte Julius Bohn imidlertid gården igen, og skolevirksomheden på dette sted ophørte.

Højskolen i Østermarie

Selve tanken blev dog ikke opgivet, og i løbet af sommeren 1870 blev der endnu engang dannet et aktieselskab, som skulle rejse penge til opførelsen af en rigtig højskolebygning. Det var fortsat Julius Bohn, der stod i spidsen for arbejdet, og denne gang lykkedes det at få tegnet tilstrækkeligt med aktier. Bygningen blev opført i Østermarie samme år og indviedes ved starten af den første vinterskole med en stor festlighed den 8. november.

Virksomheden i Østermarie fik en lovende begyndelse med et elevtal den første vinter på omkring 40. Den følgende sommer holdt man så den første pige-højskole på Bornholm med ca. 30 elever.

Der blev dannet et "Folkehøjskole-Samfund", en forening, som havde til formål at yde understøttelse til elever, men den fik ingen lang levetid. Lidt bedre gik det med en anden forening, "Ydun", i hvis regi der blev holdt offentlige møder rundt på øen.

Man havde imidlertid slået et for stort brød op. Der kom ikke så mange penge ind, som man havde regnet med, og byggeriet blev også dyrere end anslået. Resultatet blev en tyngende gældsbyrde, der efterhånden, som det kneb med at fastholde elevtal-

let, skulle blive et alvorligt problem. I 1874 kom man dog så vidt, at man også fik bygget et idrætshus (gymnastiksal) til skolen.

På grund af økonomien og heraf følgende uoverensstemmelser med aktieselskabet, opgav Julius Bon ledelsen af skolen i efteråret 1876 og blev i stedet lærer i København. Han var da kun 35 år. Han døde pludseligt 11 år efter.

Chr. Brodersen, som kom fra en lærerstilling på Hindholm Højskole, fik derefter overdraget ledelsen af skolen. Foruden at være lærer var han også officer, og han synes at have villet indføre en ret streng disciplin, men det gik åbenbart ikke. Der blev tilsyneladende også andre problemer, elevtallet faldt, og efter to år gav han også op.

Derefter blev det de to brødre Johan og Ludvig Bøgeskov, der formodentlig fra efteråret 1878 kom til at føre skolen videre. Det er vistnok i deres tid, at aktieselskabet blev opløst, og skolen blev overtaget som privat ejendom af de to brødre.

Brødrene Bøgeskov stammede fra Herning-egnen, og det hedder sig, at med dem fik Bornholm først en rigtig grundtvigsk højskole. Deres tid nævnes også som Østermarie-skolens glansperiode; især mindedes folk nogle store 4-dages efterårsmøder, som havde været meget vellykkede.

Det førstnævnte med det grundtvigske er nok i det væsentlige rigtigt. Derimod er det ret tydeligt, at det med glansperioden ikke holder. Det kneb fortsat med at få et økonomisk bæredygtigt antal elever; så vidt det kan konstateres var det højeste på omkring 30, men på de fleste hold har det været noget lavere. I 1884 trak Johan Bøgeskov sig ud for at overtage sin kones fødegård, Gadebygård, nogle få kilometer fra højskolen. Ludvig Bøgeskov søgte at føre skolen videre, men året efter afhændede han den og slog sig ned i Vendsyssel som gårdmand.

Den næste, der førte skolen videre, var Alfred Foverskov, ældste søn af den mangeårige lærer i Pedersker, Frederik Vilhelm Foverskov. Han gjorde en energisk indsats for at få det til at gå rimeligt, men kun et par gange lykkedes det at få elevtallet op på over 20; ellers lå det betydeligt under. Efterhånden var skolen således i en meget vanskelig situation, og det er netop under sådanne forhold, at den unge Martin Andersen Nexø blev elev fra januar 1890. Vinteren efter "slog de det sidste slag" og kom op på 25 elever, men da det to år efter trods en ihærdig annoncekampagne kun lykkedes at få nogle ganske få, bekendtgjorde Foverskov, at det blev hans sidste vinter i Østermarie. Der er næppe tvivl om, at han havde tabt et betydeligt pengebeløb på foretagendet, ligesom hans forgængere utvivlsomt også havde det.

Højskolen ved Ekkodalen

Snart efter at det blev kendt, at Foverskov opgav at videreføre skolen, blev der imidlertid taget initiativ til en fortsættelse af virksomheden på et nyt grundlag. Bygningen i Østermarie var dog noget af en klods om benet, idet den var behæftet med en gæld på omkring 7.000 kr., som en stor del af skolens faste støtter stod som kautionister for.

Man enedes dog hurtigt om at opgive en videreførelse i Østermarie og i stedet begynde helt på en frisk i en ny bygning, der skulle placeres centralt på øen. Og det blev på det nuværende sted nær ved Ekkodalen i Almindingen.

Der blev igen dannet et aktieselskab, og det lykkedes hurtigt at få tegnet en aktiekapital på 10.000 kr. Resten af udgifterne ville man finansiere ved at optage et kreditforeningslån.

Der blev købt en grund på 1 tønde land fra Valensgård, og i løbet af sommeren 1893 opførtes så den nye bygning. Grundstenen blev under en stor festlighed nedlagt den 16. juli, og i løbet af det tidlige efterår stod den færdig til at blive taget i brug 3. november.

Det var en T-formet bygning i to etager med en hovedfløj i retningen øst-vest med undervisningslokale, forstanderbolig og elevværelser i overetagen. I den tværgående sydflyj var der i den høje kælder køkken og spisestue, samt vaskerum og et par værelser. Ovenpå var der gymnastik- eller foredragssal. Som et fodstykke på T'et lå der en lav bygning med hestestalde og forskellige andre rum.

N. P. Jensen 1893-1901

Som forstander var realskolebestyrer Niels Peter Jensen fra Neksø blevet antaget. Han ledede skolen i dens første knap 8 år frem til foråret 1901. Han karakteriseres af den senere valgmenighedspræst, Karl Jespersen, som "mangesidig, fantasifuld, stemningsrig, med Rod i det exacte udfoldende sig i det historisk-poetiske, den kloge og grebne Iagttager, ofte søgende det værdifulde fjernt fra Alfarvej".

Mod slutningen af den første vinterskole dannede elevholdet B.H.E., Bornholms Højskoles Elevforening, der i mange år frem fik stor betydning for skolen.

Skolen blev i øvrigt drevet med en forpagtningsordning, idet forstanderen forpagtede skolebygningerne og drev selve virksomheden for egen regning og risiko. Denne ordning kom til at bestå frem til 1943, da skolen overgik til selvejende institution, men en rest af det fortsatte helt frem til 1964.

Det lykkedes i N. P. Jensens tid at komme godt i gang med skolen, og der var jævn god tilgang af ele-

ver, 20, da der var færrest, og 40, da der var flest. Traditionen med offentlige møder fortsatte naturligt nok på den nye skole, og de synes at være kommet i særdeles god gænge.

I år 1900 fik Jensen imidlertid tilbud om at erhverve Hindholm Højskole for om muligt at rette den op efter en langvarig stærk nedgang i elevtallet, og derfor brød han op i foråret 1901.

F. Chr. Krebs Lange 1901-06

Efter N. P. Jensen overtog Frederik Christian Krebs Lange skolen til sommeren 1901. Han var, skriver Karl Jespersen, "ogsaa i sin Skolegerning først og fremmest Præst og Sjælesørger, nidkær Forkynder af det ene fornødne, som hans mandige og tæt sluttede Personlighed bestandig kredser om".

Den gode tilgang af elever fortsatte også i hans tid, og mødevirksomheden fortsatte ligeledes i sin gode gænge. Til disse arrangementer havde der dog ofte helt fra begyndelsen været for lidt plads i salen. For at afhjælpe dette, blev der i 1905 bygget til skolen, idet der blev føjet et stykke til gymnastiksalen mod syd. Det rummede en lærerlejlighed nederst og ovenpå en forlængelse af salen, der i det daglige kunne bruges som undervisningslokale. Tilbygningen kaldtes senere "Sønderomme". Den omtalte hestestald, der lå på dette sted, blev flyttet op til landevejen. Byggeriet blev finansieret ved en storstilet indsamling foretaget af elevforeningen. Noget tilsvarende skulle gentages flere gange senere.

Krebs Lange ledede skolen frem til efteråret 1906, da han brød op for at virkeliggøre en gammel drøm om at blive præst.

Det blev han allerede året efter, idet han blev opfordret til at blive præst for Stevns Frimenighed.

Andreas Hansen 1906-23

Den næste i rækken af forstandere blev Andreas Hansen, som kom fra en lærerstilling på Særslev Højskole på Vestfyn. Ham kan man karakterisere som et litteratur- og teatermenneske, en åndspersonlighed med meget vid horisont. Han er utvivlsomt den af skolens ledere, der har sat sig de dybeste spor i bornholmsk åndsliv, først som forstander i 17 år, siden som præst i ca. 20 år.

Tre år efter Andreas Hansens tiltræden fraveg man – ikke uden betænkelighed – "den rene højskole" og indførte landbrugsfag som en del af undervisningen. Siden var der som en helt selvfølgelig ting altid knyttet en landbrugskandidat til skolen som lærer. Den første af dem var Johannes Jensen, som stammede fra

Kratlund i Pedersker. Han var fast knyttet til skolen i 7 år. Siden var landbrugslærerne oftest kun på deltid.

En anden lærer, der var på skolen i længere tid, i alt 9 år, var Kai Senstius, som var uddannet organist. Det mest almindelige var ellers, at lærerne kun var tilknyttet skolen et års tid eller to, og undertiden kun på et enkelt hold.

I det meste af Andreas Hansens forstandertid fortsatte den gode tilgang af elever. Selvom det gik noget op og ned var der dog et gennemsnit på omkring 30, og var det end små forhold, så kunne det økonomisk bære sig, og foreløbig tog det sig i det store og hele lovende ud.

Omkring midtvejs i Andreas Hansens tid, i sommeren 1914, tog man igen fat på byggeri. Denne gang blev hovedfløjen forlænget ca. 8 m mod vest. Derved blev forstanderboligen væsentligt forøget, og der blev nogle flere værelser i overetagen. Denne gang var det aktieselskabets bestyrelse, der tog sig af finansieringen, i hovedsagen ved at få tegnet flere aktier.

Inden byggeriet var færdigt, brød 1. verdenskrig imidlertid ud, og det medførte en del vanskeligheder, ikke mindst kraftige prisstigninger. Efter en midlertidig nedgang kom der dog godt med elever i de sidste krigsår.

Privat mødte Andreas Hansen også megen modgang i disse år. Han mistede to børn, og hans kone, Inger, blev alvorligt syg. Efter flere sygehusophold og operationer døde hun så også kort før jul 1919.

Sommeren efter dykkede elevtallet helt ned til 13, og dette sammen med, at priserne på livsfornødenheder endnu var høje efter krigen, fik Andreas Hansen til på en generalforsamling at erklære, at han ikke kunne fortsætte uden økonomisk støtte. Hans udtalelse medførte en del diskussion, som mandede ud i, at aktieselskabet og elevforeningen gik sammen om en ny indsamling til en "Hjælpefond". I løbet af kort tid lykkedes det at få indsamlet mere end 12.000 kr., og disse penge kom i de følgende ca. 20 år til at gøre god gavn til forskellige ting.

De vanskelige tider, men især hans kones og to børns død, sled på Andreas Hansen, så da valgmenigheden et par år efter tilbød ham at blive præst i Rønne-afdelingen, slog han til. Af forskellige grunde trak tingene dog ud, så han først fratrådte forstanderstillingen i efteråret 1923.

Frode Aagaard 1923-34

Den næste forstander blev den kun 27-årige Frode Aagaard, som kom fra en lærerstilling på Vinding Højskole på Vejle-egnen. Han var et meget politisk og samfundsmæssigt engageret menneske, og han skildres i øvrigt som meget åben og livlig. Han fik en god start med godt med elever, især på sommerholdene.

Det skyldtes dog i væsentlig grad, at han formåede at "hente" en del piger fra Jylland til skolen, idet han var ret kendt i forbindelse med ungdomsarbejde.

Fra skolens oprettelse i 1893 og frem til slutningen af 1920-erne var der noget svingende elevtilslutning. Det laveste tal var som tidligere nævnt omkring 20, det højeste omkring 40, men i det længere løb var der dog en vis stabilitet. Gennemsnittet for vinterholdene lå omkring 30, for sommerholdene lidt lavere. Frem mod 1930 begyndte tallene imidlertid at falde, og på vinterholdet 1931-32 blev det kun til 11 elever før jul. Denne nedadgående tendens skulle vise sig uafvendelig.

De faldende elevtal fik nogle gamle elever til at tale for en modernisering af skolen; specielt foreslog de forbedringer med hensyn til køkken- og spiseforhold. Igen blev der sat en indsamling i gang, og så blev den gamle spisestue lagt sammen med køkkenet, og der blev indrettet en ny spisestue i lærerlejligheden i "Sønderomme".

Det hjalp dog ikke på elevtilgangen, og det måtte naturligvis give Frode Aagaard noget at tænke på. Da han et par år senere fik tilbud om at overtage Vestbirk Højskole hjemme i Jylland, slog han derfor til og fratrådte til april 1934 efter vinterskolens afslutning.

Thomas Thomsen 1934-40

Aagaards afløser blev Thomas Thomsen, som kom fra Galtrup Højskole på Mors. Han var uddannet bygningshåndværker, før han blev lærer, og det hedder i øvrigt om ham, at han besad en usædvanlig stor viden. Men han var tung og uinspirerende i sin fremstillingsform, og det gav ham trods ubestrideligt fine menneskelige egenskaber et dårligt rygte som lærer og foredragsholder.

Hans opgave med at videreføre skolen havde i det hele taget ikke gode udsigter. Tilslutningen fra de gamle kredse på Bornholm var stærkt aftagende, ligesom tilgangen til højskolerne som helhed også længe havde været dalende. Elevtallet svingede fortsat noget, men kun en enkelt gang nåede man op over 20. Da man i de sidste par år af 1930-erne kom så langt ned, at statsanerkendelsen – og dermed statstilskuddet – var i fare, bestemte bestyrelsen sig til at skride til afskedigelse af Thomsen. Som et plaster på såret købte skolen senere hans landejendom, kaldet "Godset", som Andreas Hansen havde erhvervet i 1918, og som siden gik i "arv" til de næste forstandere. Thomsen fratrådte til april 1940 efter vinterskolens afslutning.

Krigstid og krisetid 1940-44

Som midlertidig forstander ansatte bestyrelsen valgmenighedens hjælpepræst Kay Kirkegaard Jensen. Han var populær, og dette sammen med, at situationens alvor formentlig var gået op for højskolens støtter, medførte et elevhold på 27 i sommeren 1940.

Men der måtte gøres noget mere. For sidste gang foranstaltede elevforeningen en større indsamling, og så skred man i sensommeren 1940 til en gennemgribende modernisering af skolens hovedfløj. Overetagen blev fuldstændig ombygget, og i stedet for de gamle værelser af forskellig størrelse blev der nu indrettet dobbeltværelser over det hele. Der blev desuden indlagt centralvarme, og en del mindre forbedringer i underetagen samt udbedring af kloakforholdene blev foretaget.

Til vinterskolen samme år, 1940-41, blev der antaget en ny lærer, Peter Gamborg Nielsen, med henblik på, at han senere skulle overtage ledelsen. Det skete så til den næste sommerskole. Han viste sig imidlertid at være af en ilter og stridbar natur og kompromisløs i sin glødende nationalfølelse. Da 2. verdenskrig som bekendt var i gang på det tidspunkt, og Danmark var blevet besat, skabte det snart problemer; det skabte splittelse i stedet for samling. Det lykkedes at fastholde de pæne elevtal et par år, men derefter gik det nedad igen. Dette sammen med Gamborgs karakter medførte, at bestyrelsen i slutningen af 1943 også skred til afskedigelse af ham.

I 1942 kom der en helt ny lov for højskolerne. Den indebar bl.a., at der kunne søges om statslån på meget fordelagtige vilkår til nybyggeri og forbedringer. En betingelse var dog, at skolen var en selvejende institution. Som direkte konsekvens af denne lov gik Bornholms Højskole i 1943 derfor over fra at være et aktieselskab til en selvejende institution. Ændringen blev vedtaget næsten uden indsigelser, men der skulle en del møder og generalforsamlinger til for at få alt det formelle i orden. Ved overgangen stod elevforeningen i øvrigt som ejer af næsten halvdelen af aktierne. De var dels erhvervet i forbindelse med indsamlingerne, dels overdraget fra enkeltpersoner i årenes løb.

I de sidste år af 1930-erne var der i ledende landbokredse planer om oprettelsen af en uddannelsesinstitution for landboungdommen – formentlig som et led i bestræbelserne på at fastholde dem i landbruget. Der var forhandlinger i gang om at placere denne skole i nær tilknytning til højskolen, men i mellemtiden kom krigen, og sagen blev udsat. Et par år senere blev den taget op igen, men nu var der kun tale om en husholdningsskole. Det lykkedes dog ikke at rejse den fornødne kapital. Men som en besked mellem-løsning blev der i 1943 etableret en kursusafdeling i "Sønderomme" med skolekøkken nederst i den tidli-

gere spisestue og et almindeligt undervisningslokale i rummet ovenpå. I nogle år frem blev dette så brugt til korte husholdningskurser på vistnok 4 à 6 uger, ligesom der også blev husholdningsundervisning for de kvindelige elever.

Af andre ting fra Gamborg Nielsens korte forstandertid kan nævnes, at sommerkurset blev forlænget fra 3 til 4 måneder, således at det først sluttede med udgangen af august.

Gamborg Nielsen fratrådte ligesom flere af sine forgængere efter vinterskolens afslutning, i dette tilfælde i foråret 1944.

Aksel Lauridsen 1944-64

Gamborg Nielsens afløser blev Aksel Lauridsen, der i nogle år havde været leder af Herning Friskole, men derefter en kort tid været lærer hos Frode Aagaard på Vestbirk Højskole.

Lauridsen tiltrådte til sommerskolen 1944, og året efter oplevede de sammen med det nyligt ankomne sommerhold befrielsen den 4. maj 1945.

Med Lauridsen lykkedes det at få elevtallet noget op det sidste krigsår og i tiden lige efter. Men derefter styrtdykkede det nærmest, især på grund af de bornholmske piger, der næsten helt forsvandt. Det lykkedes dog at supplere med en del elever ovrefra, men tallene vedblev i lang tid at ligge meget lavt. I 10-året 1945-55 lå det samlede gennemsnit på 12, og da minimumskravet for en igangværende godkendt skole efter den tids beregningsmodel var på godt 13, måtte man i mange år søge dispensation fra denne regel. Man var imidlertid velvilligt indstillet fra ministeriets side og gav dispensationen indtil nye muligheder viste sig.

På grund af de få elever måtte de nødvendige supplerende indtægter naturligvis komme ind på anden måde, og Lauridsens tid blev derfor en periode præget af en næsten utrolig aktivitet og foretagsomhed. Det gjaldt de korte 8- og 14-dages sommerkurser, som efterhånden blev en meget væsentlig del af virksomheden, det gjaldt udlejning til korte faglige kurser af mange slags, udlejning til lejrskoleophold for såvel skolebørn som voksne seminarieelever, mødevirksomhed af forskellig art samt udvekslingsbesøg mellem Bornholms Højskole og flere svenske folkehøjskoler. Med undtagelse af det sidstnævnte, som naturligvis ikke gav nogen indtægter, havde alt det andet godt nok været der i forvejen, men ikke i nær samme omfang.

For at klare behovet for værelser til de mange kurser og andre måtte der bygges, og til dette blev den nye lov en god hjælp. Derfor blev Lauridsens periode trods de lave elevtal den periode, hvor der har været

størst byggeaktivitet på skolen. I 1946 byggedes "Annekset" med værelser til ca. 40 personer; i 1950 fulgtes det af to husvildebaracker, der var blevet ledige, og som blev kaldt for "Solgården" og "Grønnegården"; i 1952 blev der bygget en del om i køkkenet og en helt ny spisesal blev opført samtidig med, at der blev foretaget ændringer i hovedfløjen, og "Sønderomme" blev istandsat. I årene derefter fulgte så i to omgange en forlængelse af "Annekset" med en maskinteknisk afdeling.

Fra 1955 gav en mindre lovændring mulighed for at få godkendt kursus, der var på mindre end 5 måneder også i vinterhalvåret. Derfor blev der indført 3 mdr.s kursus fra januar sideløbende med 5 mdr.s kurset, og på den måde lykkedes det at få elevtallet lidt op. Efterhånden var sommeren derimod så optaget af korte kurser og andre aktiviteter, at man fra året efter opgav sommerskolen.

Lidt senere gav en ny lov om sygeplejeuddannelsen imidlertid anledning til overvejelser om at etablere en sygeplejeforskole på højskolen. Der kom forhandlinger i gang og alle godkendelser kom i hus i løbet af 1958. Til dette projekt skulle der dog bygges igen, men i mellemtiden kom der byggestop og andre hindringer.

Sygeplejeforskolen kom dog i gang til august 1959, og nogenlunde samtidigt tog et storstilet byggeri sin begyndelse. Det var den nye vestfløj med ny forstanderbolig, undervisningslokale, forstanderindelejlighed og elevværelser. Dernæst en lærerlejlighed og som 2. etape året efter en ny foredragssal, et demonstrationslokale samt diverse ombygninger og forbedringer i de gamle bygninger. Endelig blev et gammelt husmandssted et par hundrede meter fra skolen opkøbt, og i det blev der indrettet to lærerlejligheder.

Trods de gode muligheder for statslån medførte det omfattende byggeri alligevel, at skolen fik en stor gældsbyrde, en byrde som den for så vidt har haft at slås med lige siden.

Succesen med sygeplejeforskolen lod vente lidt på sig, men efterhånden kom man op på pæne elevtal. Der var 36 sygeplejeelever det år, der var flest, og man kunne endda have fået flere. Som tingene havde udviklet sig, var denne skole dog nærmest en ren fagskole med ganske strenge eksamenskrav. Derfor var det for så vidt en logisk konsekvens, at uddannelsen nogle år efter blev ændret og forskolerne forsvandt fra højskolerne.

Det er blevet sagt af folk, der var tæt på højskolen, at uden Aksel Lauridsen havde Bornholms Højskole ikke overlevet. Og det er uden tvivl så rigtigt, som det er sagt. Efter alt, hvad han har efterladt sig af skriftlige udsagn om sit virke på skolen, kan man sige, at han identificerede sit eget personlige liv så stærk med skolens skæbne, at dens overlevelse blev en livsnødvendighed for ham.

Situationen var imidlertid hele tiden sådan, at det kostede et nærmest overmenneskeligt slid, og det tog i længden på helbredet. I foråret 1964 måtte han give op. Efter sigende havde han af sin læge fået at vide, at hvis han ville gøre sig håb om at leve ret meget længere, måtte han holde op med højskolearbejdet. Han fratrådte 1. december samme år for at blive præst i Velling i Vestjylland, men allerede 14 måneder senere, i januar 1966, døde han.

Svend Aage Bülow 1964-70

Lauridsens afløser blev Svend Aage Bülow, som kom fra en lærerstilling på Den frie Lærerskole i Ollerup. Allerede før hans tiltræden blev det bestemt at foretage nogle ændringer i undervisningsstrukturen på højskoleholdet. I stedet for den hidtidige brede vifte af fag, som alle elever fulgte undervisningen i, og kun med ganske få tilvalgsfag, blev der indført nogle såkaldte "liniefag", som bestod i, at man i et vist antal timer udelukkende beskæftigede sig med et bestemt fag eller fagområde, og hvoraf den enkelte elev kun kunne vælge ét. De tre liniefag var naturfag, som var tænkt som en forberedelse til sygeplejeforskolen, kunst, især som praktisk værkstedsfag, og endelig engelsk.

Kort tid efter Bülows tiltræden ændrede man også tidspunkterne for højskoleholdet, således at der blev to kurser à 4 måneder forår og efterår sideløbende med sygeplejeforskolen (som dog var på 5 måneder).

(Det var situationen, da jeg kom ind i billedet 1. august 1967. SAM).

Som nævnt skete der ved denne tid en ændring af sygeplejeuddannelsen. Tendensen gik mod, at sygehusene oprettede deres egne forskoler, og derfor blev det klart, at denne del af højskolevirksomheden ville have begrænset tid tilbage. Alligevel kom det hurtigere end ventet, da der til efterårsholdet 1968 kun meldte sig 6 elever – trods kraftig annoncering. Sygeplejeforskolen måtte derfor nedlægges, og dermed kan man sige brast den sidste drøm om at gøre skolen levedygtig med langtidselever.

Da det ydermere kun blev til 14 elever på højskolens efterårshold, måtte der ske en forandring. Den blev, at der fra nytår 1970 kun blev ét højskolehold à 5 måneder, og at sommeren og det tidlige efterår helt blev helliget kortkursusvirksomhed. Nogle år før var ideen om korte kurser for pensionister opstået, og nu var tiden moden til, at man kunne arrangere et større antal af dem – ældrekurser, som de oftest er blevet kaldt.

I de godt 20 år, der er gået siden, har det udviklet sig til, at der er korte kurser i ca. 4 1/2 måned og i de seneste år med et deltagerantal på omkring 1000. I

mange år har disse kurser udgjort langt hovedparten af skolens økonomiske grundlag.

I 1968 rejste valgmenighedens præst, Erling Kristiansen, som tidligere en del år havde været tilknyttet skolen som lærer, til Jylland for at blive sognepræst i Gylling i nærheden af Horsens. Bülow havde da i nogen tid forberedt sig til at blive præst, og det endte derfor med, at han fremskyndede sine studier, fik aflagt eksamen og overtog så stillingen sideløbende med forstanderhvervet. Allerede i 1970 fik han imidlertid mulighed for at blive valgmenighedspræst i Bøvlingbjerg i Vestjylland og fratrådte derfor i forsommeren samme år. I knap to måneder derefter vikarierede højskolelærer Richard Syberg fra Bräkne Hoby i Blekinge som forstander.

Kjeld Hansen 1970-87

Bülows afløser blev Kjeld Hansen, som stammede fra Fyn. Han havde været lærer på forskellige højskoler og i ca. 10 år været forstander for en efterskole i Vestjylland, som han omdannede til ungdomshøjskole.

Med sygeplejeforskolens ophør forsvandt grundlaget for højskoleholdets naturfagslinie, men ellers fortsatte dette traditionelle 5 mdr.s kursus i en del år med kunst og fremmedsprog som liniefag. På et tidspunkt blev et par tilvalgsfag slået sammen til en tekstlinie, og med ansættelsen af en ny lærer i 1975, blev der også oprettet en journalistiklinie.

For at give et jævner forløb mellem vinterskolen og sommerkurserne vendtes der i 1978 tilbage til de gammelkendte tider med start på vinterskolen den 3. november.

Trods alle disse tiltag kneb det dog stadig med at få elevtallet op på en rentabel størrelse, og under indtryk af andre skolers succes på et bestemt felt, blev vinterskolen fra efteråret 1978 omdannet til kunsthøjskole, og sproglinien og journalistiklinien blev dermed ophævet.

Omdannelsen medførte en god tilgang af elever på det første hold, men gav også anledning til en mængde problemer, indtil der blev fundet en form, der passede ind i skolens helhed.

I den nye skikkelse fik vinterskolen keramik, tegning/maling og tekstil som speciallinier. I den form har det med enkelte mindre justeringer fungeret siden da.

I de første mange år med sommeren helliget de korte kurser for ældre, var der normalt kun 8 kurser à 14 dage. Det passede med skolens lovpligtige undervisningstid, og der blev holdt sommerferie på samme tid ved at skolen lukkede i tre uger. Af økonomiske grunde blev dette dog ændret omkring 1980, så det

efterhånden blev til 12 gange 14 dage, hvor man så måtte skiftes til at holde sommerferie.

Af byggerier er der i de sidste ca. 20 år foretaget to store nyskabelser. Helt tilbage fra Lauridsens tid forelå der planer om en udvidelse af den gamle hovedbygning med en ny fløj mod nord. Der skete ændringer af projektet undervejs, og det endte med at blive udstykket i 10 små elevhuse. I 1973 var tingene nået så vidt, at byggeriet kunne foretages, og de 10 huse opførtes så i løbet af godt et år på et areal syd for skolen, der var mageskiftet med "Godset" øst for landevejen. Samtidig blev der bygget en ny varmecentral, der skulle forsyne hele komplekset med varme. Byggeriet betød en kolossal landvinding med hensyn til værelsernes standard, og så snart det var færdigt, blev de gamle husvildebarakker fjernet.

Snart efter begyndte dog den første planlægning af det næste byggeri. Denne gang var det køkken og spisesal, det gjaldt. Med de mange sommerkurser med efterhånden over 70 deltagere, var de gamle forhold for små og især meget uhensigtsmæssige.

Efter næsten 10 års ventetid på de billige statslån med rentetilskud og adskillige andre komplikationer, kom det i sommeren 1986 dog så vidt, at man kunne gå i gang. I juni blev der gravet ud, og i løbet af ca. 10 måneder stod det hele færdigt til at blive taget i brug på sommerkurserne 1987. Også det byggeri må betegnes som en stor landvinding for skolens ydre rammer.

Senere samme år fyldte Kjeld Hansen 62 år og benyttede den lejlighed til at gå på førtidspension ved udgangen af 1987.

Karsten Thorborg 1988-

Kjeld Hansens afløser blev Karsten Thorborg, som kom fra en lærerstilling på Uldum Højskole.

I det store og hele er skolen siden fortsat i det tidligere lagte spor med 5 måneders højskole om vinteren – hvor der som omtalt ovenfor lægges særlig vægt på kunst og kunsthåndværk – og korte kurser i hele sommersæsonen. Efterhånden blev der skaffet flere

sengepladser, så der på sommerkurserne blev plads til ca. 90. En nyskabelse inden for disse er nogle kurser med vandringer på Bornholm i én eller to uger. De har vist sig at være en god succes og virker som en god afveksling mellem de mange ældrekurser.

På sommerkurserne nyder skolen helt klart godt af det samme, som får turisterne til at strømme til øen. I en vis forstand har den kun ét virkeligt trækplaster at byde på fremfor alle andre højskoler. Det er alle Bornholms "herligheder".

De er imidlertid ikke så attraktive om vinteren, og også i den henseende deler skolen for så vidt vilkår med turistervhvervet. Det er situationen nu i dens jubilæumsår, og det vil den nok vedblivende være.

Med hensyn til de mere praktiske ting, så fik skolen i eftersommeren 1988 installeret det hidtil største solvarmeanlæg på Bornholm. Tre rækker med i alt 33 solfangere og en samlet varmeplade på 412 kvm blev stillet op på det lavtliggende område vest for de ti elevhuse og derfra forbundet med rør til centralvarmeanlægget. Efter de første "børnesygdomme" fungerer det efter hensigten og klarer almindeligvis det meste af skolens varmebehov i nogle måneder om sommeren.

De seneste år har ellers været en del præget af reparationsarbejder og fornyelser af nogle af skolens ældre dele. Det vil der nok altid være et stort behov for med det efterhånden store kompleks af meget forskelligartede bygninger.

Som det sidste i denne korte oversigt skal endelig nævnes, at de store verdenshistoriske begivenheder i de seneste år med opbruddet i hele Østeuropa også har fået en vis betydning for skolen. Som et led i de mange bestræbelser, der udfoldes for at støtte de gamle østlande, ikke mindst de små baltiske randstater, Estland, Letland og Litauen, har skolen på de to sidste vinterhold haft henholdsvis to og fire elever fra Estland, ligesom der har været noget udlejning til folk fra samme land, der deltog i kursus på AMU-centret i Åkirkeby under projektet Baltisk Uddannelsesø.

Måske vil dette og lignende ting også på længere sigt vise sig som en ny mulighed for skolen, specielt i vintermånederne. Det kan man i hvert fald håbe på.

ANDEN DEL

De første
højskoler
på
Bornholm

Virksomheden i Åkirkeby 1856-58

Forberedelserne

Den 12. februar 1856 bragtes i den daværende "Bornholms Avis" et lille læserindlæg, "Nogle Ord til Bornholmernes Betænkning". Med det kan man sige, at startskuddet til højskolebevægelsen på Bornholm lød.

Indlægget var undertegnet "K. & D.", og det viste sig snart, at bogstaverne stod for Lucianus Kofod og Philip Rasch Dam.

Det samme indlæg kunne få dage senere læses i en anden avis, ugebladet "Folkevennen". Det fremgår af senere indlæg, at det var skrevet af Dam efter opfordring fra Kofod, da denne ikke på det tidspunkt opholdt sig på Bornholm.

Et fyldigt uddrag af indlægget lyder som følger:

"Allerede i flere Aar have høiere Folkeskoler bestaaet deres Prøve og vundet Almeenhedens Aerkjendelse i andre af Rigets Provindser. Disse Skolers Oprettelse er fremkaldt ved Bondestandens Trang til en større Oplysning og aandelig Uddannelse, end den, som Almueskolen er istand til at yde, inden Ugangen af Confirmant-Alderen, en Trang, som Indførelsen af en friere og folkeligere Regjeringsforfatning har gjort dobbelt følelig. Det maa i vor Tid være bragt til Indsigt og Overbeviisning hos enhver fremadstræbende Mand af Landbostanden, at en vis (og ikke ganske ringe) Grad af Dannelse og Kundskaber maa være en af Hovedbetingelserne for en fri Forfatnings Benyttelse til Statens Held, ligesom ogsaa af særlig Gavnlighed for denne Stands Stilling og Haandtering...

I den senere Tid er Spørgsmaalet om en saadan Skoles Oprettelse her paa Øen bragt paa Bane; og det har viist sig, at Udførelsen af denne Plan kan ventes imødekommet af mange... - Kun med Hensyn til Skolens Væsen, Omfang og Indretning har der viist sig en afgjort Meningsforskjellighed. Nogle ønske den forenet med en egentlig Agerdyrknings-skole; medens Andre mene, at Rønne høiere Realskole maatte kunne

modtage en Omordning, hvorved den, i Forbindelse med dens nuværende Bestemmelse, tillige kunne fyldestgjøre Bondestandens Tarv i Retning af høiere Folkeskole".

Indlægget slutter med et ønske om at lodde stemningen, ved at sagen blev gjort til genstand for en nøjere drøftelse.

Og det blev den også - i en kort, men livlig debat. Der kom nogle få indlæg fra andre. Den første¹ skribent stillede sig generelt skeptisk over for tanken med en række spørgsmål, hvori han i det sidste direkte spørger om, hvilken nytte en sådan skole skulle være til. "Det er da vel ikke for at opdanne højtflyvende Landjunkere eller for at danne en politisk Propaganda".

De nærgående spørgsmål foranledigede Lucianus Kofod til i et meget ordrigt indlæg fordelt over tre numre af avisen² at gøre nærmere rede for sagen, og hvor han naturligvis argumenterede kraftigt for oprettelsen af skolen.

Der kom nogle andre indlæg, hvoraf et underskrevet "En bornholmsk Bonde"³ generelt stillede sig positivt og ønskede, at en sådan skole havde eksisteret, da han var ung. Men til at forestå en sådan skole, mente han, det skulle være "en sindig, erfaren omtrent midaldrende Mand", og den betingelse mente han ikke, Lucianus Kofod med sine kun 26 år opfyldte.

Debatten sluttede med et "Gjenmæle i Folkehøjskolesagen"⁴ igen underskrevet K. & D.

Derefter blev der helt stille om sagen - i hvert fald i avisen. Men da der om efteråret dukkede noget op igen, stod det klart, at der var sket ikke så lidt i løbet af sommeren.

Der var gjort forberedelser til dannelsen af et aktieselskab, som på længere sigt skulle rejse penge til opførelsen af en skolebygning, og et betydeligt antal aktier var allerede tegnet.

Der var ligeledes udarbejdet en undervisningsplan for virksomheden, som i første omgang skulle finde

Købmand Dams gård på torvet i Åkirkeby, hvor den første højskole 1856-58 blev holdt. Ved suppleringsvalget til folketinget i 1857 holdt Philip Rasch Dam sin valgtale fra trappen - og blev valgt bagefter. Reprod. efter Dam og Larsen: Aakirkeby 1346-1946.

sted i købmand Dams gård på torvet, som var Philip Rasch Dams hjem. Den ejedes af hans moder, der på femte år sad som enke. Man må naturligvis gå ud fra, at der i løbet af sommeren også var truffet alle andre nødvendige forberedelser, og at man havde sikret sig, at der var et tilstrækkeligt antal elever.

Undervisningsplanen

I begyndelsen af oktober samme år blev der oprettet et nyt blad på Bornholm, "Rytterknægten", udgivet af en M.A.A. Wolff, som i den første tid blev skolens sikre og ivrige talerør. Allerede i bladets 2. udgave den 10. oktober 1856 bragtes Lucianus Kofods formålserklæring og plan for undervisningen.

Om formålet og den overordnede tilrettelæggelse hedder det:

"1. Folkeskolens Formaal skal være: at lede de Unge, der optages som Elever, til en friere Aandsudvikling og en højere Dannelse end den, der kan blive dem tildeelt i Almueskolen - samt ved en efter Elevernes Trang og Tarv afpasset levende Undervisning at uddanne dem til gode og nyttige Medlemmer af Kir-

ke- og Statssamfundet, til dygtige og virksomme Mænd for det praktiske Liv.

2. For saavidt muligt at omgaae de Hindringer for Skolens frugtbringende Virksomhed, der nødvendigviis vilde fremstaae af, at flere paa højst ulige Udviklings- og Kundskabstrin staaende Individider nøde fælles Undervisning - vil Skolen blive deelt i følgende 2de Afdelinger:

En Elementarklasse, der vil blive at betragte som en reformeret, en tidssvarende Almueskole, bestemt for mindre fremmelige Konfirmerede og for flinke Ukonfirmerede.

En Realklasse, den egentlige højere Folkeskole, for meer fremmelige Konfirmerede".

I nogle flere punkter redegøres der for en del praktisk betonedede ting. I den førstnævnte klasse kunne således optages enhver dannet mands søn, der var fyldt 12 år, såfremt han fandtes egnet (tiden for pigerens videre undervisning var endnu ikke inde). I realklassen blev der kun optaget konfirmerede.

Undervisningstiden var berammet til 7 måneder årligt, fra 1. oktober til 1. maj, og med 6 timer dagligt. To sådanne skoleår skulle for hver af klasserne udgøre ét samlet kursus.

Desuden er der redegørelser for betaling og for moderation for flere sønner samtidigt, for anskaffelse

af bøger m.v. Endvidere nævnes, at der ved slutningen af hvert skolehalvår ville blive afholdt offentlig prøve.

Med hensyn til selve undervisningsplanen skal her kun gengives den for den såkaldte realklasse. Det hedder først, at der ikke alene bygges videre på elementarklassens eller en lignende dannelses grundvold, men nye læregenstande optages også. Det skulle ske således:

1. I Læsning: Oplæsning af poetiske Værker med Forklaring.

2. I dansk Sprog: a. Øvelser i at tale sammenhængende og tydeligt, idet Eleverne skiftevis fortælle en Historie, udtale dem om et eller andet enten selvvalgt eller opgivet Emne. b. Besvarelse af skriftlige Opgaver, Udarbejdelser, til hvilke Eleven selv tilvejebringer Indholdet.

3. Historie: Fuldstændig Danmarkshistorie med tilhørende Forklaring af det Væsentligste af Nordens Mytologi, samt en Oversigt over Verdenshistorien.

4. I Geografi: Den øvrige Jordklodes matematiske, fysiske og politiske Geografi. (Danmarks og til dels det øvrige Europa forudsattes bekendt fra tidligere skolegang eller fra elementarklassen. SAM)

5. Matematik: a. Arithmetikens Begyndelsesgrunde. b. Geometri med særlig Hensyn paa dens Anvendelse i den simple Landmaaling og Bygningskunst.

6. Naturlære: Mekanisk Physik med stadig Hensyn paa dens praktiske Anvendelighed. b. Chemisk Physik tilligemed Agerdyrknings-Chemiens Hovedlærdomme.

7. Naturhistorie, navnlig a. Landpattedyrenes og Fuglenes Zoologi - samt b. Den vigtigste Del af Danmarks og Udlandets Flora.

8. Tegning: Geometrisk, Kaart- og Frihaandstegning.

9. Tillige vil der gives de Elever, som maatte ønske det, Lejlighed til i Realklassen at erholde Underviisning i det tyske og det engelske Sprog.

10. Endelig vil der, om muligt, aabnes Eleverne Lejlighed til i Sommermaanederne at lære Havedyrkning og Træplantning".

Der var således tale om et meget bredt og alsidigt undervisningsprogram, og det blev i det store og hele kendetegnende for højskolernes undervisning langt frem i tiden. Hvis man kaster et blik i undervisningsprotokollen 50 år senere - og sågar 100 år senere - kendetegnes undervisningen også her af den brede alsidighed, og fagene er i vidt omfang de samme.

På ét felt var Lucianus Kofod - og senere Julius Bohn - dog forud for deres tid. Det var fremmedsprogene. De gled ud senere, og der skulle gå mange år, før de igen optrådte på timeplanerne.

Formålsdebat

Men en ting er selve undervisningsfagene, en anden den ånd eller det formål, der lægges i skolevirksomheden.

De to mænd har næppe været ukendte med Grundtvig, og hans skoletanker synes da også at have sat sit præg. Men i det store og hele forekommer det dog mere præget af en almindelig tendens i tiden, der lagde hovedvægten på det samfunds- og erhvervs-mæssige.

I det allerførste indlæg af Dam lægger han således vægt på den "Dannelse og (de) Kundskaber (som) maa være en af Hovedbetingelserne for en fri Forfatnings Benyttelse til Statens Held", og han nævner i samme åndedrag gavnligheden for landbostandens "Stilling og Haandtering". Folkestyret var jo endnu kun 7 år gammelt, og generelt ansås landbostanden for den samfundsgruppe, der havde størst behov for mere uddannelse.

Kort efter skolens start følges det samfundsmæssige aspekt op af en højstemt artikel på forsiden af "Rytterknægten" med overskriften "En Vækker"⁵. Artiklen er formelt avisens egen, men det er næppe forkert at antage, at Lucianus Kofod har lagt redaktøren ordene i pennen. Vi plukker et par småstykker, som forekommer karakteristiske.

Om skoleplanen hedder det, at det fremgår, "at denne Højskole vil blive en Vækker; den vil vække det aandigt sovende Folk. Den vil gjøre "de Unge, der optages i den som Elever" til Statsborgere... den vil tilbyde Adgang til at lære Alt at kjende, som er nødvendigt... (for at de) I Tiden kan være til sand Nytte i Raad og Forsamlinger, hvor de offentlige Anliggender diskuteres".

Men det er ikke blot eleverne, der skal vækkes. Ifølge artiklen bestod opgaven i "at vække Alle - Alle af Dvalen - at vække dem straks, ei med Sværdet - nei "Aandens Glavind!" er vor Tids Løsen...", og til dette formål ville der blive holdt offentlige møder hver anden lørdag eftermiddag og aften.

Artiklen slutter med at præcisere, at skolen ikke blot er beregnet på landbostanden, men på det hele Folk, og opfordrer derfor alle til at yde en skærv til det store værk; da vil det engang lyde: "...denne Højskole, blev, var og er: "Statsborgerskabets Vækker!"

Artiklen får nogle dage senere redaktøren af "Bornholms Avis", E. C. Tryde, til i "En Dæmper"⁶ syrligt at bemærke, at det nok ville blive et svært stykke at vække alle af dvalen. Han ville i øvrigt ikke driste sig til "at paastaae at "Alle - Alle" ligge i Dvale eller Søvn er saa dyb i Folkets "politiske Liv" som "Rtk." mener".

Han ville også gerne anbefale skolen og ønske den al held og lykke, men ville se resultater af dens arbejde, før han ellers ville udtale sig. I det hele taget brin-

ger han tingene ned på jorden igen og anbefaler "Vækkeren" at dæmpe sig ned, for at han ikke "skulde kalde halvsovende Folk til et Arbejde de, saalænge Søvnens var i Øjnene, ikke ret forstode at tage fat paa".

De to hovedpersoner

Lucianus Hansen Kofod⁷ blev født den 27/5 1829 på

Lucianus Kofod.

Reprod. efter K. H. Kofoed.

Slettegård i Pedersker, hvor hans moder, Agnethe Margrethe Holm, var tjenestepige og som sådan ugift. Faderen var en skrædder, Hans Kofod Jensen, som forblev ugift. Moderen blev senere gift med en anden skrædder, Christian Peter Marcussen, og de bosatte sig i et jordløst hus i Sømærken, og her voksede den velbegavede dreng op under meget fattige kår. Efter konfir-

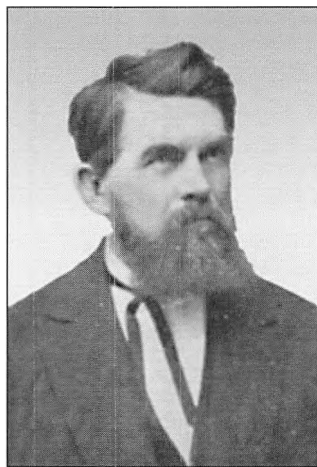
mationen kom også han i skrædderlære, men hans mål var at blive officer. Han gik ind i den bornholmske militi, og da den første slesvigske krig brød ud i 1848, var han korporal.

Det hedder, at den begejstringsbølge, der gik over landet i 1848, også fængede stærkt i Lucianus Kofods let bevægelige sind, og han vedblev alle sine dage at være glødende nationalt sindet. Han meldte sig som frivillig til krigen, var med i felttogene 1848 og 1849, og gjorde sig fordelagtigt bemærket. Senere gennemgik han aspirantskolen for officerer, kom igen i krigstjeneste ved artilleriet og deltog i de blodige kampe om Frederiksstad. Han blev hårdt såret i hovedet af en granatsplint, mistede synet og lå på lazaret i 3 måneder, men han kom sig og genvandt sit syn.

Under opholdet i Sønderjylland havde han stiftet bekendtskab med en dansksindet gårdmand i Angel. Kofods ønske var nu at blive lærer, og gårdmanden lånte ham 150 rigsdaler til at studere for. Han gik i gang med intense selvstudier, og allerede året efter tog han som privatist lærereksamen fra Jelling Seminarium. Han var derefter en tid huslærer, men blev så i 1854 forstander for den nystiftede Gedved Højskole. Om han var det i ét eller to år er usikkert, men i løbet af sommeren 1856 vendte han i hvert fald tilbage til Bornholm, hvor han blev løjtnant i militsen, og som vi har set tog initiativ til oprettelsen af den højere folkeskole.

Philip Rasch Dam⁸ var 6 år ældre end Kofod, født i Åkirkeby den 4/4 1832 som søn af købmand, avlsbruger og artillerikaptajn Markus Ludvig Dam og dennes hustru, Mette Margrethe, f. Koefoed. Han var således fra barnsben af langt heldigere stillet end sin senere officerskammerat. Det hedder om ham, at han som dreng viste gode evner og hurtigt nemme. Han blev da også som 12-årig sendt til en lille skole i Neksø, hvor han fik videregående undervisning, men eftersom denne kostede penge, blev det ikke ret lang tid. Sine efterhånden betydelige kundskaber fik han derfor mest ved selvstudier, mens han drømte håbløse drømme om at blive uddannet som kunstmaler. Som 17-årig blev han kontorist på byfogedkontoret i Hillerød, idet en byfoged i Neksø flyttede dertil og traf aftale om, at den unge mand skulle følge med. Under opholdet i Hillerød, som varede i to år, fortsatte han sine selvstudier og tog en såkaldt almindelig forberedelseseksamen. Han vendte hjem til Bornholm og blev skriver på byfogedkontoret i Neksø. Der var tale om, at han skulle læse jura, men det talt ham ikke rigtigt, så han valgte i stedet at gå officersvejen. Efter tre år på officersskolen og afgangseksamen vendte han i 1845 tilbage til fødeøen og blev sekondløjtnant i den bornholmske militi. Det er formodentlig som sådan, han har stiftet det første bekendtskab med Lucianus Kofod.

Som denne meldte han sig som frivillig til krigen i 1848, men han blev først indkaldt i krigens sidste fase i 1850, og kom ikke på noget tidspunkt i ildlinien. Men efter hans eget udsagn medførte oplevelserne i

Philip Rasch Dam.

Reprod. efter K. H. Kofoed.

Sønderjylland med de stærke spændinger mellem dansk og tysk, at han besluttede at gøre noget for sit land ved at gå ind i det offentlige liv og måske engang som ældre mand at blive en af Bornholms folkerepræsentanter, d.v.s. rigsdagsmand. Dette forsæt skulle hurtigt i rigt mål lykkes for ham.

Men foreløbig vendte han i begyndelsen af 1851 hjem til fødeøen igen, og da hans fader døde samme år, blev han bestyrer af avlsbruget. Han gik hurtigt ind i forskellige offentlige sager, og blev som sådan hurtigt en kendt mand. Han blev medlem af et udvalg, der arbejdede for at bevare Bornholms militære særstilling (med militsen, der kun var forpligtet til at gøre tjeneste på Bornholm), og som sådan anbefalede han Lucianus

Kofods ansættelse som løjtnant. Det blev begyndelsen til deres nære samarbejde om højskolevirksomheden.

De var imidlertid meget forskellige. Kofod var impulsiv, begejstret, følelsesmæssigt let bevægelig, havde store visioner, var retorisk og digterisk begavet, en kompromisløs debattør om ting, der stod hans hjerte nær, specielt det nationale.

Dam var derimod den rolige og besindige, en mand uden de mange og store ord, men utvivlsomt nok så tungtvejende, når han udtalte sig. Han var den nøgterne og jordbundne, der mest var orienteret mod de reale kundskabsfag, mens Kofod var mere orienteret mod det historiske, det sproglige og litterære m.v.

Deres forskellighed medførte da også på længere sigt, at de gik hver sin vej, både politisk og menneskeligt.

Skolevirksomheden

Skolen begyndte sin virksomhed den 27. oktober 1856 med 22 elever⁹, forsinket i 4 uger på grund af den sildige høst¹⁰.

De 22 elever den første vinter må betegnes som en lovende begyndelse. Men det blev ved begyndelsen; vinteren efter blev det kun til 12 elever. I Philip Rasch Dams efterladte optegnelser findes en liste på netop 12 elever¹¹, så det er nærliggende at antage, at det var dem, der var på skolen 1857-58. Det var følgende:

P. Hermansen, Kattesletsgård, Bodilsker, Kofod, Ågård, Pedersker, Sigfred Hansen og R. Riis, Klemensker, Mathias Jensen, Hundsale, Åker, Janus Petersen, Åkirkeby, Lyngberg, Nylars, Niels Sonne, Gravgårde, Åker, Munk, St. Hallegård, Åker, Markus Hansen, St. Duegård, Åker, Jens Holm, Pedersker, som var Lucianus Kofods fætter, og Ludvig Dam, som var Philip Rasch Dams yngre broder, og som senere overtog købmandsgården.

Som det fremgår af deres hjemsteder har nogle af dem kunnet bo hjemme, medens dog de fleste har måttet indkvarteres forskellige steder i byen.

Det hedder sig, at Lucianus Kofod underviste i historie, geografi, naturlære og udarbejdelse af modersmålet. Dam skulle have undervist i aritmetik, geometri, tegning, skrivning, regning og sang.

Om den daglige virksomhed med de unge mennesker ved vi ellers praktisk talt intet. Et par fristile af Markus Hansen fra St. Duegård samt et par breve og en anbefaling fra Lucianus Kofod til ham er bevaret, men ellers har det ikke afsat sig noget spor i kilderne.

Disse nye skoler, der blev oprettet helt på privat initiativ, mødte megen skepsis og modstand fra mange sider. De betragtedes som opkomlinge og følte generende for det offentlige, velordnede system. Det hedder sig¹², at selveste D. G. Monrad, som 1855-58

var overskoledirektør, håbede på at kunne få højskolerne føjet ind i det almindelige offentlige skolesystem, dels ved, at det ved en lov i 1856 blev overdraget amtsskolerådene at fordele tilskudsbeløbene til skolerne, dels ved at lade samme råd føre tilsyn med dem og prøve på at indføre en slags eksamen. Det ser ikke ud til at Lucianus Kofod havde noget imod at holde eksamen, men flere andre steder nægtede man pure noget sådant, og det har som bekendt kendetegnet højskolerne lige siden.

Modstanden og uviljen fra visse sider medførte imidlertid en episode, som Lucianus Kofod nogen tid efter som folketingsmand drog frem i en folketingsdebat¹³. I denne angreb han Bornholms amtmand og en provst for deres optræden over for højskolen. Efter referatet fortalte han, at de to herrer omtrent midt i skoletiden faldt "med Døren ind i Huset, og sagde, at de skulde undersøge Skolens Tilstand. Provsten examinerede tildeels, og Udfaldet er blevet indberettet; men da den Dag kom, da Skolen var færdig med sit Arbejde for det halve Aar, og Skolerådet skulle møde, for at overbevise sig om, hvad Skolen havde leveret, saa mødte kun een Mand, en Lægmand".

Kofod fortalte videre, at da skolerådet senere skulle afgøre, om skolen skulle have bevilget et tilskud på 400 rigsdaler, så stemte vedkommende lægmand for det, da han havde fundet, at undervisningen var helt tilfredsstillende, mens amtmanden og provsten derimod gik ind for en halvering. Resten af rådet valgte den gyldne middelvej på 300 rigsdaler, og sådan blev det, hvad Kofod var stærkt utilfreds med. Hans angreb medførte en skarp indsigelse fra Monrad, men Kofod fulgte ikke sagen yderligere op.

Aktieselskabet

Kort efter skolens start holdtes den 24. november den første egentlige generalforsamling¹⁴ i "Foreningen for Bornholms højere Folkeskole" i skolens lokale i købmandsgården.

Med 56 stemmer mod 8 blev det bestemt, at skolen fortsat skulle være placeret i Åkirkeby. Der valgtes en bestyrelse på fem medlemmer til at tage sig af de økonomiske anliggender. Den kom til at bestå af premierløjtnant Nielsen fra Åker (formodentlig Ll. Bukkegård), købmand Balle fra Åkirkeby, gårdejer J. Kofoed fra Båsegård i Nylars, hjulmager M. P. Ipsen fra Åkirkeby og købmand R. Petersen også fra Åkirkeby.

Bestyrelsen blev pålagt, så snart den fornødne kapital var tilvejebragt, at drage omsorg for opførelsen af en hensigtsmæssig skolebygning. Hvad denne ville koste mere end 3.000 rigsdaler, skulle tilvejebringes ved lån. Der var allerede tegnet aktier - à 10 rdl. - for 2600 rigsdaler, så man var tæt på målet, og man

havde derfor begrundet håb om at kunne påbegynde opførelsen af bygningen allerede næste sommer.

Avisens referat slutter med følgende:

“Vi kunne ikke slutte denne vor Meddelelse, uden at yttre vor Glæde over den gode Stemning og frugtbringende Enighed, der i alt væsentligt gjorde sig gjældende i Generalforsamlingens Forhandlinger: et skjønt Vidnesbyrd om Bornholmernes aabne Sands for Tidens Krav, om deres Modtagelighed for gavnlige Idéer, om deres Modenhed til - “statsborgerlig” Frihed”.

Senere samme vinter, i februar 1857, blev der igen holdt generalforsamling i foreningen¹⁵, men ellers er der stille om den. De store planer blev da heller ikke til noget. Det hele er tilsyneladende ganske stille løbet ud i sandet, da Lucianus Kofod hen på sommeren året efter opgav at videreføre skolen.

Om de enkelte bestyrelsesmedlemmer og deres forhold til højskolen ved vi kun lidt om de to. Jens Kofoed, Båsegård i Nylars, fik den videre betydning, at en søn af ham, Mikael Kofoed, blev lærer i landbrugsfag på den senere skole på Pæregård i Østerlars. Den anden, vi ved lidt om, er hjulmager Mogens Peter Ipsen, som i 1856 var 30 år. Han fik betydning for højskolebevægelsen hele resten af sit liv, idet han var med i en støtteforening for Østermarie-skolen og var en af medstifterne af den nuværende skole ved Ekkodalen. Han var i dennes bestyrelse til sin død 1898.

Lørdagsmøderne

Mens vi som omtalt ikke ved meget om skolens daglige virke, ved vi en hel del mere om en anden del af virksomheden. Det er de førnævnte offentlige møder, som blev afholdt hver anden lørdag eftermiddag kl. 4, og hvoraf det første blev holdt allerede den 8. november 1856, knap 14 dage efter åbningen.

Redaktøren af “Rytterknægten” var medvirkende ved mødet, og derfor var der forståeligt nok et kort referat i avisen¹⁶ tirsdagen efter. Det lød som følger:

“Bornholms højere Folkeskole

Det første almindelige Lørdagsmøde fandt Sted den 8. de ds. Over 50 Mennesker havde indfundet sig for at overvære det. Efter at Forstanderen Herr Lieutenant Lucianus v. Kofod havde udtalt sig om Mødernes Formaal, holdt Cand. Wolff et Foredrag over Folkehusholdningslæren, navnlig: Indledning og “Rigdoms” Natur, Væsen og Tilblivelse. Lieutn. v. Kofod indledede dernæst sine mythologiske Foredrag ved at paavise Forskjellen mellem Mythe og Historie. Det sidste på Programmet var Oplæsning af “Christian den 8de” og paa Opfordring desuden af “Læssø” tvende Digte af C. Ploug. Imellem Foredragene og til

Slutning blev flere Sange afsungne... Desuden vedtoges paa disse Møder at discutere offentlige Anliggender, hvorved der aabnes Tilstedeværende Lejlighed til at udtale sig”.

I løbet af de to højskolevintre blev der holdt 20 møder. Der er i “Rytterknægten” annoncer om de fleste af dem, og i nogle af disse blev der tilbudt kørelighed fra Rønne. Om nogle af møderne er der korte omtaler bagefter, men egentlige referater er der kun for et par stykker.

Efter det 8. møde i februar 1857 blev der ligefrem skrevet et hyldestdigt på tre vers til Lucianus Kofod¹⁷. Heraf skal nogle linier fra 2. vers gengives, da det forekommer typisk for den tids højstemte sprogbrug om folkeoplysningen og dens formål:

“O Lærerstand, som plejer unge Skud,
Spænd med al Kræfter Viisdoms gyldne Bue,
Forjag al Mørkhed i den unges Aand;
Led du den gamle hen til Lysets Bolig,
Bind unge friske Skud med Kundskabs Baand;
Til dette Maal vi alle virke trolig.”

Efter digtet hedder det følgende:

“Hvor interessante og belærende disse Lørdagsmøder paa Folkehøjskolen ere, kan kun den eller de fatte, som have overværet disse, en meget talrig Forsamling var den 21de Februar tilstede, og det viser sig, at Leutnant L. Kofod er en talentfuld Mand. Mødet hævedes med et “Leve” for Højskoleforstanderen”.

Efter et møde under det næste vinterkursus den 28. november samme år kom der et meget udførligt referat i avisen¹⁸. Det skyldtes, at en mormonmissionær ved navn Jensen var mødt op og - efter et foredrag af Kofod og et indlæg om kristentro af en husmand - havde blandet sig i diskussionen. Han havde bedt om ordet og fået det, og “som man løfter Stigbordet fra en Møllesluse, aabnedes hans Mund for en Strøm af Ord, der med et Skybruds summende Larm og vandede Indhold bragte Tilhørerne til at ryste paa Hovedet”. Det udviklede sig til en vældig diskussion mellem ham og Lucianus Kofod. Denne skal ikke refereres her, men i sine svar til missionæren får Kofod givet udtryk for noget, som nok hører til det grundlæggende i hans livssyn, og derfor skal dette kort gengives.

Mormonprædikanten forfægtede naturligvis sine egne og mormonkirkens standpunkter, og udviklede det i en vældig tankebygning, og det blev lige så systematisk punkt for punkt tilbagevist af Kofod. Han anbefalede dem i stedet for deres ørkesløse bestræbelser på at finde den højeste sandhed ud fra nye påståede åbenbaringer “hellere i Sind og Levned ganske at udøve det, de med sund Fornuft og uden

“nyere Hjælpebidler” kunde forstaae af den kristne Kirkes hellige Skrift; fuldstændigere, klarere eller blot nyere Troes- og Leve-regler fandt han (K.) overflødige, saalænge de aldeles tydelige, fattelige og uomtvistede endnu ikke vare af nogen fuldelig efterlevede”.

Dette udsagn om ud fra sund fornuft at efterleve de klare tros- og leve-regler viser, at Lucianus Kofod i dette forhold står helt på oplysningstidens grund. Det er formodentlig udelukket, at han ikke skulle have kendt noget til Grundtvig, men nogen inspiration fra den side fornemmes ikke. Ved siden af det stærkt følelsesmæssige, som især kom til udtryk i hans nationale holdning, stod han religiøst på rationalismens grund, den retning, som Grundtvig indædt bekæmpede i sine yngre dage, og som siden er blevet så forkæret af de fleste.

Om denne retning er det imidlertid også sagt, at dens værdifuldeste indsats ligger på landbrugsreformernes og folkeoplysningens område. På den måde er der altså sammenhæng i tingene. Men mere herom senere.

Kort tilbage til lørdagsmødet. Mormonprædikanten lod sig ikke uden videre sætte til vægs, og derfor tog Lucianus Kofod til sidst det nationale i anvendelse og anklagede ham for at være upatriotisk, når han i den nyvundne religionsfriheds navn ville forføre frie danskere til at underkaste sig en fremmedartet autoritets trældom. Prædikanten måtte gå derfra med uforrettet sag; han vandt ikke noget gehør for sine synspunkter.

Referenten, der netop af denne diskussion var blevet tilskyndet til at skrive det ret lange referat, slutter med følgende: “Det var en herlig, indholdsrig Aften den samme Løverdagsaften. Forsamlingen - mellem 350 og 400 Personer af begge Kjøen, forskellige Stænder og Livsvilkaar - skiltes først Kl. henved 9 1/2”.

Antallet af mødedeltagere skal i dette som i mange følgende tilfælde næppe tages for pålydende. Hvis man i stedet for de konkrete tal tager dem som udtryk for, at lokalerne var fyldt til bristepunktet, at man stod som sild i en tønde e.lign., eller at mødet i det hele taget var meget vellykket, så er man nok sandheden nærmere. Tallene er formodentlig blot en måde at udtrykke dette på over for en offentlighed, der ikke havde nøjere kendskab til stedet eller de nærmere omstændigheder i øvrigt.

Trods det, at dette som de tidligere møder var blevet oplevet som meget vellykkede, kom det tilsyneladende senere på vinteren alligevel til nogle konfrontationer, der satte skår i den gode stemning. Under det omtalte møde var der faldet en del knubbede ord om den danske kirkeordning, og det ser ud til at have udviklet sig til en fortsat meningsudveksling på de følgende møder. Det satte sig spor i avisindlæg, og i februar og marts 1858 udviklede det sig nærmest til en verbal fejde mellem Lucianus Kofod og nogle af

hans opponenter, altsammen i “Rytterknægten”. Denne debat har næppe gavnet hans muligheder for at videreføre skolen.

Vinterens virksomhed sluttede i øvrigt med, at der blev indbudt til offentlig prøve den 16. april 1858¹⁹, hvortil elevernes forældre og andre interesserede var velkomne.

Dermed sluttede ikke blot denne vinter og det første samlede kursus, der som omtalt var berammet til netop to vintre. Også skolen som sådan sluttede. Der var gjort en begyndelse, men det lykkedes ikke at videreføre den.

Folketingsmænd

I foråret 1857 døde Åkirkeby-kredsens folketingsmand, en pastor Gram, som var præst i København. Der skulle derfor være suppleringsvalg, og dette blev fastsat til den 12. august. Efter at et kandidateme i Svaneke havde afslået at stille op, kom Philip Rasch Dam på tale og opfordredes til at stille op. Han blev overrasket, da han aldeles ikke havde regnet med det i en så ung alder; han var kun 34. Det endte dog med at han sagde ja, og efter en glimrende valgtale blev han enstemmigt valgt ved håndsoprækning på valg-dagen den 12. august 1857²⁰. Han bevarede sit mandat uafbrudt i næsten 35 år. Fra 1869 var han tillige borgmester i Åkirkeby, en post han bevarede lige til sin død år 1900.

Om han fortsatte som lærer på skolen på dens andet vinterkursus, ved vi ikke, men i det omfang rigsdagsarbejdet tillod det, har han formodentlig gjort det.

Sommeren efter, 1858, skulle der være ordinært valg til folketinget. Den tidligere folketingsmand i Rønne-kredsen, Findanus Petersen, genopstillede ikke, og da der tilsyneladende ikke var nogen iver efter at stille op, meldte Lucianus Kofod, som kun var 29 år, sig. Han fremsatte politiske udtalelser, og de vandt genklang. Derefter holdt han taler ved flere møder, og fik sig møvet ind til et selskab af det mere eksklusive borgerskab på hotel “Sommerlyst” for også at præsentere sig dér. Trods modstand og forsøg på latterliggørelse lykkedes bestræbelserne. Efter et livligt valgmøde den 14. juni endte det med, at også han blev valgt til folketinget²¹. Philip Rasch Dam genvalgtes uden modkandidat i Åkirkeby.

Der er senere peget på, at de to hovedpersoners valg til folketinget blev årsagen til, at skolen i Åkirkeby ophørte. Men Lucianus Kofod havde rent faktisk planer om en fortsættelse. Det ses af annoncer for den næste vinterskole i slutningen af juli og begyndelsen af august 1858²². Denne gang er det igen i Bornholms Avis, for valgkampen havde medført, at Kofod var

blevet uvenner med redaktør Wolff på "Rytterknægten".

Siden er der imidlertid ikke noget om skolen; Kofod har formodentlig indset, at løbet var kørt for ham. I en artikel i anledning af åbningen af den senere højskole i Østermarie skriver han, at foretagendet dengang brast, men ikke tilliden til, at det kunne lade sig gøre under gunstigere vilkår.

Eleverne senere hen

Af de tolv elever, vi kender navne på, fik et par stykker betydning for de senere højskoler. Den mest nærliggende at nævne er **Markus Hansen** fra St. Duegård i Åker. Han overtog senere sin fødegård, og var aktietegner i et forsøg på at oprette en ny skole i 1868. Han ses også at have været en af støtterne for skolen i Østermarie, og for den nye højskole ved Ekkodalen blev han formand i mange år.

Peter M. Hermansen²³, Kattesletsgård, Bodilsker, som også overtog sin fødegård, ses også at have været en af støtterne for højskolen i Østermarie, og nogle af

hans ældste børn har sandsynligvis været elever dér. Hans tre yngste sønner blev elever på skolen ved Ekkodalen.

Mathias Peter Jensen²⁴, Smedegård, Åker, som også overtog fødegården, men senere købte Limensgård, blev senere i 16 år, 1882-98, landstingsmand valgt af Højre.

Munk, St. Hallegård, Åker, som kun kan være den ældste søn, **Jesper Munk**²⁵, kom ulykkeligt af dage i september 1864. Som befalingsmand i militsen havde han været i Rønne for at aflægge troskabsed over for den nye konge, Christian den 9., men på vej hjem derfra faldt han af hesten og døde af sine kvæstelser. To af hans yngre brødre blev senere elever i Østermarie.

Kofod, Ågård, Pedersker, er formodentlig den ældste af det første kuld (moderen var gift to gange), **Jens Kristian Kofoed**²⁶, som senere blev lærer i Hjørnlunde i Nordsjælland, men døde allerede som 43-årig.

Ludvig Dam²⁷, Philip Rasch Dams yngre broder, førte som omtalt købmandsgården videre.

De resterende seks elever er der ingen oplysninger om.

Højskolen og vækkelsesbevægelserne

En personlig vurdering

Når det ikke lykkedes at videreføre skolen i Åkirkeby, har man senere ment, at "tiden endnu ikke var moden". Man "ventede" endnu på Trandberg, der med sin vækkelsesvirksomhed nogle år senere skulle komme til at sætte gang i det hele.

Med den religiøse vækkelse har man været tilbøjelig til at mene, at der også fulgte en opvågning i bredere forstand, som tilskyndede folk til at få større oplysning også på andre felter.

At det senere lykkedes at drive højskole på Bornholm, skulle således have sin baggrund i den trandbergske vækkelse. Af nogle er denne på det nærmeste blevet udnævnt til udgangspunktet for alt åndeligt liv her på øen. Billedet med floden, der deler sig i et delta er f.eks. blevet brugt om den: at Tranbergs vækkelse udkrystalliserede sig i flere forskellige retninger, deriblandt den grundtvigske, som igen skabte grundlag for højskolen.

Ophavsmanden til dette synspunkt synes at være den senere forstander Andreas Hansen, som nok er den, der har skrevet mest om højskolebevægelsen. Siden er det blevet gentaget af næsten alle, der har beskæftiget sig med dette emne.

Synspunktet passede som fod i hose til det mønster, man også på landsplan gerne ville sætte højskolens historie ind i. Næsten som i en skabelon yndede man at knytte de enkelte højskolors forudsætninger til en bestemt person, til en åndelig igangsætter, der med sin vækkelse skabte grundlag for det hele. Mange - tilsyneladende meget forskelligartede - prædikanter er på denne måde taget til indtægt for højskolerne.

Generelt er det almindelige synspunkt, at de første forudsætninger for højskolebevægelsen var de gudelege vækkelser i de første årtier af 1800-tallet. Ud af disse bevægelser trådte nogle skikkelser frem, som den religiøse opvågning havde inspireret til et videregående oplysende arbejde, såvel i kristelig som i folkelig retning. Navne som Peter Larsen Skræppenborg og Kristen Kold er centrale i den forbindelse. Man mente også, at de samme vækkelser havde skabt den åndelige baggrund for, at de unge senere kom på højskolerne som elever. En næsten stående vending er, at "de bedste af eleverne ofte kom fra de vaktes kredse".

Ordet ofte synes i denne forbindelse tit at blive meget velvilligt fortolket; som synonym for hovedparten el.lign.

Synspunktet med vækkelsernes betydning fastholdes af J. Th. Arnfred i indledningen til jubilæumsskriftet "Danmarks Folkehøjskole 1844-1944"¹, men lidt forbeholdent erkender han for så vidt, at det aldrig er blevet dokumenteret. Statistisk kan det ikke direkte belyses, da opgørelserne ikke går længere tilbage end til 1873-74, men han erkender, at de ældste tal fra dengang ikke bekræfter synspunktet, men snarere peger i den modsatte retning.

Sådan ser det også ud til at være for Bornholm. Hvis man udelukkende holder sig til de samtidige kilder, ville man ikke komme på den tanke, at Trandbergs vækkelse fik nogen særlig betydning for højskolebevægelsen. Tværtimod er der ting, der taler direkte imod.

Det er da også værd at mærke sig, at den så vidt vides første, der har skildret højskolebevægelsen historisk, nemlig J. A. Jørgensen i sin "Bornholms Historie I & II" fra 1901, ikke forbinder de to ting med hinanden, men ser dem som to uafhængige bevægelser i tiden. Derimod knytter han i nogen grad højskolebevægelsen sammen med skytteforeningerne, og det forekommer der at være god mening i. Der er i hvert fald en betydelig grad af personsammenfald i de første mange år.

Der taltes dengang meget om vækkelse. Som vi har set var det i 1856 at "vække det aandigt sovende Folk... til (at blive) Statsborgere". Vi skal senere se, at det for Julius Bohn var, at "de skulle saa vækkes af Aand og til Aand, saa at de ville deltage i et sundt og kraftigt Folkeliv... af Kærlighed til deres Fædreland..."

Endelig er der den megen tale om den kristelige vækkelse, som gav sig udslag i en stor mangfoldighed af retninger og synspunkter. I vore dage er det nok dette sidste, der mest af alt forbindes med begrebet vækkelse.

Det er imidlertid temmelig tydeligt, at udtrykket i høj grad brugtes i en slags propagandaøjemed. Jo stærkere man betonedede det 'åndeligt sovende folks dvaletilstand', des stærkere kunne hensigten med

vækkelsen begrundes og resultaterne af den sidenhen fremhæves.

Det er blot et spørgsmål, om den megen tale om den 'åndelige søvnighed' svarer til den tids virkelighed. I de samtidige kilder er der egentlig ikke noget, der tyder på det. Tværtimod kan man af de - ganske vist få -, der ytrer sig, få indtryk af en meget bevidst medleven i mange ting. Men der synes også at have været en udbredt desorientering. Mange synes at have været meget i åndelig vildrede, og søgte derfor nye faste holdepunkter for deres liv. Det synes at være den egentlige baggrund for den megen vækkelsesaktivitet.

Vi har ganske vist her at gøre med forhold, der mere eksakt ikke - eller i bedste fald kun vanskeligt - lader sig påvise. Men så meget mere grund er der til at være kritisk over for de påstande, som megen senere historieskrivning har taget farve af.

Set i en større helhed og i lidt længere perspektiv, kan man da også stille spørgsmål ved, hvor stor betydning disse vækkelsesbevægelser egentlig fik. Om de ikke blot var kortvarige krusninger på overfladen som en naturlig følge af den større frihed, der var på vej op gennem 1800-årene, og som blev endeligt vundet med den frie forfatning i 1849. Krusninger, som så udkrystalliserede sig i forenings- og partidannelser, som siden har hørt til en fast bestanddel af det folkelige liv.

Det skal ikke underkendes, at en mand som Kristen Kold fik meget stor betydning for den grundtvigske højskolebevægelse som helhed, men han var dog langt fra alene om at præge den. Her på Bornholm skal det heller ikke bortforklares, at der synes at have været en del, for hvem udgangspunktet for tilknytningen til den grundtvigske bevægelse netop var Trandbergs vækkelse. Siden fandt de så deres eget, personligt valgte ståsted. Men som årsagsforklaring

til denne og en hel række andre bevægelser, forekommer det helt ude af proportioner.

Det synspunkt, der i det videre forløb her ligger til grund for vurderingerne, er det, der blev berørt under omtalen af lørdagsmøderne i Åkirkeby. Dette, at højskolerne i langt højere grad blev muliggjort gennem lang tids stilfærdigt virke fra "oplysningsfolks" side, altså folk, der havde deres åndelige rødder i oplysningstiden, herunder de senere så forkætrede rationalistiske præster. Det hedder om en af disse, Eli- eser Gad, som nogle få år i 1790-erne var præst i Pedersker og senere også nogle år i Rø, at han kæmpede en livslang kamp for skolevæsenets forbedring, hvorved han troede at kunne gøre Bornholm til "en af de mest oplyste og lykkelige Provinser i Europa"². Den optimisme, der lyser ud af citatet er ikke ulig den, der senere blev forbundet med højskolerne, men der skulle gå et halvt århundrede mere, før tiden var moden til de første forsøg. Der skulle en lang tids gradvis påvirkning til for at skabe grobund for dem.

Højskolerne - i den form, de i praksis fik - var ikke først og fremmest Grundtvigs idé. Det var andres, og de var formentlig også opstået, uden at Grundtvig havde levet. Men det blev ham, der med sin store åndelige gennemslagskraft gav de fleste af dem deres særlige præg. Uden dette særpræg havde de næppe fået nogen større betydning som en særlig dansk tradition og havde næppe heller overlevet så længe som frie, selvstændige skoler. Man kan gætte på, at de ellers meget hurtigt var blevet lempet ind under det almindelige offentlige undervisningssystem.

For de første forsøg på højskolevirksomhed her på Bornholm kan man sige, at "Realkundskabens Magt" var grundlaget for en udvikling "i sand indre Dan-nelse". Senere gled det grundtvigske skole- og livssyn lige så stille ind og satte efterhånden et afgørende præg på det.

Forsøgene i Åker 1863 og 1867-68

Efter Åkirkeby-skolens ophør var der stille om høj-skolesagen i nogle år. Men i 1863 tog en kreds af mænd initiativ til et nyt forsøg. Der blev holdt et møde den 2. august i Almindingen, hvor der blev nedsat et udvalg på seks medlemmer, som fik til opgave at indbyde til dannelse af en "Forening for Oprettelsen af en Agerbrugs og højere Folkeskole paa Bornholm". Det skete med en annonce i bladene kort tid efter¹.

Meningen med foreningen var, at man ved aktietegning ville skaffe kapital til køb af en egnet landejendom, hvor skolen kunne etableres. Enhver, der tegnede sig for mindst én aktie à 25 rigsdaler, var medlem af foreningen. Efter en passende tidsfrist ville udvalget indkalde til generalforsamling, hvor man skulle tage stilling til "om Aktietegningen har nydt en sådan Fremme, at Foreningen kan stiftes og Sagen sættes iværk..." I bekræftende fald ville der så kunne træffes beslutning om de praktiske ting vedrørende skolens oprettelse.

Philip Rasch Dam er medunderskriver på henvendelsen, og ligeledes Jens Kofoed, Båsegård, Nylars. De andre var Niels Adolph Koefoed, Langemyregård, Åker, C. G. Jespersen, Leersby, Østermarie, A. Munch, St. Loftsgård, Åker, og Davidzen, Bådsgård, Rø.

Der kom imidlertid ikke noget ud af dette initiativ; formodentlig blev der ikke tegnet nær nok aktier.

Nyt forsøg 1867-68

Efter fire års stilhed om sagen forsøgte en kreds i Åkirkeby-området så igen i 1867. Denne gang nåede man ganske langt med en detaljeret planlægning, og man havde også forhandlinger i gang med en mand til eventuelt af overtage forstanderstillingen.

Denne mand var en cand. theol. C. H. Thurah, som også benævnes folketingsmand. Han er formodentlig identisk med en af samme navn i en lille studenterkreds, "Salonen"², som i studentertiden var samledes omkring P. K. Algreen. Algreen havde været Kristen Kolds lærer på seminariet, læste senere til præst og

blev på sine ældre dage lige omkring denne tid sognepræst i Åkirkeby.

Der blev i slutningen af juli 1867 holdt møder i Åkirkeby og Rønne om sagen, hvor Thurah "i et udførligt Foredrag (udviklede) sine Anskuelser om, hvorledes en Folkeskole paa Bornholm bør grundlægges". I Rønne blev der lidt diskussion om det, men ifølge korte avisnotitser³ blev der begge steder sluttet op om at fremme sagen bedst muligt; i første omgang på grundlag af en aktietegning til et nyt selskab.

Man var begyndt med at få folk til at tegne sig for et årligt bidrag i fem år til en folkehøjskole, men i august måned blev der så udsendt en folder⁴, hvori man anmodede folk om i stedet at tegne aktier à 25 rigsdaler. Folderen indeholdt en beskrivelse af det påtænkte videre forløb og det første udkast til vedtægter for selskabet.

For aktiekapitalen skulle der med forstanderens samtykke erhverves en passende landejendom samt indkøbes besætning og inventar, "saaledes at den er i complet Stand og Drift til Skolens Brug".

Aktiekapitalen skulle forrentes med 4% pro anno fra det tidspunkt, skolen skulle begynde, og ejendommen skulle samtidig overdrages forstanderen efter en vurderingsforretning mod at aktieselskabet fik pant i den. Hvis det hele var gået som planlagt, havde skolen således været en lige så god pengeanbringelse som enhver anden.

Det meste af vedtægtsudkastet er i øvrigt bestemmelser om forvaltningen af kapitalen, tilsyn med ejendommen, o.s.v.

Undervisningsplanen

Folderen indeholdt imidlertid også en skoleplan i syv punkter af Thurah, og den forekommer det af en vis interesse at se nærmere på. Det hedder, at skolen beregnedes til 30 til 40 lærlinge, helst i alderen over 18 år. De kunne indmeldes for mindst et halvt år, og aktionærernes børn ville have fortrinsret. Undervisningen ville blive "meddelt af Forstanderen i Forening

med en dygtig Lærer, som særlig har uddannet sig i de naturvidenskabelige og matematiske Fag".

Der ville blive 6-7 timers undervisning hver dag, og fagene ville efter planen blive følgende:

"1. Historie, saavel det danske Folks som dets Frændefolks Historie, samt de vigtigste Hovedtræk af Menneskeslægts Historie.

2. Jordbeskrivelse, navnlig Fædrelandets sammenlignet med andre Landes Naturforhold, Frembringelser og Folkeliv.

3. Modersmaalet, som det bruges i Tale og Skrift. Hovedskrifter i den danske Læseverden ville blive oplæste og forklarede, ligeledes ville enkelte Hovedforhandlinger i Rigsdagen blive gennemgaaede. De fornødne Øvelser i Fortælling og Gjengivelse af det, som er hørt og læst, ville blive foretagne saavel mundtligt som skriftligt. Ligeledes vil der lægges Vægt paa Øvelse i en god Oplæsning og Forstaaelse af det Læste.

4. Skriveøvelser, saavel Skjønsskrivning som Retsskrivning.

5. Regning, vil blive indøvet saaledes, at Lærlingene kunne faae den nødvendige Øvelse i med hurtighed og Sikkerhed at gjøre saadanne Beregninger, som forefalde i Landbolivet.

6. Jordbundslære, Plantelære og Husdyrenes Naturhistorie ville blive foredragne saaledes, at Lærlingene faae Indsigt i den Hovedstøtte, som Videnskaben i vore Dage yder det forstandige Landbrug.

7. Tegning, Opmaaling og Nivellering ville blive indøvet saaledes, at Lærlingene kunne anvende det Lærte i Livet."

Målt med en senere tids ideal er der ikke megen højskoleånd i denne plan; en blanding af realskole og landbrugsskole, kunne man kalde det. Men folkehøjskolen som begreb stod ikke fuldt færdig fra begyndelsen. Den skulle først finde sin form og indkredse sin egentlige målsætning i det praktiske skolearbejde, og det tog undertiden ganske lang tid. Derfor må dette forsøg - såvel som virksomheden i Åkirkeby - betragtes som en fuldgyldig del af højskolernes historie.

Et særkende for netop dette forsøg er, at rigsdagsforhandlinger skulle indgå som en del af undervisningen, men som folketingsmand må Thurah betegnes som absolut kvalificeret til det.

Det videre forløb

Den tidligere elev i Åkirkeby, Markus Hansen, som nu var ejer af Kæmpegård i Vestermarie, fortæller om

det videre forløb⁵, at man havde kig på Ll. Krusegård i Åker, som havde en ny og stor stuelænge. Den kunne købes for 18.000 rigsdaler.

Af annoncer ses det, at der blev holdt nye møder om sagen i begyndelsen af 1868, og der blev valgt en bestyrelse⁶. Men i juni meddeles det så, at indbetalingen af aktiebeløbene var udsat indtil videre. Markus Hansen skriver, at der ikke tilnærmelsesvis var tegnet tilstrækkeligt, og planen blev derfor skrinlagt.

Hvor stort et beløb, det var lykkedes at tegne, har vi ingen sikker viden om. På sidste side af den omtalte folder er der imidlertid en liste på i alt 24 personer, som tilsammen havde tegnet sig for 105 aktier. Det svarer til et beløb på 2.625 rigsdaler. Om listen omfatter alle ved vi ikke, men det er sandsynligt, så der var langt til de 18.000.

Allerede to måneder senere var det så, at Julius Bohn udsendte meddelelse om, at han ville oprette en tilsvarende skole på Pæregård i Østerlars. Når det rent faktisk lykkedes for ham, skyldtes det formodentlig, at det var ham selv, der som hovedperson satte al sin kraft ind for det og - i første omgang - også selv påtog sig den økonomiske risiko.

Kredsen bag forsøget

Hvem var personerne bag dette nye forsøg? Folk som ikke blot ville lægge navn til, men også var villige til at skyde penge i foretagendet?

Øverst på den nævnte liste over aktietegnere står H. M. Kofoed, som efter al sandsynlighed er en af den tids kendteste bornholmere, Hans Madsen Kofoed, Lauegård, Åker. Han havde været stænderdeputeret i to perioder og derefter folketingsmand i én periode, foruden at han havde flere andre tillidshverv⁷.

De næste på listen er den nye sognepræst i Åkirkeby, P. K. Algreen, og sognepræsten i Rønne, F. V. Christensen, som begge som grundtvigianere utvivlsomt har været sagen særdeles venligt stemt. Resten består af en række gårdmænd fra Åkirkeby-området og enkelte andre fra Sydbornholm, to lærere fra Åker sogn samt to købmænd og enkelte andre fra Åkirkeby.

Den ene af de nævnte købmænd var Ludvig Dam, yngre broder til Philip Rasch Dam, og som videreførte købmandsgården. Den anden købmand var Hans Conrad Kofoed, som var søn af Hans Madsen Kofoed. Han havde en nu sløjfet købmandsgård, der lå på den nuværende kirkeplads. 25 år senere skød han 4 aktier i den nye højskole ved Ekkodalen.

En ældre broder til Hans Conrad Kofoed, Absalon Hansen Kofoed, som var avlsbruger i Åkirkeby, og to svogre, Anders Larsen, Ll. Munkegård, Åker, og Hans Peter Kofoed, St. Bakkegård, Åker, er også med

på listen, svogrene med hver 8 aktier. Anders Larsen var senere i bestyrelsen for skolen i Østermarie, og Hans Peter Koføed var også med 25 år senere, da han skød 4 aktier i skolen ved Ekkodalen, foruden at han også var kautionist for Foverskov i Østermarie.

Af andre gårdmænd kan nævnes J. G. Balle, St. Myregård, Åker, som også havde tegnet sig for 8 aktier; en søn af ham var senere elev i Østermarie. Endvidere Jørgen Peter Blem, Værmelandsgård, Åker, af hvis 6 børn 3 sønner senere var elever i Østermarie, og hvoraf den ene, Markus Peter Blem, blev en af hovedpersonerne bag oprettelsen af skolen ved Ekkodalen. I den forbindelse bør Markus Hansen, Kæmpegård, også nævnes. Han overtog senere sin fødegård, St. Duegård, Åker, og blev den første formand for skolen ved Ekkodalen.

De to lærere var Hans Christian Dam, Åker østre Skole, som også var en yngre broder til Philip Rasch Dam, og Magnus Jensen, Åker søndre Skole. Hjulmager Mogens Peter Ipsen er med igen, omend kun med én aktie.

Selvom forsøget på at oprette en ny højskole mislykkedes, fik kredsen altså væsentlig betydning for højskolerne senere hen, og netop derfor er de omtalt her.

Begyndende grundtvigsk bevægelse

Foruden den rent økonomiske betydning fik det utvivlsomt også stor betydning for de senere højskoler, at der omkring den samme personkreds var ved at danne sig en "folkelig og kristelig Bevægelse,... som pegede i den grundtvigske Retning"⁸.

Som de mest fremtrædende skikkelser i denne nævnes de to lærere, hvoraf Dam fremhæves som den, der efterhånden trådte frem som den egentlige åndelige leder.

De synes at have været optaget af Tranbergs forkyndelse nogle år før, men sammen med en stor del andre tilhængere havde de i 1863 ikke kunnet følge ham i hans opsigtsvækkende udtræden af "den store Skøge", statskirken.

Som konsekvens af det begyndte de kort efter at holde gudelige forsamlinger søndag eftermiddag på deres skoler. Markus Hansen fortæller, at møderne vandt god tilslutning, og han troede, de blev til vel-signelse for adskillige. Han fortæller imidlertid videre, at der for så vidt var nok at høre, da adskillige prædikanter meldte sig, og især når de kunne sætte "læg" foran betegnelsen, kom der altid godt med tilhørere. Men uagtet det, var der for enkelte af dem noget hvileløst over det hele, og de begyndte at forstå, at man ikke kunne leve på stemninger og følelser. De havde trang til mere fast grund under fødderne.

En meget væsentlig hjælp til dette følte de, de fik af pastor Frederik Vilhelm Christensen fra Rønne, som var den første præst, der introducerede det grundtvigske på Bornholm. Kredsen søgte også kontakt med Vilhelm Birkedal i Ryslinge, som de inviterede herover at tale, og senere blev Ernst Trier fra Vallekilde Højskole også inviteret herover for at holde møder.

En anden meget væsentlig faktor for, at det grundtvigske slog rod i den lille bevægelse, var, at P. K. Algreen blev præst i Åkirkeby i sommeren 1867. Han ser ud til at have været den afgørende banebryder for det i dette område.

Hele historien om alt dette skal ikke fortælles her. Men der er næppe tvivl om, at bevægelsen, efterhånden som den blev mere grundfæstet, fik betydning for de kommende højskoler. I 1867-68 var den ikke stærk nok til at rejse en højskole nedefra. Det blev den først i 1893. Og vi skal senere se, at netop området omkring Åkirkeby sammen med sognene Pedersker og Vestermarie både for højskolen i Østermarie, men især for den nye ved Ekkodalen, blev en af de største "leverandører" af elever.

Højskolekurserne i Sandvig

På grund af Åkirkeby-skolens kortvarige virksomhed kan man sige, at den egentlige pionér for højskolesagen på Bornholm blev den unge Sandvig-lærer Peter Julius Bohn.

Han blev født 8/9 1841 som søn af Esper Hansen Bohn og Martine Christine, f. Jørgensen¹. Faderen var i mange år, 1840-76, lærer i Allinge - og indtil 1855, da der blev bygget en selvstændig skole, også i Sandvig.

Som faderen blev sønnen også lærer, og han dimitteredes i 1860 fra Lyngby Seminarium med 1. karakter. Året efter hedder det sig, at han blev lærer ved den nye skole i Sandvig og organist ved Allinge kirke. Juleaftensdag 1861 blev han gift med Oliva Margrethe Sonne, hvis fader var borgerkaptajn i Allinge.

Netop den vinter var pastor Trandberg vikar for præsten i Olsker-Allinge og udfoldede naturligvis sin kraftige vækkelsesvirksomhed. Julius Bohn fortæller selv, at han i begyndelsen var ret optaget af dette, men da han efter nogen tid var kommet nærmere ind på livet af bevægelsen, måtte han vende sig imod den og tage skarpt afstand fra den. Det sidste sker i en stor artikel fordelt over 10 numre i Bornholms Amtstidende fra den 31. marts 1863. Indlægget er meget langt og ordrigt, og næppe ret mange har orket at følge ham til vejs ende (der var heller ikke en eneste reaktion på det).

Artiklen giver imidlertid et godt indtryk af, hvad han stod for - hvad hans livssyn var. Der fornemmes endnu ingen inspiration fra Grundtvig, men det skulle komme senere.

Det nævnes i de tidligste kilder², at han var stærkt inspireret af den schweiziske pædagog Pestalozzi, og det er sikkert rigtigt. Han giver udtryk for, at den menneskelige ånd for ham har tre grundpiller, forstanden, følelsen og viljen. I artiklen lægger han dog langt den største vægt på forstanden, sikkert fordi han på dette punkt følte et uforenligt modsætningsforhold til det, Trandberg forkyndte. Han havde således først og fremmest sine åndelige rødder i oplysningstiden og de strømninger, der udgik fra den.

Men der var også meget romantisk ved ham. Af en lærerkollega³ karakteriseres han som "besjælet af en glødende Fædrelandskærlighed samt fra Naturens Haand udstyret med store Evner som Lærer... Han

havde sjældne Talegaver og Evne til at rive Folk med". I den henseende synes han at have lignet Lucianus Kofod meget, og ligeledes i deres fremtræden i avisindlæg ligner de hinanden så meget, at man let kommer til at forveksle dem.

Søndagftenunderholdning

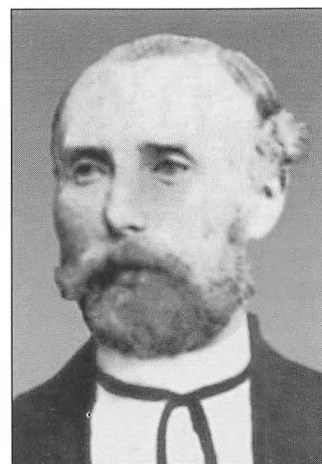
Allerede før artikelserien var i avisen havde Julius Bohn imidlertid begyndt sin folkeoplysende virksomhed. Det fremgår af et større læserindlæg i den samme avis nogle uger før⁴, hvor skribenten, der underskriver sig "En Snedker", gør sig til varm talsmand for denne. Det hedder lidt henne i indlægget:

"Efter Sigende har i Allinge en ung, intelligent Mand, Hr. Skolelærer Bohn af Sandvig, ved egen og Andres Velvillie dannet en behagelig, nyttig og lærerig Søndags Aftenunderholdning for Folk i Byen og Omegnen.

Indretningen er meget nem. En Deel Mænd med Sind og Hjerte for Folkeoplysningens Fremme bestride de faa nødvendige Udgifter; et mægtigere Mindretal assisterer med Foredrag, hvori blandt hæderligt bemærkes en ung Landmand fra Olsker, Hullegaard, og Præsten. Skolen bruges til Lokale".

Efterhånden som man læser, bliver det dog klart, at det sandsynligvis er Bohn selv, der har skrevet indlægget for på den måde at skabe lidt opmærksomhed om sagen.

Efter indlægget følger avisens udgiver imidlertid til, at det havde glædet dem at bringe indlægget, "...idet vi deraf erfare, at der alt i Allinge er dannet en Forening, der ved et større Foretagende kunde slutte sig

Peter Julius Bohn. Reprod. efter Bornholmernes Land.

sammen med den af os oprettede Rønne Arbejderforening, som netop har til Formaal paa Søndagsskolen at give "Haandværkere og Andre Lejlighed til at øve sig i de rigtigste Kundskaber: Dansk, Skrivning, Tegning og Regning, og ved Foredrag om Lørdag Aften og Foreviisning af Industrijenstande om Onsdag Aften at virke til Udbredelse af historisk, naturvidenskabelig, industriel og politisk Oplysning".

Når dette er taget med her, er det, fordi det vidner om, at der på den tid var flere andre tiltag i gang med hensyn til folkeoplysende virksomhed. Der meldes f.eks. også om lærere, der på deres respektive skoler lavede aftenskole. Vi har her at gøre med initiativer, der utvivlsomt har deres rødder netop i oplysnings-tankerne fra omkring 100 år tidligere, og som nu var ved at slå igennem i bredden.

Højskole og Navigationsskole

Året efter snedkerens artikel brød den for Danmark så ulyksalige krig i 1864 ud. Til den meldte Julius Bohn sig som frivillig, og det hedder, at han blev løjtnant i Aarøes strejfkorps. Han lader dog til at være kommet igennem krigen uden mén og vendte hjem til sin lærergerning i Sandvig.

Et par år efter, i eftersommeren 1866, er det så, at han etablerer et regulært højskolekursus i hjembyen. Det hedder i en annonce i begyndelsen af juli⁵, "at jeg i Forening med flere yngre Lærere efter Sommerferien agter at paabegynde et videregaaende Kursus i Dansk, Regning, Skrivning, Historie og Geografi, samt i Mathematik, Naturfagene, Tegning, Engelsk og, hvis der ønskes, i Sang og Musik. Udenbyes kunne erholde godt og billigt Logis".

Annoncen gentages ugen efter⁶, hvor det præciseres, at der modtoges både konfirmerede og ukonfirmerede, og denne gang har han fået den stedlige præst til at medgive en anbefaling. Denne nævner en af de andre lærere, som hed Viggo Holm.

Det fremgår senere, at der meldte sig tilstrækkeligt med elever til kurset⁷, men hvor mange, det var, ved vi ikke.

Godt begyndt fik han mod til at fortsætte året efter, hvor han averterede med "Højskole og Navigations-skole"⁸. Nu fremgår det, at det begyndte 1. november. Undervisningsfagene - "der ikke meddeles ved tør Lektiegivning eller Remse-Overhøring - men ved Foredrag eller Forevisning" var de samme som året før, men med tilføjelse af geometrisk tegning, nivellement og økonomisk landmåling. Han oplyser endvidere, at han ved understøttelse fra oplysningens venner var blevet i stand til at anskaffe fysiske instrumenter til sin skole, og at han under et kommende ophold i København agtede at tage navigationseksamen, "saa at hvem, der ønsker det, tillige vil kunne blive underviist i fuldstændig Navigation, saavel paa Bredden som Længden. Den maanedlige Betaling paa Højskolen er 3 Rd., paa Navigationsskolen 6 Rd."

Om formålet med det hele skriver han:

"Skolens Maal er ved Real-Kundskabens Magt at bringe vore unge Landsmænd til nogen mere Selvtænkning og Selvtændighed, saa at vi Bornholmere i sand indre Dannelse ikke skulle komme til at staae altfor langt tilbage for vore saa stærkt fremadstræbende Brødre i det øvrige Danmark".

For dette kursus har vi et elevtal i den officielle statistik, nemlig 15, og for denne indsats blev han af amtsskolerådet tildelt en understøttelse på 100 rigsdaler⁹.

Højskolen på Pæregård i Østerlars

Planerne

Julius Bohn har givetvis følt sin kursusvirksomhed som en succes, men han har åbenbart også erkendt, at det var blandt de unge på landet, det største behov lå. Året efter tog han nemlig det vovelige skridt at træde fra sin stilling for at oprette en regulær højskole og landbrugsskole. Særlig med henblik på det sidstnævnte havde han allieret sig med en landbrugskandidat, Mikael Kofoed, som stammede fra Båsegård i Nylars.

Planerne åbenbares for offentligheden på en løbeseddel, der i begyndelsen af august 1868 var lagt ind i aviserne¹. Under overskriften "Bornholms Folkehøjskole" hedder det bl.a.:

"Forvissede om at enhver oplyst og uhildet Bornholmer er enig med os i, at det ville være til uberegnelig Nytte for Øen selv at have en Højskole i Forbindelse med en Landbrugsskole, hvor Forældre kunne sende deres Sønner hen for at erholde de for den mere og mere stigende Dannelse nødvendige Kundskaber; samt hvor særligt Øens Landmænd kunne faae den Faguddannelse, der synes at være en indlysende Nødvendighed for ret med Dygtighed og Held at kunne virke i deres betydningsfulde Kald, have Undertegnede efter manges Opfordring taget fat paa Sagen og til dette Øjemed kjøbt Pæregaarden i Østerlarsker.

Der vil blive Adgang for:

a. Confirmerede. De ville blive underviste i Modersmaalets saavel skriftlige som mundtlige Brug; praktisk Regning, derunder indbefattet Regnskabsføring; Læren om Folkenes Liv og Udvikling og da i særdeleshed Nordens; Læren om Landenes Naturforhold og Produktudvikling; Læren om Planer og Legeformer, saameget som er nødvendigt for at kunne forstaa Landmaaling og de vigtigste Legemers Udmaaling og Beregning; en kortfattet Lære om Naturens Fremtoninger i Dyret, Planten og den saakaldte døde

Natur, Skrivning, Tegning, Gymnastik og Sang, samt om ønskes Engelsk og Svensk.

Deres Underviisning vil blive 6 Maaneder fra 15de October til 15de April."

Derefter følger en redegørelse for en videregående undervisning og den påtænkte landbrugsskole, som i fortsættelse af højskolen skulle holdes i sommerhalvåret. Udover denne omtale og en annonce om foråret nævnes disse ting ellers ikke med et ord, så vi må formode, at denne virksomhed aldrig kom i gang. At ville holde skole for unge landmænd om sommeren kan da heller ikke siges at være særlig gennemtænkt.

Forudsætningen for at deltage i denne undervisning var i øvrigt, at eleverne i forvejen havde gået på højskolen eller på anden måde havde tilsvarende for kundskaber. Eleverne måtte endvidere "...være villige til - for at lære det Praktiske - at deltage i alle de paa Gaarden forefaldende Arbejder. Dog vil der blive taget mindre Hensyn til Mængden af det udførte Arbejde end til, at det gjøres godt og udføres med Flid og Tænksomhed". Ca. en trediedel ville blive afsat til dette praktiske arbejde.

Som i Sandvig ville der også blive adgang for ukonfirmerede (punkt b), dog skulle de være fyldt 12 år. De kunne gå på skolen, så længe forældrene ønskede det. Fagene er stort set de samme som for højskolen, men om undervisningsformen hedder det følgende: "...de Fag der særlig lægge Beslag paa Hukommelsen, ville blive fortalte med muligt Liv og Lyst, saa de atter kunne avle eller rettere vække Livet og Lysten i Barnets og Ynglingens Sjæl, og... de Fag, hvorved Forstanden særlig skal udvikles, ville søges anskueliggjorte og forklarede, paa en saadan Maade, at de kunne bringe denne Evne frem til Klarhed og Lys".

Om de mere praktiske ting hedder det, at det var en selvfølge, at de konfirmerede og de ukonfirmerede ville få hver sit undervisningslokale såvel som sove- og påklædningsværelse. De elever, der ønskede det, kunne få kost og logi på skolen for 8 rigsdaler om

måneden, når de selv medbragte sengeklæder. Undervisningen ville koste 4 rd. pr. måned om vinteren og 3 1/2 rd. om sommeren. For at mindre bemidlede også kunne få mulighed for at deltage, ville der være fire fripladser med hensyn til sidstnævnte betaling.

Julius Bohn skulle være forstander for skolen og Mikael Kofoed bestyrer af gården. Det bemærkes, at der var planer om snarest at opføre en særskilt skolebygning, hvor lærerne med undtagelse af Kofoed og halvdelen af de kosterede elever skulle have deres bolig, men som så mange andre planer blev de ikke til noget.

Sluttelig forsikrer de to om, at de af yderste evne ville bestræbe sig på at gennemføre planen, men at de i begyndelsen naturligvis måtte lempe sig igennem efter de forhåndenværende omstændigheder, og erfaringen ville muligvis også senere gøre en eller anden forandring tilrådelig.

Nu havde de altså sikret sig et sted at være, men for at alt det praktiske skulle kunne fungere, var der endnu meget at gøre. Der skulle indrettes undervisningslokaler, værelser, spiseforhold og meget andet. I en kilde², der har et par gamle elever som hjemmelmænd, hedder det, at der blev indrettet skolelokale i stuehusets fire fags sal, som lå i dettes vestende, medens elevernes kamre blev indrettet i den vestre længe nærmest stuehuset, og det har givetvis kostet ikke så lidt.

En af Julius Bohns faste støtter, proprietær A. Lind, St. Hallegård i Olsker, giver imidlertid i et indlæg i aviserne skolen en varm anbefaling³, og han opfordrer samtidig folk til at yde bidrag til den. Disse bidrag behøvede ikke at være store, hvis blot mange var villige til det, men det skulle helst strække sig over nogle år, helst 10 år. Han præciserer, at bidragene ikke skal være lån, men gaver, "da Penge anvendte paa Bygninger ikke kan give Rente... Vore Bidrag sætte vi paa Rente hos de Unge der besøge Skolen, og at vore Renter vil blive gode hos dem, er jeg forvisset om..."

Indvielse og skolevirksomhed

Det hele synes at være gået planmæssigt, idet skolen blev indviet og begyndte sin virksomhed den 15. oktober 1868⁴.

Ved indvielsen talte først den stedlige sognepræst, Kofoed, som var skolen meget venligt stemt. Derefter talte Julius Bohn, hvor han ifølge avisens korte resumé bl.a. "fremhævede paa hvad Maade og under hvilken Form Kundskaben maatte og skulde gives for at kunne gjøre sand Nytte for Livet, og fremhævede, at den blotte Kundskab dog kun vilde blive en død Skat, dersom den ikke blev levendegjort med Aan-

dens frie Luftninger. Til Slutning fremsatte han Lærernes Maal og Opgave, nemlig at vække Livet, vække Lysten, saa at de Unge i christen Tro og nordisk Aand og med Højmodstræk i Panden kunde løfte vore Fædres Arv".

Her møder vi i et lille glimt den retorik og vældige begejstring, som meget andet vidner om, har været kendetegnende for ham. Enkelte detaljer vidner også om, at han havde sat sig ind i, hvordan forholdene var på andre højskoler, ikke blot på det praktiske plan, men også ånden bag dem. Før hans tale blev der således sunget "Er lyset for de lærde blot" af Grundtvig og senere Hostrups "Er skolen for andre end pilt og pog", som året før var skrevet til Freerslev Højskoles indvielse.

Medens Julius Bohn således synes på vej til at til egne sig det grundtvigske livs- og skolesyn, så ser det ud til, at offentligheden mere har interesseret sig for skolen som landbrugsskole. Et indlæg fra en anden af Bohns støtter, H. G. Hullegaard⁵, vidner i hvert fald om, at der har været tvivl om jordens egnethed til formålet. Hullegaard afviser, at der skulle være noget problem i det og anbefaler ligesom Lind skolen på det varmeste.

I en avisnotits nævnes, at skolen begyndte sin virksomhed med 30 elever, medens den ovennævnte kilde nævner ca. 20, hvoraf Bohn havde "medbragt" de 8 fra Sandvig. Det officielle tal⁶ lyder på 34, men de resterende 14 kan naturligvis have været de ukonfirmerede.

Det hele var imidlertid noget ganske nyt; der var af gode grunde ikke indarbejdet nogen tradition. Af en meddelelse⁷ året efter fremgår, at nogle af de unge mænd kun ønskede at tilbringe en kortere tid på skolen, og det har naturligt nok givet anledning til visse problemer med tilrettelæggelsen af undervisningen.

Om det daglige liv på skolen er der bortset fra en enkelt lille episode ingen efterretninger. Lige før nytår 1868 bragtes i Bornholms Amtstidende⁸ en slags revyvisse på bornholmsk dialekt skrevet af en god ven af Bohn, en urmager i Allinge ved navn J. P. Møller. I visen var der indflettet et vers om højskolen, og derfor læste Bohn det en dag op for sine elever. Verset lyder som følger:

I Lårsker der fijk di ju en Højskola igong,
Som ejnvaides bodde me Præken aa Song.
Jâ aldri i søddan en Skola hâr gaaed,
Aa level min Klæ aa Fø hâr jâ faaed;
Aa derfor ska mina Horra læggja derfraa,
For jâ hâr ajnnjed te dom aa sjødde ejn saa.

Efter planerne var det meningen at begynde det nye undervisningshalvår med landbrugsskole og videregående højskoleundervisning den 16. april 1869⁹, men som nævnt blev det sandsynligvis ikke til noget.

Den næste vinterskole, 1869-70, som også skulle begynde den 15. oktober¹⁰, måtte udsættes "Da nogle Elever ved Exercitsen ere blevne forhindrede... og de fleste Forældre for Markarbejdets Skyld have Ønsket Tiden for Skolens Begyndelse forandret". I stedet begyndte man så den 1. november. Det blev også meddelt, at skolen den vinter ville have tre lærere, samt "at Skolens Bogsamling er bleven betydelig forøget ved en Gave bestaaende af en heel Deel udmærkede Bøger fra det kongelige Landhusholdnings-Selskab; ligesom Hr. Overlærer Erslev fra Aarhus har skjænket Skolen en Samling af Steen og Mineralier"¹¹.

Det officielle elevtal for denne vinterskole lyder på 28, og for hvert af de to skoleår er angivet, at der blev bevilget et tilskud på 150 rigsdaler.

Det blev den sidste vinter på Pæregård. Hvad der ligger til grund for, at den blev ophævet, meddeles der intet om. Det kan blot konstateres, at Mikael Kofoed den 22. februar 1870 købte gården af Bohn¹², som han derefter drev videre som almindeligt landbrug i mange år.

Snart efter blev der imidlertid taget initiativ til at oprette en ny skole, som skulle have til huse i en hensigtsmæssig og dertil indrettet bygning. Det blev den nye højskole i Østermarie.

Højskolen i Østermarie

Julius Bohns tid 1870-76

Oprettelsen

De nærmere omstændigheder ved oprettelsen af højskolen i Østermarie ligger ikke helt klare, men det er dog muligt nogenlunde at rekonstruere forløbet.

Det hedder sig, at da det blev kendt, at Pæregårdsskolen ville blive nedlagt, henvendte en kreds af gårdmænd sig til Julius Bohn og opfordrede ham til at blive leder af en ny højskole. Efter al sandsynlighed har han dog nok været den egentlige initiativtager og været mere end ivrig.

Det blev bestemt at rejse kapital til den ved at udbyde aktier, hver à 25 rigsdaler, altså helt i lighed med, hvad der tidligere var forsøgt. Det blev endvidere bestemt, at bygningen fuldt færdig og med tilbehør, så den lige var til at tage i brug, måtte koste i alt 10.000 rigsdaler. Bohn fik tilsagn om, at denne kapital for størstedelen skulle henstå rentefrit, da det var sagen, man arbejdede for.

Det gik tilsyneladende meget fint med at få tegnet aktier, og da man på kort tid nåede til 9.000, gik man i gang med byggeriet. Det blev overdraget i enterprise til gårdejer Carl Dam, Dalegård i Olsker, der trods landmand påtog sig sådanne opgaver.

At skolen blev placeret i Østermarie, er der ingen sikre efterretninger om. En enkelt kilde¹ har dog en formodning om, at grunden havde tilhørt faderen til Julius Bohns omtalte nære ven, urmager J. P. Møller, Allinge. Faderen, hvis navn var Poul Pedersen, havde dér haft et lille landbrug og en stubmølle. Poul Pærsen "Møllara" blev derfor til slægtsnavn. Faderen var nu død, og grunden har rimeligvis været billigt til salg.

I en samtidig kilde² hedder det følgende: "Bygningen, som ligger ved Landevejen tæt ved Øster-Marie Kirke, bliver færdig til 1ste Oktober; den bliver stor og rummelig, med to Fløje ca. 18 Alen brede. Der indrettes fire Skoleværelser, Spisestue, Værksted til kemiske Sager o.s.v., samt Loftsværelser til 60 Lærlinge".

Det var imidlertid et stort brød, man havde slået op. Omkostningerne blev overskredet, så de kom op på nærværd 12.000 rigsdaler³, og endda blev bygningen ikke helt færdig til den tid, den skulle tages i

brug. Formentlig derfor blev der uro i kredsen af aktionærer, og da de tegnede aktier skulle indbetales, viste det sig, at kun 6.500 rigsdaler kom ind. Resten måtte man så ud at låne forskellige steder, og det var naturligvis på helt andre vilkår, da disse penge skulle forrentes og afdrages over 15 år. Bohn gik dog ind på at overtage ledelsen under de nye vilkår, mod at hele aktiekapitalen kom til at henstå rentefrit i de 15 år. Foreløbig var dette dog noget, som offentligheden intet kendte til. Udadtil var der begejstring og feststemning, og i inderkredsen var der utvivlsomt også tiltro til, at problemerne kunne klares.

Hen på sensommeren blev der en del opmærksomhed om foretagendet. Der blev skrevet en artikel, "Højskolesagen paa Bornholm", i to af aviserne⁴, hvor skolen fik nogle gode ord med på vejen, og en bred kreds af mennesker indbød til dannelse af en forening⁵, "Bornholms Folkehøjskole-Samfund", hvis formål var at støtte skolen, dels til dens "Forsyning med Læremidler, dels til Oprettelse af Fripladser for uformuende Lærlinge". Som indbydere stod mere end 50 fremtrædende mænd, deriblandt Lucianus Kofod.

Der blev naturligvis også averteret med den kommende vinterskole, der formentlig påtænkte at begynde den 1. november. Lærlinge, som det kaldtes dengang, opfordredes til at melde sig ind, enten hos de forskellige bestyrelsesmedlemmer eller hos Julius Bohn, som midlertidigt boede på Koefoedgård⁶.

Den første bestyrelse for aktieselskabet kom til at bestå af sandemand Westh, sandemand Brandt og gdr. J. Koefoed, Koefoedgård, alle Østermarie, desuden af gdr. H. Skov, Bækkegård, Østerlars, gdr. G. Hullegård, Hullegård, Olsker, gdr. Bidstrup, Nørregård, Nyker, gdr. A. Larsen, Ll. Munkegård, Åker, gdr. Kofoed, Frænnegård, Ibsker, og løjtnant Hansen, Vasagård, Ibsker⁷.

I begyndelsen af oktober blev det bekendtgjort, at der også ville blive en slags fortsættelseskursus for unge mænd, der havde været på en anden højskole i forvejen. De ville få deres egen skolestue og bortset fra nogle få fællestimer blive undervist for sig selv. De ville få mulighed for at uddanne sig videre i landbo-teori og i andre fag efter eget ønske. Endelig blev det

bebudet, at der efter manges ønske ville blive skole for unge piger den følgende sommer⁸.

Selvom bygningerne ikke blev helt færdige til tiden, var det hele dog så fremskredet, at man ville gå i gang med skolevirksomheden og vente med den endelige færdiggørelse til senere. Åbningen blev dog udsat en uge.

Indvielsen

I begyndelsen af november blev der så indbudt til stor indvielse af den nye bygning den 8. kl. 12, og det blev bebudet, at amtmand Vedel ville holde den første tale.

Dagen før indvielsen bragtes i Bornholms Amtstidende et indlæg af Lucianus Kofod, hvor også han gav den nye skole nogle gode ord med på vejen og kraftigt opfordrede til dannelsen af det Folkehøjskolesamfund, som der var indbudt til efter forbillede af lignende foreninger i tilknytning til Rødding og Hindholm højskoler⁹.

Indvielsen fandt sted som planlagt den 8. kl. 12. Efter en salme indledtes med en slags andagt ved sognepræsten, pastor Jørgensen, hvor han bl.a. bad en bøn på vers, der var skrevet til lejligheden. Derefter talte afvekslende med sange amtmand Vedel, Julius Bohn, pastor Algreen, Åkirkeby, og pastor Trandberg.

Talerne og sangene blev bagefter trykt i et lille hefte¹⁰, som solgtes til fordel for skolen. Bortset fra en lille farvel-sang er alle de andre kendte salmer og sange af Grundtvig og Hostrup, hvilket vidner om, at det grundtvigske nu var ved at sætte sig mærkbare spor.

Amtmanden var nok nærmest inviteret til at tale for at "pynte" på foretagendet. Han holdt en tale over ordsproget "kundskab er magt", og M. M. Smidt skriver lidt indpakket i en mindeartikel 50 år senere¹¹, at han ikke havde forstået ret meget af folkehøjskolerens særkende.

Julius Bohn holdt naturligt nok den egentlige indvielsestale, hvor han meget følelsesfuldt gav udtryk for sin taknemmelighed over, at man var nået så vidt med skolen. Derefter talte han om dens målsætning, hvor det som et hovedpunkt hedder:

"...hvad skulle vi med denne Bygning? hvad er Hensigten, ...Jeg vil da for min Part svare: "herinde skulle vi arbejde for Livet!" (Derefter stiller han spørgsmålet om livets bestemmelse, giver et par eksempler og svarer for sin part følgende:) Skulle vi ret faa Forstand paa Livet og dets Betydning, da maa vi maale det med den kristelige Maalestok, lade Guds Aabenbaring kaste sin Glans over det, og sprede Mørket, saa at vi sige: "Mennesket er skabt i Guds Billede og det er Livets Bestemmelse, at Billedet mere og mere ved Aandens Hjælp skal komme til at ligne sit Forbillede!" Altså et sundt og kraftigt Menneskeliv..."

Ud fra en modstilling af de to begreber kundskabsskolen og friskolen, hvoraf højskolen naturligvis hørte til den sidstnævnte kategori, taler han videre om, "hvorledes Arbejdet skal gå for sig". Herom hedder det bl.a.:

"...istedenfor Læreren ellers spørger og Lærlingen skal svare, om han kan, bliver det her Lærlingen som skal spørge og Læreren der skal svare... Men dersom vi kun ville indskrænke os til at svare paa, hvad Lærlingerne ville spørge om, da blev der vistnok ikke meget af; vi skulle derfor først og fremmest vække dem til at spørge. Ja Vækkelsen bliver foreløbig Hovedsagen. Vække dem til at høre, vække dem til at se, vække dem til at føle og tænke, vække dem til at fatte deres Opgave i Livet..."

Vække dem! ville maaske Mange sige, ja det hører vi nuomstunder saa ofte, men hvad vil det i grunden sige".

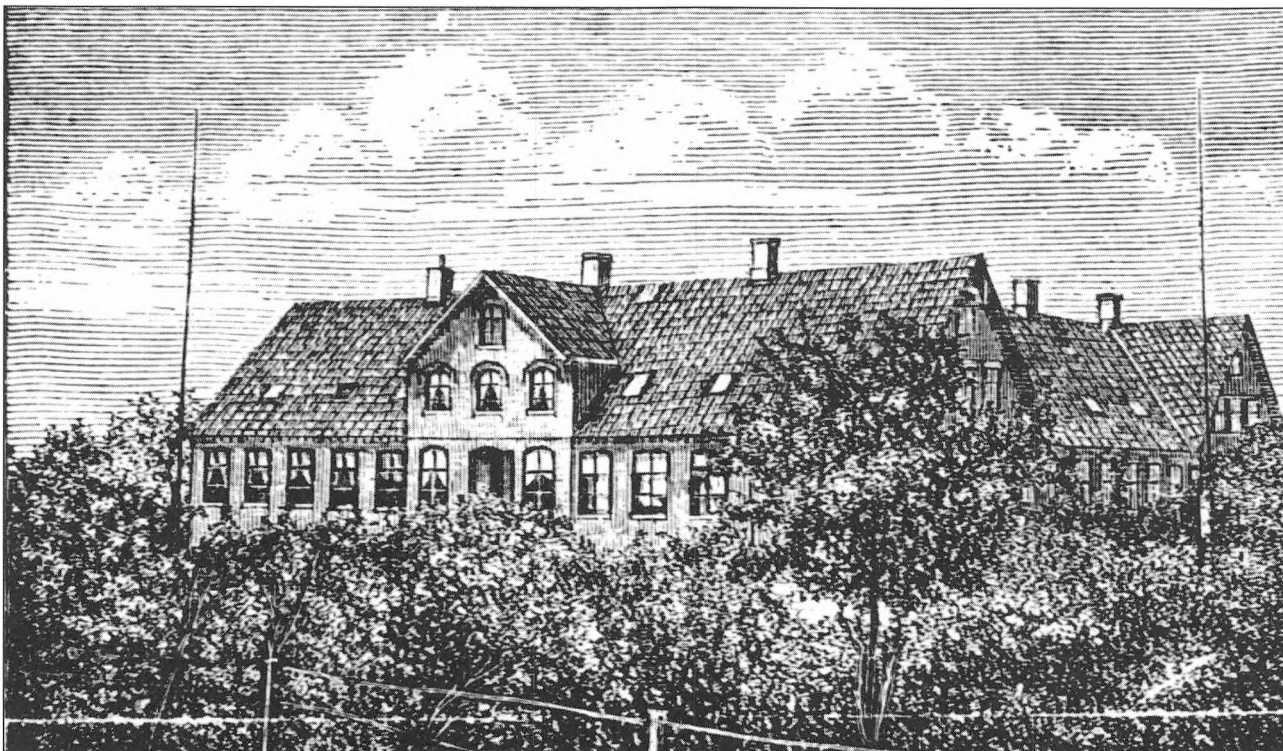
(Efter nogle negativt betonedede eksempler om penge og skattebetaling besvarer han spørgsmålet således:

"Nej, de skulle saa vækkes af Aand og til Aand, saa at de ville deltage i et sundt og kraftigt Folkeliv ikke for Pengenes Skyld, men af Kærlighed til deres Fædreland og til dets Minder til dets Sprog til dets Historie.

Derfor skal Fædrenes kraftige og selvstændige Liv med dets Lys og med dets Skygge altid og altid stilles dem levende for Øje, ja males for dem saa levende og saa varmt, at det kan slaa ned i deres Sjæledyb og bringe Aanden til selv at løfte sine Vinger ikke til Flugt i Luften, men til Flugt i Livshistorien, hvor de saa først ville faa Øje for vort Folks eller Folkestammes oprindelige Anlæg og Kræfter, dernæst, hvorledes de Anlæg og Kræfter ere udviklede og brugte eller ej og endelig, hvorledes vi have at stille os, hvorledes vi i Nutiden eller Nyaarstiden have at tage fat, dersom vort Liv ikke skal falde i Stumper og Stykker, men blive til en Helhed, der har til Maal ikke en enkelt Stands Overvægt, men hele Folkets, hele Danmarks Frelse".

Han fortsætter lidt videre med, at når de unge bliver således vækkede, ville de også snart indse det nødvendige i at have praktiske færdigheder i læsning, skrivning og regning - ikke som mål i sig selv, men middel. Og ligeledes, at det at gå i skole bliver ingen for gammel til. Lektiegivning og remseri skulle der naturligvis heller ikke være noget af. Det skulle erstattes af det levende, kraftige og mundtlige Ord, "som er den eneste Løftestang, hvormed vi kunne udrette noget, der i Sandhed kan faa Værd for de unge Mænd, ligesom Sangen med hele sin Kraft og Fylde, lig en frisk Strøm, altid og altid maa gennemstrømme Skolen baade tidligt og sildigt".

Det er store ord med megen national patos, men de forekommer ret typiske for denne tid - også for den

Højskolen i Østermarie. Billedet findes som vignette på brevpapir og i poesibøger; det ældst kendte fra 1884. Det er formodentlig tegnet efter et fotografi, hvilket ses af den skæve flagstang. Det var nødvendigt at tegne fotografier af for at kunne trykke dem dengang. *Reprod. efter Bornholmske Samlinger, II. række, 11. bind.*

inspiration, der udgik fra Grundtvig. De stemninger, der ligger bag skulle få langtrækkende betydning for højskolerne i almindelighed.

Det kristendomssyn, Julius Bohn giver udtryk for - hvis væsentligste indhold er den ideale menneskelige og moralske stræben efter at komme til at ligne forbilledet - er derimod ikke inspireret af Grundtvig. Overensstemmende med tidligere udsagn fra ham, har det i langt højere grad sine rødder i oplysningstidens ånd. Så vidt det kan skønnes, var ham imidlertid langt fra den eneste, for hvem denne ånd smeltede sammen med den grundtvigske livsstemning og derved blev til det generelt optimistiske livssyn, der kom til at sætte sit stærke præg på højskolerne såvel som på meget andet.

Efter Julius Bohn talte som nævnt de to præster, Algreen og Trandberg, hvorefter den officielle indvielse var slut. Efter referatet i en af aviserne¹² var der mødt 400-500 mennesker. Bagefter var der festmåltid for en indbudt kreds, hvori ca. 100 deltog. Under dette blev der holdt en lang række bordtaler og udbragt et leve for mangt og meget, for amtmanden, bornholmerne og højskolen, bestyrelsen, lærerne, kvinden og festindbyderne, den danske bonde, og den nye grønne plante, højskolen, at den måtte vokse og bære gode frugter.

Derefter kunne man så dagen efter gå i gang med det daglige skolearbejde.

Lærere den første vinter

Af lærere den første vinter nævnes det, at der skulle være tre, altså to foruden Bohn¹³. Kort før var der antaget en, som havde været lærer hos Kristen Kold og senere på Rødding Højskole, "hvilken han nu forlader, da Prøjserne have lukket Skolen"¹⁴. Denne lærer var Mads Mathiesen Smidt, som sommeren efter oprettede en friskole i Åkirkeby og senere blev ejer og udgiver af Bornholms Tidende. Johan Bøgeskov, som året efter blev lærer og senere igen forstander for skolen, udtalte mange år senere, at de første, der holdt rigtig grundtvigsk højskole på Bornholm, var M. M. Smidt og ham selv¹⁵. Han mente ikke, at Julius Bohn holdt højskole i grundtvigsk forstand - selv om det som nævnt var ved at sætte sit præg.

Den anden lærer denne første vinter hed H. J. Holm, som senere nævnes som lærer på den stedlige skole i Snogebæk i Poulsker.

Det første vinterhold

Der er flere forskellige angivelser af, hvor mange elever det første hold var på. Et sted nævnes¹⁶, at man begyndte med 31, men en del var indmeldt til at begynde senere. Det er formentlig det, der er mest hold i. Andre kilder nævner omkring 40, men dertil

kom, at der ved siden af højskolen var en "Efterskole for Unggutter efter eller ved Konfirmationsalderen"¹⁷.

I den officielle statistik lyder tallet imidlertid på 60-70. Det er gledet ind i flere skildringer, men må anses for at være usandsynligt. Vi skal senere vende tilbage til disse tal og deres troværdighed.

Det eneste vi ellers ved om elevflokkene er, at den senere meget fremtrædende organisationsmand og folketingsmedlem, Markus Peter Blem, var elev den vinter. Han havde tidligere været elev på Hindholm Højskole på Sjælland.

Bornholms Folkehøjskolesamfund

Efter flere måneders forberedelse blev der indkaldt til stiftende generalforsamling den 12. februar 1871, hvor foreningen "Bornholms Folkehøjskolesamfund" blev dannet med et medlemstal ifølge referat¹⁸ på omtrent 200. Der blev valgt en bestyrelse på syv medlemmer og en kredsforstander i hvert sogn, i alt 21. Bestyrelsen konstituerede sig på et møde den 4. april med skovrider G. P. L. Brüel som formand¹⁹. I meddelelsen herom opfordrede han "enhver Ven af almindelig Folkeoplysning, hvis Udbredelse og Fremme er Samfundets eneste Formaal, til at virke for samme ved en snarlig Indtrædelse i Selskabet". De konkrete opgaver med understøttelse til mindrebede elever og anskaffelse af undervisningsmaterialer til skolen nævnes igen, og det meddeles, at det årlige medlemsbidrag var fastsat til mindst 1 rigsdaler.

Foreningen fik imidlertid ikke nogen lang levetid. Der blev holdt ordinær generalforsamling nogle gange, og i annoncer bekendtgjorde man muligheden for at søge tilskud. Men tilsyneladende kneb det efter den første begejstring med at få bidragene ind, og i november 1873 meddeles det så, at foreningen var opløst²⁰. En kreds af tidligere elever prøvede året efter at danne en ny forening med samme formål, "Bornholms Folkehøjskoles Støttesamfund"²¹, men tilsyneladende uden held.

Den første pighøjskole

Lidt hen på året 1871 blev det så tid til at tænke på den bebudede højskole for unge piger. Det begyndte med en annonce i begyndelsen af marts²², hvor kursstiden var fastsat til 2. maj til 1. august. Prisen for hele opholdet var 36 rigsdaler, for undervisningen alene 12 rigsdaler. Om formålet hedder det:

"Undervisningen vil have til Mål gennem Foredrag og Forelæsninger at vise den unge Kvinde Vejen til ret at fatte sit høje og store Kald som en ægte

dansk-nordisk Kvinde samt at gjøre hende dygtig til at opfylde dette Kald".

Sagen følges op i begyndelsen af april med en artikel i Bornholms Tidende²³ af Julius Bohn: "Hvorfor skal Kvinden på Højskole?" Artiklen slutter med følgende: "...først naar den ægte, levende, kristelige og folkelige Kjærlighed kommer til at bo hos Kvinden, da kan der være Tanke om, at vi kunne frelse vort Land fra Tilintetgjørelsens Nat; thi da vil hun - men først da - være mægtig til i Arnekrogen med levende Røst at fortælle baade den bibelske og den folkelige Saga for de Smaa, der saa ogsaa med tindrende Øjne vil lytte til, ligesom vi fordem, naar de Gamle i Aftenstunden fortalte os Sand-Sagaer.

Ja alene da vil hun kunne opfostre Drengene med Aand i Barm og Sener i Arm, der for Danmark vil kæmpe og dø, og kun da vil hun kunne nedlægge den Sæd i Smaapigernes Barm, der skal bære det ædleste Frø.

I det øvrige Danmark har man alt for længe siden set dette og derfor aabnet Højskolerne for Kvinden, og i den sande Overbevisning, at vi Bornholmere heller ikke ere blindfødte, men ville være med i Gjenfødsels-Værket er det at vor Folke-Højskole nu tilbyder Forældrene sin Medhjælp i denne alvorlige og vigtige Sag.

Det følger af sig selv, at en Del Tid paa Skolen ogsaa vil blive anvendt til at øve de Kvinder, som maatte ønske det, i Færdigheder som: Haandarbejde, Husholdningsvæsen, Skrivning, Regning o.s.v."

Åbningen fandt så sted som planlagt den 2. maj, hvor "Endel Folk vare samlede, mest Kvinder, Mændene vare sandsynligvis hindrede af Markarbejde i at møde". Referenten betragter dagen som af en vis betydning i Bornholms historie, da det som nævnt var den første pighøjskole på øen. Der blev holdt taler af Julius Bohn, af lærer Karl Olsen og af pastor Trandberg. I referatet²⁴ angives, at skolen begyndte med 28 elever, hvilket stemmer godt overens med det ældste elevbillede, der er bevaret.

(Fra den tid begyndte Bohn for øvrigt at skrive sit navn uden h, altså Bon, og derfor bliver det stavet sådan herefter. Ofte er der en streg over o'et for at angive udtalen, men den ser vi bort fra her).

Lærere på sommerskolen

Det var på forhånd meddelt, at der på sommerskolen ville blive undervist af en lærer ovrefra, og at en lærerinde også ville medvirke. Læreren ovrefra kan kun være Karl Olsen, som fortsatte som lærer i hele Julius Bohns tid. Han tog i hele denne tid en del ud til møder og læste op.

Vi kan imidlertid også konstatere, at der var kommet et samarbejde med pastor P. Chr. Trandberg i

Den første pighøjskole på Bornholm sommeren 1871. Af mændene længst tilbage er den første fra venstre formodentlig Karl Olsen, dernæst følger Julius Bohn, pastor Trandberg og Lucianus Kofod. Kvinden foran til højre skulle være fru Trandberg.

stand. Han var endda sammen med sin kone flyttet ind på højskolen for at medvirke som lærer. På grund af indre stridigheder havde han et par år før opløst sin frimenighed og lidt den tort, at ca. to trediedele af den fulgte udbryderen, Chr. Møller. Nu sad han derfor tilbage med en stærkt reduceret menighed, og søgte tilsyneladende lidt kontakter til andre sider. Dette samarbejde skulle dog vise sig at blive et kortvarigt mellemspil.

Elevtilslutningen i Julius Bons tid

I begyndelsen af oktober 1871 annoncerer Julius Bon om den kommende vinterskole²⁵, der skulle begynde allerede den 17. oktober. Heri bekendtgør han, at for at tilskynde eleverne til at blive længere tid på skolen, ville den samlede betaling for undervisningen fortsat være 24 rigsdaler, mens den for dem, der kun var der i kortere tid, ville blive forholdsmæssigt større.

Den praksis, der var lagt op til på Pæregård, med at eleverne kunne være der kortere eller længere tid, fortsatte altså; fra vinterholdet 1872-73 er der således én, der angiver at have været på skolen i to måneder, medens der var andre, der tog to hele vinterkurser.

Derfor er det ikke muligt at gøre nøjagtige elevtal op, men når det har en vis interesse at forsøge på det, er det fordi der for visse perioder af skolens tid er angivet tal, der viser sig at være helt hen i vejret og derfor giver et falsk billede af skolens virkelighed.

I den officielle statistik (jvf. ovenfor) er der for de første tre år angivet 60-70 elever på vinterholdene og 60 på sommerholdene, men alene disse afrundede tal giver anledning til skepsis; også selv om de "ukonfirmerede" skulle være talt med, hvad de sandsynligvis er.

Det første vinterhold angives som nævnt at være begyndt med 31, men med flere indmeldt til senere, så det er ikke usandsynligt, at de har sluttet med ca. 40. Det første sommerhold angives som nævnt at have begyndt med 28; senere nævnes der 34, men der er fortsat langt op til 60.

Om vinterskolen 1871-72 nævnes, at den, selvom den begyndte næsten en måned tidligere end året før, var på ca. 40 lærlinge, og endda med en hel del indmeldte til senere på tiden. De 40 kan dog også være pænt afrundede opad.

Fra hvert af vinterholdene 1872-73²⁶ og 1873-74²⁷ er bevaret en minde- eller poesibog. Af indholdet af sådanne fremgår det, at de næsten altid blev skrevet i

den allersidste tid af opholdet. Der er derfor god sandsynlighed for, at antallet af navne i disse svarer ret nøje til det antal elever²⁸, som man i hvert fald sluttede med.

Fra 1872-73 er der navne på 47 elever, et særdeles pænt antal, selv om der stadig er et stykke op til over 60, som det angives i en avisnotits fra slutningen af marts 1873. Her angives også, at der var én jyde og én falstring.

Den sidstnævnte ser ud til at være kommet igen vinteren efter, 1873-74. Han hed H. P. J. Brandt og var fra Gjedesby nær Gedser. For dette hold er det officielle tal 56, men i mindebogen er der kun 33 navne. For Julius Bons sidste to vinterhold er de officielle tal 38 og 33, og eftersom efterfølgeren opgiver at have haft 39 den første vinter, lyder disse tal troværdige.

For sommerholdenes vedkommende er det sandsynligt, at også det andet hold i 1872 har været pænt besøgt med 25-30 elever, men året efter blev sommerskolen kort før den skulle begynde aflyst på grund af sygdom. Hvem, der var syg meddeles ikke, men det kunne være Julius Bons kone; hun døde i april året efter.

Efter de tre første år med de officielle tal på 60, dykker disse de følgende tre år til 12. Det kunne tyde på, at tilslutningen efterhånden blev meget lille.

I 1875 blev der også annonceret om skole for drenge på 10-14 år i sommermånederne med særlig vægt på de fag, hvori de var tilbagestående; særundervisning ville det vel kaldes i dag. Denne sommer angives der at have været "30 lærlinge", så drengeskolen har åbenbart haft en pæn tilslutning.

De nævnte officielle tal på op mod 70 i de første år er gået ind i meget af den hidtidige historieskrivning, men som påvist holder de ikke. Alligevel må elevtilslutningen i Julius Bons tid, især når den ses i lyset af, hvordan tingene senere formede sig, betegnes som en særdeles god begyndelse. Vi kan regne med et gennemsnit for mændene på 30-40, og det må i betragtning af Bornholms begrænsede størrelse betragtes som meget fint. Skolen kom imidlertid til at dele skæbne med adskillige andre nystartede højskoler på denne tid - dette, at der i nogle få år var stor interesse, hvorefter den hastigt tog af. Alderspredningen blandt eleverne var også forholdsvis meget større end senere, og noget tyder på, at det potentielle "marked" mange steder hurtigt blev dækket.

Et lystmarked, der vakte opsigt

Vi vender nu lidt tilbage til sommeren 1871.

Den milepæl, som den første pigeskole var, satte sig også andre spor. Skolen var kommet godt i gang, men endnu manglede der meget, og derfor satte Trandbergs og Bons koner, Gottholdine Trandberg og

Margrethe Bon, sig i spidsen for en kreds af kvinder, der skulle søge at skaffe skolen nogle flere pengemidler til forskellige formål. Det skulle ske ved en storstilet bazar eller et "lystmarked", som det også kaldtes. Der blev skrevet et indlæg til aviserne, hvori det bl.a. hedder:

"Begyndt er dog ei endt; det maa Du vide". Manges Hjerter maae endnu vækkes til Deltagelse for Sagen. Ogsaa i udvortes Henseende er der endnu meget at gjøre for den bornholmske Folkehøjskole. Der trænger f.Ex. til Pengemidler til Oprettelsen af Fripladser for mangen en uformuende ung Mand og Kvinde. Der er mange Bøger og andre Lærdoms-Gjenstande, som burde anskaffes paa en saadan Skole, men som man hidtil af Mangel paa Midler har maattet savne. Ved de offentlige Foredrag i Vinters viste Skolen sig at være for lille til de hidstrømmende Skarer af Tilhørere; ingen Gymnastiksal haves; Hesteplass savnes. Der er altsaa Trang til Opførelsen af en Bygning, som kunde raade Bod paa disse Savn: en høj og rummelig Foredragssal, der tillige kunde tjene til Legemsøvelsessal, og ved Siden deraf Staldplads til adskillige Par Heste".

Bazaren skulle holdes i Almindingen i slutningen af juli, og for at den kunne give et så godt resultat som muligt opfordredes folk til at komme med gaver af enhver art, "f.Ex.: Sæd, Hør, Hamp, Uld, Kartofler, et Bord, en Stol, et Par Støvler, et Klædningsstykke, hjemmevirkede Sager...o.s.v." Højskolepigerne havde lovet at skænke deres håndarbejde til formålet.

Oplægget, som i første omgang var underskrevet af 63 kvinder rundt om fra hele øen - senere kom flere til - blev bragt flere gange i de tre daværende aviser, i Bornholms Tidende hele fire gange²⁹, så sagen blev slået ganske stort op.

Da tiden nærmede sig, og man skulle fastsætte dagen, kom den 26. juli, som var en onsdag, først på tale. Det fik en kreds af landboer til at opfordre komitéen til i stedet at afholde bazaren søndag den 30., "da det, som vi antage for givet, vil bringe et langt heldigere Resultat".

Kort tid efter blev det så af Karl Olsen, som var komitéens forretningsfører bekendtgjort, at lystmarkedet ville blive afholdt den 30. juli på Christianshøj og indledt med et par taler og sange. De indkomne gaver ville dels blive solgt, dels bortloddede ved lykkehjul. Der ville blive sørget for musik og om aftenen ville der blive danset.

Et pinligt mellem spil

Beslutningen om at afholde markedet på en søndag fik imidlertid Gottholdine Trandberg til at bakke ud af foretagendet. I en erklæring i aviserne et par dage efter skrev hun, at det stred mod hendes kristelige

overbevisning at holde marked, drive handel, køb, salg osv. på Herrens Dag, og derfor havde hun fralagt sig al deltagelse i sådan søndagshandel. Hun beklagede sig over de mænd, der havde truffet beslutningen hen over hovedet på hende og kvindegruppen i øvrigt, men ønskede ellers alt godt for sagens fremme.

Erklæringen fik omgående Julius Bon og Karl Olsen til at rykke ud med en moderklæring, og så var spillet kørende. Uenigheden fik ligefrem som konsekvens, at Tranbergs pakkede deres sager og forlod skolen. Bruddet var dog ikke mere definitivt, end at han senere talte ved møder på skolen.

Episoden gav anledning til flere andre avisindlæg, og har derved måttet vække en vis opsigt.

Det begyndte med, at "Mange aktiehavere" meddelte, at "Den store Glæde, som det vakte over hele Bornholm, da der blev rejst en Højskole paa vor Ø, som syntes at love saa godt for Fremtiden, forandrede sig snart til en vis Uro, da Pastor Trandberg syntes at skulle faae en altfor stor Indflydelse der; og mange af dens sande Venner spurgte sig sikkert selv "hvad skal dette føre til", uden at kunne give noget beroligende Svar. Med stor Glæde kan vi derfor nu modtage den Efterretning, at dette Forhold er aldeles brudt, og Højskolen derved befriet for den Mistro, som den paa Grund heraf var bleven til Gjenstand for hos saa Mange iblandt os. Gid den maae gaae lige saa seierrig ud af enhver fremtidig Kamp og i en lang Fremtid sprede Lys og Liv over vor kjære Fødeø!"

Meddelelsen viser med al ønskelig tydelighed, hvor forskellige holdninger, der var til Trandberg. Han har været en noget omstridt person, som langt fra alle har været trygge ved. Det har kredsen af aktiehavere åbenbart ønsket at fastslå over for offentligheden, men deres meddelelse kan også tænkes at have været et signal til Julius Bon om at tage støttekredsen med på råd ved sådanne ansættelser.

Der kom også nogle læserindlæg om sagen. En læser, som erklærer sig som ven af folkehøjskolen, beklager dybt det skete og bebrejder mændene, at de ikke havde taget mere hensyn til "Danekvindens Stemme", her altså i skikkelse af fru Trandberg. Han skriver, at "Adskillige af Højskolens Fjender, hele og halve, begynde nok ogsaa at triumfere, naar der indtræder saadanne Rivninger i den forhadte danske Folkeskole". Derfor håber han, at det indtrufne er en forhastet biomstændighed, som ikke vil komme til at berøre hovedsagen. Han får dog nogle dage senere svar på tiltale, hvor han bliver hudflettet for sin ukritiske støtte til fru Trandberg.

Udover affæren med Tranbergs fortæller indlægget imidlertid også, at folkehøjskolen fortsat ikke uden videre var velset af alle. Kort tid før havde Lucianus Kofod i et foredrag³⁰ på et friluftsmøde ved Svaneke erklæret pietismen, som han sarkastisk kald-

te "fromhedskvalmen", for folkehøjskolens fjende. Det var formodentlig ikke mindst med brod mod Trandberg og det, hans virksomhed havde givet anledning til.

Der er dog næppe heller tvivl om, at folkehøjskolerne for mange "samfundsstøtter" stadig var en torn i øjet. Den var ny og oprørsk over for de gamle autoriteter; derfor måtte man være skeptisk. Julius Bons søn, Frithjof Bon, har i en novelle, "Paa Højskole", som til dels forekommer at bygge på personlige erindringer, givet udtryk for dette. Novellen indledes således:

"Den unge Mand, der nu havde faaet Titel af Forstander, havde kæmpet og stridt for dette Forstandskab af - en Højskole. Han... havde stridt med Mund og Pen, for at faa denne Idé ført ud i Virkeligheden, havde opgivet sit Statsskoleembede, lagt sig ud med Per og Povl, med Provst og Præst, Degn samt Klokker, kort sagt med enhver, der havde et Væsen og gjorde et Væsen med det stakkels "Skole-Væsen"."

Som vi har set, var der en del præster, der var sagen endog særdeles venligt stemt, men som et generelt udtryk på manges holdning er billedet nok ikke helt ved siden af.

Markedsdagen fastsættes og afholdes

Da tingene på den måde begyndte at tage fart, besluttede Bon og Olsen resolut at udsætte markedet indtil videre og indvarslede til et møde på Christianshøj for hele kvindegruppen, for at denne kunne tage endelig stilling til dagen for afholdelsen. Med indvarslingen fulgte en begrundelse fra Bon, som slutter med, at han "med oprigtig Glæde (lægger) nærværende desværre snart alt for meget omhandlede Sags endelige Afgjørelse i det højtærede Indbyderinde-Mødes frie Hænder". Resultatet af mødet blev, at lystmarkedet skulle afholdes søndag (!) den 6. august.

Markedet blev afholdt planmæssigt, og ifølge avisomtalen dagen efter havde det, "skjønt det truede stærkt med Regnvejr, samlet en talrig Masse Deltagere fra hele Øen. Efterat Musikken havde spillet nogle fædrelandske Sange, holdt Forstander Bon en længere Tale om Oplysningssagen, hvorefter Lærer K. Olsen aabnede Markedet..."

Det skete ved, at han fremsagde et lystigt digt skrevet til lejligheden, hvorefter "Udsalget af de skjænkede Gaver begyndte i de forskellige Telte ligesom ogsaa Tombolaerne bleve satte i Bevægelse og havde saa god Søgning, at det næsten var umuligt at faae de vundne Gjenstande udleverede. Da Mørket faldt paa begyndte en Auktion over de tilbageværende Gaver, som ikke vare blevne solgte, men da det var umuligt at see hvad man købte, udsattes Auktionen til Skytteforeningsfesten i slutningen af September".

Alt i alt synes arrangementet at have været vellykket, og nogen tid efter bekendtgjordes en foreløbig opgørelse over resultatet. Det blev på ca. 600 rigsdaler, et efter den tids forhold ikke ubetydeligt beløb, men dog ikke mere end til 10 fripladser på vinterskolen. Senere annonceredes der også om salg af resten af gaverne, men hvad der kom ud af det, meldes der ikke noget om.

Skolens dagligliv, undervisning m.v.

Det er allerede nævnt, at lærer Karl Olsen blev på skolen resten af Julius Bons tid. Udover ham har vi fra disse år kun navn på én, nemlig Johan Bøgeskov, der var lærer vinteren 1871-72. Der har formodentlig også været andre, og ligeledes nogle lærerinder på sommerholdene, men vi ved intet om dem.

Den daglige undervisning har nærmest heller ikke sat sig nogen spor i kilderne. Som tidligere omtalt var der planer om foruden det almindelige højskolehold at tilbyde videregående undervisning for elever, der havde været på højskole før. Det ses da også af de omtalte mindebøger, at fire navne går igen fra vinteren 1872-73 til 1873-74.

Ellers må vi nok regne med, at undervisningen har ligget meget tæt på, hvad der blev beskrevet for skolen på Pæregård, og af annoncer ses det, at de praktisk betonedede discipliner som landmåling, nivellering og korttegning har haft deres plads på timeplanen.

Af udsagn fra elever har vi kun, hvad de skrev i de to bevarede mindebøger. Det har ret begrænset værdi som kildestof, da det næsten alt er afskedshilsener med en del "standardstof", som går ret meget igen. Nogle enkelte ting fra bogen fra vinteren 1873-74 skal dog gengives. Den ejedes af Hans Kofoed fra Kofoedsminde i Åkirkeby.

Anton Harald Grønbek fra Sandvig skriver et vers, hvor der indgår et par typiske linier:

"Men lad det aldrig gå i glemme
hvad vi nu her har hørt og lært".

Andreas Bidstrup fra Bækkegård i Østerlars har skrevet følgende:

"Farvel min Ven, og glem ej
den Tid vi sammen været har
hvor alt blev lært med Kjærlighed
for at, desbedre Frugten skulde blive
men naar engang vi mødes paa Livets alfare Vej
da trøstig vi kunde sige at Kampen for dig
o Skole! blev kjæmpet med glad og kærligt Sind
og tillige løste det stærke Bind
der hidtil holdt Ånds og Hjerteliv skjult
Men som nu er bleven mig klart".

En M. A. Jensen, Neksø, skriver:

"Gid alt det gode her vi lærte
må lyse for Dig på din vej;

så kan Du med frimodigt hjærte
gå ud, hvor verden tumler sig.
Men hvor Du går i verden hen
kast tit en tanke til mig hen".

Julius Bons stærkt nationale indstilling har åbenbart også sat sig spor. Hans Peter Dam fra Allinge skriver således bl.a.:

"...Om vi skal leve og vandre om på jord
vi mødes nok engang i Nord,
som tapre kæmper med helteblod i vore årer..."

Man bemærker, at de sidste to skriver en retskrivning, der er næsten identisk med vores nuværende. Det gælder også flere af de andre.

Selvom der som nævnt er meget "standardstof" i disse skrivelser og med en vis højtidelighed i en del af det, så fornemmes der alligevel bagved den samme glæde ved opholdet, som så mange andre senere hold har givet udtryk for. "Det var en herlig tid", som det ofte siden er hørt sagt.

Mødevirksomhed - højskoleforeningen "Ydun"

Fra begyndelsen levede man i Østermarie op til traditionen med at holde offentlige møder, og som det fremgik af kvindernes artikel, viste pladsforholdene sig hurtigt at være for små.

Julius Bon viste sig - ligesom Lucianus Kofod - at være meget mediebevidst, og derfor er der fra hans tid et væld af annoncer, notitser og referater i aviserne. Naturligt nok er det mest om netop den offentlige mødevirksomhed, at der dér kan hentes oplysninger. Om det daglige liv på skolen er der derimod meget lidt at hente.

I den første tid var det først og fremmest på skolen, de offentlige møder blev holdt, særlig i forbindelse med åbningen af henholdsvis vinter- og sommerskole, men også på andre tider. Fra sommeren 1871 fremgår det, at man også begyndte at holde møder rundt om på øen³¹. Julius Bon holdt foredrag, mens Karl Olsen tog ud og læste op. Til de sidstnævnte betaltes et adgangskort à 24 skilling, og det angives, at indtægten skulle anvendes til bedste for højskolen. I vinteren 1871-72 optræder Johan Bøgeskov, som senere blev leder af skolen, også et par gange.

Formodentlig med det formål at få denne mødevirksomhed ind i fastere rammer - at få et forum, i hvis regi de kunne foregå - dannedes i foråret 1873 en ny forening ved navn "Ydun". For at give den en god start og i det hele taget give oplysningssagen et godt skub fremad blev der om sommeren holdt et stort folkemøde i Almindingen. Det blev som en mindefest holdt på årsdagen for slaget ved Fredericia den 6. juli 1849. Der blev holdt foredrag af Julius Bon, hvor han gjorde rede for foreningens formål. Han tog udgangs-

punkt i sagnet om Ydun med livsæblerne, foryngelsens dis, asernes glæde og stolthed. En sådan foryngelse til kraftig livsdåd i fædrelandets tjeneste var det den nye forenings formål at medvirke til.

Desuden blev der talt af pastor Algreen, Åkirkeby, en sognepræst Jensen samt et par mindre indlæg. Mødet sluttede med, at ungdommen svang sig muntert i dansen et par timers tid ved pavillonon.

Referatet i Bornholms Tidende³² giver indtryk af en vældig samhørighed og begejstring, som står i kontrast til nogle afsluttende beklagelser over, at der ikke havde været den ro og opmærksomhed over forsamlingen, som man havde kunnet ønske. Der var alt for mange, der under talerne talte sammen indbyrdes, ligesom det også var uheldigt, at talerstolen var anbragt for nær beværtningssteltene.

Mødet blev af nogle opfattet som politisk, bl.a. til fordel for venstreavisen Bornholms Tidende, som blev udgivet af Philip Rasch Dam, og det gav anledning til en par avisindlæg i dagene efter³³.

Samme år i november var der folketingsvalg, og i den anledning blev der arrangeret et politisk møde på højskolen den 28. september. Det blev imidlertid kritiseret, og Bon fandt sig derfor foranlediget til på selve mødet at komme med en erklæring om sagen. Heri hedder det ifølge et avisindlæg³⁴ bl.a.:

“Naar der er sagt, at vi her paa Højskolen slet ikke vilde have med Politik at gjøre, da var det ikke saaledes at forstaa, at vi her slet ikke talte om Politik, nej, vi tale om de politiske Grundsætninger og “Systemer”, men vi uddanne ikke og vil paa ingen Maade uddanne politiske Partimænd. (For ham var det sådan) at vi overalt først hver for sig og derefter i det Hele skulde see at udvikle det kristelige og folkelige Liv, førend vi gav os af med Politiken... Folkehøjskolens Opgave var derfor ikke politisk men folkelig... Vilde man fordre han skulde stile andetsteds hen, kunde han ikke have med Højskolegjerningen at gjøre”.

Julius Bon var imidlertid så aktiv inden for skyttebevægelsen og andre ting, at den politisk betonedede mistænksomhed åbenbart fortsatte. Året efter, 1874, så han sig igen foranlediget til at bringe en erklæring³⁵, hvor han præciserer “Folkehøjskolens Stilling til den stærke politiske Bevægelse, der for Øjeblikket er oppe i Tiden...” Det hedder videre, at “...Folkehøjskolens Maal (er) at vække og oplyse de Unge saaledes, at de... kunne blive istand til at danne sig en selvstændig, sund og klar Overbeviisning om de vigtigste Spørgsmaal, der komme frem og fordre Afgjørelse i deres Tid. Folkehøjskolen maa ikke gaae et Skridt videre, ellers overskrider den sin Grændse og gjør de Unge til Eftersnakkere. Derfor kan den ingenlunde, naar den skal være sig selv tro, indlade sig paa at dressere Rekrutter hverken til “Højre” eller “Forenede Venstre”.

“Mænd med faste Hjerter,
det er Danmarks Maal”.

Den nye forening, “Ydun”, var helt klart tænkt som en oplysningsforening, men da Folkehøjskolesamfundet senere på året (1873) blev opløst, og da nogle tidligere elevs forsøg året efter på at lave en erstatning for det heller ikke bar frugt, overtog den nye forening lige så stille også denne opgave med at yde tilskud til mindrebehandlede elever.

På foreningens generalforsamling i efteråret 1874³⁶ blev det vedtaget fra nytår 1875 at udsende et lille månedsblad af samme navn, som skulle indeholde stof med folkelig og kristelig oplysning. Af praktiske grunde skulle bladet udsendes sammen med Bornholms Tidendes lørdagsudgave, hvilket får Julius Bon til stærkt at understrege, at det nye blad intet ville have med politik at gøre. Det havde sin egen selvstændige redaktør - som utvivlsomt var Bon selv. Når N. P. Jensen i de første par år på den nye højskole ved Ekkodalen udsendte et lille skrift netop med navnet “Ydun”, kunne det se ud til, at han har ønsket at knytte til ved det gamle.

Foreningen “Ydun” ser ud til at have fungeret efter hensigten i Julius Bons tid. Efter hans fratræden indkaldes der en enkelt gang til møde i dens regi i marts 1877, men siden nævnes den ikke, så man må regne med, at den ganske stille er gledet ud.

Det folkelige bagland

Hvis vi skal prøve lidt nøjere at indkredse den gruppe af mennesker, der udgjorde højskolens støttekreds, det, man langt senere har kaldt højskolens “bagland”, så kan vi med de personer, der udgjorde aktieselskabets bestyrelse, de, der stod som anbefalere af højskolesamfundet samt dets bestyrelse og kredsforstandere, opregne ca. 70 mænd spredt rundt på hele øen.

Listen over de kvinder, der stod som arrangører af lystmarkedet udgør også omkring 70, hvoraf en stor del naturligt nok var koner til de ovennævnte mænd.

Listen over anbefalere af højskolesamfundet udgør alene 53 personer, men det er tydeligt, at man her har søgt at få en del fremtrædende folk med for at “pynte” på foretagendet. Det fremgår således klart, hvilken position hver enkelt havde. Der var nogle præster, lærere, og forskellige andre embedsmænd, nogle købmænd og håndværkere i byerne, og folketingsmand Lucianus Kofod og landstingsmand O. E. Sonne, Nekso. Otte angives at være sogne- eller amtsrådsmedlemmer. Henvend halvdelen af hele gruppen var dog gårdejere og en enkelt parcellist. Når listen over kredsforstandere og aktieselskabets bestyrelse tages med, bliver der lidt flere gårdejere, så det samlede antal landboer i hele kredsen bliver på knap 40.

Med hensyn til kvinderne fremgår det, at også omkring 40 var gårdmandskoner og 5 var lærerkoner. De fleste af de resterende ca. 25, som næsten alle var fra byerne, er kun nævnt ved deres blotte navn og kan derfor ikke identificeres nærmere.

I betragtning af, at det skulle vise sig, at hovedparten af eleverne kom fra landbokredse og kun i beskedne antal fra byerne, er der således i denne kreds et betydeligt antal fra samfundslag, der på længere sigt ikke fik nogen nævneværdig betydning for højskolen.

Hvis vi derefter skal prøve at indkredse, hvor stor en del af denne personkreds, der fik mere varig betydning for højskolen på den måde, at de enten var med i støttekredsen for den nye højskole ved Ekkodalen, eller at familien "leverede" elever til denne, så kan vi altså nærmest på forhånd se bort fra et væsentligt antal.

Af hele personkredsen kan der fastslås en forbindelse til højskolen videre frem for omkring 35, ca. 15 af mændene og 20 af kvinderne. Af hele personkredsen på ca. 140 altså en fjerdedel, og når de ovennævnte fra andre samfundslag end landbruget er trukket fra, er det knap halvdelen.

Der er en god del usikkerhed forbundet med en sådan opgørelse, idet der uundgåeligt har været en vis naturlig afgang i de godt 20 år, højskolen i Østermarie eksisterede.

Men alligevel synes hovedtendensen klar. I løbet af 10-15 år er der sket en forskydning i støttekredsen fra en formodentlig lidt kunstigt sammenbragt kreds, der mere eller mindre er blevet opfordret til at gå ind i sagen, til en kreds, der med udgangspunkt i et grundtvigsk livssyn eller i kraft af, at de selv havde været elever, har haft en stærkere personlig interesse i foretagendet. Det første højskolesamfunds og foreningen "Ydun"s skæbne forekommer da også at bekræfte dette.

Hvis vi ser på den geografiske fordeling af de ca. 140 personer, så var de som nævnt spredt over hele øen, men med en vis overvægt på højskolens opland. Hvis vi deler øen i tre dele nord, syd og vest for højlyngsområderne, var der 60 fra området langs nordkysten, 43 fra Sydbornholm og 37 fra Vestbornholm. Vi skal senere se, at der i den forskydning, der skete, flyttedes tyngdepunktet klart til det sydlige Bornholm. I det forhold er det ikke mindst den tidligere omtalte kreds i og omkring Åkirkeby, der gør sig gældende.

Idrætshuset

Efter sommerskolen 1871 rykkede alle midlertidigt ud af skolen igen, og håndværkerne rykkede ind for at gøre det, der ikke blev nået året før, færdigt. Men

som tidligere berørt viste der sig helt fra begyndelsen behov for mere plads; særligt påtrængende følte behovet for en rummelig sal til de større møder og til gymnastik.

Det trak dog noget ud, før dette ønske kunne realiseres, men i eftersommeren 1874 kom man så vidt, at man kunne gå i gang med opførelsen af idrætshuset, som det kaldtes. Det blev dog ikke færdigt til at kunne indvies til vinterskolens begyndelse, men det hedder, at det var så vidt fremskredet, at det ville kunne bruges til legemsøvelser og våbenbrug for eleverne og for 3. skyttekreds³⁷. I annoncerne for vinterskolen kan det da også konstateres, at der nu optræder våbenbrug som undervisningsfag, formentlig nærmest eksercits.

Salen var bygget helt i træ og efter sigende i begyndelsen med lerstampet gulv; senere blev der bræddegulv. Efter at skolen var ophørt i 1893, brugtes den i mange år til møder og gymnastik af lokalbefolkningen, men på et tidspunkt blev den revet ned, da træværket var ved at rådne³⁸.

Uoverensstemmelser med aktieselskabet

At dømme efter de udsagn, der findes omkring skolens åbningsmøder og lignende, tog det sig i de første år godt og lovende ud for højskolens virksomhed. Men på et tidspunkt bliver det klart, at der bag kulisserne lurede nogle problematiske forhold, som man aldrig havde fået nogen holdbar ordening med.

Efter at aktieselskabet den 31. juli 1875 på Julius Bons foranledning endnu engang havde holdt generalforsamling uden at få løst problemerne, tabte han tålmodigheden, og skrev kort efter en længere redegørelse i aviserne om sit syn på sagen³⁹. Redegørelsen var rettet til Skolens venner, som for ham altså ikke uden videre var identiske med aktionærene. Selvom vi således kun har den ene parts fremstilling, fremtræder nogle væsentlige problemstillinger dog ret klart.

Som omtalt ovenfor var bestemmelsen ved skolens oprettelse, at den fuldt færdig måtte koste 10.000 rigsdaler, et beløb, som i hovedsagen skulle dækkes af aktier à 25 rdl., og som for størstedelen skulle henstå rentefrit - "da det var Sagen, man arbejdede for". Byggesummen blev imidlertid overskredet, så de samlede udgifter kom til at andrage knap 12.000 rdl. Det fik en stor del aktionærer til at miste tilliden til foretagendet. De nægtede derfor at indbetale det tegnede beløb, hvorved der kun kom 6.500 rdl. ind. Resten måtte man så ud at låne på almindelige vilkår, og da den økonomiske situation således var afgørende ændret, fik Bon tilsagn om, at hele aktiekapitalen skulle være rentefri i 15 år, indtil de andre lån var indbetalt. Efter Bons udsagn blev dette også vedtaget på

en generalforsamling, og i tillid til, at en sådan bestemmelse stod fast, tog han fat på skolevirksomheden.

Der synes imidlertid at have været en del aktionærer, for hvem højskolen ikke var forbundet med nogen idealisme, men derimod betragtedes som en pengeanbringelse som enhver anden. De ville ikke finde sig i generalforsamlingens beslutning, men kom og forlangte renter af deres aktier af Bon. Der synes at have været en gruppe, der i den henseende førte sig kraftigt frem og fik "mindre oplyste Aktionærer" med sig.

I den situation var bestyrelsen nærmest handlingslammet og formåede ikke at finde udveje for at få bygningen gjort ordentligt færdig.

For at få en ende på disse utålelige forhold foreslog Bon på et tidspunkt bestyrelsen, at man løste problemet i lighed med, hvad man havde været nødt til på nogle andre højskoler, nemlig at nogle få personer opkøbte alle aktierne, "da det er vitterligt, at et mindre Selskab altid arbejder sikrere og roligere end et større, ligesom man da endelig kunde faa Stillingen klar over for alle og muligen faa langt større Hjælp til Sagens Fremme end nu".

Det er formodentlig det, den sidste generalforsamling var indkaldt for at tage stilling til, men det gik som før: intet blev afgjort. Bon ønskede imidlertid en afklaring, og derfor havde han bedt bestyrelsesformanden om at indkalde til endnu en generalforsamling, så snart høsten var overstået. Han havde dog

lovet bestyrelsen under alle omstændigheder at lede den kommende vinterskole.

Det er tydeligt en skuffet og noget bitter Julius Bon, der taler i redegørelsen, en mand for hvem hans livs drøm på grund af nogle smålige pengeinteresser er ved at smuldre mellem hænder på ham. Han havde utvivlsomt været meget entusiastisk og ivrig efter at komme i gang i 1870 og måske netop derfor undervurderet de problemer, der kunne komme.

I slutningen af september blev der atter indkaldt til generalforsamling, som åbenbart ikke blev til noget. I midten af november bliver der så indkaldt igen, og denne gang meddeles det, at forstanderen havde opsagt sin kontrakt med aktieselskabet.

Bons fratreden

Siden er der stille om skolen. Annoncer og avisnotitser forsvinder næsten helt. Bon ledede planmæssigt vinterskolen 1875-76 og formodentlig også en sommerskole 1876. I begyndelsen af juli hjemkalder han i en sidste annonce udlånte bøger, så nu stod det i opbruddets tegn.

Julius Bon fik samme år vikararbejde i København og senere fast ansættelse ved Københavns skolevæsen. Han blev gift igen, denne gang med en datter af en købmand og skibsreder, Margrethe Cæcilie West, men 11 år senere, nytårsaften 1887, døde han pludseligt af hjertestop, kun 46 år gammel⁴⁰.

Chr. Brodersens tid 1876-78

Julius Bons afløser som forstander blev Chr. Brodersen, som kom fra en lærerstilling på Hindholm Højskole og det dertil knyttede børnehjem Holsteinsminde. Hans ansættelse meddeles kort af aktionærenes forretningsfører, M. Marker, i en annonce i slutningen af oktober 1876¹. I annoncen benævnes han "Lieutenant", men foruden denne militære titel fremgår det andetsteds, at han var seminarist.

I tilknytning til meddelelsen om ansættelsen indbyder Brodersen til et møde på skolen kort efter og bebuder at ville indbyde til lignende møder andre steder på øen. Ligeledes meddeles det, at vinterskolen ville begynde den 1. december.

Året efter fremgår det af annoncer, at han holdt møder rundt om på øen for at fortælle om højskolen². Det skete f.eks. i den stedlige børneskole. Et sted, i Nylars, havde han fået tilladelse til at holde et sådant et møde af sognerådsformanden, men efter at det var bekendtgjort, blev tilladelsen trukket tilbage, og så måtte han skyndsomst til at aflyse.

Det er muligvis et sådant møde, den 16-årige Rudolf Skovgaard fra Skovgaard i Vestermarie havde overværet engang i foråret 1877. I en slags dagbogsnotater³ skriver han følgende: "Det er Skolens Formaal at vække Kjærlighed til Fædrelandet, Liv og ædel Virke hos den Unge, at vejlede ham til Arbejdsomhed, Orden og Sømmelighed samt til Oply(s)ning i Særdeleshed om Alt, hvad der vedkommer Landboens Virksomhed som dansk Borger, som Medlem af en Kommune, som Husfader, Søn, eller Tyende og som forstandig Agerdyrker".

Denne "programklæring" stemmer godt overens med det, der skildres fra Hindholm Højskole om hvis stifter, Anders Stephansen, det hedder, at han ikke var særligt påvirket af Grundtvig, men snarere af de europæiske filantropiske tanker⁴. Rudolf Skovgaard blev i øvrigt tre år senere elev på skolen, som da ledes af Johan Bøgeskov.

Højskolernes tilsynsførende, Mathias Steenstrup, besøgte skolen i sommeren 1877. De notater, han ved den lejlighed tog, hans indberetning til ministeriet samt et brev fra Brodersen til ham året efter er sammen med ovenstående dagbogsnotat og nogle annon-

cer i de lokale dagblade de eneste kilder, vi har fra Brodersens tid.

Af Steenstrups papirer⁵ fremgår det om skolens "bagland", at den ejedes af 10 gårdmænd, "alle flinke og velsindede imod Højskolens Opgave. Br. kan købe Gaarden for hvad den staar dem i...12000 Kr."

Det ser således ud til, at man havde gjort alvor af Julius Bons forslag om at samle aktierne på færre hænder, men så vidt vides blev det først brødrene Bøgeskov, der købte den til selveje. Hvordan det i øvrigt forholdt sig med pengesagerne efter møntreformen i 1875, hvor man skiftede fra rigsdaler til kroner, som kun havde den halve værdi, har vi ingen mulighed for at bedømme. De nævnte 12.000 kr. har formodentlig kun udgjort aktiekapitalen. Den faste gæld, der formentlig har været foruden, er næppe medregnet.

Af de nævnte kilder fremgår også, at Brodersen fik en god begyndelse med 39 vinterelever. Sommeren 1877 blev det til 18 piger, hvoraf de 15 var under 18 år. De fleste af dem var imidlertid fra omegnen og boede derfor hjemme. Kun 8 boede på skolen.

Den næste vinter, 1877-78, gik elevtallet ned til 31 unge mænd, hvilket dog ikke følte foruroligende. Ca. halvdelen af dem boede hjemme, og 3/4 af dem var under 18 år.

Sommeren efter sank tallet imidlertid helt ned til "kun 5 (fem) Elevpiger", og det fik ham til at opgive at føre skolen videre. Han havde allerede før måttet stifte en gæld på 1000 kr., og med de få elever var han bange for, at den ville blive større. Derfor meddelte han Steenstrup, at "...jeg tvinges derfor, hvor meget det end vil smerte mig, til at opgive mine Forsøg paa her paa Bornholm at gennemføre min Opfattelse af Højskoletanken..."

Af Steenstrups notater og indberetning fremgår det i øvrigt klart, at Brodersen under hans besøg har beklaget sig gevaldigt over en "herskende Forlystelsessyge", som lagde alvorlige hindringer i vejen for skolearbejdet. Det hedder således i indberetningen til ministeriet:

"Der er paa Bornholm særegne Vanskeligheder at overvinde for en Højskole i alvorlig Aand. Den her-

skende Gjæstfrihed, i Forbindelse med Slægtsskabs- og Bekjendtskabsforholdene, volder, at de unge Karle paa Højskolen i en overordentlig Grad ere udbudne til Selskab og Gilde, hvorfra de tidt først komme hjem ud paa Natten, og de ere da daarlige Tilhørere næste Dag. Brodersen har kæmpet meget mod denne Uvane; men det vil tage Tid at faa den fjernet, da den har sin Rod i Befolkningens Sæder, og der selv blandt de ældre er mange, som finde sligt i sin Orden for de Unge og ikke vil støtte Brodersen i hans Bestræbelser"⁶.

Det hedder videre, at det var en uheldig omstændighed under den herskende forlystelsessyge, at så mange af dem boede hjemme. Dermed var de uden for Brodersens kontrol.

Det kan naturligvis forholde sig sådan, at Brodersen var særligt uheldig med sine holds sammensætning; sådan noget har kunnet variere meget i tidens løb. Men eftersom der intet andet sted i kilderne fore-

kommer beklagelser af denne art, er det et spørgsmål, om det ikke snarere bundes i Brodersens karakter. Noget kunne tyde på, at han ville opretholde en disciplin, som var aldeles fremmed for såvel de unge som de ældre. Hans militære tilhørsforhold har måske spillet ind. I en senere indberetning fra Steenstrup hedder det således, at han (Brodersen) "havde villet indføre Disciplin; de skulde være hjemme kl. 10. Men Bornholmerne er opsætsige og trodsige mod Tvang"⁷.

Det skal dog indrømmes Brodersen, at en elev nogle år senere, Karen Jensen, som vi skal stifte nærmere bekendtskab med i næste kapitel, også syntes, det kunne blive for meget af det gode med at komme så meget ud i besøg, som de blev inviteret til. Men det vil vi vende tilbage til.

Hvorom alting er, det gik ikke for Chr. Brodersen. Han fratrådte til August 1878, og blev senere lærer ved Frederiksberg skolevæsen.

Johan og Ludvig Bøgeskovs tid 1878-85

Efter Chr. Brodersen blev det de to brødre Johan og Ludvig Bøgeskov, der overtog skolen. Og nu tog man skridtet fuldt ud, idet brødrene købte skolen af aktieselskabet, som så må formodes at have opløst sig selv. Det fremgår ikke klart, hvornår overtagelsen fandt sted, men det ser ud til at det først skete til sommer-skolen 1879.

Brødrene stammede fra gården Mortensgård i Ikast på Herning-egnen¹. Faderen var gårdmands-søn, blev lærer, men vendte så senere tilbage til landbruget som gårdejer. Sådan gik det senere også begge sønnerne.

Christen Johan Høeg Bøgeskov blev født 8. april 1846, blev uddannet lærer og virkede først som vikar forskellige steder. Derefter var han i nogen tid huslærer hos Chresten Berg på Bogø, men blev i 1870-erne højskolelærer. Som vi har set, var han en enkelt vinter lærer hos Julius Bon. Han kom tilbage til Østermarie som ugift, men blev den 7/8 1880 viet til den 10 år yngre Karoline Thorsen, eneste barn af proprietær Niels Peter Thorsen, Gadebygård.

Ludvig Bøgeskov ved vi langt mindre konkret om. Han blev født 1853 og var altså 7 år yngre end Johan, men ligesom han også læreruddannet. Han var formodentlig gift, da de kom til Østermarie. Hans kone hed Birgitte.

Kristian Rasmussen, Hoppegård, som var elev på skolen vinteren 1882-83, har karakteriseret de to brødre således²:

“Det maa paaskønnes, at Brødrene Bøgeskov turde forsøge Højskolens Genrejsning. De udfyldte godt hinanden. Ludvig med sin Begejstring... tog straks Eleverne. Han var Kammerat og Ven med dem. Naar de om Aftenen sang: “Op til Guds Hus vi gaa” ell. efter Aftenandagten “Ved Solbjergslag”, fandt vistnok mange, at her var et Hjem, som det var værd at have til Forbillede. Johan var mere nøgtern i sin Fremstilling, bragte derved mere Ligevægt i Samarbejdet og vandt derved efterhaanden Eleverne. De søgte at klare for Eleverne Grundtvigs store Betydning i folkelig og kirkelig Henseende”.

Johan Bøgeskov mente i øvrigt, at han og M. M. Smidt var de første, der holdt højskole i grundtvigsk-

Johan og Karoline Bøgeskov med deres to ældste børn, Thor og Ingeborg, og Ludvig og Birgitte Bøgeskov. Billederne er to udsnit af et elevbillede fra 1884. Dette og det næste billede fik vi overdraget af fhv. professor Roar Skovmand, København.

koldsk ånd på Bornholm³. Han havde som omtalt været lærer hos Julius Bon, men mente ikke denne var højskolemand i den forstand.

I en mindeartikel⁴ om Johan Bøgeskov fra 1946 skriver Andreas Hansen om deres tid på skolen: "De skabte denne Højskoles Glansperiode. Der var op til 70 Elever. Og de offentlige Møder, særlig de ugelange Efterårsmøder samlede Folk fra hele Øen. Naar de gamle fortalte om de Møder, straaledede deres Øjne, og de blev unge igen!"

Dette billede af skolen i Bøgeskov'ernes tid er gledet ind i senere skildringer og er på den måde blevet den almindelige opfattelse af denne tid. Når det gik så godt, forstod man heller ikke, hvorfor de efter nogle få år pludselig opgav det hele.

Elevtilslutningen

Virkeligheden, som den tegner sig ud fra samtidige kilder, var imidlertid nok så prosaisk.

I december 1880 skriver den før omtalte Rudolf Skovgaard under overskriften "Et og andet" følgende i sit stilehefte:

"Naar jeg i Dag, den 11te Desember 1880, sidder paa Østermarie Højskole for at blive indøvet i Stil, saa ved jeg intet bedre end at optegne lidt om Forholdene her paa Skolen. Skolen er i Vinter besøgt af 19 Elever, af hvilke dog kun de 12 har Ophold paa Skolen; de øvrige 7 ere her fra Sognet og har deres Logis hjemme.
Rudolf Andreas Skovgård".

I et i øvrigt meget følelsesfuldt brev fra Ludvig Bøgeskov til en nær ven fra maj 1881 hedder det et sted⁵: "Vi har det godt, omend småt, vi har kun 14 piger, de er flinke og glade, og vi ved der kommer bedre tider, derfor har vi så meget lettere ved at takke Gud for det vi fik. - "Rom blev ikke bygget på en dag!"".

Man ser, at han brugte den i de frie skoler ofte foretrukne retskrivning, som er næsten identisk med vores nuværende. Hans ordvalg giver ikke indtryk af, at det havde været bedre i deres første år, og ret meget bedre blev det heller ikke siden. Fra en sikker kilde (som vi skal vende tilbage til) ved vi, at der i sommeren 1882 var 25 elever, og fra en poesibog⁶ fra vinteren efter, 1882-83, har vi 31 navne. Fra en notesbog (som vi også skal vende tilbage til) fra den følgende vinter har vi imidlertid kun 14 navne, og af et elevbillede fra sommeren 1884 ser der ud til at have været omkring 15 piger.

Højdepunktet ser således ud til at have ligget i 1882-83 med 25 elever om sommeren og ca. 30 om vinteren. Derefter faldt tallene igen. Der kom altså ikke bedre tider, og det er let at se, at det ikke kunne løbe rundt økonomisk.

Angående efterårsmøderne, så bekræftes deres varighed i annoncer. I 1880 var det berammet til at finde sted 11.-16. oktober, altså 6 dage. Det må formodes at have haft en karakter noget lignende de senere "8 dage på højskole", og der er næppe tvivl om, at det har været vellykket. Det kan en højskole blot ikke leve af i det daglige. I 1882 fandt mødet sted 29. sept.-2. okt., altså skåret ned til fire dage.

En elevdagbog fra 1882

Fra brødrenes tid findes i øvrigt et temmeligt enestående kildeskrift - også set på landsplan. Det er en dagbog, som en ung pige fra Stevns, Karen Elisabeth Jensen, skrev under sit ophold i sommeren 1882. Desuden skrev hun nogle breve hjem til forældrene, som også er bevaret. Såvel dagbogen som brevene er udgivet i Bornholmske Samlinger, II. række, 11. bind, side 33 ff., og kan meget anbefales til interesserede.

Tilsammen giver de et levende billede af dagligdagen på skolen, især hvad hun hørte om i foredragene, om udflugter, besøg i kammeraters hjem, møder osv. Her skal blot refereres nogle enkelte ting, det ene fra et enkelt af brevene hjem og det andet fra, hvad hun skrev i sin dagbog den 23. juni, og endelig en kort notits også i dagbogen den 16. juli. I brevet fortælles om, hvordan en almindelig skoledag formede sig. Det er skrevet på hendes 20 års fødselsdag den 10. maj, og det hedder heri (i hendes egen retskrivning):

"Nu skulde jeg ellers fortælle lidt om hvad vi bestiller på skolen dagen igjennem. Kl. syv om morgenen drikker vi kaffe, kl. otte ringer det til morgensang, det er, vi synger et par salmer, hvorpå Ludvig Bøgeskov læser et stykke af Bibelen, beder en bøn, og bekjender "Troen og Fadervor". Derpå gå vi ind i skolestuen, hvor enten Johans kone eller Ludvig læser op for os, enten en fortælling eller et andet skrift. Så har vi retskrivning, stil eller tegning, ja hvad synes I vi skal såmænd til at lære tegne, nu vi er blevet så meget til årene. Klokkeren holder Johan foredrag, det er bibelsk, i dag talt han om "Syndefaldet i Edens have" det kan nok være han kan skildre det så dybt og alvorligt, så en præst kan neppe gøre det bedre. Hans foredrag varer i reglen til kl. er halv-et, så spiser vi til middag, og så begynder vi ikke på skolen igen inden kl er to. Om eftermiddagen har vi så enten regning eller skønskrivning, derpå holder Ludvig foredrag i Danmarkshistorie. Kl. 4 1/2 spiser vi mellemmad, eller "Unje", som Bornholmerne kalder det. Når det er forbi, har vi så håndarbejde en timestid, så er Johans kone Karoline lærerinde. Tilslut får vi så et foredrag til, som de skiftes til at holde, det skal nok for størstedelen være om skjaldskab og digtning. Ludvig begyndte at skildre os det danske folk, som det er med alle sine ejendommeligheder. Når kl så er

godt otte, er skolen så sluttet for den dag, så drikker vi the, og lidt efter har vi aftenang. Nu har jeg vist fortalt temmelig udførligt hvad vi bestiller, det er jo ikke rigtig ens hver dag, igår prøvede vi på at synge tostemmig sang, men det vilde ikke rigtig gå, men det lærer vi vel nok, ellers er det da heller ikke det vigtigste.

Vi er 25 elever her, men vi havde det svært i førstningen ved at forstå Bornholmerne; thi de ere vist halvt svenske, det var de første dage, når de begyndte på deres pluddervælsk og tale til os da kunde vi ikke andet end le ad dem, de kunde derimod godt forstå os, vi taler velsagtens mere efter skriftsproget".

Det andet, der skal refereres, er som nævnt fra den 23. juni, altså St. Hans aften dag, hvor der blev holdt et møde for en lille grundtvigsk kreds. Om det fortæller hun:

"Idag har jeg tilligemed de andre skolepiger, og en del af højskolens venner, været til alters i Øster Marie Kirke, hvor Pastor Kristensen holdt altergang. I eftermiddag har han talt her på skolen om Tro, Håb og Kærlighed. Det er en herlig mild gammel mand, jeg tror aldrig jeg har set nogen præst så hjertemild, selv da han uddelte Brødet og Vinen stod han med et smil om munden.

Men han kunde også tale om Guds uendelige kærlighed til os syndige mennesker, så det var som om det gav genskin i hele hans åsyn. Ja, det var en velsignet højtidelig altergang som den "lille flok" holdt, den vil jeg mindes så længe jeg lever".

Der kan næppe være tvivl om, at præsten var F. V. Christensen fra Rønne, og det er sandsynligvis ved et tilsvarende møde, at billedet på side 55 er taget. Vi må formode, at det er nogle møder, som brødrene Bøgeskov har fået arrangeret, efter at de overtog højskolen. I denne lille skildring sammen med billedet forekommer det, at vi kan skimte konturerne af en begyndende grundtvigsk bevægelse ude i bredere kredse end i Rønne og Åkirkeby.

Den tredje ting, der skal refereres, er det, som blev nævnt i sidste kapitel. Den 15. juli havde de været inviteret ud, hvilket hun ikke havde følt sig rigtig tilpas med, selvom de andre havde moret sig godt, og der havde været lige så stor gæstfrihed som alle de andre steder, hun havde været. Men som hun skriver: "...det er næsten for meget af det gode, at komme så meget ud i besøg". Det fremgår, at de havde været hos Hjorths, der hvor Annine og Andrine havde hjemme. Efter Karens egen poesibog fremgår det imidlertid, at disse to piger var hjemmehørende i Hasle og Rønne. Det fortæller os således, at i hvert fald nogle af dem, der boede "hjemme" ikke var Østermarie-boer, men boede hos familie eller bekendte. Det er formodentlig den væsentligste årsag til, at så mange ikke boede på skolen. Kostskolelivet var endnu ikke blevet grundfæstet som tradition. Til dis-

se "plejeforældre" er holdet så blevet inviteret på gæsteri, foruden sikkert til flere af "højskolens venner", og så kunne det nok blive til noget på tre måneder.

Karen Jensen tog herover som elev sammen med to veninder fra Stevns. Veninderne blev herovre som tjenestepiger efter opholdet, og den ene blev senere lærerinde i Bodilsker. Karen vendte fire år senere tilbage som tjenestepige på Gadebygård, og her traf hun sin mand, den ovenfor nævnte Kristian Rasmussen. Efter først at have haft et lille sted i syv år blev de i mange år gårdmandsfolk på Hoppegård, også i Østermarie.

Salen ombygges

Efter samme sommerskoles afslutning gik man i gang med en større ombygning af salen. Hvad denne nærmere gik ud på, ved vi ikke, men den har formodentlig ved den lejlighed fået gulv af træ, og forskellige andre forbedringer kan også tænkes. Som så ofte blev arbejdet forsinket, så den var først klar til genindvielse den 22. november. Da blev der holdt et stort møde, hvor pastor Christensen, Rønne, og Ludvig Bøgeskov talte. Til lejligheden var der også skrevet en sang på syv vers, som blev optrykt i avisens referat⁷. Versene 2-5 lyder som følger:

Heller ej vi tror, at denne
Sal kan være sikkert Kjende
paa at høre Herren til,
saa at hver en Mand og Kvinde
let kan Himmelvejen finde,
naar de blot her møde vil.

Nej, vi ved, at døde Stene
mægter ej, hvad Gud alene
haver forbeholdt sig selv:
at opvække dem, der sove,
saa de lydt ham kunne love
med et Sangvæld som en Elv.

Derfor Herre! vi Dig bede:
Du af Naade saa det lede
hver en Gang, vi mødes her,
at et saadant Ord vi høre,
der ej smager "Kjødets" Øre,
men vi føle: Gud er nær.

Saa vil sikkerlig han give
Lykke god til at vedblive,
hvad begyndt er i hans Navn;
Livsord dem paa Tunge lægge,
som her inden disse Vægge
tale vil til Folkegavn.

Fra et grundtvigsk "vennemøde" omkring 1880 i Østermarie - svarende til det, Karen Jensen omtaler i dagbogen for den 23. juni 1882. Det kan ses af bygningerne bagved, at det ikke er på højskolen, men hvor det så ellers er, ved vi ikke. I anden række nr. 3 fra venstre ses pastor F. V. Christensen, Rønne. I tredje række nr. 3 og 4 fra venstre Karoline og Johan Bøgeskov, dernæst Birgitte og Ludvig Bøgeskov. Den skaldede herre næstsidst i denne række er lærer K. H. Skovmand, Østermarie ndr. Skole; hans kone sidder som nr. 3 fra højre i forreste række. Kvinden længst til højre i denne række er formentlig Karen Holm, senere værtinde på Højskolehjemmet i Rønne.

Referatet er undertegnet Henrik Pedersen, som i en annonce nævnes som en ny lærer. Det hedder, at der til indvielsen havde indfundet sig 500-600 mennesker, så mødet er i hvert fald oplevet som meget vellykket.

En elevs notesbog

Fra Bøgeskov'ernes tid er også bevaret en notesbog⁸, som tilhørte en jyde ved navn Mads Kjeldsen. Han var elev vinteren 1883-84. Han havde i forvejen været elev på Ask Højskole og kom så senere til Bornholm. Fra begge steder har han gjort nogle notater i bogen, og fra opholdet i Østermarie blev den tillige en slags poesibog - eller "kærmindebog". Foruden navnene på de 13 kammerater, og hvad de ellers skrev, indeholder bogen også ugeskemaet fra den vinter - det

ældste, der findes bevaret. Det er gengivet på næste side så nøjagtigt, som teknikken gør det muligt.

Om fagfordelingen hedder det, at Johan Bøgeskov underviste i agerdyrkningslære, verdenshistorie og skønskrivning. Ludvig Bøgeskov tog sig af bibelhistorie, danmarkshistorie, litteraturhistorie, sangøvelser, læseøvelser og skriftlæsning.

Den vinter havde de desuden en lærer ved navn Andreas Kristensen, som var fra Ulsted i Vendsyssel. Han var lærer i naturlære (fysik og kemi), tegning, stil, dansk, regning og jordbeskrivelse (geografi). Om ham nævnes det i øvrigt, at han "Sidst i februar blev... forlovet med Tora Moberg fra Rønne, som har været lærerinde her et par somre og skal hertil igen i sommer".

I margenen ved timeplanen er der tilføjet: "Om søndagen har vi fri, og fra midten af vinteren havde vi fri de sidste tre timer om lørdagen. Hveranden søndag vinteren igennem havde vi foredrag fra 3 til 4, hvortil

Arbejdsplan på Øster Marie højskole i vinteren 1883/84

Kl.	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
8-9	Naturlære	Agerdyr- ningslære	Jordbe- skrivelse	Agerdyr- ningslære	Jordbe- skrivelse	Agerdyr- ningslære
9-10	Geometrisk tegning og	Skønskrivning	Geometrisk tegning og	Skønskrivning	Geometrisk tegning og	Skønskrivning
10-11	Landmålings- tegning	Verdens- historie	Landmålings- tegning	Verdens- historie	Landmålings- tegning	Verdens- historie
11-12	bibelsk historie	Regning	bibelsk historie	Regning	bibelsk historie	Regning
12-2	MIDDAG					
2-3	Stil	Dansk	Stil	Dansk	Stil	Dansk
3-4	Danmarkshistorie					
4-5	SPISETIDEN					
5-6	Legems- øvelser	Jordbe- skrivelse	Legems- øvelser	Jordbe- skrivelse	Legems- øvelser	Naturlære
6-7	Sang- øvelser	Læse- øvelser	Skrift- læsning	Læse- øvelser	Sang- øvelser	Regning
7-8	Oplæsning	Litteratur- historie	Oplæsning	Litteratur- historie	Oplæsning	Litteratur- historie

enhver var velkommen. Til jul var her foredrag om lørdag aftenen".

Skikken med foredrag, der var åbne for folk udefra, var tilsyneladende almindelig dengang. Som vi skal se længere fremme, blev den også praktiseret i N. P. Jensens tid på den nye højskole.

Ved en sammenligning mellem ugeskemaet og Karen Jensens beskrivelse af sin højskoledag, ses det, at der har været en del ligheder. Det gælder de bibelhistoriske foredrag lige før middag, danmarkshistorie midt på eftermiddagen og litteratur om aftenen. Den lange undervisningstid har været nogenlunde ens både sommer og vinter, men det kunne se ud til, at mændene generelt har haft flere timer med eksakte realfag end pigerne. Man kan undre sig over, at der er hele seks timer til geometrisk tegning m.v., men det skyldes helt givet, at det var et fag, der krævede meget tid til elevernes selvstændige arbejde med praktiske opgaver.

Steenstrups besøg

Mathias Steenstrup besøgte skolen for anden - og sid-

ste - gang i sommeren 1883. Om sine indtryk skriver han i sine notater bl.a.:

"Skolen lærer næppe meg fra sig; men Eleverne blive vist dog livligere og vækkes, samt i d.h. påvirkes gavnl. i Omgang med de jævne, vist kærl Brødre (og deres Hustruer)".

Efterårsmøderne, der var "talrigt besøgte", nævnes, ligesom det bemærkes, at der ikke mere var disciplinproblemer - (jvf. side 51): "Eleverne holde sig hjemme uden Tvang. (Herefter følger bemærkningen om Brodersens disciplin)... Nu spilles der ikke Kort osv. Men Sk.[olen] søges ikke mere af Storbøndernes og Proprietærernes Familier, derimod af smaa G[årdes familier] og Husmænds. De brugte d. off.[entlige] Understøtt[else] t[il] halve og hele Fripladser".

Om de ydre rammer noteres det, at "Bygn. er gjort hensigtsmæssigere. Forunderl store, høje Værelser... Salen kan rumme 400".

Udover det, Steenstrup kunne konstatere ved selv-syn, er hans oplysninger dog helt afhængige af, hvad han har fået fortalt, og det behøver ikke uden videre at være rigtigt. Det er således ikke helt rigtigt, at skolen ikke længere søgtes af unge fra de større gårde, men der er en tendens til, at der er forholdsvis flere

fra de mellemstore og mindre gårde, og enkelte fra egentlige småkårshjem har der også været. Men det, der kendetegner situationen, er dog især de små tal. Det var skolens afgørende problem.

Steenstrups kritik af brødrenes undervisning forekommer også at skulle tages med et gran salt. Specielt på ugeskemaet fremgår det, at skolen ikke bare var en vækkelsesskole. Mere end halvdelen af timerne er afsat til de almindelige skolefag og til de mere praktisk betonedede discipliner.

Den sidste tid

I vinteren 1883-84 blev det som omtalt kun til 14 elever. Og sommeren efter blev det et lignende antal. Det var ikke økonomisk bæredygtigt, og som tidligere berørt er det utvivlsomt den egentlige grund til, at brødrene gav op. Skolen blev udbudt til salg allerede i sommeren 1884¹⁰, men det trak ud med at få den afsat.

Vi må regne med, at Johan med kone og børn - de havde fået deres tredje barn i juni samme sommer - er brudt op og bosat sig på Gadebygård, som de formelt overtog året efter. Ludvig blev derimod boende på skolen, og da det trak ud med salget, prøvede han at få sommerskolen i gang 1885. Det lykkedes også, men så vidt vides blev det kun til fem elever. I eftersommeren lykkedes det så at få skolen solgt.

Johan Bøgeskov drev Gadebygård i 28 år og var en tid sognerådsformand. Gården var i mange år et eftertragtet sted for tjenestefolk at få plads; her betragtedes de ikke bare som tyende, men som en del af husstanden. De blev ofte længe, og siden blev de betragtet som venner af huset. Dertil kom, at de så at sige fik det "blå stempel" af højskolefolket. At have været i tjeneste på Gadebygård var næsten lige så godt som at have været på højskole¹¹.

Ludvig Bøgeskov slog sig på et tidspunkt ned som gårdejer på "Præstgård" i Serritslev i Vendsyssel, hvor han også virkede som lægprædikant. For at skaffe gode forhold til mødevirksomheden, fik han bygget en stor forsamlingsal som en del af gården. Han skrev også en del, bl.a. flere levnedsskildringer, som blev trykt i Højskolebladet. Han døde i 1914, 61 år gammel¹².

En afskedssang

Som slutning på dette kapitel skal anføres nogle vers af en afskeds- eller takkesang, som pigeholdet sommeren 1880 fik lavet¹³. Sangen er på 13 vers, og det fremgår, at den har været fulgt af en vase, som de har givet som afskedsgave. Vi tager her versene 1, 3, 6, 7 og 10:

Afskedssang fra Pigeskolen 1880.
Melodi: Alt hvad som fuglevinger fik.

Mangfoldig tak af hjærtens grund
for hele denne Sommerstund
for lys og liv og glæde
for hvert et ord i kærlighed
for hvert et ord til hjertefred
til os på Skolesæde.

Ved Vasen tænker vi især
på hjertet i os hver især
som I fik lov at fylde
med livsoplysnings ægte frugt
så kun hvad der er godt og smukt
vi elske nu og hylde.

Gud signe dig trofaste Mand
Du ædle dybe ven Johan
Med samt din hjærtenskære
tak for hvert ord med hjærteklang
tak Karoline for hver gang
du Moder kunde være.

Gud signe Dig, vor lyse Ven
til hvem enhver så frit gik frem
ja Ludvig tak du kære
og du Birgitte sød og mild
tak at du aldrig stræbte til
at søge egen ære.

Ja folkeskole, hjærtenskær
Du blir i mindet altid nær
så knejs da til Guds ære
og kald på pige og på svend
at de til dig må komme hen
og leve kunstens lære.

Alfred Foverskovs tid 1885-93

Afløser for brødrene Bøgeskov blev den knap 30-årige Alfred Foverskov, som overtog skolen engang i sommeren 1885.

Gustav Edvard Alfred Foverskov¹ blev født den 17/11 1855 i Fåborg som ældste søn af Frederik Vilhelm Foverskov og Karen Margrethe, f. Brandt. Faderen tog et par år senere lærereksamen som privatist fra Ranum Seminarium, og efter et par år som huslærer på Bogø kom han i 1859 med familien til Klemensker, hvor han var lærer i tre år. Fra 1862 til sin død 1884 var han førstelærer på hovedskolen i Pedersker.

Sønnen Alfred Foverskov gik altså også lærervejen². Han blev uddannet på Blågårds Seminarium suppleret med ophold på Askov Højskole. Han nævnes i nogle år at have været friskolelærer i Sillestoved i nærheden af Give i Midtjylland og et par somre højskolelærer på Dalum og Sønderholm Højskoler. Han har således haft et solidt fodfæste i den danske højskoleverden.

Engang i eftersommeren 1885 flyttede han så ind på højskolen i Østermarie sammen med sin kone Cecilie og tog tilsyneladende med frisk mod fat på arbejdet dér. Som lærer ansatte han den 25-årige sønderjyde Kristian Skovrup, som var der i to år. Siden blev han i 40 år friskolelærer i Ryslinge³. En stedlig lærer, Carl Hansen, ansattes som timelærer.

På det første vinterhold fik Foverskov dog kun 11 elever, hvoraf de 7 angives at være under 18 år. Var der således ikke så meget at lave på skolen, tog han godt fat på den traditionelle udadvendte virksomhed. I indberetningen til ministeriet året efter skriver han:

“I Tiden fra 1. Novbr. 1885 til Dato har der på Skolen været afholdt 15 offentlige Foredrag for c 150 Tilhørere ved hvert.

Skolens lærere imødekommer enhver Opfordring om at holde historiske Foredrag udenfor Skolen og har afholdt sådanne flere Steder paa Øen.

Ved Siden af Arbejdet paa Højskolen er der oprettet en Aftenskole for den konfirmerede Ungdom i Sognet; der undervises i de almindelige Skolefag 6 Timer egentlig fordelt på Aftener”.

Om sine intentioner med højskolearbejdet skriver han videre:

“Skolens Hovedformål er gennem Foredrag at meddele Eleverne en såvidt mulig omfattende historisk Oplysning. Ved Siden heraf går dens Undervisning særlig ud på videre at udvikle Elevernes Kundskaber i de almindelige Skolefag”.

Af sin senere absolut mest kendte elev, Martin Andersen Nexø, karakteriseres Foverskov i øvrigt således⁴: “Forstander Foverskov var den eneste, der havde nogen uddannelse til gærningen; han var seminarist. Han var en smuk mand med en ualmindelig klangfuld stemme til sang og foredrag... (han) var en klar og forstandig mand, der aldrig prøvede at fange folk ved deres søndagsstemning, men gav dem jævn og solid besked om jordiske ting”. (Det sidste ment som kontrast til de mere sværmeriske, f.eks. brødrene Bøgeskov, som han ikke kendte, men åbenbart havde hørt en del om).

Det trak dog lidt ud, før de udadvendte anstrengelser bar frugt for Foverskov. Den første sommer, 1886, måtte pigeskolen aflyses, men til gengæld meldes der om 21 elever den følgende vinter.

Det gav basis for udvidelse af undervisningsprogrammet, og bl.a. blev ejeren af Ellesgård, Anton Kjøller, som havde været elev på skolen i 1872-73, engageret til undervisning i træsløjd.

Fremgangen skulle imidlertid vise sig ikke at fortsætte. Lige som sine forgængere lykkedes det ikke Foverskov at komme op på økonomisk bæredygtige elevtal. Ifølge de officielle tal⁵ blev tilslutningen i hans tid følgende:

Vinterhold	Sommerhold
1885-86..... 11	1885 0
1886-87..... 21	1886 7
1887-88..... 13	1887 10
1888-89..... 17	1888 10
1889-90..... 15	1890 10
1890-91..... 25	1891 9
1891-92..... 19	1892 9
1892-93..... ?	

Lærere i Foverskovs første tid

Ovennævnte Kr. Skovrup nævnes som uddannet på Ryslinge og Askov højskoler. Som flere andre i denne tid gjorde han sig også gældende i skyttebevægelsen. Han nævnes i 1886 at have foreslået at oprette et kursus i svensk gymnastik for delingsførere på højskolen. Det blev dog ikke til noget før to år efter, 1888, hvor det kom i gang under ledelse af en ny gymnastiklærer, Samuelsen, som stammede fra Slagelse-egnen og havde fået sin uddannelse på Vallekilde og Askov højskoler. Året efter fortsatte det, men igen med en ny lærer, P. Jensen, som var tømrer, men også havde været på Askov.

Af andre lærere fra de første år nævnes en seminarist N. Brus, som senere udvandrede og blev landmand i Amerika, og ligeledes en seminarist S. Kristensen, som senere blev lærer i Jylland⁶.

Et nyt højskolesamfund

Efter at højskolen i 1879 gik over til at være forstanderens ejendom, var situationen for kredsen bag skolen en anden. Skolen blev uafhængig af en gruppe økonomiske støtter, men i stedet ser der i årenes løb ud til at have dannet sig en kreds, som man kunne kalde "højskolens venner", og som for en stor del var andre end den tidligere kreds (jvf. side 48). Efter alt at dømme, er det simpelthen den grundtvigsksindede bevægelse, der først omkring denne tid begyndte at gøre sig gældende. (Jvf. også skildringen af "vennemødet" side 54-55).

En del af denne kreds stod som kautionister for et lån i Åkirkeby Sparekasse, som i 1888 angives at være på 6.800 kr, et efter den tids forhold ikke ubetydeligt beløb. Hvornår dette lån er optaget, ved vi ikke, men det er muligvis allerede sket ved overgangen til selveje i 1879. Der ser ud til at have været 24 personer, som stod som kautionister (også kaldet garanter) for lånet⁷. Heraf var de 10 fra Åker-Åkirkeby området og 5 fra Pedersker, så det fortæller lidt om, hvorfra skolen havde sin største opbakning.

Det er derfor heller ikke tilfældigt, at lånet var optaget i Åkirkeby Sparekasse. Den var blevet oprettet 1869 efter initiativ af P. K. Algreen og administreredes i 30 år af købmand Hans Conrad Kofoed, som både i 1867 og i 1893 var med i højskoleinitiativerne⁸.

I 1887 oprettede den samme kreds af grundtvigsksindede ganske stille et nyt højskolesamfund med folketingsmand Marcus Blem som formand. Nøjagtig som det hedengangne havde det til formål at yde understøttelse til elever på skolen eller yde støtte direkte til skolens drift. Denne gang blev der intet skrevet i aviserne; vi kan kun konstatere, at det er ble-

vet dannet, da der året efter holdtes den første ordinære generalforsamling⁹.

Det var imidlertid ikke nok at skaffe midler til understøttelser; der skulle også være nogle elever at uddele dem til, men her kneb det fortsat. I referatet af generalforsamlingen hedder det, at samfundet i det forløbne år havde ydet understøttelse til 9 trængende elever, nemlig 6 karle og 3 piger. Man havde vedtaget at yde tilskud til 5 piger, men da der kun havde meldt sig 3, havde man i stedet støttet skolen direkte ved at betale 1. termins rente af sparekasselånet. Den samlede udgift var på 728,78 kr. I forventning om at samfundet det følgende år ville vinde lige så god tilslutning, bevilgede man understøttelse til 5 karle til den kommende vinterskole.

Den gængse forklaring på, hvorfor det kneb med elevtilgangen, var både dengang og senere, at de unge bornholmere tog på højskole andetsteds i landet - ovre, som det hedder her på øen. I hvor stort et omfang de gjorde det, ved vi ikke rigtig noget om, men et og andet tyder dog på, at det ikke var det store antal (se statistik side 250).

Problemet kan lige så godt have været, at interessen simpelthen ikke var stor nok - eventuelt sammen med en for skolen uheldig beliggenhed, og muligvis et dårligt ry, der som en ond cirkel trak det hele nedad.

Med hensyn til den uheldige beliggenhed, så synes det uomtvisteligt, at den strenge, pietistisk prægede vækkelsesbevægelse vandt særlig stærkt fodfæste netop i Østermarie¹⁰, og som tidligere berørt har den næppe dengang været den grundtvigske højskole særlig venligt stemt. Og netop dette har godt kunnet skabe en mistænksomhed også i bredere kredse, efterhånden som den grundtvigske kreds begyndte at træde tydeligere frem.

Det nye højskolesamfund kom til at fungere i resten af Østermarie-skolens tid. Efter skolens ophør opløstes det, og et beskedent pengebeløb blev overdraget til det nye aktieselskab.

I en annonce fra september 1890¹¹ nævnes samfundets bestyrelsesmedlemmer. De var: Markus Blem, Engegård, Nylars, som var formand, Peter Hermansen, Kattesletsgård, Bodilsker, Kristian Hansen, Risegård, Østermarie, A. P. Brodersen, Rønne, Elisabeth Ipsen, Rutsker nordre Skole, Sanne Due, St. Myregård, Pedersker, Laura Kofoed, Soldatergård, Åker, og Line Ipsen, Åkirkeby.

Som det fremgår var halvdelen af bestyrelsen kvinder, men det skal man nok ikke lægge for meget i. De tre førstnævntes ægtemænd hørte alle til højskolens faste støtter. Den sidstnævnte af kvinderne er formodentlig Johanne Karoline Ipsen, som på det tidspunkt var 31 år, uddannet lærerinde og tre år før havde overtaget M. M. Smidts lille friskole i Åkirkeby. Seks af dem, de tre altså ved deres mænd, var kautionister

for det nævnte sparekasselån, og alle otte kom tre år senere også til at spille en rolle for den nye højskole ved Ekkodalen.

Martin Andersen Nexø og højskolen

De utilstrækkelige elevtal og den deraf følgende meget anstrengte økonomi måtte naturligvis i længden slide på Foverskovs arbejdshumør.

Det er netop i denne situation, at den unge Martin Andersen (Nexø) bliver elev fra nytår 1890. Han har i sit erindringsværks 3. bind, "For lud og koldt vand" fra 1937 givet et fint stemningsbillede af livet på skolen¹². Om dette ophold hedder det bl.a.:

"Vi var vel 10-12 elever den vinter. Lidt forslog vi i de store bygninger, som der ikke var råd til at varme op; vi frøs og rykkede sammen. Ofte kneb det også med at skaffe maden til os. Men hyggeligt var det alligevel, især om aftenen, når vi samledes i den store spisestue og legede ordsprogslege eller forstanderen læste op".

Om Foverskovs sindsstemning skriver han, at "hans væsen var bebyrdet og stemmen hade altid en underklang af kummer... han skulle få den (skolen) til

at flyde igen; og følelsen af at han ikke magtede det, lastede tungt på ham".

Martin havde fået et fortroligt forhold til Foverskov, og denne opfordrede ham til at komme igen næste vinter. Han kunne søge statstilskud, og resten af betalingen ville højskoleforeningen sørge for. "Og om du så kunne tænke dig at gå videre - og komme igen engang som lærer; så måske det gik".

Han betroede Martin, at hans kone ville få en arv udbetalt til foråret, "...og den sætter vi ind. Så slår vi det sidste slag".

Om sin anden vinter på højskolen skriver Andersen Nexø bl.a.:

"Denne vinter var der kommet mere skik på højskolen. Foverskov hade fået fat i gode lærerkræfter og havde holdt et stort efterårsmøde med talere fra selve Askov. Det ene med det andet bevirkede en stigning i elevtallet; vi var nogle og tyve "rigtige" elever. Den foregående vinter havde han måttet tælle sin husstand med for at nå op på et tal, der gjorde skolen berettiget til statsunderstøttelse.

Gladere var forstanderen ikke blevet. Elevtallet var ikke stort nok til at bære de forøgede udgifter. Skolen kørte med underskud. "Jeg er bange for, jeg ikke kan holde den til du kan komme og gi en hånd med", sae

Vinterholdet 1889-90, som Martin Andersen (Nexø) var på fra nytår 1890. Han sidder i forreste række som nr. 1 fra venstre. Cecilie og Alfred Foverskov ses siddende i midten. Manden, der står op yderst til venstre nævnes at være Hans Skovgaard Hansen fra ejendommen Arnagerbro i Nylars. Han oprettede senere Skovgaard's Landhandel i Vestermarie.

Sommerholdet 1891, der som de fleste tidligere kun var lille, i alt 9 elever. Cecilie og Alfred Foverskov ses siddende i midten. Denne sommer arbejdede Martin Andersen (Nexø) som murerhåndlanger ved opførelsen af den nye Østermarie Kirke og boede under dette på højskolen. Han ses liggende i græsset længst til venstre. Pigen lige bag ved Martin er Henriette Dam - kaldet Jette - fra Hullegård i Rutsker. Pigen i samme række længst til højre er Engeline Skovgaard Hansen fra Arnagerbro i Nylars, som havde haft børnelammelse og derfor havde en misdannet ryg. (Begge er skildret i "For lud og koldt vand"). Nr. 2 fra venstre i bageste række er Mathea Pedersen fra Sandegård i Østerlars (den, der ligger øst for Kobbeådal). Hun var søster til Nikolaj Julius Svendsen, som vil blive en del omtalt senere. Faderen hed Svend Pedersen, og alle døtrene fik efter den nye navneforordning efternavnet Pedersen. Men for alle sønnerne fastholdt man den gamle navneskik og gav dem navnet Svendsen efter faderens fornavn. Kvinden, der står som nr. 5 fra venstre, optræder på flere elevbilleder fra denne tid, så hun har formentlig været kokkepige.

Foverskov til mig allerede en af de første dage. "Det meste af min kones arv er allerede gået med, til gæld og påtrængende reparationer; og dette her ser jo ikke ud efter meget".

Andersen Nexø fortæller mere om sit ophold og om højskolen i det hele taget. Ikke alt skal tages for pålydende eller er historisk korrekt - det er jo som angivet skrevet henvend 50 år senere - men skildringen kan alligevel anbefales enhver, der interesserer sig for det. Om sit udbytte af de to ophold skriver han: "For mig var de to besøg på Bornholms højskole af stor betydning. Så beskeden skolen var, betød de otte måneder et godt skub fremad. Jeg havde som dreng tilbragt forholdsvis lidt tid på skolebænken, under mit første tre måneders besøg på højskolen indhentede jeg alt det, børn er syv-otte år om at tilegne sig. Og den anden vinter fik jeg et godt grundlag i fysik, geometri og sværere regning. Jeg havde som barn arbejdet i marken og havde nu let ved at tilegne mig teorien og

samle mine tusind spredte erfaringer til et hele. Mit eget tilfælde har bundfældet den overbevisning i mig, at man ville undgå en mængde spild og give børneårene levende indhold i stedet for tusinder af golde bænketimer, ved at forbinde barneskolen med det praktiske liv og forlægge den mere teoretiske undervisning til en voksne alder - først byggematerialet så arkitekturen!"

Aftenskole

I Bornholms Tidende for den 15. september 1890 var der hele tre annoncer vedrørende højskolen. Der var en om den kommende vinterskole 1890-91, hvor Martin Andersen skulle påbegynde sin anden højskolevinter, og den anden var den omtalte med navne på højskolesamfundets bestyrelse, hvor de tilbød understøttelse til "Nogle uformuende Karle".

Men i tilknytning til den førstnævnte var der også en annonce om aftenskolen. Denne skulle begynde den 8. november, nogle dage efter højskolen, og ligesom denne vare til udgangen af marts. Undervisningen skulle foregå hver mandag, torsdag og lørdag aften kl. 5^{1/2}-9^{1/2}. Undervisningsfagene var: regning, retskrivning, dansk sproglære, tegning, geografi og legemsøvelser. Betalingen var 2 kr. pr. måned.

Desværre ved vi intet om denne undervisning, udover hvad annoncen meddeler, men ligesom man tidligere havde haft planer om undervisning for "uconfirmerede" og også i nogen grad gennemført denne, viser det noget om, hvor bredt man dengang egentlig satsede i det folkeoplysende arbejde. Dog må man regne med, at disse tiltag også i nogen grad havde deres årsag i behovet for flere indtægter.

Lærere i den sidste tid

Martin Andersen Nexø omtaler også de lærere, der var der foruden Foverskov, og de får ikke alle lige gode skudsmål. Her skal de dog blot nævnes kort sammen med nogle andre, som nævnes i andre kilder.

Den første vinter var der en ved navn J. K. V. Sørensen. Han benævnes seminarist, og var fra Sønderjylland, det tabte land søndenå. Derfor repræsenterede han skolens udsyn mod den store verden; derfor fik han øgenavnet "Udsynet". Han underviste i en del forskellige fag.

Endvidere nævnes en N. P. Jensen (ikke at forveksle med den senere forstander på den nye højskole ved Ekkodalen). Han var tømrer, men nævnes at have været på Køng og Vallekilde Højskoler; han underviste i gymnastik og husflid og formentlig enkelte andre fag. Han blev senere tømrer i Rønne og var i mange år en central skikkelse inden for skytteforeningerne.

Fra Martins andet ophold nævnes en Kr. Hybschmann, som var uddannet på Askov, en seminarist J. K. Hansen og en gartner Karl Sørensen, som var uddannet i sløjd og svensk gymnastik på Askov og Vallekilde. Han introducerede havebrug som undervisningsfag.

Af lærerinder i Foverskovs tid nævnes hans kone, Cecilie. Desuden en Anna Volquarts, som medvirkede på tre sommerhold, 1889-91. Hun blev senere gift med en gårdmand i Rutsker, Claus Andreas Klo, Bakkegård, der blev medlem af bestyrelsen for den nye højskole ved Ekkodalen. Endelig nævnes en Karen Hansen fra sommeren 1892¹³.

Østermarie-skolens ophør

Det lykkedes ikke Foverskov at fastholde eller forøge det efter omstændighederne gode elevtal i 1890-91.

Året efter gik det, som vi har set, nedad igen, og sommerholdene var kun på knap en halv snes. Når vi når frem til efteråret 1892, så det helt galt ud. I begyndelsen af oktober begyndte han derfor at annoncere, og med to-tre dages mellemrum var der annoncer i aviserne helt frem til den 5. november.

Den 31. oktober skrev han et brev til Martin¹⁴, hvor han henviser til tidligere korrespondance om, at han skulle komme tilbage som lærer. Derefter hedder det: "Men hvad siger du nu, for nu standser vi vor Virksomhed på Bornholm. Her er indmeldt 5-6 Stk., mulig(?)... der nogle få flere, men det kan ikke blive ved at gå på Pumperne. Forgjæves har jeg arbejdet på at få Skolen flyttet, så den dels kom til at ligge mellem Venner, dels fik billigere Lokaler end disse der jo egner sig for en større Skole, og jeg er så forfærdelig træt og medtaget af Kamp for Tilværelsen, så jeg er på en Måde glad ved, at vi nu skal bryde op".

Det er usikkert, om han gennemførte vinterskolen med de få indmeldte elever, eller den blev aflyst, men den 25. november og de to følgende uger blev skolen udbudt til salg i annoncer i Højskolebladet. Der var imidlertid ingen, der umiddelbart hoppede på den, og så vidt vi kan slutte, måtte Foverskov om foråret rejse derfra og overlade tingene til et par af kreditorerne. Økonomisk stod han efter det formentlig på noget nær bar bund. Senere fik han dog muligvis 1.900 kr. ud af salget af bygningen, ligesom han indkasserede et statstilskud på 800 kr. i sommeren 1893.

Foverskov blev allerede i foråret 1893 ansat som lærer på Vinding Højskole nær ved Vejle, hvor han var i tre år. Derefter blev han forstander for den nyoprettede Give Højskole, men da hans kone Cecilie, der havde været syg i mange år, døde i 1900, fratrådte han og blev lærer. Senere blev han i en kort periode forstander for Risgård Højskole i Vendsyssel. Derefter var han det meste af sin aktive tid landmand¹⁵.

En epoke slut!

Med Østermarie-skolens ophør var en epoke i de bornholmske højskolars historie slut, en epoke, der for de sidste mange år ikke just havde været nogen solstrålehistorie. Alligevel skulle det vise sig, at der var skabt en baggrund for en videreførelse. Der var opstået en kreds af mennesker, for hvem højskolen var blevet en hjertesag, og man må regne med, at en del af dem ved at følge Østermarie-skolens kranke skæbne havde indhøstet nogle erfaringer, som var værdifulde som baggrund for det nye.

Dertil kom det væsentlige - og måske afgørende - moment, at 2. generation nu var ved at komme i højskolealderen. De tidligere elever var selv ved at være "leveringsdygtige" med hensyn til elever til den nye højskole. Føromtalte Markus Blem og hans familie er

et af de bedste eksempler på det. Han var som omtalt elev i 1870-71 efter først at have været på Hindholm. Han nåede at sende sin ældste søn, Ludvig Blem, på højskole i Østermarie på samme hold som Martin Andersen Nexø. På højskolen ved Ekkodalen var yderligere seks af hans børn elever.

Sådan kan der nævnes adskillige eksempler. Hans Peter Brandt fra Kællingebygård i Pedersker, som var elev 1872-73, sendte også seks af sine børn på den nye højskole; Hans Munch fra St. Hallegård i Åker, som senere blev ejer af Dammegård i Pedersker, og Otto Julius Jensen fra Ågård i Pedersker, som han senere

overtog, var begge elever 1873-74. Hver af dem sendte otte af deres børn på den nye højskole.

Det var naturligvis ikke nær alle, der fik så mange børn, og så store søskendeflokke blev der heller ikke så mange af. Men blandt de få hold, der foreligger navne på fra Østermarie-tiden kunne der nævnes en hel del andre, som blev fædre eller mødre til én eller flere elever. For en lille skole, som Bornholms Højskole fortsat blev ved med at være, og som derfor var særlig sårbar over for svingende elevtal, har denne kreds af "faste kunder" utvivlsomt haft meget stor betydning.

Østermarie-eleverne i tal

Eftersom vi ikke har tal på nær alle elevholdene fra Østermarie-tiden, og flere af de tal, vi har, ikke uden videre kan tages for gode varer, så vil et forsøg på at gøre det samlede antal op uvilkårligt være behæftet med en betydelig usikkerhed.

En sammentælling af de nogenlunde sikre tal og et skøn over resten giver dog som resultat, at der i skolens godt 20-årige virksomhed har været omkring 550 mænd på vinterholdene og omkring 300 piger på sommerholdene, men altså med en usikkerhedsfaktor på måske 10% til begge sider.

Af disse elever har vi fra de omtalte minde- eller poesibøger og fra enkelte andre kilder navne på i alt 206.

Det er så heldigt, at disse fordeler sig over hele perioden, så de derfor skulle være nogenlunde repræsentative. Det drejer sig om to vinterhold fra Julius Bons tid plus en del andre mænd, to vinterhold og ét sommerhold fra Bøgeskovs tid og endelig også to vinterhold og ét sommerhold fra Foverskovs tid.

Fordelt i perioder og mænd og piger er tallene som følger:

	Mænd	Piger	I alt
Julius Bons tid	88	0	88
Bøgeskovs tid	45	30	75
Foverskovs tid	34	9	43
I alt	167	39	206

Inddelt i bornholmere og folk fra andre dele af landet og igen efter, om de er mænd eller piger ser tallene således ud:

Antal	Mænd	Piger	I alt
Bornholmere	140	28	168
„Ovrefra“	18	10	28
Uoplyst	9	1	10
I alt	167	39	206

De følgende beregninger vil udelukkende dreje sig om de bornholmske elever, da det kun er tallene for dem, der er store nok til at give en strømpil.

Fordelingen i sogne og byer

Som det første vil vi se på, hvordan de bornholmske elever fordeler sig efter deres hjemsgn eller -by for derved at se, om de fordeler sig jævnt, eller der er visse dele, som er stærkere repræsenteret end andre. Optællingerne viste, at alle landsognene er med, mens af byerne mangler Svaneke og Gudhjem. For at give et indtryk af den forholdsmæssige fordeling er antallet i promille af befolkningstallet 1880 også angivet. Fordelingen fremgår af nedenstående talopstilling. Vi begynder med skolens hjemsgn, Østermarie, og dettes to nabosogne, Østerlars og Ibsker, og går derefter med uret rundt. (Se tilsvarende for den nye højskole 1893-1953 side 226).

Det ses, at der har været elever fra praktisk talt alle dele af øen, men der er ganske store forskelle på "tætheden". Østermarie og Østerlars ligger i toppen såvel i absolutte tal som forholdsmæssigt, og det skyldes nok i væsentlig grad, at det var skolens hjemegn og indvirkning fra tiden på Pæregård. Men ellers er det tydeligt, at det var fra Sydbornholm højskolen havde sin største tilslutning, specielt i sognene Åker, Pedersker og Vestermarie. Netop disse sogne skulle vedblivende vise sig at være de "store højskolesogne", dog som her ret tæt fulgt af Bodilsker.

Derimod ligger hele Vest- og Nordbornholm betydeligt lavere, hvilket i det store og hele også skulle gøre sig gældende senere. Sognene Ibsker og Poulsker indtager en mellemstilling.

Hvis vi skal se på, om der skete forskydninger mellem de tre perioder, bliver tallene så små, at de er svære at udlede noget af. Derfor er de ikke gengivet her. Dog kunne det tyde på, at der i selve skolens hjemsgn er sket et kraftigt fald i interessen. Af 30 bornholmske elever i Foverskovs tid er således kun 2 fra Østermarie, mens ca. halvdelen er fra de sydborn-

De bornholmske elever fordelt efter hjemsovn/by

Sogn/by	Antal elever	0/00 af folketal		Folketal 1880 ¹
Østermarie	23	10	██████████	2296
Østerlars	17	11	██████████	1496
Ibsker	10	6	██████████	1622
Nexø	5	3	██████	1999
Bodilsker	9	7	██████████	1300
Poulsker	7	6	██████████	1101
Pedersker	10	9	██████████	1124
Åker	23	9	██████████	2467
Åkirkeby	3	4	██████	832
Vestermarie	17	9	██████████	2040
Nylars	3	3	██████	914
Knudsker	2	3	██████	659
Rønne	3	0,5	█	6471
Nyker	4	4	██████	1017
Klemensker	10	5	██████████	2175
Hasle	2	2	██████	1129
Rutsker	4	3	██████	1326
Allinge-Sandvig	6	4	██████████	1456
Olsker	2	2	██████	1146
Rø	3	4	██████████	727
Uoplyst	5			
Bornholm i alt	168	5		35.364

holmske sogne. Det synes således med god grund, at Foverskov ikke følte sig blandt venner.

Fordeling efter ejendomsstørrelse

Det er en kendt sag, at langt hovedparten af højskoleeleverne kom fra landbohjem. Men landbrugserhvervet er ikke uden videre en ensartet samfundsgruppe, især ikke når det ses i lyset af den store forskellighed, der er - og var - i ejendomsstørrelserne, og dermed almindeligvis i økonomisk formåen. Vi vil nu se på, hvordan Østermarie-eleverne fordelte sig i den henseende.

Af de 168 bornholmske elever har det for landboerne været muligt at fastslå hjemstedet for nøjagtig 100. På talopstillingen nedenfor ses det, hvordan de

fordeler sig efter ejendomsstørrelser i antal tønder hartkorn² og i de tre perioder. (Se tilsvarende på side 237 ff.).

Det ses tydeligt, at tallene er størst i mellemgrupperne, men her var der også flest at tage af. Forholds-

Periode	Elever i alt	Ejendomsstørrelse i tdr. hrtk.			
		1-4	4-8	8-12	12-
Julius Bons tid	53	4	19	21	9
Bøgeskovs tid	29	5	12	11	1
Foverskovs tid	18	4	3	8	3
I alt	100	13	34	40	13
Ejendomme 1851	1114	324	435	245	110

mæssigt er det dog klart gruppen på 8-12 tdr.hartkorn, der ligger højest, mens det daler for det store hartkorn; et forhold der viser sig at være det samme senere.

I skildringen har vi set, at Bøgeskov'erne havde fortalt Steenstrup, at skolen ikke længere søgtes af storbøndernes børn, men af børn fra de mindre gårde og husmandshjem. Selvom der er lidt om snakken, turde det efter tallene her være noget overdrevet. Antallet fra de største gårde er helt klart faldet, men det er stadig mellemgrupperne, der dominerer.

Dog ved vi, at der også har været småkårsfolk imellem. I sommeren 1882 var der således en Oliva Jespersen, hvis fader boede på et lille husmandssted nær ved Vallensgård, og som ved siden af landbruget var vejmand. Der var også en datter af en høker, altså fra en lille købmandshandel. Endelig kan nævnes to sønner af stenhuggere i Neksø, hvoraf den ene var Martin Andersen Nexø. Af andre fra andre erhverv end landbruget ved vi, at der var en søn af en mejeribestyrer, en møller og en snedker. Ellers kan vi ikke fastslå noget erhverv, men vi må nok gå ud fra, at hovedparten af de resterende ca. 60 også har været fra landbohjem. Vi kan blot ikke stedfæste dem.

Aldersfordelingen

Som det sidste punkt vil vi endelig se på, hvordan eleverne fordelte sig med hensyn til alder. Af pigerne er det imidlertid kun lykkedes at fastslå alderen på 6, så dem lader vi her ude af betragtning. Derimod er det lykkedes at fastslå alderen på i alt 60 af mændene, dels ved deres egne opgivelser af alder eller fødselsdag i mindebøgerne, dels ved angivelser af fødselsdag i stamtavler eller i andre biografiske oplysninger. (Se det tilsvarende for 1893-1953 side 230 ff).

Alderen blandt disse 60 spændte fra 14 til 25 år, og fordelingen på de enkelte alderstrin var som følger:

Alder	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Antal elever	1	9	5	11	10	9	6	3	2	2	1	1

Og det tilsvarende i større grupper:

Alder	under 18 år	18-20 år	21-25 år
Antal elever	26	25	9
Pct. af total	43%	42%	15%

I forhold til fordelingen på landsplan udgør gruppen under 18 år en betydelig større procentdel. For hele landet³ angives den i 1874-75 til at være 23% med en faldende tendens, så den i 1890-91 udgør 16% - mod altså her 43% i gennemsnit for hele perioden. Denne forskel kan i nogen grad skyldes, at der fra 1870-erne kom forskellige former for efterskoler i andre dele af landet til at tage sig af denne aldersgruppe, mens der først i den nyeste tid er oprettet sådanne på Bornholm. Tendensen med de forholdsvis mange under 18 år skulle i øvrigt fortsætte et stykke ind i den nye højskoles tid.

Omvendt ser det ud til at have været meget sparsomt med de lidt ældre elever på over 25 år, som på landsplan angives næsten konstant at have udgjort 14-18%. En enkelt af sommerpigerne angives at have været 34 år, men hun har åbenbart været lidt af et særtilfælde.

Om de 28 elever "ovrefra" skal blot nævnes, at 1 kom fra København og 12 fra andre dele af Sjælland; 1 kom fra Falster, 14 fra Jylland og 1 fra Sønderjylland. To piger angiver en gård som deres hjemsted og en enkelt et bageri, men ellers er der ikke oplysninger, vi kan udlede noget af.

Som det er fremgået, hviler denne statistik på et beskedent talmateriale og må naturligvis betragtes derefter. Alligevel udviser materialet nogle tendenser, som skulle gøre sig gældende langt ind i den nye højskoles tid. Med Østermarie-skolens virke ser der således ud til at have dannet sig et mønster, som i det store og hele fortsatte på den nye højskole så længe, som denne fungerede som egentlig lokal skole, d.v.s. til kort efter 2. verdenskrigs slutning.

TREDIE DEL

Højskolen
ved
Ekkodalen

Oprettelsen og forstander N. P. Jensens tid 1893-1901

De første forberedelser

Da det i efteråret 1892 blev kendt, at Alfred Foverskov havde opgivet at videreføre højskolen i Østermarie, varede det ikke længe, før der blev taget initiativ til på en eller anden måde at fortsætte en højskolevirksomhed på Bornholm. Hvornår de første kontakter har fundet sted, ved vi ikke, men det må være sket allerede før jul samme år.

Den 5. januar 1893 blev så det første officielle møde om sagen holdt i Åkirkeby, hvor der blev nedsat et udvalg til at arbejde videre med det. Udvalget kom til at bestå af følgende mænd: folketingsmand Markus Blem, Engegård, Nylars, hans yngre broder, fabriksbestyrer Hermann Blem, Rønne, gårdejer Hans Anker, Strangegård, Klemensker, gårdejer Anthon J. Kjøller, Ellesgård, Østermarie, hjulmager Mogens Peter Ipsen, Åkirkeby, gårdejer Esper Due, St. Myregård, Pedersker, og gårdejer Markus Hansen, St. Duegård, Åker. Sidstnævnte blev valgt til formand for udvalget¹.

Den største og vigtigste opgave i første omgang var at skaffe pengemidler. Det bestemte man sig for at gøre som godt tyve år før ved at få folk til at tegne aktier, som skulle indbetales i to rater, når pengene skulle bruges. Aktieselskabsformen var også blevet brugt ved oprettelsen af højskoler adskillige andre steder i landet, og den havde den fordel for bidragsyderne, at de, når bygningen stod færdig, havde en andel i den efter antallet af aktier, og at de som medlemmer havde medbestemmelsesret på generalforsamlingen. Man havde dog nu indhøstet en væsentlig erfaring, idet der på intet tidspunkt nævnes noget om renter af aktierne. Det vidste man nu, at en sådan virksomhed sandsynligvis ikke kunne bære, så derfor ville den nye aktiekapital reelt være det samme som en foræring.

Man satte sig som mål at få tegnet 200 aktier à 50 kr., altså en samlet aktiekapital på 10.000 kr. Disse penge skulle bruges til enten at købe den gamle højskolebygning, som var privatejet af Foverskov, eller til i stedet for at opføre en ny højskolebygning et andet sted.

Som tidligere omtalt var det sidstnævnte ikke nogen ny tanke. Sagen var imidlertid ikke så ligetil. Som også tidligere omtalt var bygningen behæftet med et betydeligt lån i Åkirkeby Sparekasse, som en lang række af højskolens faste støtter stod som kauti-onister for. I 1888 nævnes det at være på 6.800 kr., og nu nævnes det at være på 7.000 kr. Der var altså ikke afdraget noget, men snarere løbet renter på. Beløbet udgjorde næsten halvdelen af, hvad den nye højskole kom til at koste, altså ikke nogen ubetydeligt sum.

Denne gældsforpligtelse var ikke til at se bort fra. En flytning af virksomheden var betinget af, at man kunne få den gamle bygning fordelagtigt solgt til andet formål. Det var formentlig derfor, man i første omgang holdt muligheden for at fortsætte på det gamle sted åben.

Et par måneder efter det første indledende møde holdtes den 13. marts et nyt møde på Åkirkeby Forsamlingshus for de mennesker, der indtil da havde tegnet aktier. På dette møde blev der besluttet følgende:

1. Der skulle foretages en indsamling blandt højskolens venner af et årligt pengebidrag i 3 år. Disse penge skulle bruges til aflønning af forstanderen og til forrentning af mulig gæld. (Altså reelt et tilskud til skolens drift, indtil den forhåbentlig var kommet godt i gang).

2. Udvalget skulle undersøge: a. hvor meget en ny højskole ved Almindingen ville komme til at koste, b. hvorledes en mulig forpagtning af den gamle højskolebygning ville stille sig, og c. forsøge om det var muligt at realisere, d.v.s. sælge, samme bygning til andet formål.

Forstanderspørgsmålet

Foruden alt dette med økonomien stod man over for et spørgsmål, som man dengang tillagde noget nær altafgørende betydning. Det var at finde den rette mand til at påtage sig opgaven som leder af skolen. Det var ikke bare en ledende lærer og forretningsfører for en skole, man havde brug for, men en mand, der

Den nye højskole ved Ekkodalen, som den tog sig ud fra første færd set fra nordvest, formodentlig fotograferet kort før 1905.

kunne være en af de åndelige ledere og et samlingspunkt for hele bevægelsen.

Man forhørte sig om mulighederne hos Marius Jensen, som på det tidspunkt var friskoleleder i Bodilsker. Han havde tidligere været sognepræst i Pedersker og blev året efter den første præst for en nydannet grundtvigsk frimenighed. Senere igen blev denne anerkendt som valgmenighed. Marius Jensen henledte opmærksomheden på realskoleforstander Niels Peter Jensen i Neksø. Ham henvendte udvalget sig til allerede i januar måned, og han stillede sig velvilligt.

Der var dog et problem forbundet med det, og det fortæller en lærerinde, Nanna Ingerslev, mange år efter om i nogle erindringer fra de første år². Det hedder deri:

“...en mørk Eftermiddag i Januar 1893 meddelte (N. P. Jensen) mig, at han havde sagt Ja til en indtrængende Opfordring om at overtage Ledelsen af Bornholms Højskole, som man ville flytte til et nyt og bedre beliggende Sted. Men nu var hans Hustru kun villig til at gaa ind paa denne Plan, hvis de kunde faa mig med, som hun kendte og satte Pris paa. Hun vidste klart, hvor meget det kan betyde for en Højskole at have en Kvinde med i Arbejdet og Samlivet med Eleverne, og hun kendte Grænsen for sine Evner og

sit ret skrøbelige Helbred, navnlig Nerverne, der ofte trængte til ubetinget Ro for ikke at blive overbelastede”.

Nanna Ingerslev kendte intet til højskolen på det tidspunkt, skriver hun videre, og var betænkelig ved det, men i tillid til N. P. Jensens dømmekraft, når han tiltroede hende opgaven, gik hun ind på det. Og dermed var forstanderproblemet løst.

Den nye beliggenhed bestemmes

I maj måned holdt udvalget endnu et par møder samt et tredje med kautionisterne for lånet i Østermarie-skolen. På det tidspunkt er det tydeligt, at man helt havde afskrevet denne som en mulighed og alene samlede sig om at få etableret en ny skole ved Almindingen. (Afviklingen af den gamle skole vil blive omtalt længere fremme).

For at få truffet de endelige beslutninger indkaldte man så endnu engang alle aktietegnerne og garantierne (kautionisterne) til et møde den 30. maj på den gamle skole. Der kom ikke ret mange, men det hedder, at det efter længere drøftelser blev endeligt vedtaget at søge at få bygningen solgt, og at der skulle

opføres en ny skole ved Ekkodalen. På mødet var N. P. Jensen til stede og gav sit endelige tilsagn om at blive forstander fra november samme år.

Nogle få dage efter, den 4. juni, holdt udvalget endnu et møde i Almindingen, og ugen efter, den 13. juni, mødtes man så igen på Vallensgård, hvor N. P. Jensen og hans kone tilligemed Nanna Ingerslev også var til stede. Sidstnævnte fortæller følgende om det:

“En skøn Junidag stod saa N. P. Jensen og de gode Mænd paa Vallensgaards Marker lige overfor Ekkodalen og udpegede Stedet, hvor Skolen skulle bygges, medens Fru Jensen og jeg fra Landevejen saa ret betagne paa dem, der nu bestemte Pladsen for noget stort og betydningsfuldt”.

På det samme møde blev i øvrigt følgende besluttet (direkte citeret efter forhandlingsprotokollen):

1. At købe 1 Tdrld. Jord af Joh. Müller paa Vallensgaard, hvorpaa Skolen skal opføres. Man blev enig med Müller om en Pris af 500 Kr. for 1 Tdrld. Jord.

2. Tegning og overslag over en ny Højskolebygning, som var forelagt af Arkitekt Bidstrup i Rønne, blev man enige om at vedtage.

3. Det vedtoges at overdrage Opførelsen af den nye Højskolebygning til D.Hr. Mathias og Otto Bidstrup fra Rønne til Sum en af 15.000 Kr. For denne Sum paa-tog D.Hr. sig at skaffe Skolen fuldt færdig forsynet med det nødvendige Inventar, for Ex. Elevsenge, Kakkellovne, Murgrøde m.m., saaledes at den kan tages i Brug af Forstander Jensen til 1. Nov.

Valget af arkitekt og bygmester var utvivlsomt ikke tilfældigt. Mathias og Otto Bidstrup, som var fætre, hørte begge til de toneangivende af den grundtvigske kreds i Rønne, og de havde begge som unge været elever på Vejstrup Højskole på Fyn³.

Grundstensnedlæggelsen

Arbejdet med at opføre den nye højskole må være gået i gang straks efter, for allerede en måneds tid senere indbød man i bladene⁴ til grundstensnedlæggelse søndag den 16. juli kl. 3¹/₂.

Om denne begivenhed hedder det i Bornholms Tidendes referat⁵ (her gengivet lidt tillempet):

“Grundstenen til den nye Højskolebygning blev nedlagt i Gaar; men Murene ere allerede ret godt paa Vej. Der var ved nedlæggelsen mødt et Par Hundrede Mennesker.

Pastor Christensen, Rønne, havde imødekommet opfordringen til at nedlægge Grundstenen. Før Nedlæggelsen holdt han en Tale, hvorefter man sang en i Dagens Anledning forfattet Sang.

Derefter oplæste Pastor Christensen Grundstensdokumentet, der nedlagdes i Muren paa sædvanlig

Vis tilligemed en del andre Gjenstande (i en Glaskapsel) og derefter lagde han Grundstenen oven paa, medens forstander Jensen og en af Bygningsentreprenørerne lagde hver sin Sten ved Siden af.

Fra Bygningen til Ekkodalen har Propr. Johannes Müller, Vallensgaard, udlagt en Gangsti, for at der kan blive en bekvem Adgang til den naturskønne Dal. Da første Del af Højtideligheden var afsluttet begav man sig ad denne Sti i Flok og Følge med Flag i Spidsen til Ekkodalen, hvor der var rejst en med Grønt og Flag smykket Talerstol, omkring hvilken der nu var lejret en god Del flere, end der var til Stede ved Grundstensnedlæggelsen.

Der blev nu aller først holdt en Tale af Forstander Jensen. (Endvidere talte Marius Jensen, Bodilsker, og referatet slutter med følgende):

Lærer Jensen, Aaker, takkede Forstander Jensen for det Offer, han bragte, ved at opgive en god og anerkjendt Stilling for at overtage Højskolegjærnin-gen.

Mødet sluttede med Sangen: “Fremad er Verdens vilde Røst”. (En afskedssang af O. Arvesen. SAM).

Det skal lige bemærkes, at den omtalte sti til Ekkodalen ikke omfattede hele strækningen. Ifølge gamle kort var der i forvejen en mark- og skovvej det meste af vejen, som måske nok i dagens anledning er blevet ryddet. Men fra den såkaldte “frokoststen”, som i 1901 fik indhugget Christian den 9.s navnetræk, kan man endnu følge en “serpentersti” ned i selve Ekkodalen, hvor resterne af en muret Talerstol findes. Det må være denne sti, proprietær Johannes Müller som det væsentlige ved denne lejlighed har anlagt. Det sidste stykke er senere blevet forbedret med trapper, for allerede et par år efter skolens start begyndte man ved St. Hanstid at holde midsommermøder på dette sted, en tradition, som blev fastholdt helt til udbruddet af 2. verdenskrig.

Hvad referatet ikke har med er, at der i forbindelse med mødet i Ekkodalen holdtes en slags stiftende generalforsamling for det nye aktieselskab. Udvalgets formand, Markus Hansen, redegjorde for forløbet af hele sagen og meddelte, at der var sikret ca. 10.000 kr. i tegnede aktier at bygge skolen for samt tegnet ca. 1.200 kr. til det 3-årige bidrag til skolens drift. Derefter valgtes en bestyrelse for det nye selskab på ni medlemmer, hvoraf de syv var identiske med byggeudvalget. De to nye var gårdejer K. A. Klo, Bakkegård, Rutsker, og gårdejer Andreas Kjøller, Langedeby, Bodilsker. Disse to nyvalgte kunne se ud til at være valgt af geografiske hensyn; man har åbenbart ønsket at have bestyrelsen spredt så meget ud på øen som muligt. Bestyrelsen valgtes for ét år og bemyndigedes til at udarbejde vedtægter for selskabet, opkræve aktiebeløbene og de årlige bidrag, sørge

for udstedelse af aktiebrev og i øvrigt handle på aktieselskabets vegne.

Kredsen bag den nye skole

Byggeriet var godt i gang, og inden længe skulle "noget stort og betydningsfuldt" til at begynde. Med hensyn til finansieringen var målet for aktietegningen som nævnt at skaffe en aktiekapital på 10.000 kr. udmøntet i 200 aktier à 50 kr., og det blev også nået. Indtil 1. april 1894 blev der tegnet 158 aktier af i alt 87 personer. Heraf var de 12 også garantier (kautionister) for det omtalte sparekasselån.

Ved afviklingen af den gamle bygning blev der en nettogevinst på 2.100 kr., som tilfaldt det nye selskab. For dette beløb blev der udstedt godt 40 aktiebrev, som så blev tildelt de i alt 24 garantier. Med et par enkelte undtagelser fik de hver 2 aktier.

Men hvem var de mennesker, der stod bag foretagendet og var parat til at skyde penge i det, - og det endda beløb, som efter den tids forhold ikke var ubetydelige?

Det vil føre for vidt at nævne alle her, men bestyrelsen og nogle af de mest fremtrædende af de øvrige skal kort omtales.

Markus Peter Blem⁶, Engegård, Nylars, har allerede været omtalt et par gange i denne skildring. Han blev født på Værmelandsgård i Åker i 1848 og var altså 45 år, da skolen blev oprettet. Han havde som 17-årig været elev på Hindholm Højskole, og som 22-årig blev han som omtalt elev på det første vinterhold i Østermarie i 1870-71. I 1887 blev han som også omtalt formand for det genetablerede højskolesamfund. Han nævnes flere steder som den, der særlig lagde sig i selen for at få den nye højskole op at stå. Som den i kredsen, der ubetinget var mest offentligt kendt i kraft af, at han var folketingsmand og i øvrigt havde en mængde andre centrale tillidsposter, var han utvivlsomt også den, der bedst kunne det og havde den største gennemslagskraft. Dertil skildres han som jovial og optimistisk af væsen, en, der gerne ville i kontakt med folk. Han skød to aktier i den nye skole og fik to andre som garant. Til det 3-årige bidrag gav han 20 kr. pr. år. Blems kone, Julie, født Larsen, havde været elev på Grundtvigs Højskole, "Marie-lyst". De fik otte børn, hvoraf den ældste, Ludvig Blem, i 1890-91 havde været elev i Østermarie, bl.a. sammen med Martin Andersen (Nexø). Alle de andre undtagen én blev elever på den nye højskole, en søn og en datter allerede på de første to hold.

Hermann Blem⁷, Markus Blems yngre broder, var bestyrer af Bornholms Maskinfabrik i Rønne. Han blev født 1855 og var altså 38 i 1893. Han havde som

17-årig været elev på Vallekilde Højskole og blev 3 år senere elev på Høng Højskole. Han blev gift med Frida Müller fra Vallensgård, som også havde været elev på Vallekilde. De havde en datter, som senere blev elev på skolen. Hermann Blem skød hele fem aktier i skolen og ydede 30 kr. i 3-årigt bidrag.

Hans Anker⁸, Strangegård, Klemensker, hed oprindeligt Larsen til efternavn, men har på et tidspunkt strøget det. Han blev født 1852, og var altså 41 år. Han havde omkring 1870 været elev på Vallekilde Højskole; en ældre broder var elev på højskolen på Pæregård og senere også på Vallekilde, og en yngre søster var senere elev i Østermarie. Tre andre søstre har formodentlig også været på højskole; vi ved blot ikke hvor.

Hans Anker havde som ganske ung overtaget gården efter faderen, der var død ret tidligt. Han blev senere gift med en pige fra Sjælland, Ane Sofie, født Pedersen, og de fik efterhånden ni børn, hvoraf de to dog døde som små. De syv andre blev alle elever på Bornholms Højskole. Hans Anker skød 2 aktier i skolen og gav 10 kr. til det 3-årige bidrag.

Anthøn Jensen Kjøller⁹, Ellesgård, Østermarie, havde overtaget gården efter sin fader. Han blev født 1856 og var altså 37 år. Han havde som 16-årig været elev i Østermarie 1872-73 og var senere i nogen tid lærer i husflid. Han blev i mange år medlem af Østermarie sogneråd og Bornholms amtsråd foruden, at han havde flere andre tillidsposter. Han ser ud til at have været en af de centrale skikkelser i det selskab, som købte den gamle højskole til brugsforening. Som garant for det omtalte lån fik han én aktie uden indbetaling af beløbet.

Mogens Peter Ipsen¹⁰, som var hjulmager i Åkirkeby, blev født 1826 og var med sine 67 år bestyrelsens alderspræsident. Han havde også været med helt fra den første begyndelse, idet han som tidligere omtalt også var med i bestyrelsen i Åkirkeby i 1856 - som altså ikke fik noget hverv at udføre. Senere var han også med i det genrejste højskolesamfund og var ligeledes garant for sparekasselånet. Som sådan fik han ligesom de andre 2 aktier i den nye skole.

Anders Espersen Due¹¹, til daglig kaldet Esper Due, St. Myregård, Pedersker, blev født 1847 og var således 46 år. Han havde som ung været elev på Hindholm Højskole, og han nævnes tidligt som en af den grundtvigske bevægelses faste støtter. Han blev således den første formand for den grundtvigske frimenighed, der dannedes året efter, at højskolen blev bygget. Han bidrog med en enkelt aktie og fik også 2

Aktiebrev i Aktieselskabet "Bornholms Højskole"

50 Kr.

Nr. 104

BESTYRELSEN

for

Aktieselskabet

„Bornholms Højskole”

erkjender herved, at

Gaard ejer K. A. Mo, Bakkegaard i Røstker...

eller den, til hvem dette Aktiebrev lovligt overdrages, er
 Deltager i benævnte Selskab i Overensstemmelse med dets
 Love for et Beløb af

Halvtredsindstyve Kroner.

Den 30de November 1893.

Munkens Haven. H. Blom. M. P. Blom
 A. J. Kjøllev. C. H. P. Ipsen. A. Kjøllev
 G. Due. Hans Andersen. M. M.

som garant. Til det 3-årige bidrag gav han 20 kr. To sønner blev senere elever på skolen, den ene på det første hold samme år.

Markus Hansen¹², St. Duegård, Åker, har også været omtalt tidligere, idet han var elev begge vintre på skolen i Åkirkeby 1856-58. Han blev født 1841 og var 52 år. Efter den gamle bornholmske arveret blev han formelt ejer af sin fødegård allerede som 4-årig, da hans fader da døde, men han overtog den dog først reelt mange år senere. Han var med som aktietegner til projektet i Åker i 1867, som ikke blev til noget, og senere var han også garant for skolen i Østermarie.

Han skød 3 aktier i den nye skole og fik yderligere 2 som garant. Til det 3-årige bidrag gav han 25 kr. Markus Hansen var gift med en datter fra Fynergård i Knudsker, Antonette Munch. De fik tolv børn, hvoraf fem dog døde som små. Af de syv andre blev fire elever på skolen, heraf en søn på det første hold og to døtre på det andet sommerhold 1895.

Markus Hansen blev som tidligere nævnt formand for byggeudvalget og fortsatte som formand for bestyrelsen. Det var han helt til 1910. Han karakteriseres som en rolig og besindig mand. Modsat Markus Blem, der optimistisk og begejstret kunne agitere for skolen og få folk til at punge ud, har den mere afdæmpede og nøgterne Markus Hansen nok i højere grad været den, der bagefter har fået alle de praktiske ting på plads, og på den måde har de sikkert suppleret hinanden godt.

Ved det egentlige bestyrelsesvalg kom der som nævnt to mere til.

Klaus Andreas Klo¹³, Bakkegård, senere Hyldegård, Rutsker, blev født 1860 og var med sine 33 år den yngste. Han var året før blevet gift med Anna Volquartz, som i 1891 nævnes som lærerinde på højskolen i Østermarie. De fik syv børn, hvoraf den ældste søn blev elev på Frederiksborg Højskole, mens de andre seks, tre sønner og tre døtre, alle blev elever på Bornholms Højskole i tiden 1913-21. K. A. Klo bidrog med 2 aktier og et 3-årigt bidrag på 15 kr.

Andreas Kjøller¹⁴, Langedeby, Bodilsker, blev født på 23. slg. Langedebygård i 1852 og var altså 41 år. Han blev gift med Julie Petrea Ipsen fra Pedersker og overtog fødegården. Han bidrog med 2 aktier og 6 kr. til det 3-årige bidrag. En datter, Maren Petrea Kjøller blev elev 1897 og overtog senere sammen med sin mand, Hans Kofoed Jacobsen, gården.

Af de 87 nye aktionærer havde 47 tegnet sig for en enkelt aktie, og 27 havde tegnet sig for 2. De resterende 13 havde tegnet sig for 3 eller flere aktier, i alt 57.

Disse 13 personer var foruden Markus Hansen og Hermann Blem fra bestyrelsen følgende:

Bygningens arkitekt, Mathias Bidstrup, der som nævnt havde været elev på Vejstrup Højskole; han bidrog med 5 aktier. To døtre blev senere elever. Endvidere stenværksejer A. P. Brodersen, som bidrog med 5 aktier plus 2 som garant; boghandler Hans Colberg, 4 aktier; fabriksbestyrer Peter Bidstrup, 4 aktier; regnskabsfører Karl Bidstrup, 4 aktier. Disse fem var alle fra Rønne.

Fra andre steder var der gårdejer Kristian Kofoed, Kofoedgård, Klemensker, som bidrog med 5 aktier. To døtre var senere elever.

Gårdejer Hans Sonne, Grubbegård, Pedersker, bidrog med 4 aktier. En søn og en datter blev senere elever.

Gårdejer Hans Peter Kofoed, St. Bakkegård, Åker, spenderede 4 aktier og fik yderligere 2 som garant. Han havde som ung også været med som aktietegner i 1867. Hans yngste søn, Ole Kofoed, var elev i Østermarie 1889-90 sammen med Martin Andersen (Nexø) og igen på den nye højskole 1894-95, og i alt fem børnebørn blev senere elever.

Gårdejer Niels Christian Nielsen, Stangegård, Åker, bidrog med 4 aktier. To sønner af ham, ved vi, havde været elever i Østermarie, den yngste, Jens Theodor Nielsen, ligesom ovennævnte Ole Kofoed også i 1889-90, og igen på den nye højskole i 1895-96. Hele 15 børnebørn blev senere elever.

Købmand Hans Conrad Kofoed, Åkirkeby, som for øvrigt var svoger til de to sidstnævnte, bidrog med 4 aktier. Også han havde været med, da man søgte i 1867.

Endelig skal nævnes Peter Blem, Værmelandsgård, Åker. Det kan imidlertid ikke afgøres, om det er faderen eller en broder til Markus og Hermann Blem; mest sandsynligt dog nok faderen. Han bidrog med hele 6 aktier foruden, at han fik 2 som garant.

Men også i denne henseende er der naturligvis andet end selve beløbets størrelse, der har betydning. Den økonomiske formåen har nu engang været meget forskellig, og hvis vi kendte noget til alle aktionærerne, ville sikkert flere af de små også fortjene at nævnes. En enkelt kender vi dog lidt til. Det er Karen Holm, som var værtinde på højskolehjemmet i Rønne. Hun har givetvis ikke haft de store penge at rutte med, men bidrog alligevel med 1 aktie. Kort forinden havde hun hjulpet Martin Andersen Nexø med at finansiere sine ophold på Askov Højskole.

En anden, som skal nævnes her, og som vi skal høre meget om senere, er Julius Svendsen. Han var en ung mand på 25 år, der stod for at skulle etablere sig, men han skød 2 aktier i skolen og blev fra januar 1894 elev på skolen i 3 måneder. Han havde sandsynligvis været elev på en anden højskole før.

Afviklingen af den gamle skolebygning

Efter den milepæl i forløbet, som grundstensnedlæggelsen må siges at være, kunne man så blot afvente, at byggeriet blev færdigt. Det ser ud til, at det er skredet planmæssigt frem, og i midten af oktober stod det færdigt til aflevering.

Men inden da ser det ud til, at man var nået til vejs ende med afviklingen af den gamle højskolebygning. Forløbet af denne og de nærmere omstændigheder bagved fremgår ganske vist ikke klart, men et sandsynligt billede er det dog muligt at danne sig.

Efter at man i løbet af foråret havde bestemt sig for at begynde et nyt sted, besluttedes det som tidligere omtalt at prøve at få bygningen solgt. Det skulle ske ved, at man købte den af Alfred Foverskov for 12.500 kr. og derefter søgte at videresælge den, eller - hvis dette ikke lykkedes - simpelthen at rive den ned. Dette bestemtes på mødet den 30. maj, men fra mødet 14 dage senere, den 13. juni, nævnes det imidlertid, at udvalget havde solgt bygningen til Chr. Hansen og A. J. Kjøller, begge Østermarie, for en købesum af 9.000 kr. I en kort omtale i Bornholms Tidende¹⁵ nævnes et selskab, som ville bruge den til brugsforenings- og forsamlingslokale, og de to mænd har givetvis repræsenteret dette selskab. (De hørte også begge til højskolens faste støtter, idet de næppe kan have været andre end Anthon Kjøller, Ellesgård, og Christian Hansen, Risegård). Hvordan det forholder sig med forskellen mellem de nævnte to beløb, fremgår ikke, men det er nok mest sandsynligt, at Foverskov har måttet gå ned i pris.

I et referat af et bestyrelsesmøde den 7. september hedder det, at formanden, Markus Hansen, blev bemyndiget til at modtage 4.000 kr. af Kjøller og Hansen for den gamle bygning imod, at han foranstaltede, at sparekasselånet blev indbetalt af kaudionisterne, og at et skadesløsbrev udstedt af Foverskov blev kvitteret. I regnskabet for den nye skoles etablering optræder den 17. oktober følgende indtægtspost: Indkommet i Aktier ved Salg af Østermarie Højskole, Kr. 2.100.

Disse penge gik med det samme videre som afdrag til bygmesteren, men af en enkelt bemærkning i et referat og af aktieregnskabet kan vi slutte, at der for dette beløb er udstedt et tilsvarende antal aktiebrev til kaudionisterne, hvoraf de fleste som tidligere omtalt fik 2 hver. Senere blev der på samme måde udstedt yderligere 4 breve til tre personer, uden at beløbet var indbetalt.

Det sandsynlige forløb bag disse ufuldstændige oplysninger kan være følgende:

Det nye selskab i Østermarie har tilbudt at købe bygningen for i alt 9.000 kr. således, at 4.000 kr. betales kontant, og at man overtog 5.000 kr. af sparekas-

selånet. Det må Foverskov så have accepteret. Som mellemhandler indkasserede aktieselskabet for den nye højskole de 4.000 kr. og lod kaudionisterne indfri de resterende 2.000 kr. af lånet plus de påløbne renter, formodentlig svarende til de 2.100 kr., der er bogført. Til gengæld for denne ydelse fik de så udstedt de omtalte aktiebrev.

Tilbage til Foverskov var der således 1.900 kr.

Det skal understreges, at det skildrede forløb beror på gætterier, men det forekommer at være det mest sandsynlige.

Den store taber i hele denne sag var uden tvivl Foverskov. På den anden side var der heller ingen vindere. Selskabet, som købte bygningen, og som måske kun har bestået af de omtalte to mænd, har givetvis også løbet en betydelig risiko ved overtage bygningen. Selvom de hørte til højskolens faste støtter, kan det derfor ikke undre, at der ikke oveni blev råd til også at skyde aktier i den nye skole. Anthon Kjøller fik dog tilkendt en enkelt aktie, således at han som lovformeligt medlem kunne fortsætte i bestyrelsen.

Højskolen ved Ekkodalen færdig

“Løverdagen den 21. Oktober 1893 afholdt Bestyrelsen for Aktieselskabet Bornholms Højskole et Møde paa Højskolen.

Højskolebygningerne, der nu ere færdige efter Kontrakten, afleveredes af Bidstrups Byggeforretning i Rønne. Bestyrelsen overtog Bygningerne med Erkendelse af, at Arbejdet var udført tilfredsstillende, smukt og godt”.

Hvordan var så denne bygning, som man knyttede så mange og store forventninger til?

Ja, i hovedsagen står den jo endnu, så alene det kan give et godt indtryk. Der er dog bygget så meget til og lavet så meget om undervejs, at man er nødt til at dykke langt ned i kilderne for at danne sig et nogenlunde fuldstændigt billede, og endda er der en del, der ikke lader sig klarlægge.

Vi er så heldige, at der er bevaret en plan over grunden og bygningerne, som en elev, Alfred Pedersen fra Allinge, i vinteren 1903-04 har lavet som opgave i landmåling. Denne plan suppleres naturligvis godt af nogle senere matrikelkort.

Desuden er der bevaret to fotografier af bygningerne fra omkring 1900, som gengives her på disse sider.

Derudover har vi en grundplan over selve bygningen med dens daværende indretning i stueetagen. Den er lavet af en elev fra 1890-erne, Hans Markusen, som 40 år senere har tegnet den efter hukommelsen. Den stemmer derfor ikke i alle detaljer overens med de faktiske forhold, men sammenholdt med

bygningerne, som de er nu, er det dog muligt at rekonstruere det væsentlige.

Bygningen - en Tors-hammer

Som det fremgår af såvel fotografierne som den rekonstruerede grundplan, består bygningen af en hovedfløj med en tværføj på midten, altså med form som et stort T - eller en torshammer, hvor hovedfløjen var selve hammeren, mens sidefløjen var skaftet.

Denne form skyldes efter sigende, at det var Kristen Kolds højskole i Dalum, som dannede forbillede for den. Da han oprettede sin tredje højskole i Dalum og byggede en ny skolebygning helt fra grunden, lod han denne udforme på den måde¹⁶. "Hammeren" indeholdt skolestuer i stueetagen, spisesal i en højtliggende kælder nedenunder og fælles sovesal i lofts-etagen. I "skaftet" var der køkken og forstanderbolig samt forskelligt andet. Og da Kristen Kold som bekendt blev et af de store forbilleder for den danske højskoles videre udformning, blev hans bygning det også en del steder - på den nye Bornholms Højskole dog tilpasset en lidt senere tids forhold og ønsker.

Den rekonstruerede grundplan viser hovedbygningens stueetage med forstanderbolig, skolestuer o.a. og sidefløjens højtliggende kælderetage med spise-stue, køkken m.v. Som et fodstykke til T-et ligger så det lave udhus, som for størstedelen var hestestald.

På hovedfløjens overetage var der som også nu elevværelser, og som enhver, der kender bygningerne ved, var der i hele sidefløjens overetage en gymnastiksal - eller foredragssal, som den oftere kaldes i kildematerialet. Det var jo som sådan, folk udefra oplevede den, når de kom til de offentlige møder, som dengang betragtedes som en meget væsentlig del af en højskoles virksomhed. Dette forklarer også, hvad der i dag umiddelbart kan vække undren: den store hestestald. Man kan sige, at den simpelthen var den tids parkeringsplads. Den er formodentlig udslag af en anden erfaring, man havde gjort i Østermarie-tiden. Det hedder flere steder om denne hestestald, at den kunne rumme 60 heste, og efter en senere flytning og udvidelse 100, men det er åbenbart også blot udtryk for et stort antal. Der skal i hvert fald ikke megen opmåling og beregning til for at finde ud af, at det ikke kan have været mere end 25-30 i første omgang, og måske 40 efter udvidelsen. Den viste sig da også snart at være for lille, også efter udvidelsen. Det gjaldt især, når der var de store, traditionsrige efterårsmøder.

Som det kan ses af billederne, blev bygningens nederste dele bygget i mursten, mens de øverste dele blev bygget helt i træ. På gamle elevbilleder kan man se, at der har været en del dekorative elementer i træværket, udskårne vinduesudhæng, zig-zag-møn-

stre o.lign. Ved gymnastiksalens restaurering i begyndelsen af 1980-erne genskabte man det, der endnu var tilbage af dette, men ellers er det forsvundet ved senere ombygninger.

Gymnastiksalen og Store Skolestue (nu: lille skolestue), er de rum, hvor der i tidens løb er sket mindst forandringer. Skolestuen er engang blevet forkortet med knap 1 meter, og sidst er en dør sløjet, men ellers er der ikke sket forandringer. Gymnastiksalen fremtræder bortset fra nyt gulv og ny forscene i det store og hele uændret.

Men ellers er der som nævnt lavet meget om undervejs, og med hensyn til forstanderboligen og køkkenafdelingen er der en del detaljer i grundplanen, som er usikre.

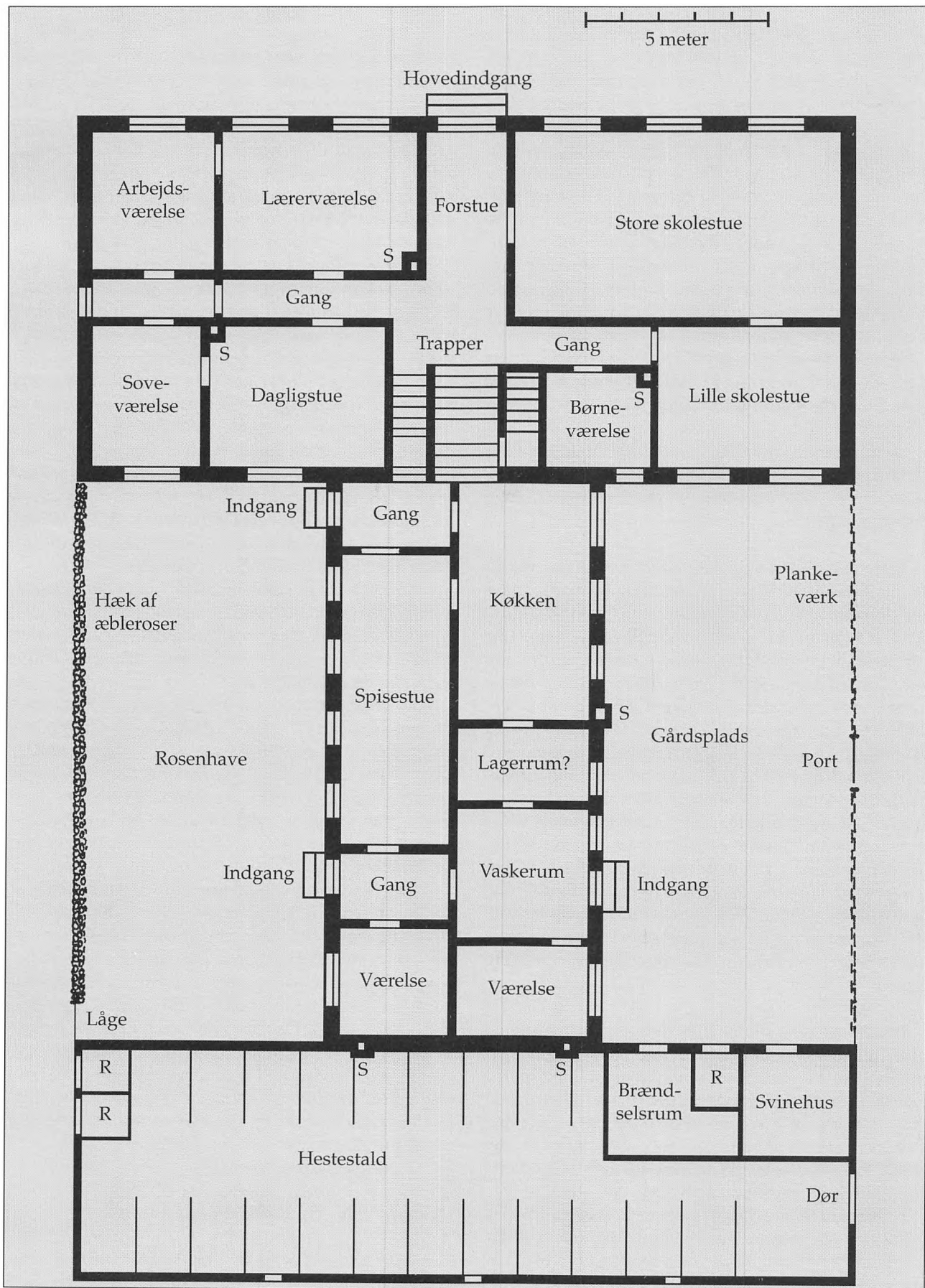
I hovedbygningens overetage fandtes som nævnt elevværelserne. Vi ved ikke præcis, hvor mange der var, for de var lidt forskellige af størrelse, men formodentlig 12-14. De fleste angives af have haft 4 senge, et enkelt skulle have haft 5, og så var der nogle enkelte mindre med 2 eller 3 senge. Dertil var der et vaske-rum og et par oplagsrum ud mod gymnastiksalen, hvor der ingen vinduer kunne være.

Der var også værelser ud mod gavlene, og derfor kan man forstå, at midtergangen var meget skummel. Den har formodentlig kun fået lys fra et par små ovenlysvinduer. Man kan forstå, at alle værelserne havde navne, men det er kun nogle få, der har overlevet i erindringen. Det, der vendte ud mod den østre gavl hed "Morgengry", hvad der må siges at være meget passende. Andre navne, der kendes er "Val-hal", "Kongedybet" og "Nordpolen", som kan være et øgenavn, fordi der har været koldt. "Fremtid" og "Lærkereden" er muligvis også navne på et par værelser. Et værelse fik langt senere af uransagelige grunde øgenavnet "polakkasernen", og det navn gik i hvert fald om vinteren i arv fra det ene hold til det andet i en række år.

En detalje, som ikke kan ses af grundplanen, er, at der under børneværelset og Lille skolestue var dybere kælderrum til opbevaring af madvarer. Ved en senere modernisering blev en del af det fyrrum.

Udhuset mod syd var bygget helt i træ. Som angivet bestod det meste af den omtalte hestestald, men

Grundplan over den nye højskolebygning. Udover betegnelserne på lokaler m.v. på selve planen angiver S skorstenen og R står for retirader. Planen er forsøgt rekonstrueret på grundlag af opmålingerne af bygningerne, som de er nu, sammenholdt med gamle billeder af dem. Som grundlag indgår også Hans Markussens skitse i hans erindringer, der som nævnt i teksten dog er temmelig upræcis. På grund af dette og flere senere ombygninger er der derfor mange detaljer, der er usikre. Det gælder især i forstanderboligen og i den østlige side af tværføljen med køkkenet og de dertil hørende rum.

som det ses var der også brændselsrum og grisehus. Der har været koldt for grisene om vinteren. Og så var "de små huse", retiraderne, også placeret dér. Netop det kan i dag minde os om den tids vilkår med hensyn til bekvemmeligheder og sanitære forhold.

Som elever var varme på værelserne ikke noget, man kendte til, og elektrisk lys var endnu ukendt de fleste steder. Der skulle gå mere end 30 år, før man fik elektricitet, og næsten 50 år før man fik centralvarme og indlagt vand i haner. Dengang måtte man bære alt vandet op i vaskerummet i spande, og for at forrette sin nødtørft måtte man altså ned ad trapperne, ud ad døren og bevæge sig hen til steder, hvor der også var meget koldt om vinteren.

Sengene havde fast bund af brædder, og det var mest almindeligt, at man havde en madras stoppet med hø. De bornholmske elever skulle selv have en sådan med.

Det var imidlertid altsammen noget, man var vant til. Sådan var det simpelthen, hvor man kom fra, og på skolen var det formentlig endda bedre end mange steder på gårdene.

Varme kunne man dog ikke undvære til det almindelige indendørs liv om vinteren, og til madlavning var den naturligvis også nødvendig. Derfor ses det også, at skolen var forsynet med hele 6 skorstene. Der var kakkelovne i skolestuerne, i lærerværelset og naturligvis i forstanderboligen, som fik aftræk fra de tre skorstene i hovedbygningen. På østsiden af sidefløjen var der én skorsten, som må have givet aftræk til et komfur i køkkenet og en gruekedel i vaskerummet. Derudover er der to skorstene på sydgavlen, hvilket kan synes at være noget af en luksus. De skulle give aftræk for kakkelovne i de to værelser for enden af fløjen. Disse værelser var utvivlsomt beregnet til personale, og vi ved, at lærer H. P. Jensen (som senere skal nærmere omtales) i nogle år boede i det, der vender mod vest. Han havde kakkelovn på værelset i modsætning til det andet, hvor man synes at have sparet den. Senere blev disse værelser brugt til elever.

Den ene af de to skorstene kunne have været brugt til en kakkelovn i salen, men der er intet, der tyder på, at den kunne opvarmes fra begyndelsen. I øvrigt må placeringen af skorstenene siges at være heldig for den senere udvidelse af bygningen, hvor det har været ret enkelt at sætte fløjdøre i til det rum, der skulle forlænge salen. Måske havde man allerede fra begyndelsen forudset muligheden.

Om nogle af alle disse - målt med vore dages alen primitive - bygnings- og bekvemmelighedsmæssige forhold, vil vi undervejs i skildringen give ordet til nogle af dem, der selv har oplevet det som elever.

De nærmeste omgivelser

På planen over grunden fra 1903 ses bygningernes placering på det oprindelige grundstykke. Opmålt efter originaltegningen omfatter grunden med vejstrækningen ret nøjagtigt 1 tønde land eller ca. 0,55 ha. Man kan undres over den lille flig i det nordvestre hjørne, som ikke kan ses at have nogensomhelst begrundelse i hverken terrænforhold eller andet. Den omfatter ca. 40 kvm. og er formentlig blot en justering for at få det til at passe med nøjagtig 1 td. land.

Tæt inden for skellet og langs vejen har man formentlig allerede fra begyndelsen plantet en del træer, bøg, eg, elm, ahorn og hestekastanie. En del af disse træer, 12-14 stykker, står endnu og er derfor ganske anselige af størrelse.

Signaturen på planen ser i øvrigt ud til at angive et hegn rundt om hele grunden, hvor der nogle steder er angivet låger. Det bekræftes af billederne, hvor der kan ses dele af et ca. 1 m højt trådhegn.

Nogle få meter øst for bygningen angives en brønd. Den var ikke ret dyb, idet man ca. 3 m nede er stødt direkte på klippegrunden. Der er for så vidt stadig en brønd, idet den ene af skolens senere vandboringer blev boret fra bunden af brønden.

Det, der angives i det sydvestre hjørne, er en mødplingsplads, som blev anlagt senere og derfor skal omtales længere fremme. Det samme gælder den mindre staldbygning ude ved landevejen samt frugthaven og forsøgsmarken.

Ikke ret langt nordvest og vest for skolen skråner terrænet ret brat 2-3 meter ned og flader ud i en lavning, der nu er skovbevokset, og hvor igennem der løber en bæk. Dengang var det imidlertid et åbent engdrag, hvor det nævnes at pigerne legede om sommeren. Om vinteren skete det, at det blev oversvømmet, og når det så frøs til, var det velegnet til eventuelt skøjteløb.

Nord for skolen og videre ud mod landevejen er der en sænkning i terrænet, hvor den førnævnte bæk løber, og som nu også er bevokset med ret høj trævækst. Den angives også dengang at være træbevokset. Syd for bevoksningen - og kun ca. 40 meter nord for skolen - lå et lille landarbejderhus, som hørte til Vallensgård. Der boede en midaldrende kvinde ved navn Oliva Jespersen. Huset blev senere overtaget af skolen og kaldt "Hytten". Det brugtes helt frem til 1960 til lærerbolig, og ved enkelte lejligheder boede der også elever i det. Det står endnu, men bruges nu til andet formål.

N. P. Jensen og hans kone

På mødet den 21. oktober, hvor bygningen blev afleveret, blev den endelige kontrakt mellem bestyrelsen

og N. P. Jensen også underskrevet. Det nærmere indhold kender vi ikke andet til end, at den lød på tre år og i første omgang synes at have været en ret almindelig ansættelseskontrakt. Han skulle have udbetalt 1.000 kr. af de indsamlede midler pr. år, men selve driftsøkonomien ser ellers ud til at have været hans sag.

Niels Peter Jensen¹⁷ blev født den 7. november på et husmandssted i Høve i nærheden af Skælskør. Hans fader døde, da han var fire år gammel, men det lykkedes moderen at få givet ham en god skoleuddannelse. 15 år gammel blev han elev på Hindholm Højskole, hvor grundlaget for hans senere engagement i højskolen utvivlsomt er lagt. Senere kom han med støtte fra forskellig side på Blågårds Seminarium og tog lærereksamen derfra i 1876.

Han blev gift med Sara Marie Charlotte Lea Wulff, som var af jødisk afstamning, født 1855 og datter af en værkfører Jacob Wulff. De fik fem børn, to døtre og tre sønner.

Det hedder om N. P. Jensen, at meget af hans uddannelse var foregået ved selvstudier, og at det fortsatte han stadig med. Han foretog studierejser til Norge, England, Amerika m.m. for stadig at dygtiggøre sig. I 1877-86 var han skolebestyrer i Løgstør og kom derefter til Neksø som bestyrer af den derværende realskole. Derfra var det så, han i 1893 blev hentet til den nye højskole ved Almindingen, som han var leder af i 7½ år, frem til vinterskolens slutning 1901. I 1915 vendte han tilbage til Bornholm og ledede nogle år Åkirkeby Realskole.

En elev fra de første år, den førnævnte Hans Markussen, som vi længere fremme skal vende meget tilbage til, karakteriserer N. P. Jensen som "en velbevaget og flittig Mand, der gik helt op i sit Skolearbejde". Han fortæller videre, at "han havde ikke Sangstemme og kunde saaledes ikke søge ret mange Lærerstillin-

N. P. Jensen og fru Sara Charlotte Jensen. Billederne er udsnit af elevbilleder fra henholdsvis vinteren 1898-99 og sommeren 1899.

ger paa Landet, men han sørgede for i Stedet at faa lært Sprog og skaffe sig udvidede Kundskaber, mens han var i København som ung Lærer". Han var åbenbart mest alvorsmenneske. I en helt anden forbindelse bemærker Markussen, at "Morsomheder indlod han sig sjældent paa, ... dog husker jeg et Par Gange, at han morede sig over noget, R. P. og jeg lavede i Fællesskab". (R. P., Rønne Petersen, var en lærer, som er beskrevet som noget af en spasmager).

Det er blevet sagt om N. P. Jensen, at han - foruden sin omfattende viden i øvrigt - var dybt indlevet i den danske romantik, kendte og forstod dens mænd, fra Oehlschläger og Ingemann til Heiberg og H. C. Andersen. Hans egne digte forekommer at bære præg af denne indlevelse. Men det hedder også, at i Grundtvigs folkelige tanker var han ikke egentlig indlevet. Med andre ord: rigtig grundtvigianer var han ikke. Når han alligevel efter gamle Johan Bøgeskovs mening virkelig kunne holde højskole for ungdommen, så skyldtes det hans "poetiske livssyn". Det skulle have gennemtrængt hele hans væsen og sat sit stærke præg på al hans undervisning. I denne betjente han sig ikke af ydre virkemidler som begejstret tale eller megen gestikulation. Det hedder, at hans taleform var jævn og rolig, men før man vidste af det, var man "indspundet i et fortryllesens net". Det skulle især have gjaldt hans kvindelige tilhørere¹⁸.

En person, som allerede tidligt blev en central skikkelse i højskolernes daglige liv, var "højskolemoderen", forstanderens kone. I N. P. Jensens tid var dette forhold ikke ideelt, fordi hans kone ikke egnede sig til denne position. Nanna Ingerslev omtaler, som vi har set, fru Jensen meget nænsomt og fremhæver i anden forbindelse hendes kvaliteter, specielt i forhold til pigerne. Når det gjaldt sang og leg lørdag aften, som H. P. Jensen var glimrende til at føre an i, så kunne fru Jensen også være med, "saa ungdommelig som nogen og venligt forstaaende over for de unge, saa de blev glade ved hende og fik Tillid til hende". Og "Naar de med deres Haandarbejder sad hos hende i den lille solbeskinnede Have paa Skolens Sydside, da kunde hun tale med dem ud fra sit ejendommelige Sjæleliv med de rene klare Linjer, præget af det bedste i hendes Oprindelse af ren Levistamme. Dette at høre til det udvalgte Folk med de store Forjættelser, kunde forlene hende med en vis Rankhed, som var uimodstaaelig".

Denne skildring er nu nok noget idealiseret. I hvert fald ser det ud til, at forholdet til de unge mænd generelt har været anderledes. Af mundtlige overleveringer¹⁹ kan man forstå, at de kunne føle sig pinligt berørt af, hvad hun somme tider sagde eller gjorde, men på den anden side nænnede de heller ikke at hænge hende ud på nogen måde, men lod diskret som ingenting.

Indvielsen

Den 3. november begyndte man så højskolevirksomheden på det nye sted, og det blev markeret med en stor åbnings- og indvielsesfest. Ifølge referat i Bornholms Tidende²⁰ var der allerede fra morgenstunden stærk tilstrømning af vogne, og mange måtte søge plads til hestene omkring i nabolaget.

Selve mødet begyndte kl. 11, hvor man samledes i salen. Den var nærmest helt fuld, men dog ikke mere end der var siddepladser til de fleste. Efter velkomst og sang talte pastor F. V. Christensen, Rønne. Derefter var der pause et par timer, hvor man spiste, og aktieselskabet holdt endnu en generalforsamling. Kl. 2 samledes man så igen i salen, men nu var der så stuvende fuldt, at mange ikke kunne komme længere end i gangene nedenfor. Der var altså fyldt til trængsel, og mange måtte stå op, men det skulle man komme til at opleve adskillige gange siden.

Ved denne del af mødet talte først Marius Jensen og derefter N. P. Jensen. Hans tale lyder i det kortfattede referat som følger:

“Aller først en Tak til alle de gode Mennesker, som ere komne mig i Møde og have til Vejbragt denne Skole, hvormed de have glædet mig saa meget. Jeg kan ikke nævne de enkelte, men jeg kan samle alt, hvad jeg vil sige, i dette ene: Tag det eneste, jeg har at give igjen: min Kjærlighed! Trier har fortalt, at da han en Gang havde fortalt sine Elever en Historie, som han selv var stærkt optaget af, og som han var overbevist om ogsaa havde grebet Tilhørerne, spurgte han: Hvad giver I mig nu for dette? Da svarede en alvorlig Jyde: Vi giver Dem vor Kjærlighed! Det er ogsaa det eneste, som jeg har at byde alle de gode Mennesker.

Taleren meddelte nu nogle personlige Oplevelser, der havde fremmet hos ham den Overbevisning, at i den danske Folkehøjskole laa der en Opgave og en Virksomhed for ham. Det havde i 20 Aar staaet for ham, siden han selv var paa Højskole, og det dog en, der langt fra besvarede alle de Spørgsmaal, der var oppe i ham, at det maatte være dejligt at komme til at virke i den danske Folkehøjskole. Som Jakob først fik Lea og i syv Aar maatte tjene for Rakel, som han elskede, saaledes havde Taleren hidtil haft en Gjærning, som han vel holdt af, men som ikke tiltalte ham saaledes som den Gjærning, hvorved nu hans Ungdomsdrømme naaede deres Opfyldelse. Der slog mig i Møde en Stemning, som bragte Tryghed over mig, saa jeg ikke længere frygtede, og jeg kan nu begynde denne Gjærning i Tro. Her er mødt Elever i et meget større Antal, end vi turde haabe, og de er mødt her med glade Ansigter, saa jeg er kommet til at holde af dem. I Dag begynder vi med Fest, i Morgen tager vi fat paa Arbejdet. Naar jeg maaler min egen Kraft, er

det smaat, men naar jeg ser hen til ham, som giver Kraft, har jeg Mod til dette”.

Efter Jensens tale var der et lille indlæg om Kristen Kold af redaktør Stenbæk, Rønne, og derefter talte som den sidste Johan Bøgeskov, Østermarie.

Lærere den første tid

Af lærerkræfter på skolen i den første tid var der foruden N. P. Jensen de allerede nævnte Nanna Ingerslev og H. P. Jensen.

Nanna Ingerslev var datter af en læge i Præstø, født 31. oktober 1865 og altså lige fyldt 28 år, da skolen begyndte. Hun blev som ung pige uddannet på Nathalie Zahles skole i København og kom derefter som privatlærerinde til Bodilsker præstegård²¹. Efterhånden fik hun også undervisning på realskolen i Neksø, og efter nogen tid blev hun fast knyttet til denne og boede privat hos N. P. Jensen. Herfra kom hun som omtalt med til højskolen.

Nanna Ingerslev. Udsnit af elevbillede af det første elevhold.

H. P. Jensen. Udsnit af elevbillede fra 1897-98.

Hans Peter Jensen²² blev født i Rønne den 9. juli 1866 som søn af en fisker, men han blev tidligt forældreløs. Han blev uddannet kontorist og arbejdede som sådan på amtsstuen i Rønne og i Skanderborg. Formentlig tilskyndet af stenværksejer A. P. Brodersen, som nærmest havde adopteret ham, blev han elev på Askov Højskole. Hjemvendt til Bornholm blev han ansat på “De forenede

Granitbrud”, som Brodersen var ejer af, men da Bornholms Højskole åbnede, blev han dels elev, dels lærer, selvom han altså ikke havde nogen egentlig pædagogisk uddannelse. Han fortsatte som lærer i ca. 5 år.

Mathea Erthmann er en anden lærerinde, som nævnes fra den første tid. Hun var fra Neksø, født 12. Oktober 1874. Hun havde udelukkende børneskolen og fortsættelsesklassen og er formentlig først blevet ansat, da den sidstnævnte blev oprettet. (Omtales senere).

Skolevirksomheden de første år

Efter festlighederne ved indvielsen kunne den daglige højskolevirksomhed så begynde med den første vinterskole. På dette tidspunkt var det forlængst blevet fast praksis på højskolerne at holde skole i 5 måneder for mænd om vinteren og 3 måneders skole

for piger om sommeren. Og begyndelsesdatoerne var efterhånden blevet den 3. november og den 3. maj.

Sådan var det også fra første begyndelse på den nye højskole, og det mønster blev fastholdt i mange år frem.

Ifølge referaterne fra indvielsen var der mødt 21 elever, men flere var i vente. Af elevprotokollen kan vi se, at de snart efter kom op på 24. Til december kom 2 mere og til januar 5 mere, så der i alt blev 31. Endelig kom der endnu én til februar, men samtidig rejste en anden, så antallet blev stadig det samme. Af de 31 var den ene dog den omtalte H. P. Jensen.

10 af eleverne kom fra Åker og Åkirkeby; resten kom spredt fra hele øen. Alle undtagen to var landmandssønner, de fleste fra gårde og kun nogle enkel-

Den nye højskoles første hold vinteren 1893-94 med N. P. Jensen og hans kone i tredje række i midten. Damen, der står op længst til venstre, er Oliva Jespersen, som boede i "Hytten". Siddende foran hende lidt til højre H. P. Jensen. Nanna Ingerslev ses siddende til højre. Til højre for H. P. Jensen i samme række sidder Adolf Hansen, Palmegård, Vestermarie, som med sine 14 år var højskoleholdets yngste. Den ældste var Hans Chr. Petersen, som var 32 år, men han kan ikke udpeges med sikkerhed. Nr. 5 fra højre i bageste række, lidt til højre for døren, skulle være Nikolaj Julius Svendsen, senere gårdejer på Ll. Munkegård, Åker. Han blev den første formand for elevforeningen og senere formand for skolens bestyrelse. I forreste række sidder nogle af børnene i børneskolen. Drengen i midten kender vi ikke, men på hver side af ham sidder de to søstre Elisabeth og Hedevig Müller fra Vallensgård. Elisabeth til højre blev gift med en broder til Oluf Høst, som var præst. Hedevig blev gift med Aksel Koefoed, Siegård, Åker, som i en del år var folketingsmand. Deres to brødre, Valdemar og Axel Müller, er også på billedet. Valdemar gik på højskoleholdet, Axel i børneskolen. De to drenge på fløjene i forreste række er N. P. Jensens yngste sønner, Vilmer og Hans Peter. Til højre for Nanna Ingerslev sidder de to ældre børn, Bodil og Alfred.

te fra mindre landbrug. Af de to fra andre erhverv var den ene søn af en gartner, og den anden var H. P. Jensen.

Aldersmæssigt spændte de ret vidt; de var fra 14 til 33 år, og kun 10 af dem var i den senere gængse højskolealder fra 18 til ca. 23 år. Som vi har set i statistikken for Østermarie-eleverne, var det imidlertid ret typisk for denne tid. (Se endvidere statistikken side 231).

Efter denne første vinterskole og den traditionelle pause i april tog man så fat på den første sommerskole på det nye sted. Til denne kom der 21 piger, hvoraf én var fra Jylland og én angives at være fra Sverige. Senere kom et par stykker mere til. Fem af de bornholmske piger var fra Vestermarie, som skulle vise sig at blive et af de store "højskolesogne". Resten kom ligesom mændene spredt fra hele øen.

Også her dominerede landbruget som erhvervsbaggrund, idet kun tre var fra hjem med andre erhverv, men det var det helt kendte mønster. På sommerholdene i de første år var det dog generelt sådan, at der forholdsvis var lidt flere fra andre erhverv, f.eks. var der en del lærerdøtre.

Aldersmæssigt spændte pigerne også vidt. De var fra 14 til 35 år. 12 af dem - altså halvdelen - var i alderen 18-23 år. Også for pigeholdene er den store aldersspredning typisk for den første tid.

Om skoleforløbet med disse to første hold fortæller Nanna Ingerslev i den tidligere citerede erindringsartikel:

"... 3. November kom det første Hold Højskoleelever. Jeg skulde undervise dem i Dansk, Naturhistorie og Sundhedslære, som dengang var et temmelig nyt Fag, men det var de samme Fag, jeg havde arbejdet med i Nexø. At det var noget ganske nyt og dristigt at lade en ung Pige undervise i "Karleskolen", anede jeg ikke. N. P. Jensen havde været den første, der holdt Realskole for Drengene og Piger sammen, og jeg havde i Nexø haft Drengene, der var jævnaldrende med mig, ja, to var endog ældre, saa den Side af Sagen bekymrede mig ikke et Øjeblik. Og hurtigt blev vi gode Venner alle sammen baade i Skolestuen og i det daglige Samliv; opmærksomme og interesserede tog de mod alt, hvad jeg kunde bringe dem. Hyggeligt og hjemligt følte jeg dette for mig helt nye Samvær med Eleverne og Husets Beboere hele Dagen igennem, fra vi om Morgenens samledes til en Salmesang og Trosbekendelse fremsagt af Forstanderen, til vi ved Sengetid sluttede med en Aftensang og Fadervor..."

"Dette første Hold var nok noget særligt, og det følte som en stor Tomhed, da de rejste. Men så i Maj kom Pigerne, og det blev for mig en uforglemmelig Sommer. Friske og tillidsfulde kom de mig i Møde baade i Skoletimerne og i Fritiden; vi kunde tale sammen om stort og smaat, om den synlige og den usynlige Verden. Varme Sommerdage tog vi Bøgerne med

og holdt Skole siddende paa de løse Sten nede i Ekkodalen,... Kunde der tænkes et skønnere Sted til at fylde Sindene med gode og rene Tanker?"

Børneskole og fortsættelsesklasse

I N. P. Jensens knap otte år som forstander var det dog ikke alene højskole, der blev holdt på stedet. Nanna Ingerslev fortæller herom:

"Da det... ved vor Bortrejse fra Nexø viste sig, at nogle af Realskolens ældste Elever ønskede at faa deres Undervisning færdig sammen med Jensens Børn, blev der dannet et lille Skolehold, som jeg skulde forestaa og N. P. Jensen undervise i enkelte Fag, medens jeg tog enkelte Fag i Højskolen, som han forestod".

Denne lille børneskole, som man formentlig ikke havde tænkt sig fra begyndelsen, begyndte allerede den 1. november. Elevprotokollen er ikke særlig præcis med hensyn til denne, men det ser ud til, at fire elever kom fra Nexø. Dertil kom de fire yngste af N. P. Jensens egne børn og de tre yngste fra Vallensgård. (Den ældste derfra, Valdemar Müller, var på højskoleholdet). Aldersmæssigt blev også de en ret uensartet flok; de spændte fra 7 til 15 år.

Men ikke nok med det. Om det første pigehold fra sommeren 1894 fortæller Nanna Ingerslev: "Nogle af disse unge Piger ønskede nu at læse videre, og sammen med et Par Realskoleelever fra vor gamle Skole i Nexø blev de et lille Hold, der forberedtes til at arbejde som Pogelærerinder. De begyndte da i September 1894".

Det blev til endnu en skolevirksomhed, som ikke var planlagt på forhånd. Den kaldtes vist til dagligt 'fortsættelsesklassen', og mens børneskolen ser ud til at være ophørt efter nogle år, blev denne drevet sideløbende med højskolevirksomheden frem til august 1900. De sidste par år kaldes den i protokollen "Udvidet Højskolekursus for begge Kjønn".

For de første år er elevprotokollen heller ikke særlig præcis for fortsættelsesholdet; det er ikke i alle tilfælde muligt at skelne dem fra højskoleholdet. Det er dog tydeligt, at det var meget forskelligt, hvor længe disse elever opholdt sig på skolen. For nogle var det blot nogle få måneder; for andre var det to år eller mere. Den, der var der længst, var der 2¹/₂ skoleår.

Især mod slutningen af Jensens tid var der også en del unge mænd på dette hold, som for fleres vedkommende brugte denne undervisning som forberedelse til en læreruddannelse. Det gjaldt f.eks. en senere mangeårig lærer i Pedersker, Georg Reinholdt.

Af børneskolen og fortsættelsesholdet er der i protokollen navne på i alt 48. Heraf optræder 23 også

som højskoleelever, og 7 af dem endda to gange; anden gang kan de imidlertid godt have været på fortsættelsesholdet, det er som nævnt ikke overalt til at skelne.

Af de resterende 25 var der som omtalt en del børn under konfirmationsalderen, men da der mangler en del fødselsdage, kan det ikke gøres nøjagtigt op. Enkelte år ser børnene heller ikke ud til at være ført ind i protokollen. Jensens egne børn er ikke talt med i denne opgørelse.

Bornholmernes højskole

Men tilbage til den egentlige højskolevirksomhed. Om den må det siges, at den i N. P. Jensens tid kom ind i et stabilt forløb med nogenlunde jævn tilgang af elever. Om dette så skyldtes den nye beliggenhed, at der var kommet nye folk til, eller al den opmærksomhed, der fulgte af nyetableringen, kan der ikke gives noget entydigt svar på. Formentlig er der tale om et samspil af alle tre dele - og måske endda mere. Det kan i hvert fald ikke udelukkes, at hele forløbet har gjort mange i kredsen mere bevidste om, hvad der skulle til, for at en højskole skulle kunne trives. Det altafgørende var, at den fik tilstrækkeligt med elever, og det skulle vise sig at gå rimeligt i mange år. At det lykkedes at give den nye skole et bedre renommé, er elevtilslutningen det bedste bevis på.

N. P. Jensen havde i alt 8 vinterhold og 7 sommerhold. Antallet af elever på vinterholdene svingede fra 21, da der var færrest, til 40, da der var flest, i alt 237, som giver et gennemsnit på 29. Af disse var 224 bornholmere og 13 ovrefra.

På sommerholdene var der også 21, da der var færrest, og 31, da der var flest, i alt 179 med et gennemsnit på 25. Af dem var 156 bornholmere og 23 ovrefra. Også dengang var Bornholm mest attraktiv at rejse til om sommeren.

Der ser ud til at have været folk i kredsen med forhåbninger om, at der kunne komme flere elever ovrefra og derfor stillede spørgsmål til forstanderen, om der kom nogle. Det fremgår af referatet for elevforeningens årsmøde 1896. N. P. Jensen måtte besvare spørgsmålene med et nej, og han føjede nøgternt til, at "Bornholms Højskole maa bæres hovedsageligt af Bornholmerne, men kan det gaa som begyndt, kan det ogsaa lade sig gøre".

Bornholms Højskole måtte i kraft af sin beliggenhed i hovedsagen blive en lokal højskole. Det kom ikke blot til at gælde de første par årtier, hvor det endnu gjaldt for en lang række højskoler; det kom til at gælde helt frem til 2. verdenskrigs slutning. Derefter skulle det blive overmåde vanskeligt at finde et nyt "marked", der kunne sikre dens videre eksistens.

En elevs erindringer

Men et er de ydre forretnings- og talmæssige forhold. Noget andet er skolens daglige liv; undervisningen, måltiderne, fritidslivet, udflugter, møder og meget andet. Hvordan formede alt dette sig? For højskolerens tidligste tid gælder generelt, at vi sjældent er særligt godt underrettet, eftersom kildematerialet oftest er ret sparsomt.

Når det gælder denne skoles første tid, er vi imidlertid så heldige at have en ret enestående kilde til belysning heraf, nemlig et erindringsværk af en elev, der opholdt sig på skolen i flere år. Som erindringsværk er det ganske vist ikke samtidigt; det er først nedskrevet omkring 40 år senere. Men på grund af sin detaljerigdom og sin karakter af nøgtern saglighed må det alligevel anses for meget værdifuldt.

Den pågældende elev er den før omtalte Hans Markussen. Han var elev på skolen i vinteren 1894-95, og han blev der derefter, dels som have- og altmuligmand og dels som elev, i yderligere godt tre år. Derefter læste han til lærer og fik som sådan sit virke det meste af sin tid på det vestlige Sjælland. Efter pensioneringen nedskrev han så sine "livserindringer", vel mest beregnet på familien. Det blev et ret omfattende værk, tæt håndskrevet i collegiehefter²³. Tiden på højskolen fylder ca. 70 sider i disse hefter.

Hans Markussen blev født på Sigtømøllen i Åker den 22. februar 1868. Møllen lå kun halvanden kilometer syd for, hvor højskolen kom til at ligge. Han voksede op der og havde sin skolegang i den nærliggende Ndr. Skole. Senere flyttede forældrene til et husmandssted i Østerlars. Efter konfirmationen var han i mange år tjenestekarl på forskellige gårde og var til november 1893 flyttet til Brandsgård i Åker.

Sammen med et par døtre fra denne gård var han den 3. til stede ved indvielsen af skolen, og skønt han havde smerter i det ene ben efter et spark af en hest, betegner han mødet som "en løftende Glædes- og Højtidsdag, som vi endnu gemmer blandt gode og lyse Minder".

Ikke længe efter må han have besluttet sig til at komme igen året efter som elev. Som mindrebemidlet husmandssøn og derfor afhængig af tilskud måtte han være i god tid, idet der skulle søges allerede i maj måned. Et højskoleophold kostede dengang 30 kr. om måneden, dvs. 150 kr. for hele vinteren. Sammen med seks andre kammerater den vinter opnåede han et tilskud på 100 kr. fra Bornholms Amt. To andre fik 90 og 80 kr. og fire fik 50 kr. Udgifter til bøger o.lign. anslog han til 15-20 kr.

Man skulle selv medbringe alt sengetøj, dyner, puder, betræk og lagner, og i løbet af foråret og sommeren vævede og syede moderen et komplet sæt til ham - af garn, som han dog selv betalte. Dyner og

puder blev foret med hønse- og andefjer hjemme fra ejendommen.

Med alt det og en hømadrass og ellers, hvad han havde brug for, ankom han ved middagstid den 3. november 1894 og fik anvist en af de fire senge på værelset "Morgengry" på den østre gavl. Så kunne hans højskolevinter begynde, og om den og tiden derefter fortæller han levende og detaljeret i erindringsværket. Derfor vil vi på de følgende sider i vid udstrækning lade ham selv komme til orde i fyldige citater - for sammenhængens skyld dog ind imellem i let bearbejdet form.

Vi begynder med hans skildring af skolestuen og et par andre ting i bygningen:

"Skolestuens Vinduer vendte alle mod Nord. Lige indenfor Døren fra Gangen hang paa Væggen til Venstre den store Vægtavle; der var også et Skab til Bøger og forskelligt. Til Højre for Døren hang højt oppe et lille Ur. Midt paa Indervæggen stod den store runde Kakkellovn, og lidt længere tilbage var der en Dør ind til den lille Skolestue. Borde og Bænke var stillet saaledes, at vi sad med Ansigtet mod Vægtavlen og Indgangsdøren mod Vest og fik saaledes Lyset ind fra højre Side, hvilket jo var uheldigt, naar man har skriftligt Arbejde. Paa Bagvæggen mod Øst hang en Række Billeder i ens Rammer; det var en Gengivelse af Thorvaldsens Relief over Indgangen til Domkirken (Frue) i København, som forestiller "Johannes Døber prædiker for Folket". Hver Person, eller hvor to stod tæt sammen, var i hver sin Ramme, saa man derved kom til at lægge mere Mærke til, hvad Kunstneren vilde have udtrykt i hver Person, der stod og lyttede til den store Taler. Jeg synes, det var en meget passende Billedgruppe til Skolen".

At der var en sådan billedgruppe i skolestuen, hænger utvivlsomt sammen med, at højskolen i sit forhold til kristendommen undertiden er blevet karakteriseret som en "Johannes Døber-gerning". Der skulle principielt ikke forkyndes kristendom på højskolerne, men gerne ske en forberedelse til den - en pegen hen på den.

I lidt andre sammenhænge hedder det videre hos Markussen:

"Aftenen tilbragte vi (ofte) i Skolestuen, hvor der var Varme, og hvor der brændte et Par Petroleumslamper, som hang i Kroge under Loftet... der var ikke Varme paa Værelserne, hvor vi Elever boede; elektrisk Lys var dengang ukendt, vi gik til Sengs ved Lyset af en Petroleumslampe eller et Stearinlys... I Sydsiden (af etagen) var et Værelse med Vaskekumme og Vandfæde; Vandet bar vi op i Spande... Vi Elever skulde foruden vore egne Værelser ogsaa holde Gangene og Gymnastiksalen, som var en stor Gulvflade at faa vasket. H. P. (Jensen) var som Regel med og tog selv godt fat, men der var flere af de unge Kar-

le, der gerne vilde knibe uden om, naar de mærkede, det trak op til Gulvvask".

Forstander og lærere

Om forstander Jensen og de to lærere, deres undervisning og forholdet til eleverne fortæller Markussen bl.a.:

"Den betydeligste Medhjælper, Jensen havde i Skolen, var Frk. Nanna Ingerslev, en dygtig og kundskabsrig Dame paa omk. 30 Aar... hun havde Danskundervisningen med Højskoleeleverne og fremmede Sprog med Fortsættelsesholdet, holdt Foredrag for os om Sundhedslære og Naturhistorie, læste udmærket op af danske Digterværker og kunde forklare dem, saa vi fik Forstaaelse af deres Værd og Mening. Hun var heller ikke bange for at irettesætte os, naar hun fandt det paakrævet; saaledes husker jeg, vi en af de første Dage stod i to lange Rækker ude i Forstuen i et Frikvarter, og de fleste af os havde Piben i Munden, saa der var en vældig røg, da hun kom ude fra sammen med en af de unge Piger, hun gav os med det samme sin mening om det usømmelige i, at saadanne unge Mennesker straks benyttede en Fristund til Tobaksrygning, og vi havde saadan Respekt for hende, at vi straks holdt op og stak Piben i Lommen. Forstanderen var Afholdsmand og bar altid Afholdstjernen i Guld; han nød heller aldrig Tobak under nogen Form...

Om Forstander Jensen og Frk. Ingerslev kan siges, at de stod begge højt i vort Omdømme ved deres Dygtighed og Livsvandel, men de kunde ikke blive Kammerater med os eller vinde vor Fortrolighed, dertil var Afstanden for stor baade i Alder og Dannelsen for de fleste af os. Men saa var der den unge Lærer H. P. Jensen, som var 2 Aar ældre end mig... Han var høj, slank og velbygget med et kønt regelmæssigt Ansigt, havde en smuk og kraftig Sangstemme og var en dygtig Gymnast... H. P. Jensen ledede Gymnastikken hver Dag i Timen før Middag; det var svensk Gymnastik (Per Henrik Lings), som faa Aar før var indført paa de danske Højskoler, udmærket gode Øvelser i Sammenligning med den gamle Militærgymnastik, og den nye Sal var forsynet med Ribbefag og andre Redskaber til svensk Gymnastik. Den dygtigste Gymnast iblandt os var Jens Hansen fra Stenseby i Bodilsker; jeg var nok en af de daarligste, men gjorde det saa godt jeg kunde; i Reglen gik Forstanderen ogsaa med til de fleste Øvelser.

H. P. var ogsaa dygtig som Regnelærer. Vi havde en Regnebog i 4 Hæfter af Jakob Appel (den senere Minister) og la Cour, som da begge var Lærere paa Askov; den havde udelukkende Metersystemet og næsten udelukkende Decimalregning, medens ellers andre Regnebøger paa den Tid og en halv Snes Aar

frem i Tiden brugte Alen og Tommer, Tønder og Potter, Pund og Kvint... H. P. Jensen havde foruden Regning og Gymnastik ogsaa Fysik og Geografi samt Sangundervisning, men hans Uddannelse var bedst til de to første; Fysik og Geografi havde han for lidt Forkundskaber i, og han maatte derfor læse sig til efterhaanden, hvad han skulde bibringe os..."

Markussen gør nærmere rede for H. P. Jensens problemer med undervisningen, der meget ligner mange unge højskolelæreres anstrengende vilkår de første år, men så føjer han til:

"...men disse Mangler opvejedes rigeligt af hans øvrige gode Egenskaber; han var en storartet god Kammerat og Fører for os Elever, saa vi alligevel saa op til ham og forstod, han var et ærligt og trofast Menneske. Han kunde utvivlsomt have lært det, der manglede, men han var i Tvivl om, hvorvidt han vilde blive ved med at være Højskolelærer".

H. P. Jensen holdt op efter ca. 5 år og begyndte på noget helt andet, men herom mere senere.

Et fag, der dengang var fast på timeplanen for de unge mænd, var geometri. Fra det har vi bevaret en hel øvelsesbog - den samme som indeholder planen over skolens grund på side 94. Forstander Jensen havde selv dette fag, og om det fortæller Markussen: "Et særligt Fag, som han lagde nogen Vægt paa, og som gav os en del Arbejde, var geometrisk Konstruktions-tegning. Dertil havde vi hver et lille Tegnebestik med Passer og Tilbehør. Forstanderen gennemgik de 5 geometriske Steder for os paa Vægtavlen og gav os Opgaver i dem, som vi selv skulde tegne og bevise. Til at begynde med syntes jeg, det var noget Snurrepiberi og ikke nær saa interessant som Frihaandstegning, hvori han ogsaa var en Mester. Naar han fortalte om historiske Personer, kunde han hurtigt tegne et vellignende Billede af dem paa Vægtavlen. Men snart fik jeg ogsaa stor Lyst til geometrisk Tegning, hvis Endemaal for Højskoleeleverne var, at de skulde kunne opmaale og tegne et Jordareal, ...så alt var korrekt og i bestemt Maalestok og udregne Arealet".

Køkkenpersonale

Om en anden, men absolut ikke uvæsentlig personalegruppe, nemlig køkkenpigerne, fortæller Markussen:

"I Køkkenet var som Husholderske Johanne Kofoed; hun var Datter fra Krampegaard i Pedersker, kun cka. 22 Aar, da jeg kom paa Højskolen, pæn og kraftig, middelhøj Pige, meget dygtig til sit Arbejde, alvorlig og stilfærdig og trods sin Ungdom fuldt ud i Stand til at styre den store Husholdning. Hendes Fader var død tidlig, Moderen havde solgt Gaarden (dog til en af sønnerne. SAM) og købt en mindre Landejendom i Østsiden af Aakirkeby (den nuværen-

de "Nyvang" på Kuleborgvej. SAM), som en yngre Søn drev for hende. Johanne havde vist været Elev paa Østermarie Højskole nogle Aar før den blev nedlagt... Mens Johanne forestod Husholdningen, var der altid noget pænt og hyggeligt over Maaltiderne, selv den tarveligste Ret var vel tillavet og blev appetitlig og tiltalende. Bordet var altid dækket med en hvid Dug...

(Johanne) havde den Vinter og maaske ogsaa om Sommeren en flink Medhjælper, Anna Stange fra Bjerregaard i Klemensker; senere havde hun en yngre og mindre søster, Kathrine Kofoed, der var mere livlig og snaksom".

Anna Stange havde været elev på det første pige-hold sommeren 1894, og Kathrine Kofoed var elev sommeren efter. I sommeren 1897 figurerer Johanne selv som elev, 26 år gammel. Allerede her ser vi det mønster, som man formentlig på de fleste højskoler fulgte langt frem i tiden, dette, at de praktiske medarbejdere i køkkenet og i haven eller ved det tilhørende landbrug i vid udstrækning blev "hentet" blandt tidligere elever eller fra familier, der stod skolen nær.

Skoledagen

Om den daglige rytme på en typisk skoledag fortæller Markussen:

"I Vintertiden begyndte Skolearbejdet Kl. 8, og vi Elever stod da op (i passende tid før) og søgte efterhaanden over i Vaskerummet, hvor 4 ad Gangen kunde komme til, og der maatte stadig en af Sted ned til Pumpen efter Vand i Spandene. Efterhaanden samlede vi nede i Spisestuen, hvor Fadene stod parat med Smørrebrød, dog uden Paalæg; der var baade Rugbrød og hjemmebagt Franskbrød, og snart kom Pigerne ind med dampende varme Kaffekander. Vi kunde spise og drikke saa meget, vi vilde, men jeg mærkede nok, at der stundom var enkelte, der i den første Tid savnede deres hjemlige Spegesild; det kunde naturligvis ikke holdes eller skaffes under Skolens Forhold.

Kl. 8 ringede Skolens Klokke, der hang paa østre Side af Indgangsdøren, og alle flokkedes i den store Skolestue, hvor vi begyndte med en Morgensang under H. P.s Ledelse, og Forstanderen holdt en kort Andagt. Derefter gik hver til sin Gerning. Vi i Højskoleafdelingen blev i den store Skolestue, de, der hørte til Fortsættelsesholdet, gik ind i den lille, og Pigerne gik til deres Arbejde".

Det fremgår ikke helt klart, hvordan timeplanen for formiddagen så ud, andet end, at de havde en time med foredrag, og den sidste time før middag havde de gymnastik. I foredragstimerne fortalte forstanderen om kirke- og verdenshistorie og "om fremragende danske Digteres og Kunstneres Liv og Værker". Nanna Ingerslev fortalte om Nordens historie

Bornholms Højskole

ved

Ekrodalen.

Skolen er aaben for Karle eller unge Mennesker fra November til April og for unge Kvinder fra Maj til August. I Vinterstolen undervistes i Dansk (med Stil og dansk Digtning), Historie (Bibel- og Kirkehistorie, Danmarks- og Verdenshistorie), Dyrerigets Naturhistorie, Naturlære, Sundhedslære og Lægemsøvelse, Skrivning, Regning og Bogføring (særlig for Landmænd), Geometri, der afsluttes med Landmaaling og Nivellering med tilsvarende Tegning, samt Husflid. — I Sommerstolen vil blive undervist i Dansk, Historie (Bibel-, Kirke- og Danmarkshistorie), Dyrerigets og Planterigets Naturhistorie, Sundhedslære og Lægemsøvelse, Skrivning, Regning (Husholdningsregnskab), Tegning som Støtte for kvindeligt Haandarbejde, hvilket sidste fag særlig tænkes øvet saaledes, at de unge Piger blive i Stand til at udføre det almindelige Haandarbejde smukt og godt deriblandt ogsaa Naaltagning og Syning af deres eget Tøj.

Skulde enkelte paa Grund af særlig Lyst eller Anlæg eller under Hensynet til deres fremtidige Livsgjerning eller fordi de tidligere have gennemgaaet et Kursus paa en Højskole, ønske Vejledning eller Undervisning i anden Retning udover ovenfor antydede Plan, da ville saadanne Ønsker ved de for Haanden værende Lærerkræfter sikkert kunne imødekømmes.

Sund og sand Oplysning i kristelig, folkelig og menneskelig Retning, det er, hvad vi haabe at kunne byde de unge „Lys over Lidet, det er det, vi vil.“

Bornholms Højskole, Ekrodalen, d. 18. 4. 94.

N. P. Jensen,

Skolens Forstander.

Annonce på bagsiden af et lille skrift, "Ydun", som N. P. Jensen udsendte de første to år. Skriftet indeholdt digte og mindre prosastykker - det meste skrevet af ham selv.

og naturhistorie. I de andre to timer har de formodentlig haft fag som dansk, fysik og geografi m.v.

Vi giver igen ordet til Markussen:

"Kl 12 blev der ringet til Middag. Forstanderen sad da for den øverste Bordende og spiste sammen med os. Højskoleeleverne sad ved det samme Bord paa langs gennem Spisestuen nærmest Vinduerne; mod Indervæggen var et smallere Bord, hvor Lærerinderne og Pigerne fra Fortsættelsesholdet sad paa den inderste Side, saa der var en Gang fri mellem de to Borde, hvor Pigerne gik, naar de vartede op.

Før Maaltidet begyndte, bad Forstanderen Bordbøn - det lille Vers: "Velsign vort Hus, velsign vort Bord, velsign den hele vide Jord, velsign os med din milde Haand, Gud Fader, Søn og Helligaand".

(Johanne) havde vist en bestemt Middagsplan, der dog varierede lidt efter Aarstiderne. Vi fik efter almindelig dansk Skik Søbemaden først og Kød- og Fiskeret efter... Søndagsmaden var ofte Sødsuppe med kraftig Frugtsaft eller om Sommeren Frugtgrød og en god Kødret. Fisk fik vi ofte, i hvert Fald en Gang om Ugen, især Klipfisk. Torsdag stod det for det meste paa Grønkaalssuppe og Klatkage ("Palthæsta"), som vi dyppede i mørkt Puddersukker (Farin), til den Ret fik vi kun Gafler, hvad mange havde et svært Bryderi med at kunne dele Kagerne med. De levnedede Kager brugte Johanne som Belønning til de Elever, der Lørdag Eftermiddag vilde komme ned i Køkkenet og hjælpe med at pudse Knive og Gafler med Sandpapir...

Naar Middagsmaaltidet sluttede, sagde Forstanderen det lille Skriftord: "Takker Herren; thi han er god, og hans Miskundhed varer evindelig". Efter Middagen var der gerne en Times Tid, som vi brugte til en Spadseretur, naar Vejret var nogenlunde. Vi gik ofte ad Stien, som førte fra Skolen lige op til Ekkodalen; vi kaldte den Fuglesangsstien... Vi gik videre gennem Ekkodalen, forbi den gamle Kilde og Rømersdal og op til Landevejen ved Viskeledhuset og tilbage til Skolen, i Reglen i livlig og munter Samtale, for de fleste af os følte sig glade, trygge og forhaabningsfulde, ingen store Sorger havde endnu prøvet os...

Før Kl. 2 havde vi gerne en Time med Regning. Derefter var vi nede til Kaffe med hjemmebagt Kage.

Kl. 3 ringede Klokken til Dagens Hovedforedrag af Forstanderen, hvortil Pigerne og Eleverne i Fortsættelsesklassen i Reglen kom ind. Jævnligt kom der ogsaa nogen af Højskolens Venner ude fra Sognene, en Gang Johan Bøgeskov, der bagefter spillede dejligt for os paa sin Violin, en anden Gang Pastor Marius Jensen og Frue, de sang og lærte os Hostrups skønne Sang "Julebudet"; de var der forresten flere Gange -

ligeledes Lærer Niensens, Østerlars vestre Skole²⁴, Stenværksejer Brodersen fra Rønne, ... og der kom flere til disse Foredrag.

Efter dette arbejdede vi med skriftlige Opgaver til Kl. 7, maaske dog med et eller andet mundtligt Fag imellem. (I nogen tid) kom Skovrider Adolf Steen et Par Gange om Ugen og holdt Foredrag om Geologi.

(Kl. 7) fik vi Elever som Aftensmad Smørrebrød med forskelligt Paalæg, dertil Hvidtøl og til sidst Te med Franskbrød, der ogsaa var hjemmebagt.

Saa arbejdede vi vel en Times Tid efter Aftensmaalen oppe i Skolestuen, sang eller disputerede om Tidens Spørgsmaal, hvis ikke Forstanderen eller andre læste op af danske Digterværker.

Om Aftenen mellem 8 og 9, naar Oplæsning, Diskussion eller andet, vi havde for, var endt, ringede Klokken til Aftensang. Vi sang da gerne en Aftensalme, en af Ingemanns skønne Aftensalmer eller f.Eks. Nutzhorns: "Nu Mørket bryder paa, de klare Stjerner skinne; hos dig, Gud Fader, maa vort Lys og Skjold vi finde. Lad Tro og Haab og Kærlighed neddale til os med Guds Fred". Alt imens dikkede det lille Ur oppe i Krogen, mens Pendulet svingede blankt frem og tilbage - hyggeligt, hjemligt og trygt, og der gik en Tak gennem Sindet for den gode Dag, Gud havde givet os... Forstanderen sluttede altid Aftensangen med Fadervor...

Ofte blev nogle af de flittigste Elever siddende i den varme Skolestue i Timevis efter Aftensangen. De sad ved det Par Hængelamper, der oplyste Skolestuen om Aftenen, og læste, skrev eller regnede, hver efter sin Lyst. De havde kun at slukke Lamperne, før de gik op paa Værelserne; Petroleum var jo ikke saa dyr, og Lamperne tærede ikke saa meget".

Som supplement til Markussen kunne det være på sin plads at citere lidt af, hvad Helge Skovmand fortæller om skolelivet. Han besøgte som 12-årig skolen i sommeren 1896, fordi hans 17-årige søster, Alfild var der som elev, og han skriver bl.a.: "Gennemført disciplin var der over skolelivet. Ved middagsbordet var det en selvfølge, at ingen sagde noget, hvis forstanderen ikke ved spørgsmål gav anledning til det.

Fra dette forhold på den bornholmske højskole kan man ikke slutte til andre samtidige højskoler. Jeg hørte engang fru Kristine Jensen, valgmenighedspræst Marius Jensens hustru, udtale forundring over tavsheden ved bordet på højskolen. Højskolepiger plejede da at kunne snakke op, så det var en lyst.

Det kunne pigerne på Bornholms Højskole naturligvis også. Jeg erfarede det ved eftermiddagskaffen, hvor forstanderen ikke var til stede. Der pludrede pigerne lystigt løs".

Skovmand fremhæver senere, at man ville tage meget fejl, hvis man mente, den lidt strenge stil og orden, der herskede på skolen, føltes trykkende af

eleverne. Han mener, det først og fremmest hang sammen med Jensens sans for stil og sømmelighed, og at han i den henseende var barn af en tænke- og følemåde fra romantikkens tid. Og så hedder det videre: "Det er mit bestemte indtryk ikke alene fra mine besøg, men også fra gamle elevs vidnesbyrd, at et ophold på Bornholms Højskole var fest og glæde, og at skoletiden under N. P. Jensens ledelse fik glans over sig i mindet"²⁵.

Adspredelser

Dagene var naturligvis ikke ens, selvom mulighederne for adspredelser dengang ikke var så mangfoldige, som de senere skulle blive.

De almindelige løjer som at vippe hinanden ud af sengene eller fjerne bundbrædderne, så ejermændene faldt igennem, nævnes også fra dengang. Og så skete det naturligvis, at man spillede kort, men det blev hurtigt klart, at det ikke var velset. Jensen opdagede det engang, og snart efter ringede han sammen til oplæsning, en hentydning, man godt forstod. At spille skak eller dam var der derimod ikke noget i vejen for.

Det skete også, at eleverne - især pigerne i fortsættelsesklassen - dansede runddans, hvor de sang til; noget de kendte fra barndommen. Det foregik i gymnastiksalen, og til det var forstanderens døtre gerne med.

Af udflugter udover traveture i skoven nævner Markussen kun én. Det var lige før fastelavn, hvor man gerne holdt et par dage fri. Det var glimrende kaneføre, og H. P. Jensen havde så fået arrangeret en kanetur til Rønne for hele skolen. Det var formentlig fædre til nogle af de nærmestboende elever, der kørte. De havde en god, men kold dag og så bl.a. A. P. Brodersens store stenhuggeri og museet. En del vendte tilbage til skolen om aftenen, mens de fleste tog hjem i fridagene.

De, der blev hjemme på skolen, blev en af aftenerne inviteret ind til hyggeaften hos forstanderfamilien i deres private stuer. Sådanne aftener var der flere af. I reglen læste forstanderen op, og det skete også, at den yngste datter, Bodil, spillede et stykke musik på klaver.

Have- og altmuligmand

Da vinterskolen nærmede sig sin slutning fik Hans Markussen til sin overraskelse tilbud fra N. P. Jensen om at blive ansat på skolen, særligt med den opgave at anlægge haven, men også til andet forefaldende arbejde. Skolen var jo bygget på flad mark, og hver-

ken med pryds- eller køkkenhave var man nået ret langt.

Markussen havde ikke meget lyst til igen at blive almindelig tjenestekarl på en gård, så efter lidt betænkningstid slog han til. Han tilbød at gå for halv løn, som var 100 kr. for et år, mod at han efter eget valg kunne deltage i noget af undervisningen i fortsættelsesklassen. Det håbede han så ville kunne bane vejen for ham til en anden livsstilling.

Forstanderen gik ind på denne ordning, og som det er nævnt endte det med, at Markussen blev på skolen i de næste godt tre år - til hen på sommeren 1898, hvor han drog til København for at læse til lærer. I alle tre vintre figurerer han som elev i protokolken, det sidste år dog med den bemærkning, at han kun fulgte foredragene.

Efter et vemodigt farvel til kammeraterne gik han, så snart jorden var tjenlig, i gang med at så græsplæne og anlægge køkkenhave. Han havde en gartner fra Rønne til at hjælpe sig nogle dage, men klarede det ellers selv. Der var en del gødning (hestemøg) til at gøde jorden, og ikke uden stolthed fortæller han, at han i slutningen af juni begyndte at kunne levere forskellige friske grøntsager til køkkenet.

Der var også andre ting, der hørte til hans bestilling. En af hans regelmæssige pligter var at hente mælk på en ejendom i nabolaget, altså direkte fra kørerne. Det blev, så vidt man forstår, brugt meget langt op i tiden. Et andet fast hverv, han havde, var hver morgen at pudse sko, forstanderfamiliens, lærernes og lærerindernes, og somme tider blev der også listet andres med. Det brød han sig ikke meget om; han havde hellere villet muge ud i en hestestald, men han tog hele rækken - så vidt muligt inden morgenmaden. Om søndagen tog det dog ofte længere tid, da der da i reglen var endnu flere par.

Et helt andet hverv, som han absolut heller ikke var glad ved, var at tjære tagene og strø sand på. Til det havde han god hjælp af H. P. Jensen, men han gik i stadig angst for at styrte ned, så det var en stor lettelse, når de var færdige.

Mødevirksomheden

Fra sin tid som havemand fortæller Markussen også om den anden væsentlige del af skolens virksomhed, nemlig de store offentlige møder. Der blev i øvrigt holdt mindre møder hver måned alene for de tidlige elever. De vil blive omtalt i afsnittet om elevforeningen.

Om de store møder fortæller han: "Foruden Elevmøderne holdtes der på Skolen af og til større offentlige Møder, saaledes gerne et to Dages Efteraarsmøde med forskellige Talere ligesom paa andre Højskoler. Men det var vanskeligt at faa fremmede Talere; som

oftest maatte da Forstanderen holde et Foredrag hver af de to Dage... ellers fik man gerne en af de Sognepræster, der stod i venligt Forhold til Skolen. Der var gamle Christensen i Rønne, Møller i Vestermarie og desuden en Præst i Rutsker... maaske ogsaa en enkelt Gang Marius Jensen, men det var, som kunde Forstanderen ikke rigtig lide at samarbejde med ham. Ved disse Møder var der altid mange Folk mødt og Stalden fuld af Heste, som jeg maatte tage mig af, og ligeledes dirigere Køretøjerne. Saa vankede der jo ogsaa lidt "Drikkepenge", og der blev Gødning til Haven. Ved St. Hansdag holdt vi gerne et Friluftsmøde, de sidste Aar (jeg var paa Skolen) i Ekkodalen, hvor vi lige neden for Fuglesangsstien havde tømret en Talerstol; Folk kunde godt sidde paa de bratte Skraaninger rundt om den..."

Som omtalt tidligere blev disse midsommermøder en fast tradition helt frem til besættelsen, og efterårsmøderne holdes som bekendt endnu i hævd. Siden slutningen af 1960-erne er de dog slået sammen med det store årlige elevmøde.

Splittelse i kredsen

Som vi har set, havde Markussen lagt mærke til, at der syntes at være et dårligt samarbejds-klima mellem N. P. Jensen og Marius Jensen, som var præst for den nyligt dannede grundtvigske frimenighed.

Det havde sin årsag i en strid, som man røg ind i allerede i sommeren 1894, og som gav efterdønninger mindst ét år frem. Det ser dog ud til, at den blev holdt inden for kredsen, og den fik tilsyneladende ikke nogen indflydelse på elevtilgangen. Havde der ikke været bevaret nogle private breve, hvori den kommer til udtryk, havde vi heller ikke vidst noget om den - i hvert fald kun nogle antydninger.

Stridens genstand var helt og holdent Marius Jensen, men for at få klarhed over sagen er det nødvendigt at ridse noget af forhistorien op²⁶.

Marius Jensen var som frimenighedspræst naturligvis grundtvigianer og havde allerede i en del år været højt værdsat som prædikant og taler. Han var gift med en datter af den efterhånden aldrende grundtvigske præst i Rønne, F. V. Christensen. Hun hed Christine og beskrives som en robust og varm-hjertet kvinde. Han blev i 1885 sognepræst i Peder-sker, hvor den grundtvigske kreds stod ret stærkt, men på grund af forskellige forviklinger, bl.a. et noget anstrengt forhold til de kirkelige myndigheder, tog han sin afsked allerede to år efter, i 1887. Han følte ikke, han havde tilstrækkelig frihed som præst i folkekirken. Han synes dog også selv at have været noget stridbar og kompromisløs.

Det hedder sig, at der på den tid udover svigerfaderen i Rønne ikke rigtig var andre talsmænd for det

grundtvigske livssyn end ham, og den grundtvigske kreds var derfor meget interesseret i at beholde ham på Bornholm. Man fik det derfor arrangeret sådan, bl.a. med god støtte fra folketingsmand Markus Blem, at han kom til at bo på ejendommen "Kuleborg" i Åkirkeby, hvorfra han så kunne tage ud og holde møder for kredsen i Rønne, Neksø, på højskolen i Østermarie, og naturligvis også i Åkirkeby. Reelt var det vel nok gudstjenester, blot uden dåb og altergang, og det blev faktisk begyndelsen til det mønster, man senere fulgte i fri- og valgmenigheden. Transporten foregik med hestekøretøj, og det var ofte en kold omgang om vinteren.

Efter et par år på den måde blev han leder af en lille friskole i Bodilsker, men han fortsatte stadig mødevirksomheden. Man holdt også møder på selve friskolen, bl.a. med N. P. Jensen som taler. Deres bekendtskab stammer givetvis derfra.

Det var dog utilfredsstillende i det lange løb ikke at kunne holde rigtige gudstjenester med dåb og nadver. Sakramenterne var netop noget af det mest centrale i den grundtvigske kristendomsforståelse. Det førte til, at man i slutningen af 1893 søgte om anerkendelse som valgmenighed inden for folkekirken. En frimenighed turde Marius Jensen ikke indlade sig på, angiveligt under indtryk af hvordan det var gået med Trandbergs. Anerkendelsen blev imidlertid nægtet, og så endte det alligevel med, at han lod sig overtale til at gå ind i en frimenighed, som så blev dannet i sommeren 1894.

Under alt dette havde der været bestræbelser på at få ham knyttet til højskolen. Foverskov i Østermarie havde haft bud efter ham for om muligt at styrke skolens omdømme, men han havde undslået sig. Senere, da han selv havde peget på N. P. Jensen som leder af den nye højskole, havde denne foreslået ham at flytte med som lærer, og at hans kone så især skulle tage sig af husholdningen. Men han mente ikke, han kunne tage fra friskolen, og undslog sig derfor igen.

Da frimenigheden blev dannet nogle måneder senere, mente han imidlertid ikke, at stillingen som dens præst var forenelig med friskolegerningen. Det blev derfor igen aktuelt at finde en bolig, og da den kreds, der i første omgang vovede springet over i en frimenighed ikke var stor nok til at lønne ham fuldt ud, var det også nødvendigt med supplerende beskæftigelse. Så fremkom igen tanken om at få ham knyttet til højskolen, som på det tidspunkt var kommet godt i gang, og til forskel fra før stillede Marius Jensen sig nu positiv over for det. Så ville højskolen virkelig blive midtpunkt for den grundtvigske virksomhed på øen, og for mange så det utvivlsomt helt ideelt ud.

Men så var der andre, der blev betænkelige. Højskolen skulle være for alle, mente de, ikke blot for de grundtvigske, og ved at knytte Marius Jensen direkte

Den nye højskoles tredje vinterhold 1895-96. Billedet afspejler skolens tredobbelte funktion: på forreste række børneskolen, på anden række pigerne i fortsættelsesklassen, og stående bagved de mandlige højskoleelever. Af pigerne i anden række er nr. 4 fra venstre Bodil Jensen, N. P. Jensens yngste datter, nr. 5 Kristine Andersen fra Østre Engegård i Vestermarie, nr. 6 Sigrid Blem, datter af Markus Blem, Engegård, Nylars, og nr. 3 fra højre er Petrea Holm, lærerdatter fra Vestermarie. De andre er ukendte. Af mændene er den højeste af dem, der står bagest og til højre for døren, sandsynligvis Jens Theodor Nielsen fra Stangegård i Åker. Han havde fem år før også været elev på højskolen i Østermarie, i øvrigt sammen med Martin Andersen (Nexø). En anden på holdet, Johannes Nielsen, Skræddergård, Pedersker, havde været det samme året før. Manden med fuldskæg til højre er lærer Christian Rønne Petersen. N. P. Jensen står - delvis skjult - ved den højre dørkarm, og lige foran ham H. P. Jensen. Af børnene foran har vi igen de to døtre fra Vallensgård og forstander Jensens to yngste sønner i matrostøj. De andre er ukendte.

til højskolen ville man netop markere det grundtvigske så stærkt, at man kunne risikere at afskrække folk uden for kredsen fra at komme som elever. Blandt de betænkelige var formanden, Markus Hansen, og han var helt bevidst om, at skulle den nystartede højskole klare sig på det begrænsede område, som Bornholm er, så var der ikke råd til at støde nogen væk.

Tilfældet ville, at man holdt den første gudstjeneste i den nydannede frimenighed i Siloam-kapellet i Neksø søndag den 24. juni, altså St. Hans dag, 1894. Samme dag holdt den ret nystartede elevforening sit første elevmøde på højskolen. Ydermere holdt højskoleaktieselskabet samme dags eftermiddag generalforsamling på Christianshøj pavillonen. Efter selve generalforsamlingen blev der en diskussion om

sagen og reelt sat en stopper for Marius Jensens nærmere tilknytning til skolen. Der var forskellige opfatninger blandt de 38 aktionærer, som var mødt, men flertallet gik ind for den forsigtige kurs.

Man kan forstå, at der allerede var indledt forhandlinger mellem N. P. Jensen og Marius Jensen, men nu henstillede man til N. P. Jensen at indstille disse. Det bragte ham naturligvis i en pinlig situation, og da Marius Jensen viste sig at blive temmelig fortørnet over beslutningen, var skismaet en kendsgerning. Når han ikke kunne bruges på skolen til daglig, ville han heller ikke mere medvirke som taler ved møderne.

Tre uger efter, den 15. juli, var der et møde på højskolen, hvor det almindelige samtaleemne i pauserne var sagen om Marius Jensen. Et af skolens bestyrel-

sesmedlemmer, Hans Anker, havde fået det indtryk, at praktisk talt alle gik ind for ham. Det skriver han i et brev til Markus Hansen og beder ham indtrængende om at prøve at få den kløft, der er opstået, jævnet, før den fik alvorlige følger. Til sidst i brevet hedder det: "...jeg synes det er en dårlig Tak til ham (Marius Jensen) det er dog ham der har holdt sammen på Stumperne af Højskolefolket i flere år". Han bebudede at ville træde ud af bestyrelsen, hvis ikke det lykkedes Markus Hansen at bilægge striden, og han mente, at flere andre ville gøre det samme. Men det skete dog ikke.

Marius Jensens nægtelse af mere at være taler ved møderne på højskolen fik bestyrelsen til at rykke ud med en erklæring om, at de udtalelser, der var faldet om hans forhold til højskolen, ikke vedrørte "den Virksomhed, De har udfoldet som Taler ved Højskolens Møder, en Virksomhed, som vi føler os forvisset om at langt den største Part af Aktionærene, saavel som de der ellers kommer og hører Dem, ere glade ved og meget ønsker, at De fremdeles vedbliver med". Bestyrelsen føjede en opfordring til ham om at fortsætte som taler til, men han lod sig ikke så let formilde. Det fremgår, at han året efter afslog at tale ved midsommermødet, men derefter selv foreslog et møde, hvor han ville tale, hvis en friskolelærer Peter Dam, Neksø, også blev inviteret, en betingelse, som han før havde stillet. Det fik N. P. Jensen i et brev til Markus Hansen til bl.a. at skrive: "Jeg har jo hele Tiden ønsket at arbejde sammen med Marius Jensen, men da han atter og atter har stillet sig afvisende - sidst ved St. Hans -, har jeg nu omtrent opgivet Tanken derom eller Troen paa, at det er Meningen".

Måske var den officielle begrundelse i denne som i så mange andre personsager også kun til dels den egentlige. Markus Hansen kommer nok sandheden nærmere, når han i et brev til Marius Jensen bl.a. skriver: "... jeg har havt Tvivl om, hvorvidt De særlig egnede Dem for en Højskolegjerning, især naar De skulle indordne Dem en Andens Ledelse". Dertil kom, som Marius Jensen selv udtrykker det i et brev til Markus Hansen, at "jeg hos folk, der ikke kender mig og navnlig i præsternes bevidsthed står stemplet som en urostifter og sekterer, for andre vel som en fantast..." Det var en opfattelse, som han forståeligt nok selv følte var helt urimelig, men der er næppe tvivl om, at dette omdømme også har spillet ind i de sikkert meget nøgterne overvejelser, der lå bag ved betænelighederne ved hans nærmere tilknytning til højskolen.

Til det kan man føje, at sagen heller ikke ville have været uden praktiske og økonomiske problemer. Der var ikke boligforhold til endnu en familie på højskolen. Så skulle man allerede igen ud at skaffe penge og bygge nyt, og under de foreliggende omstændighe-

der ville der måske ikke være den store velvilje. Dette forhold nævnes dog ingen steder, men nogle af de mest nøgterne har formodentlig haft det i tankerne.

Hvilken udgang, sagen fik, ved vi egentlig ikke, men varige spor satte den sig ikke. En enkelt trak sit tilsagn om indskud af en aktie og et lille årligt bidrag tilbage, men andet konkret synes der ikke at være sket. I september 1897 blev frimenigheden anerkendt som valgmenighed, hvilket i høj grad styrkede dens stilling udadtil. Siden da har man kun indtryk af, at der har været et meget nært forhold mellem den og højskolen.

Skiftende lærere

Skolen var kommet godt i gang på det nye sted, og kunne man fastholde den samme tilslutning videre frem, mente man, det nok skulle gå.

Det betød imidlertid ikke, at man undgik væsentlige forandringer. Allerede i december 1894, godt et år efter skolens start, rejste Nanna Ingerslev, hvilket af alle følte som et stort tab. Hun fortæller selv hvorfor: Hendes moder var død sommeren 1893 og hendes ældste søster fulgte efter i april 1894. Og i december blev den sidste hjemmeværende datter syg og maatte bringes til Oringe. Hun følte det da som sin opgave at bevare hjemmet for sin fader og to endnu umyndige søskende, hvor gerne hun end havde villet fortsætte med højskolearbejdet. Resten af vinteren, hvor de ikke fik nogen afløser, måtte N. P. Jensen klare meget af det, hun havde haft foruden sit eget, så han blev hårdt spændt for.

Man kan sige, at med Nanna Ingerslevs bortrejse indledtes for den nye højskole det samme mønster, som havde været gældende for Østermarie-skolen og som givetvis gjaldt for de fleste små højskoler: de hastigt skiftende lærere. Det blev et mønster, som med få undtagelser skulle holde sig meget langt frem i tiden. Den senere forstander, Andreas Hansen, giver et sted selv forklaringen: skolen havde aldrig råd til at betale mere end mindstelønnen og ansatte derfor mest helt nyuddannede lærere. Men så snart disse fik en mere fast og vellønnet stilling i en kommuneskole i sigte, tog de naturligvis det i stedet for det mere usikre højskolearbejde.

Christian Rønne Petersen blev ansat til maj 1895 som afløser for Nanna Ingerslev og begyndte samtidig med det nye sommerhold. Han var søn af en lærer i Skørpinge i Sydvestsjælland. Hans Markussen beskriver ham således: "Han var cka. 30 Aar, høj, men lidt spinkel, bar Brillen og Fuldsæk. Han havde været nogle Aar i Amerika og vist arbejdet med Skoler der. Han havde ingen Eksamen, men rigtig gode Kundskaber, saa han godt kunde lære fra sig. Dertil

var han en munter Svend, der godt kunde være tiltalende som Lærer for de unge. Han interesserede sig meget for Fysik, Botanik og Matematik... (og) han lærte Pigerne at synge flere kønne flerstemmige Sange foruden de almindelige Højskolesange”.

Markussen fortæller videre, at Rønne Petersen blev forlovet med N. P. Jensens ældste datter, Valborg, men Jensen ville ikke give dem lov til at gifte sig, før han havde taget en lærereksamen. Da han ikke rigtig var indstillet på det, endte det med, at forholdet gik i stykker. Rønne Petersen var vist kun på skolen et års tid.

Peter Ellekjær blev den næste i rækken af lærere. Om ham hedder det hos Markussen, at han var “en lille mørk og mut Mand. Han havde vist været gift og været Friskolelærer, men Konen var vist død og andre Ulykker var vist stødt til. Han kunde nok fortælle og holde et foredrag, men der var alligevel noget mørkt og vredladent over ham, saa jeg tror ikke, han var skikket til nogen Slags Skolegerning”. Så vidt det kan skønnes var han også kun lærer på skolen et års tid.

Jens Peter Jensen hed den, der blev afløser for ham. Om ham hedder det: “Han var Gaardmandssøn fra den lille Ø Ourø i Isefjorden. Han havde Aaret før han kom til Bornholm taget Lærereksamen fra Blaa-gaards Seminarium og havde derefter været Lærer ved en lille Højskole paa Vejleegnen, hvor han var blevet forlovet med Forstanderens Datter. Han var vist ikke mere end 1 eller 1¹/₂ Aar paa Bornholms Højskole, men kom kort efter som Børnelærer til sin Fødeø, hvor jeg senere besøgte ham. Han var en pæn og stilfærdig Lærer”.

På et tidspunkt brød H. P. Jensen også op. Vi ved ikke præcis hvornår, men det er formentlig sket i slutningen af 1898, efter 5 års lærergerning.

Markussens skildring af elevernes forhold til ham kontra deres forhold til N. P. Jensen og Nanna Ingerslev berører et almindeligt træk i højskolernes almindelige liv gennem tiden. Som skildret var H. P. Jensen den gode kammerat, som de fik et nært fortrolighedsforhold til, mens dette ikke blev tilfældet med de andre. De var respekteret og beundret, men til den nære fortrolighed var ‘afstanden i såvel alder som dannelse for stor’. På lignende måde har det været i masser af andre tilfælde rundt omkring, hvor unge korttidsuddannede lærere og lærerinder, f.eks. i gymnastik og håndarbejde, fik et langt nærmere fortroligt og kammeratligt forhold til eleverne end forstanderen og de lidt ældre lærere, hvor dygtige og menneskeligt fine, de end måtte være. Undertiden meldes der i øvrigt om det samme inden for andre uddannelsesformer, så det må vist siges at være et almenmenneskeligt fænomen.

H. P. Jensen blev gift med sin adoptivsøster, Marie Brodersen, og drog snart efter til København, hvor han blev fiskehandler. Senere oprettede han en lille fabrik til fremstilling af fiskefars på Halmtorvet. Han blev i mange år formand for Københavns Højskoleforening og tog som sådan i 1911 initiativ til det første korte kursus på en højskole, “Otte dage på højskole” for københavnere, som blev holdt på Frederiksborg Højskole i august samme år²⁷. Det blev en succes og fortsatte i årene derefter for bredere kredse. Disse korte kurser skulle efterhånden blive særdeles populære, og de har i de senere år nærmest grebet kolossalt om sig.

På et tidspunkt skete også et andet opbrud. Kokkepigen, Johanne Kofoed, fik en øjensygdom, der medførte, at hun ikke længere kunne tåle arbejdet i køkkenet med dets hede, træk og røg. Hun kom dog over sygdommen og bevarede synet. Hun forblev ugift, var en tid husholderske i Neksø, men ellers hjemme på ejendommen hos moderen og senere en broder.

Efter hende overtog N. P. Jensens ældste datter, Valborg, husholdningen, men fra da af blev alting meget ringere, beklager Hans Markussen sig.

Fra en vandrebog, som skal omtales i næste afsnit, har vi en lille smule kendskab til endnu nogle lærere, der var på skolen i N. P. Jensens sidste år. Der var således en, som kaldtes **Ebberup**, men det nævnes også, at han bar det samme navn som en, der kom senere, **Hans Hansen**. Ebberup kendes fra 1899 og var vistnok på skolen helt til N. P. Jensen rejste og tog med ham til Hindholm; han nævnes i hvert fald som lærer derovre. Den anden, Hans Hansen, var gift og havde et lille barn. Han begyndte til november 1899 og var der kun samme vinter. Derefter blev han forstander for Nysted Højskole på Lolland. Det var dog meget småt med elever, så den lukkede få år efter.

Ad andre veje ved vi også, at en nyuddannet lærer ved navn **Niels Køie** var lærer på tre hold. Han er i hvert fald med på tre elevbilleder. Han var søn af lærer Valdemar Køie, Smørenge Skole i Vestermarie, og blev senere i mange år lærer i Frederikshavn.

Fra vandrebogen ved vi også, at N. P. Jensens anden datter, Bodil Jensen, de sidste par somre hjalp til med undervisningen. På sommerholdet 1899 havde hun således sundhedslære. Og den ældste søn, Alfred Jensen, havde de sidste år noget af undervisningen på fortsættelsesholdet. Han læste senere til lærer og var i mange år leder af Neksø Realskole, altså den samme skole, som faderen havde været leder af.

Vandrebogen “Ekko”

Foruden Hans Markussens erindringer er der fra N. P. Jensens tid også bevaret et andet vægtigt og særdeles

interessant kildemateriale, nemlig den nævnte vandrebog, kaldet "Ekko", som pigeholdet fra sommeren 1899 oprettede. Brevene i den er ganske vist ifølge sagens natur skrevet efter højskoleopholdet, men da nogle af pigerne endnu i nogen tid gik på fortsættelsesholdet, er der dog et og andet også fra skolens hverdagsliv. Og med hensyn til det mere principielle - i deres vurdering af opholdet og lignende - er de helt samtidige, hvad der især gør dem væsentlige som kilder.

Noget af det sidstnævnte skal vi vende tilbage til længere fremme. Her skal først refereres nogle af de steder, hvor det almindelige liv på skolen beskrives.

Gudrun Lie, en pige fra Sjælland, der virker, som hun altid var i sprudlende godt humør, giver i et lille tilbageblik et levende glimt af deres oplevelse af sommeren. Hun skriver:

"Hvor vi i Grunden havde det rart sammen sommeren 99. Jeg glæder mig ofte ved Tanken om den Tid, gid den kom tilbage igen. Husker i Foredragstimerne, Aftensang i Skumringen, Lege paa Engen og paa Salen, samt Mødet ved Vandposten om Aftenen. Husker I da Minna og jeg kom dansende ind til eder, naar I vare i Seng? Beboerne af "Morgengry" erindrer maaske en Aften vi kom, Asta gik bagover i Vandfadet som stod paa Gulvet. - Husker I den sidste Søndag Morgen da vi skulle til Kongemindet og se Solen staa op i øsende Regnvej? Tak for Tiden vi vare sammen..."

Asta Kofoed fra Kofoedgård i Klemensker, som med sine knap 16 år var den yngste på holdet, nævner et offentligt møde i september samme år, formodentlig en af efterårsmødedagene.

Om det skriver hun:

"I Onsdags var jeg til Mødet paa Højskolen. Skønt det var Regn og Torden kom der flere Folk end der var Plads til paa Salen, og selv om man blev lidt vaad, kunde 3 gode Foredrag nok betale det og mere til. Elevmøderne er jeg ogsaa meget glad ved..."

Hedvig Müller fra Vallensgård, som kun var 13 år i 1899, havde muligvis fået al sin børneskolegang på højskolen. Året efter havde hun fortsat sin gang på skolen, og fra den tid fortæller hun om en rejse, de foretog til Stevns på Sjælland. Hun skriver:

"De fleste af jer ved vel at vi Højskoleelever var paa Stevns for ikke ret længe siden, vi var derhenne omtrent en Ugestid. Det var rigtignok en storartet fornøjelig Tur men det kan da heller ikke være andet. Vi laa omkring i Gaardene der paa Stevns. De gjorde virkelig ogsaa meget for os, kørte os omkring og saa videre. Saa var vi til et stort Folkemøde i Faxe hvor blandt andet Forstanderen talte. Vi var ogsaa inde i Roskilde og saa Domkirken. Saa tog vi til København der var vi saa resten af Tiden".

En sådan rejse må vist betragtes som ret usædvanlig på den tid. I 1882 fortælles der imidlertid om en

del stevnsboeres besøg i Østermarie, hvor de ogsaa havde noget med højskolen at gøre, ligesom der samme år var tre piger fra Stevns som elever²⁸. Det tyder således på, at der har været nogle forbindelser dengang.

Endelig skal der anføres noget af Karen Køie²⁹, som efter sommeropholdet først tog 7 måneder og sommeren efter 4 måneder på fortsættelseskurset. Fra den sidste del skriver hun om de åbne eftermiddagsforedrag følgende:

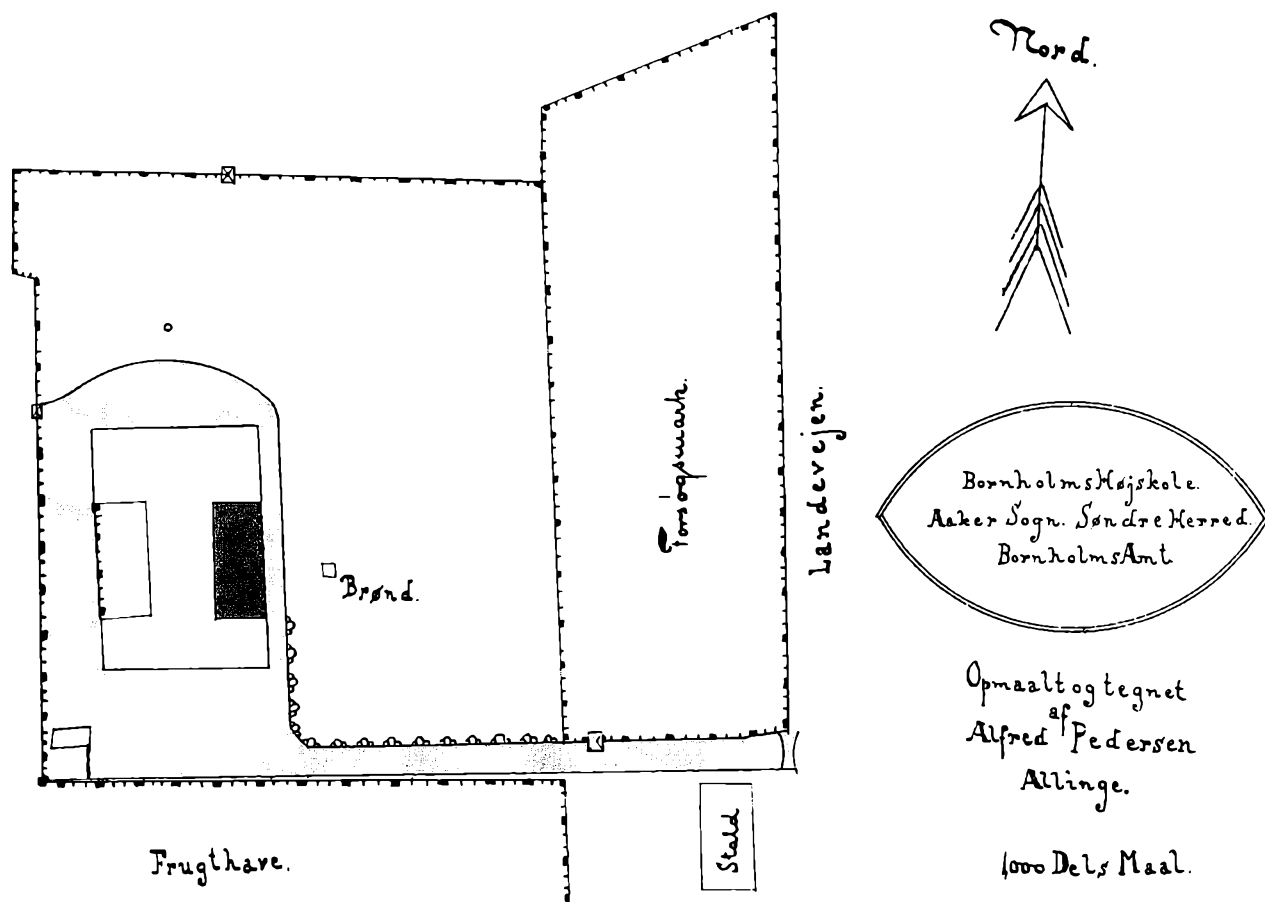
"Eftermiddagsforedragene ere noget anderledes end i Fjor. De handle om den nordiske Kvinde og følge Typen lige fra Forfædrenes Gudindeskikkelser og op igennem Historien indtil Kvinderne i vor Tid. De have allerede naaet dette Aarhundrede. Jeg for min Part finder denne Række Foredrag mere fængslende end jeg fandt Foredragene som Helhed i Fjor Sommer eller dem i Vinter. Men det er jo ogsaa noget, vi nordiske Kvinder burde kunne forstaa. Der var især et af Foredragene, jeg fandt overordentligt stemningsfuldt. Det var, da vi vare naaede ind i Middelalderen, hvor Typen var blevet brudt efter Kristendommens Sejr og der kun var blevet usammenhængende Træk fra den gamle nordiske Kvinde tilbage, af hendes Troskab, Styrke, vemodige Tungesind o.s.v., et her og et der, men ikke noget harmonisk helt. Hvor skulde vi nu finde hende? Vilde hun staa frem igen, eller var hun brudt for bestandig? Hvor var hun? Saa sang vi: "Fra fjerne Lande kom hun, Dronning Dagmar!" Og hvem var det saa, der kom? Det var nok hende".

Højskolens anliggende

Det sidste - ret så romantiske - bringer os for så vidt naturligt over til det næste, vi skal se lidt på: højskolens egentlige karakter og kendetegn, dens særlige anliggende.

Det er velkendt, at de danske folkehøjskoler altid har betragtet sig som andet og mere end nogle læreanstalter, hvor man blot fik tilegnet en bestemt viden eller visse færdigheder. Man ønskede ogsaa, at højskolen skulle være "Skolen for livet", og det indebar, at undervisningen ogsaa måtte indbefatte fagområder, der havde med menneskers forståelse af sig selv og deres hele omverden at gøre. For højskolen blev det helt centrale fag til dette historien, verdenshistorie, kirkehistorie, Nordens historie og eventuelt andet af lidt mere begrænset art, f.eks. biografier over store personligheder; ikke historie i en moderne videnskabelig og strengt kildekritisk forstand, men historien som tolkning af tilværelsen både på det store og det mindre plan, som livsoplysning.

Denne side af højskolen - filosofien bag det hele, kan man sige - ved vi egentlig særdeles god besked

Højskolens oprindelige næsten kvadratiske grund og skolebygningernes placering på denne. Som det ses, er tegningen lavet som øvelse i landmåling og geometrisk tegning af Alfred Pedersen fra Allinge. Han var elev 1903-04. For tydelighedens skyld er bygningerne her hvide.

om, når det ses "oppefra", dvs. fra, hvad højskolefolk i tidens løb har skrevet og talt om det. Derimod er udsagn om, hvordan elever har oplevet det, temmelig sjældne. Derfor giver vi om et øjeblik igen ordet til Hans Markussen og til pigerne fra vandrebogen.

Vi har set, at eleverne på Bornholms Højskole hver formiddag havde en time med foredrag - og om eftermiddagen også et, som var åbent for gæster udefra.

Det daglige foredrag om formiddagen blev en fast del af timeplanen på langt de fleste højskoler langt frem i tiden. Nogle steder havde man endda to foredrag hver formiddag. Disse foredrag betragtedes som undervisningens vigtigste del, så at sige dens "flag-skib", og her var det først og fremmest forstanderen, men for en del også enkelte fremtrædende lærere, der øste ud af deres viden og klogskab om, hvordan det hele hang sammen.

Specielt om de historiske foredrag skriver Hans Markussen:

"I Frue Kirke har vor store Kunstner Thorvaldsen givet sin kongelige og dog ydmyge Frelserkikkelse med de til Velsignelse udbredte Hænder Pladsen paa

Højalteret, men til begge Sider ned gennem det store Kirkerum staar Apostlene, og alle har de Blikket vendt opad mod deres Herre og Mester. Noget lignende Indtryk har jeg af den Kunst, hvormed Højskolens Mænd fortalte Historie. Det var i den samme Aand: Historiens Midtpunkt er Jesus; ingen var stor i Lære og Liv som han; om ham og vurderet i Forholdet til ham grupperede de Historiens Skikkelser, Profeter og Apostle, Martyrer og Reformatorer, Paver, Kejsere og Konger, Opdagere og Opfindere, Digtere og Kunstnere. Saaledes som den store Flod i sit Løb gennem Landet samler Bifloder, Aar og Bække og fører det, de har samlet og virket, i og med sig ud i det evige Hav, saaledes har Kristendommen, dens Maal og Livssyn, været Kraften i deres Virke, som blev Historiens Stormænd og Menneskeslægtens ædle Velgørere. Men ligesom der er Floder, der aldrig naar til Havet, vi kalder dem Steppefloder (eller Indlandsfloder), fordi de strømmer gennem tørre, regnfattige Egne, saa deres Strøm fortørres og ender i en Sump, saaledes er det Menneskeliv, der ikke kom i Samfund med Jesus og ikke hentede sin Kraft fra ham; de kan

have udrettet store Ting og haft megen Magt, men alligevel var deres Stræben forfejlet, de blev ikke til sand og varig Velsignelse.

Før og efter Foredragene sang vi Salmer og Sange, der svarede til Foredragets Indhold. En saadan Maade at fortælle Historie paa blev noget for sig. Det var ikke Prædikener med Formaninger, Moraliseren eller Irettesættelser... heller ikke Eksamenslærdom, heller ikke sat op som denne med Aarstal og Kongerækker som Støttepunkter og tilbørligt repeteret, saa det af Eleven kunde afleveres igen og give en fin Karakter. Men den, der har faaet noget af dette som aandeligt Eje eller har lært disse Sange, har en Skat og Hjælp i Livets Tilskikkelser, som kan have stor Værdi".

Med det sidste har Markussen meget træffende karakteriseret forskellen mellem de frie skolers idealer, inspireret af Grundtvig, og den gamle "sorte" skole, som han bekæmpede.

Det omfattende helhedssyn med Jesus som historiens midtpunkt stammer fra de romantiske filosoffer, hvorfra Grundtvig overtog det³⁰, og dermed kom det til at præge højskolernes første tid.

Med dette helhedssyn kan man sige, at man søgte at bibringe eleverne et fast fundament for deres livsforståelse, nogle grundpiller, hvorpå alt det andet lod sig bygge op. Det kunne give stor tryghed over for livets mange tilskikkelser.

Sidenhen er et sådant historisk helhedssyn blot blevet yderst vanskeligt af fastholde.

Tidstypisk er også den tydelige læggen vægt på personligheder af forskellig kategori. Man mente, at historien i alle dens facetter lededes af de store personligheder, som derved blev idealskikkelser for mere almindelige Mennesker.

Fra kritikeres side er det blevet anført, at en sådan "inspireret" undervisning alt for let kunne få unge mennesker til at tabe jordforbindelsen, at det ville "opdanne højtflyvende Landjunkere", som det hed i avisindlægget fra 1856 (side 21). Og i tidens løb skal der da også have været adskillige konkrete eksempler på det. Om denne problemstilling skriver Markussen videre:

"Nu kunde det maaske tænkes, at den Form for Historiefortælling kunde give de unge højtflyvende Tanker om, hvad de selv skulde faa udrettet, saa hverken Forholdene eller deres egne Evner vilde strække til at indløse dem, og de saaledes maatte komme tilkort og lide Skuffelser, men det blev os ofte og tydeligt nok sagt, at Meningen med det, vi fik paa Højskolen, ikke i Almindelighed var at føre os over i en anden Livsstilling. De fleste Elever var jo unge Gaardmandsbørn eller Haandværkere, der atter vendte tilbage til deres Arbejde, og det blev ofte fremhævet, at Arbejde med Jord og Husdyr var en sund og menneskeværdig Gerning til Gavn for Samfundet, som vi sang:

"Om du tjener Land og Rige
eller du som Karl og Pige
gør din Dont og gaar dit Bud,
om du styrer Borg og Fæste
eller kun din Husbonds Heste,
det er eet for Himlens Gud".

"Men det var det nu alligevel ikke altid for Mennesker!" føjer han livsklogt til.

Markussens erindringer er naturligvis præget af de 40 års afstand i tid, men også af et langt livs erfaringer, ikke mindst som lærer.

For pigerne, som var med i den nævnte vandrebo, er det naturligt nok helt anderledes, fordi deres udsagn er samtidige og derfor mere umiddelbare og spontane.

I de første breve, hvor de endnu ikke havde så meget nyt at fortælle kammeraterne, kommer en del af dem med nogle betragtninger om, hvad højskolen havde været for dem, og hvilke følger det gerne skulde få. Vi ser, hvad fire af dem skriver om det.

Astrid Andersen, 21 år og fra Østre Engegård i Vestermarie, senere mejeribestyrerkone i Nyker, er den første, der skriver. Efter opholdet var hun hjemme på gården, men det var noget andet "end at være paa Højskolen, hvor vi næsten levede som i Barnelivets glade Dage, og hvor der søgtes ved Oplysning at fremelske det gode, saa vi dog i nogen Maade kunde opfylde en Plads i Livet, og nu lyder det til os: "Hvad du evner kast af i det nærmeste Krav". Haabende denne Tanke maa finde Ekko".

Sara Møller, 19 år og datter af savværksejer Møller, Virkelyst ved Åkirkeby, senere gift med en maskinmester Kristian Kure og bosat i København, skriver:

"Ja, hvor var det... en herlig Tid, vi tilbragte sammen paa Højskolen, og alt det skønne og ædle, vi der saa og hørte, gid det maatte have sat sit Mærke paa os alle, saa det maatte kendes, at vi ikke forgæves var taget paa Højskolen. Thi... det store og herlige i Livet, det var dog det, der Dag efter Dag blev fremdraget for os, som et Maal, vi ogsaa skulde stræbe efter at naa".

Ingefrid Skovmand, 19 år og lærerdatter fra Østermarie og senere i al sin tid selv lærerinde på små friskoler, heraf i mange år sin egen lille skole i Kolding, skriver:

"Det var en god Sommer og, som jeg haaber, en Tid, der i os kan blive Moder til en endnu bedre, naar vi ikke nøjes med at mindes den, men, fordi vi i den har set Glimt af Livets Herlighed og lært, at vi i det har faaet en uendelig stor Gave, tør løfte Hovedet med Mod og i Haab om Fremgang".

Og endelig Marie Bidstrup, der med sine 35 år var den ældste af flokken, landmandsdatter fra Åkirkeby; hun skriver:

"Nu gælder det jo om at tage Kampen op med det daarlige, som er inden i os og uden om os, og det skal

være min stadige Bøn at det dog maa mærkes en lille Smule at vi ikke har hørt alt det gode forgæves, som lød til os i saa rigt Maal paa Højskolen, men at det maa være blevet os til Velsignelse, ja, ikke blot os selv, men at vi ogsaa maatte kunne bringe andre en Smule Glæde og Velsignelse deraf".

Det er et kernepunkt i det grundtvigsk inspirerede skolesyn, at "stoffet" gennem lærerens fortælling skal bringes til at tale for sig selv, det, man har kaldt 'den indirekte metode'. At lade den inspiration, der måtte være i fortællingen om dette eller hint, selv virke til udvikling og indre vækst hos de modtagelige elever. Efter skildringerne at dømme har dette princip ogsaa i høj grad gjort sig gældende her.

På den anden side fornemmer man ogsaa, at eleverne ret klart har fået at vide, hvad man faktisk ventede af dem. Alt det, de hørte om, var ikke blot for deres egen glæde og indre blomstrings skyld; der var ogsaa et videre sigte, en forædling af tilværelsen i en bredere forstand. Det kommer klart til udtryk i et indlæg, som N. P. Jensen kom med på elevforeningens årsmøde 1896. Han sagde da ifølge referatet: "Bornholms Højskole venter, at det efterhaanden skal mærkes i de forskellige Sogne, at der er en Ungdom, som har været paa Højskolen, og at dens Elever forhaabentlig maa faa Lyst og Evner til at tage virksomt Tag i det folkelige Liv, som det kan røre sig i Husflids-, Gymnastik-, Afholdsforeninger, Foredragsforeninger o.l."

Man kan spørge, om dette træk med den stærke moralske appel er noget typisk for højskolen? Man må vist sige, at grundtvigsk er det egentlig ikke, men som før påpeget var N. P. Jensen da heller ikke rigtig grundtvigianer. Efter de indtryk, man ellers får - fra Bøgeskov'erne eller senere fra f.eks. Andreas Hansen - så er svaret ogsaa generelt nej, omend det må indrømmes, at det stikker hovedet frem engang imellem.

Hverken hos Hans Markussen eller nogen af vandreboispigerne har man dog indtryk af, at denne holdning fra N. P. Jensens side har været følt som nogen løftet pegefing, snarere tværtimod. Han var den beundrede og respekterede, der viste dem den rette vej.

Da pigerne året efter erfarer, at Jensen skulle forlade skolen, bryder mange af dem næsten ud i en hel jammerklage. Vi lader Astrid Andersen stå som fællesnævner for dem. Hun skriver i midten af oktober 1900: "Skæbnen eller Tidens Gang har ramt os haardt, - vores kære Forstander rejser fra Bornholm. - Ja hvad bliver der saa af Bornholms Højskole, og Elevforeningen? Naar de gode Aander forlader os, hvad bliver saa Bornholmerne til; mon en anden kan fylde Forstanderens Plads? Det er der vist ingen af os der rigtig kan tænke sig nu".

Mange år før blev noget lignende sagt om Ludvig Bøgeskov, da der blev snak om, at han ville sælge høj-

skolen. Han kunne ikke undværes, for 'så faldt det rent hen med det liv der var'³¹. Som vi har set, blev Marius Jensen i 1894 tillagt en lignende betydning. Det viser noget om, hvilken altafgørende betydning mange dengang tillagde den bestemte, stærke åndspersonlighed.

Det er sandsynligvis den stærke læggen vægt på de store personligheders betydning i historien, der ogsaa smitter af på f.eks. forstanderskikkelsen. I mange år var det sådan, at en højskole i udpræget grad blev identificeret med dens forstander. Hvem var manden? hvad stod han for? og hvad havde han at sige som taler? Så sent som i 1960-erne kunne man komme ud for denne holdning fra ældre grundtvigiske skolefolks side.

Det synes ogsaa at være sådan, at hvis det ikke lykkedes en forstander at opbygge og fastholde et "image" af denne art, så blev det hurtigt galt med elevtilgangen. Det var formodentlig det, der ikke lykkedes for Alfred Foverskov i Østermarie - som for mange andre i tidens løb.

Elevforeningen og det folkelige arbejde

Da den første vinterskole nærmede sig afslutningen, stiftede elevholdet på et møde lørdag den 17. marts 1894 "Bornholms Højskoles Elevforening". Det skulde være sket efter tilskyndelse fra N. P. Jensen.

Paragraf 1 i vedtægterne lyder: "Foreningens Opgave er at danne og vedligeholde Forbindelsen mellem Skolen og dens Elever, saavel som mellem de forskellige Hold Elever, og derved som paa anden Maade, støtte og styrke Skolen i dens Gerning".

Om den mere praktiske udførelse af dette hedder det i paragraf 2: "Denne Opgave søges løst: indadtil ved Møder og Sammenkomster paa Skolen; udadtil ved at arbejde for, at Skolen kan vinde Indgang i Befolkningen".

Ret til at blive medlem havde enhver, der havde været elev på skolen. Det kom snart efter ogsaa til at gælde tidligere elever fra højskolen i Østermarie, uden at man dog ændrede i vedtægterne.

25 af elevholdets 31 elever meldte sig som medlemmer, hvoraf 20 betalte kontingent med det samme. Der blev valgt en bestyrelse på 7 medlemmer, og til formand valgtes N. J. Svendsen.

Årsbidraget blev sat til 1 kr., og det overlodes til bestyrelsen efter bedste skøn at anvende midlerne til fremme af formålet.

Nikolaj Julius Svendsen³² var først kommet som elev efter nytår 1894. Han stammede fra Sandegård i Østerlars (den, der ligger øst for Kobbædal) og blev født 10/5 1868 som nr. 9 af en søskendeflok på 11. (Fire af dem døde dog som unge, de to ved ulyk-

kestilfælde). Familien må betegnes som en rigtig "højskolefamilie", idet en lang række af 2. generation senere blev elever. Flere ældre søskende har formodentlig været elever i Østermarie eller evt. på Vallekilde, og vi ved, at en yngre søster var elev i Østermarie i 1891 (samme sommer, som Martin Andersen Nexø var murerhåndlanger under opførelsen af den nye Østermarie Kirke og imens boede på højskolen). Det er derfor overvejende sandsynligt, at N. J. Svendsen også havde været elev dér et par år før; det er næsten det eneste, der kan forklare, at han som så ung

skød 2 aktier i den nye skole og tegnede sig for 10 kr. til det 3-årige bidrag (se side 256). I 1893 havde han adresse hos Peter Blem, Værmelandsgård i Åker. Det var et eftertragtet sted at tjene, fordi det ansås for et godt lærested for unge landmænd³³. Godt en måned efter højskoleopholdet blev N. J. Svendsen gift med Trine Bolette Kofoed fra Åkirkeby, og de overtog Ll. Munkegård i Åker, en gård på ca. 45 ha god jord et par km syd for Åkirkeby. Alle deres seks børn blev senere elever; den ældste datter i 1912 som den første af 2. generation på den nye højskole.

Sommerholdet 1899 fotograferet neden for "Fuglesangsrenden" i Ekkodalen. Det blev det "klassiske" sted for fotografering af sommerholdene mange år frem. Holdet oprettede ved opholdets slutning den omtalte vandrebog, "Ekko". Med enkelte "strandinger", én på hele to år, lykkedes det at holde den i gang i over 50 år. Af dem, der er omtalt eller citeret i teksten, sidder som nr. 4 i 2. række Gudrun Lie fra Sjælland og som nr. 7 i samme række lidt foran de andre Astrid Andersen, Østre Engegård, Vestermarie. Øverst til højre står Karen Køie fra Smørenge Skole ved siden af sin broder Niels Køie, der var lærer. Nedenfor til højre for Karen Køie sidder Ingefrid Skovmand, datter af lærer Skovmand, Østermarie, og som nr. 2 fra venstre i forreste række Asta Sode fra Kofoedgård i Klemensker, som var holdets yngste, knap 16 år. Hun blev senere gift Sode og bosat på Årsballegård. Sine seks børn, fem døtre og en søn, "sendte" hun senere også som elever på højskolen. I midten lidt til højre holdets ældste, Marie Bidstrup, som var 35 år. Sara Møller er også citeret, men hende har det ikke været muligt at identificere.

Af rækken på 7 unge mænd øverst er nr. 3 fra venstre Hans Peter Jensen og nr. 5 Alfred Jensen, begge sønner af forstander Jensen. Nr. 7 er Georg Reinholdt, som senere i mange år blev lærer i Pedersker. Alle undtagen Alfred Jensen gik på det såkaldt udvidede kursus. Under hatten på klippevæggen står N. P. Jensen, forrest til højre, delvis i profil, forstander Jensens kone, Charlotte Jensen, og lige bag hende deres yngste datter, Bodil Jensen, der senere blev fotograf i Rønne. Alleryderst til højre Marie Pedersen, der var køkkenpige på skolen. Senere boede hun i mange år i Rønne og nåede at blive 100 år.

Svendsen var formand for den nye forening i 10 år, 1894-1904, og blev senere igen formand i 5 år, 1916-21. Som sådan betegnes han som dygtig og energisk. Han afløste i 1910 Markus Hansen som formand for aktieselskabet.

Alting var naturligvis i sin vorden for den nye forening, og foreløbig blev kassebeholdningen sat på en konto i Åkirkeby Sparekasse. Man vedtog at holde elevmøde St. Hans dag, som det år faldt på en søndag. På et møde lidt senere på sommeren med det første pigehold meldte samtlige 23 piger sig ind i foreningen.

Året efter, 1895, da man den 3. marts holdt det første årsmøde, indmeldte der sig yderligere 34, heraf nogle af pigerne på fortsættelsesholdet. Sådan kom det til at fortsætte i mange år frem, men på lidt længere sigt skulle det dog vise sig at knibe med at fastholde medlemskabet. Herom mere andetsteds.

På det samme første årsmøde blev bestyrelsen i øvrigt bemyndiget til at tildele 40 eller 60 kr. i tilskud til én eller to piger, som ville være elever den kommende sommer. Der meldte sig otte ansøgere, og to af dem fik bevilget hver 30 kr., 1/3 af, hvad hele opholdet kostede. Dermed blev der indledt en praksis, som skulle blive en af foreningens væsentligste funktioner i mange år, nemlig at hjælpe unge, som ikke havde andre tilskudsmuligheder eller for hvem særlige forhold gjorde sig gældende, med også at komme på højskole. I resten af N. P. Jensens forstandertid, indtil foråret 1901, fik yderligere 26 elever tilskud fra elevforeningen med et samlet beløb på 1280 kr., en ikke ubetydelig sum efter den tids forhold.

En anden del af den unge forenings intentioner blev styrket senere på året 1895, da man vedtog at holde elevmøder fast hver måned. De skulle finde sted "den Søndag i hver Maaned, hvorefter det bliver Fuldmaane i Ugen; første Gang den 1st December". Tidspunktet skyldes formodentlig en forestilling om, at vejret var bedst netop da, en forestilling, man endnu kan møde blandt ældre landboer. Møderne blev arrangeret som almindelige foredragsmøder, hvor det i reglen var forstanderen eller en lærer, der talte, men da de var for den snævrere kreds af gamle elever, var man væsentligt færre end ved de store offentlige møder.

Hans Markussen, der om foråret var blevet valgt til bestyrelsen, havde imidlertid nogle ideer om yderligere at udbygge aktiviteterne. Dem fremsatte han under en juletræsfest, som blev holdt ved skolens start efter nytår. Han fortæller:

"...jeg forestod gerne Juletræet og fremførte ved Nytår 96 i en lille Tale den Idé, at hvis vi ret skulde støtte Skolen og arbejde for Tilslutning af Elever, burde vi vist prøve at holde smaa Møder ude i Sognene i de Elevers Hjem, som egnede sig dertil, og der søge at samle Egnens Ungdom til Sang, Oplæsning af pas-

sende Bøger og mulige Foredrag, jeg tænkte nærmest af Lærerne".

Ideen blev godt modtaget, især af H. P. Jensen, og snart efter begyndte man at holde sådanne små møder og begyndte at danne små lokale kredse til at tage sig af det. Markussen fortsætter:

"I den følgende Del af Vinteren blev der holdt ikke saa faa Møder rundt i Sognene om Aftenen; jeg var ofte ude og gav et Bidrag, ledede Sangen, holdt et lille Foredrag eller læste et Stykke. H. P. var ogsaa ofte med, og nogle Steder kom Forstanderen; Lærerne paa Stedet bidrog ogsaa ofte... der var næsten altid en Snes Unge til Stede, ofte flere, saa det manglede ikke paa Tilslutning... Midt under Mødet blev der gerne trakteret med Kaffe og Kage".

Denne nye aktivitet blev taget op til drøftelse på årsmødet i slutningen af marts, hvor det blev foreslået, at det blev elevforeningen, der skulle tage sig af det. Og her var det, at N. P. Jensen gav det sin fulde tilslutning med sin udtalelse om, at man på højskolen ventede, det ville kunne mærkes ude omkring, at der var en ungdom, der havde været elever.

Mødevirksomheden fortsatte, og så vidt man forstår med god succes. Det var imidlertid ikke alle steder, at tilhørerne var lige indforståede og møderne derfor blev lige så hyggelige og harmoniske som sædvanlig. Den omtalte strid omkring Marius Jensen spillede åbenbart ind enkelte steder, men i Olsker kom man ud for noget helt andet. En lærerdatter derfra, som gik på fortsættelsesholdet, ville gerne have et sådant ungdomsmøde i hjemsoget, og det blev så arrangeret på skolen, hvor faderen var lærer. Forstanderen tog af sted sammen med en del elever på cykler, som da var ved at blive almindelige. Markussen, som ikke var med, fordi han ingen cykel havde, men fik fortalt om forløbet bagefter, fortæller om mødet:

"...Stedet var vanskeligt, da der var en Del skrap indre Mission i Sognet...(Han nævner derefter sognepræsten, Julius Friis Hansen, og en anden lærer, som var ivrig missionsmand. Denne lærer var til stede ved mødet sammen med præstens privatlærerinde, og så fortsætter han)... Saa snart Forst. havde holdt sit Foredrag begyndte hun med at spørge, hvad dette skulle betyde og hvad Meningen var med at holde disse ganske upaakrævede og unyttige Møder; alt hvad der var Brug for her, var de Møder, hun og Præsten havde lavet under KFUM & K, og det kunde de her samles om; vi andre havde intet i Olsker at gøre".

N. P. Jensen måtte gå ind i en længere diskussion om det, og det hedder om denne: "...som den roligste, lærdeste og mest erfarne kunde han dog let klare dem, selv om han ikke lod Munden løbe saa hurtigt og raabte saa højt som dem, saa var hans Argumenter de vægtigste, og Frøkenen maatte til sidst indrømme ham Ret baade til at komme der og samle dem, der var hans Meningsfæller, men Disputten trak nok ud

til henad Midnat, saa det blev sent inden de naaede hjem".

Som kommentar til episoden kan det anføres, at Olsker sogn, og i det hele taget nordspidsen af Bornholm, blev det område af landdistrikterne, hvorfra der i forhold til befolkningstallet kom færrest elever på højskolen.

Senere holdt Markussen selv et møde i Olsker og var forberedt på, at der igen blive disput, men alt forløb godt og fredeligt.

Da han ved det næste årsmøde i marts 1897 skulle aflægge beretning om aktiviteten, kunne han opregne, at der var dannet 8 kredse, hvoraf de 7 havde fået bistand fra højskolen, og der var blevet holdt i alt 35 møder; heraf havde han selv deltaget i 17. Det var mere, end han havde forestillet sig fra begyndelsen, men han var glad ved, om han havde udrette noget.

På samme møde kom N. P. Jensen også med et indlæg om disse møder, hvori han sagde, at de "de fleste Steder havde faaet en anden Form end den oprindeligt tænkte, idet det mere var blevet smaa offentlige Møder, saa han flere Gange havde haft Følelsen af at staa over for en Forsamling, han aldrig havde talt til før, medens den oprindelige Form var den snævrere, forstaaende og venligsindede Kreds, som der var tænkt. Stedlige Forhold havde til Dels været bestemte, og kun ved at tage disse i Betragtning kan man søge en Slutning om, hvad der er at foretrække".

Med mødet i Olsker i erindring er det ret tydeligt, at han var blevet skeptisk, og det mærkede Markussen nogen tid senere, da de blev opfordret til at komme til et møde på St. Duegård. Jensen ytrede noget om, at "det vist var uheldigt med de Møder, fordi vi fik for mange til at føre Ordet, som stod Skolen for fjert". Markussen nævner et konkret møde, hvor en stedlig lærer også havde talt, meget pænt og venligt, "men jeg tror nok, der var noget Sludder med deres Politik".

Uden forstanderens helhjertede støtte tabte Markussen modet og ville ikke medvirke mere. Men han havde også fået andet at tænke på, idet han ved siden af arbejdet på højskolen var begyndt på praktisk skolegerning hos lærer Møller på den nærliggende Åker ndr. Skole. Det var dengang en forudsætning for at gå i gang med en læreruddannelse.

Mødeaktiviteten fortsatte imidlertid, og vi må regne med, at det gik godt i nogle år. I august nævner en af vandreboerspigerne, at der skulle være møder i Åkirkeby, som hun glædede sig til; "det er dog saa hyggeligt en Gang imellem at kunne samles om noget godt".

Samme år besluttede bestyrelsen at mødes med repræsentanter for flere foredragsforeninger om samarbejde med det formål at kunne indbyde flere talere ovrefra. Man tilsluttede sig en overordnet sammenlutning med det formål for øje, men nogen egentlig

gavn af det, fik man vist ikke. Aftenmøderne nævnes ikke mere i årsmødereferaterne, så efterhånden er de nok gledet ud. Markussen mener at vide, at nogle af kredsene blev begyndelsen til lokale ungdomsforeninger.

De interne elevmøder en gang om måneden på skolen fortsatte derimod uanfægtet i Jensens tid, og så vidt det fornemmes til stor glæde for dem, der deltog.

En anden sag, som elevforeningen tog op, og som hang nøje sammen med det folkelige oplysningsarbejde, som man ville fremme, var etableringen af en bogsamling på skolen; til gavn for såvel dennes elever som for medlemmerne, der skulle kunne låne dem - altså et regulært bibliotek.

Tanken om et sådant bibliotek blev første gang sat på dagsordenen på årsmødet 1898, men havde været drøftet uformelt før. Man blev enige om at opfordre medlemmerne til at yde frivillige bidrag til indkøb af bøger og nedsatte et 3-mands udvalg til at tage sig af det. Udvalget var N. P. Jensen, H. P. Jensen og Anna Dam fra Lillegård i Nyker, som havde været højskoleelev 1895 og 1896 og på daværende tidspunkt var elev på fortsættelsesholdet.

Denne sag blev et varmt diskussionsemne på årsmøderne nogle år frem. Man fik godt begyndt på det ved, at H. P. Jensen til samlingen skænkede 38 bind af en indbundet tidsskriftsserie "Fra alle Lande". Man købte dernæst noget bl.a. gennem Selskabet for Folkeoplysningens Fremme, men de store ting var der ikke midler til. Og det blev der heller aldrig. Efterhånden tabtes interessen, og det gik helt i stå. Men mere herom senere.

Fra begyndelsen var det tanken, at foreningen udelukkende skulle være for gamle elever fra den nye højskole, men som tidligere nævnt blev elever fra højskolen i Østermarie snart efter accepteret uden videre diskussion. Senere fremkom der tanker om, at alle tidligere højskoleelever, altså uanset hvilke højskoler, de havde været på, skulle kunne optages som medlemmer, men den tanke vandt ikke rigtig tilslutning. Nogle år senere ændrede man dog vedtægterne, så dette blev muligt.

Den praktiske side af sagen med at få opkrævet årsbidraget klarede man de første år ved, at formanden og kassereren traf aftaler med enkelte medlemmer i de forskellige sogne om at klare det.

Bestyrelsens videre arbejde

Med bygningen færdig og skolevirksomheden godt i gang var den væsentligste del af bestyrelsens opgave naturligvis klar. Men der var dog fortsat forskellige mindre ting at tage sig af. Der skulle udfærdiges vedtægter for selskabet og udskrives aktiebrev til de

aktionærer, der havde indbetalt de tegnede beløb, og ligeledes til dem, der løbende kom ind.

Endvidere var der en difference mellem aktiekapitalen på 10.000 kr. og byggesummen på 15.000 kr. foruden udgifterne til grundstykket og andre ting, som skulle finansieres. Med henblik på at få et kreditforeningslån fik man ejendommen vurderet, og den blev sat til i alt 19.000 kr. Man søgte så et lån i Østifternes Kreditforening og fik bevilget et på 6.300 kr., hvoraf der i første omgang kun blev udbetalt de 6.000 kr. (i obligationer), fordi der endnu var nogle juridiske problemer omkring etableringen af selskabet. Obligationerne indbragte ved salg 6.008,98 kr., hvoraf de 6.000 kr. omgående blev indbetalt til bygmesteren. Derefter kunne bestyrelsen pr. 31. marts 1894 præsentere et regnskab for selve etableringen, der balancerede med 17.857,01 kr. Hertil var så også medgået de første indbetalinger af det 3-årige bidrag. Der var et underskud på 1,03 kr. og fortsat en mindre gældspost på 500 kr.

Man indsendte ansøgning til indenrigsministeriet om støtte fra etatsrådinde Marie Kofoeds legat for nyttig anvendelse på Bornholm. Der blev søgt om 1.000 kr., og det blev bevilget på den betingelse, at beløbet skulle tilbagebetales, hvis skolen inden for 10 år ophørte eller solgte dele af sin ejendom. Derimod ser det ikke ud til, at en ansøgning til Bornholms Amtsråd om et årligt støttebeløb gav noget resultat.

Af de 1.000 kr. fra Marie Kofoeds legat skulle de 400 kr. bruges til skoleinventar og til haven samt til forbedring af vandledning og kloak. Resten skulle bruges til at betale gæld udover kreditlånet - jvf. ovenfor - og "forøvrigt gjøres frugtbarbringende for Skolen".

I øvrigt tilbød N. P. Jensen i juni 1894 at give afkald på de 1.000 kr. af de indsamlede midler, som han var kontraktligt sikret, så økonomisk må foretagendet have set rimeligt lovende ud. Man modtog med tak tilbudet og vedtog kun at opkræve halvdelen af de indtegnede beløb.

Efter 3 års forløb udløb N. P. Jensens første kontrakt til 1. november 1896. I god tid før fik man udformet en ny kontrakt, som blev model for alle de senere forstanderkontrakter, indtil skolen blev en selvejende institution i 1943.

Kontrakten, som skulle gælde for 5 år, fik som bærende princip, at "han (N. P. Jensen) overtager Aktieselskabets Ejendom Bornholms Højskole og betaler en årlig kontant Forpagtningsafgift af 400 Kr., samt overtager den årlige Vedligeholdelse af Skolens Bygninger, Gårdsplads, Vej og Gangstier efter nærmere i Kontrakten angivne Regler".

Efter at alt dette var kommet på plads, var der for bestyrelsen for så vidt kun de større vedligeholdelses- og reparationsarbejder på bygningerne, eventuelle

ændringer eller udvidelser af disse eller lignende praktiske ting at tage sig af. Derfor kunne man i flere år nøjes med at holde den årlige generalforsamling og evt. et enkelt møde foruden.

Af "sagerne" fra disse år skal nævnes følgende:

I 1898 vedtoges det at etablere en udgangsdør med tilhørende trappenedgang på den vestlige side af "Foredragssalen". Denne trappe blev i mange år en iøjnefaldende del af bygningerne, og den blev først fjernet efter 1970, efter at den i lang tid ikke var blevet brugt - delvis på grund af forrådnelse.

På samme generalforsamling vedtog man også at indlede forhandlinger om køb af mere jord. Det kom der skub i snart efter, eftersom man i foråret 1899 fik skænket 500 kr. som gave af løjtnant og tidligere købmand Hans Conrad Koefoed, Åkirkeby. Pengene skulle bruges til indkøb af jord til anlæggelse af en forsøgshave. Bestyrelsen tog med tak mod gaven, vedtog at købe det fornødne areal jord og indgik derefter overenskomst med Bornholms Frugtavlerforening om, at den vederlagsfrit fik stillet 1 td. land til rådighed i 50 år mod, at den på sin regning anlagde og beplantede en forsøgshave med frugttræer og ligeledes indhegnede denne. Den videre drift og vedligeholdelse af haven var også helt og holdent forenings sag.

Det endelige køb af jordareal blev på 16.690 kvadratalen svarende til 0,66 ha. Det bestod af en ca. 15 m bred strimmel langs sydsiden af den oprindelige grund og et noget bredere stykke vest herfor ned mod engen. Af denne jord fik frugtavlerforeningen overladt 15.380 kvadratalen, som udgjorde 1 td. land³⁴ foruden plads til læhegn. Til overs af den nye jord blev et lille stykke oppe ved landevejen, hvor man ville opføre en ny hestestald for at få plads til flere heste ved møderne.

Det ser ud til, at arbejdet med at anlægge frugthaven er gået i gang snart efter, for i midten af oktober samme år meddeler en af vandreboerspigerne, som gik på fortsættelsesholdet, at "her er sat en høj Indhegning om Haven og et stort Stykke Jord til; nu kan vi ikke længer rende over Engen den nærmeste Vej, der, hvor vi hoppede over Staaltraaden". På billedet af skolen fra nordvest (side 70) kan det også ses, at der er hegnet ind og plantet træer. Et enkelt af æbletræerne fra denne have står endnu, men endnu omkring 1970 var der 8-10 stykker tilbage.

I 1899 havde man også underhånden fået forespørgsel fra Bornholms landøkonomiske Forening om, hvorvidt selskabet var villigt til at afgive noget jord til en forsøgsmark ved højskolen. Bestyrelsen så med velvilje på sagen, men måtte svare, at selskabet ikke havde rådighed over den fornødne jord. Man ville dog forhøre sig om at indkøbe yderligere en strimmel jord, som lå mellem højskolens grund og landevejen. Den kom dog først i højskolens eje man-

Højskolen ved Ekkodalen som den tog sig ud fra landevejen med Almindingen og Rytterknægten i baggrunden. Billedet er taget før 1905, men næppe ret meget før. Det ses, at træer og buske er kommet godt på vej. Endvidere ses hestestalden tydeligt til venstre i billedet.

ge år senere, så arealet til den forsøgsmark, der angives på planen over skolens grund (side 94) har landboforeningen muligvis lejet af ejeren.

Året efter var der endnu en praktisk sag på dagsordenen. Man vedtog, at anlægge "en Beholder af Beton 8 Alen i Kvadrat og 2 Alen dyb i det sydvestlige Hjørne af den oprindelige Jordlod, samt samtidig hermed at lade Retiraderne flytte fra Hestestalden og hen til Møddingsstedet, og saaledes at der opføres mindst 3 i Stedet for 2 Retirader". Møddingen er forlængst sløjfet, men det er altså forklaringen på, at der på det pågældende sted ikke er til at få en spade i jorden for sten og murbrokker³⁵.

I bestyrelsen skete der i N. P. Jensens tid kun én ændring, idet hjulmager Ipsen døde i juli 1898, 76 år gammel. Han blev afløst af elevforeningens formand, N. J. Svendsen.

N. P. Jensens fratræden

Onsdag den 10. oktober 1900 samledes bestyrelsen til møde i anledning af, at N. P. Jensen havde sagt sin stilling op, helst til fratræden med det samme, men ellers efter den kontraktmæssige frist til 1. april.

Grunden var, at han havde fået en opfordring til at overtage sin egen tidlige ungdoms højskole, Hindholm på hjemegnen, som var udbudt til salg. Den havde engang været en af landets største højskoler med langt over 100 elever, men var senere sygnet mere og mere hen. Da lejligheden bød sig, har han formentlig følt sig kaldet til at prøve at rette den op igen, og sønnen Alfred nævner mange år efter, at arbejdet på Bornholms Højskole havde givet ham lyst til at prøve lidt større forhold³⁶.

Bestyrelsen modtog opsigelsen med beklagelse, men af hensyn til den meget korte frist inden vinterskolen, hvor man ikke mente det muligt at finde en ny forstander, kunne den ikke gå ind på en fratrædelse med det samme, men holdt sig til, at den kontraktlige frist måtte overholdes. Det accepterede Jensen, således at han også kom til at lede vinterskolen 1900-01.

Det hedder flere steder om N. P. Jensen, at det var hans store fortjeneste, at højskolen på Bornholm blev genrejst og kom ind i en god gænge. Selv om der, som vi har set, også er en del andre, som må have del i æren, så er der dog nok i væsentlig grad dækning for udsagnet, og hans personlige arbejdsindsats ser ud til at have været meget betydelig.

Det var lykkedes at opnå en nogenlunde stabil tilgang af elever, så økonomien var rimeligt god, og det

havde man held til at fastholde i ganske lang tid. Nogen bred margin for "succesen" blev der dog aldrig, og som den udprægede lokalskole, den var henvist til at være, var der al mulig grund til at være påpasselig over for "markedet".

Med kombinationen af børneskole, højskole og fortsættelseskursus lykkedes det i nogen grad at realisere nogle gamle ideer, men denne sammensætning kom ikke til at danne skole. Den ophørte med Jensens fratræden.

Årsmødet i elevforeningen den 24. marts 1901 blev naturligt nok præget af situationen; det blev den officielle afsked med familien Jensen. Efter selve generalforsamlingen var der taksigelser og gaveoverrækkelse. Vi citerer fra protokollen:

"Form. bragte derpaa paa Forsamlingens og egne Vegne Forst. Jensen en varm og hjertelig Tak for Alt i disse Aar og bad ham om som et synligt Minde fra Elever og Venner paa Bornholm at modtage som Gave et Mahognimøblement bestaaende af 1 Chaiselong, Bord og 4 Stole. Tak for alt! Forsamlingen rejste sig.

Forstander Jensen tog saa til Slut Ordet: "Ja, kære unge Venner! jeg kan ikke andet nu end give Eder Takken tilbage. Det er jeres Kærlighed, som har gjort disse Aar saa rige og velsignede. Lad os da slutte dette sidste Møde sammen med den gamle Bøn, vi saa ofte har bedt sammen: Fader vor".

Et velsignet Møde!" slutter referenten, J. C. Mogensen, med.

Der var stil over det, men også med en patos og en retorik, som unægtelig virker lidt fremmed i dag.

Lykkedes det så N. P. Jensen at genrejse sin gamle højskole, Hindholm? Hertil er svaret nej. Efterretninger i den omtalte vandrebog fra den første tid melder om meget små elevtal, og efter 5 år opgav han og afhændede skolen. Få år efter ophørte den helt.

I årene deromkring oprettedes to nye højskoler på Sjælland, Roskilde og Antvorskov. Af disse fik Roskilde lige fra begyndelsen en nærmest forrygende succes, mens Antvorskov var noget længere undervejs. Begge havde deres udgangspunkt i Frederiksborg Højskole, hvor de respektive stiftere og forstandere, Thomas Bredsdorff og Niels Eggert, havde været lærere i en del år. De havde derved skabt sig et omdømme, et "navn", var kendt af mange gamle elever o.s.v. Det var utvivlsomt den væsentligste forudsætning for, at der kom elever, og det derfor gik, for Bredsdorff endda særdeles godt.

Disse fordele havde N. P. Jensen ikke med udgangspunkt i en skole af beskeden størrelse i en yderkant af landet, men han er hverken den første eller sidste, der har fejlbedømt en sådan situation.

Efter Hindholm blev han i nogle år knyttet til Rødkilde Højskole som administrator, boede derefter i nogle år i Jylland, en kort tid i Charlottenlund, og i 1915 vendte han tilbage til Bornholm som leder af Åkirkeby Realskole. Elever, der har haft ham dér, betegner ham som en fortæller af de sjældne, men også en mand, der udstrålede en naturlig autoritet. Var der noget, der skulle påtales, behøvede han kun sige det én gang. Han ledede skolen til sin pensionering i 1925, og i nogle af disse år medvirkede han også på højskolen med et enkelt foredrag om ugen. Han døde den 17. marts 1928 i Rønne.

Tegning af Peder Kofoed i poesibog fra 1898

F. Chr. Krebs Langes tid 1901-06

Ansættelsen

Snart efter at N. P. Jensen havde sagt sin stilling op, satte bestyrelsen sig i bevægelse for at finde en ny forstander. Efter annoncering kom der seks henvendelser, hvoraf dog kun tre resulterede i en regulær ansøgning. Af disse trak den ene sig, og af de to resterende valgte bestyrelsen den 31-årige lærer ved Lyngby Realskole Frederik Christian Krebs Lange.

Inden den endelige afgørelse ville man dog se ham lidt nærmere an ved at få ham over at holde foredrag ved et offentligt møde. Dette blev berammet til at finde sted den 4. januar 1901, og foruden Krebs Lange skulle valgmenighedspræsten, Marius Jensen, og N. P. Jensen også tale. Ifølge referater i aviserne¹ kom der så mange, at ikke nær alle kunne være i salen. Mange måtte derfor stå op i forhallen og i de tilstødende gange. Men som vi har set, var man nu ikke helt uvant med det.

Krebs Lange gjorde i sit foredrag rede for sit syn på højskolegerningen og lagde ifølge Bornholms Dagblads referat vægt på "de Kampe, Livet fører med sig for et kristent Menneske saavel uden om ham som inde i hans eget Indre".

Senere i samme referat kommer referenten med en ret personlig vurdering, og heri hedder det: "Hr. Lange gjorde et personlig godt og tilforladeligt Indtryk, og hans Foredrag saavel som personlig Samtale med ham viste, at der baade bor Evner og Kræfter i ham, og at disse er baarne frem af gode, solide, alsidige Kundskaber og hviler paa et alvorligt, kristeligt Grundlag. - At Foredragets ydre Form knap faldt saa let eller flydende, som vi undertiden er vant til at høre, er let forstaaeligt og meget tilgiveligt, naar man husker paa, at han nærmest maatte føle sig som staaende overfor en kritisk Eksamenskommission. Forøvrigt er det jo kun Smaating, som retter sig med Tiden og med Øvelsen, og talens Indhold har mere at sige end Talens Form".

I slutningen af referatet hedder det videre, at "Han synes at lægge megen Vægt paa at samle de unge om sig i sit Hjem som en Familje, og han mener, at hans

vordende Hustru, en Søster til Realskolebestyreren i Lyngby og eksamineret Lærerinde, skal have særdeles gode Betingelser for at kunne støtte ham i saa Henseende, ligesom ogsaa de Lærerkræfter, han tænkte paa at knytte til Skolen, lover godt for dennes Trivsel".

Umiddelbart efter det offentlige møde mødtes Krebs Lange med bestyrelsen, der fastholdt sin beslutning om at tilbyde ham stillingen, og det sagde han ja til. Det bestemtes, at han fra den 1. april samme år blev ansat som forstander for skolen og forpagter af ejendommen for et tidsrum af 5 år. Han skulle svare den samme årlige afgift som N. P. Jensen, nemlig 400 kr., dog således at han var fritaget for denne det første år.

Ansættelsen blev endeligt godkendt på en ekstraordinær generalforsamling i Åkirkeby den 20. januar, og dermed var den sidste formalitet i orden.

Frederik Christian Krebs Lange

Om sin oprindelse og sit levnedsløb har Krebs Lange selv fortalt i en artikel fra 1934². Vi tager nogle brudstykker fra den:

"Jeg er født den 5. Maj 1869 i Skivum Sogn omtrent midtvejs mellem Nibe og Hobro. Heden giver Egnen sit præg. Min Fader, Christian Ditlev Lange, var Landmand og Gæstgiver, siden hen Sogneraadformand, Sognefoged og Postmester i Skivum sogn. Min Moder, Ane Marie født Nielsdatter, var Gæstgiverdatter fra samme Egn. Hun var første Gang gift med Ernst Samuel Ludvig Krebs, en Skolelærersøn fra Skivum. Med ham havde hun 6 Børn. I andet Ægteskab havde hun 5 Børn, to Døtre og tre Sønner, hvoraf jeg er den næst yngste. Jeg er opkaldt efter en Broder til hendes første Mand... efter ham har jeg Navnet Krebs; men ellers er der ikke "Krebseblod" i mine Aarer...

Mine Forældre var flittige og stræbsomme Folk, og som Gæstgiverfolk hæderlige i al deres Vandel. I vort Hjem blev vi vænnet til Arbejde og Nøjsomhed. Tid-

*Familien Krebs Lange med deres førstefødte.
Udsnit af elevbillede af sommerholdet 1902.*

ligt maatte jeg vogte Kvæg paa Heden... Det var et underligt ensomt Liv, vi Hyrder levede ude paa Heden...

Trods Uroen og Larmen fra Gæstgiveriet havde vi Søkende et godt Hjem. Juleaften med dens Fest, dens Salmesang og Højtid staar i en Glans for mig... Min Fader havde læst til Skolelærer, men han havde mere Lyst til Landvæsen og opgav derfor Lærervirksomheden. Der blev sagt om ham, at han var streng. Jeg synes ikke det passer; men han var en meget bestemt Mand, og af os Børn krævede han Lydighed og Orden...

Som lille Dreng arvede jeg en gammel Violin, og naar Moder sang gamle Melodier for mig, kunde jeg snart spille dem paa Violinen. Siden den Gang har Musik og Sang haft min varmeste Kærlighed.

I Kroen saa og hørte vi Børn meget, der var grimt og raat. Det var vanskeligt at værne os imod dette. Men Fader og Moder talte med os om det og advarede os imod det, og vi fik Afsky for Drik og Banden...

Efter at jeg var konfirmeret kom jeg til at spille til Gilder og Fester paa Landet. Dette var ikke noget sundt Liv. Det var morsomt at spille for de mange glade Mennesker; men hvad jeg saa og hørte fremkaldte grimme og syndige Tanker i mit Sind, og jeg var ikke glad for dette Liv. Den almindelige offentlige Dans kom til at staa for mig som forklædt Synd, og siden har jeg ikke kunnet fordrage den. Jeg kom saa i Gartnerlære hos Anton Sørensen, Havbro, imens jeg samtidig passede min Musik, og her kom jeg første Gang i Berøring med Højskolefolk og det grundtvigske Menighedsliv...

Jeg havde megen Lyst til at læse, og efter min Konfirmation havde Præsten i Skivum talt med Fader om, at jeg skulle læse til Lærereksamen. Men Fader ville ikke høre Tale om dette... Men efterhaanden som jeg i

min Virksomhed som Musiker saa, hvilken forfærdelig Magt Synden har over Mennesker, og hvilken Magt den var i mig selv, vaagnede der hos mig en stærk Længsel efter at blive sjælelig ren og komme bort fra det Liv, hvor jeg saa saa megen Synd og Elenighed... Og saa en Foraarsdag, da jeg gik i en Have og plukkede Grankogler kom Kaldet til mig: Du skal være Præst...

Saa kom jeg til at leve med dette Kald fra Gud i mig, og imod min Faders Vilje tog jeg paa Højskole hos Jens Bek, Møllerup ved Randers. Det var i Vinteren 1891-92. Det var for mig en mærkelig Oplevelse at høre Jens Beks Foredrag. Aldrig havde jeg vidst, at den Verden, hvori han lukkede mig ind i sine Foredrag, var saa rig og skøn. Jeg var en meget opmærksom og taknemmelig Elev, og hvad jeg hørte fyldte mit Sind og min Sjæl med en forunderlig Livsglæde og Lykke...

(I Efteraaret 1892) rejste jeg paa Gedved Seminariet. Jeg læste paa Gedved i tre Aar og paa Skaarup i eet Aar, og i sommeren 1896 tog jeg Lærereksamen med første Karakter. Samme Efteraar rejste jeg til København for at læse videre til Præst. Jeg underviste i flere Skoler for at tjene til mit Ophold i København, om Aftenen læste jeg Sprog hos en Student; men forskellige svære Oplevelser laa til Grund for, at jeg i Foraaret 1897 søgte og fik Pladsen som Inspektør og Lærer ved Lyngby Kost- og Realskole. Jeg var dengang baade legemlig og sjælelig nedbrudt. Jeg havde om Vinteren baade sultet og frosset...

(Det var) mig en Sorg, at jeg maatte opgive min Forberedelse til Præst; men i Lyngby blev jeg stærkt optaget af min Skolegerning... De fire Aar, jeg var i Lyngby, fik stor Betydning for mig paa flere Maader... og her lærte jeg ogsaa min Hustru, Sigrid, født Thyssen, at kende. Hun er Datter af Forstander A. D. Thyssen, Lyngby Realskole, der siden var Overlærer ved Nordby Realskole paa Fanø.

Men medens jeg var Realskolelærer i Lyngby, begyndte jeg at se mig om efter en Gerning i Skolens Tjeneste, der bedre end Realskolen kunde tilfredsstille min Trang til aandeligt Arbejde i kristelig Retning. Flere Pladser ved Højskolen blev mig tilbudt, men da Forstanderpladsen ved Bornholms Højskole i Foraaret 1901 blev ledig, søgte jeg denne Plads og fik den, og den 2. April holdt jeg Bryllup paa Fanø med min Forlovede, Sigrid Thyssen, hvorefter vi rejste til Bornholm og overtog Skolen ved Ekkodalen".

Som vi skal se, fik Krebs Lange nogle år senere sit ønske om at blive præst opfyldt. Men det er blevet sagt om ham, at han ogsaa i sit højskolearbejde var mere præst end skolemand. Som vi har set ovenfor, havde han en stærk syndsbevidsthed, og det må uundgåeligt have præget hans undervisning. Der er dog ingen efterretninger om, at det skulle have medført nogen mørk og trykket stemning i skolelivet.

Højskoleliv 1901

Det er så heldigt, at der også findes en selvoplevet skildring af højskolelivet fra Krebs Langes tid. Det er en pige ved navn Margrethe Fred Petersen, senere gift Bringfelt, der i et tilbageblik mange år senere fortæller om sit højskoleophold. Hun var datter af en skoleinspektør i Allinge og var som 16-årig elev sommeren 1901. Skildringen er fra 1964³ og altså skrevet mere end 60 år senere. Der er da også et par erindringsforskydninger omkring et par konkrete forhold, men ellers giver den et frisk og levende indtryk af den tid. Vi tager nogle fyldige uddrag af den:

“Det var i maj 1901. Eleverne som ville deltage i sommerkursus på Bornholms Højskole var ved at samles i skolens gård. Det var jo længe før bilernes og cyklernes tid - i hvert fald mellem de unge på Bornholm, og så godt som alle piger kom i hestevogn, hvor bagagen fyldte godt op: Kommoder, kister, kufferter osv. i et omfang, man vist ikke nu kunne tænke sig var nødvendigt for et 3 måneders ophold. Der var kun 18-20 unge i alt, tiderne var fattige, og de 30 kr. opholdet kostede om måneden, var sikkert vanskelige at skaffe for de fleste.

Blandt eleverne var mange ude over den første ungdom... Flere så ud, som om skæbnen ikke havde været dem for blid. Deres hænder var præget af strengt mark- og malkearbejde. Men 5-6 stykker kom fra byen, de var yngre og også mere muntre...

Men foreløbig var vi altså mødt op med store forventninger. Højskolen havde fået ny forstander: Krebs Lange. Han var en alvorlig mand, det var det første man lagde mærke til...

Vi fik anvist vore værelser, de var meget enkle, ja spartanske. Vi skulle bo 3-4 sammen på hvert. Uha, hvor jeg længtes hjem, og det næsten straks! Mine stuekammerater var tre søde unge piger, men de var mere alvorlige end jeg - ... Nu var jeg pludselig havnet i den stille skov i den dejlige Ekkodal, midt i den fagreste sommer, men ak, så fjernt fra min by og min kærlige mor og søstre!

Dog - jeg havde jo selv villet det, og jeg var pludselig så træt af de mange nye indtryk, så selv om længselen sved, var det rart at komme i den hårde seng...

Næste dag fik vi vore pligter at vide. Vi skulle skiftes til at holde gymnastiksal, skolestuer m.m. rene, men deltog dog ikke i opvask, madlavning eller borddækning. Det kneb meget de første dage at få den grove kost til at glide ned. Jeg var vist meget forvænt hjemmefra: varme rundstykker og lækkert franskbrød til morgenkaffen, ægte smør osv. Her var det humpler til cikoriekaffen og margarine... men ingen beklagede sig - naturligvis - vi var da velopdragne - og det var simpelt at klage over kosten. Som

forstanderen altid sagde: “Man skal spise for at leve og ikke leve for at spise!” Det var jo så sandt.

Efterhånden blev klemmerne da også tyndere og pålægget tykkere. Der havde været et hold karle i vinterhalvåret, og køkkenpersonalet var nok ikke vant til vores mindre appetit...

Vi havde foruden forstanderen en meget elsket lærerinde, frk. Korsgaard... Det var ubegribeligt så mange smukke og fint udførte håndarbejder og tegninger, man kunne hjembringe efter de tre måneders undervisning... Men jeg vidste, at kunstner var jeg ikke. Det skyldtes kun frk. Korsgaards inspiration... Da jeg nogle år senere kom på seminarium... blev håndarbejderne fra Bornholms Højskole lagt frem, og fik det prædikat, at de langt overgik, hvad seminarieelever kunne lave! Frk. Korsgaard blev siden gift med en lærer på Møn.

Fru Krebs Lange havde vi i dansk og regning, en ung studerende lærte os botanik og zoologi, og præsten og hans frue indviede os i sagn og gudelære.

Det var en omhyggelig og grundig undervisning. Men foruden alt dette havde vi forstanderen til to foredrag hver dag! Og hans alvorlige stemme tror jeg, vi huskede i mange år, ja, der skal nok være nogle, der aldrig glemmer den. Gymnastik havde vi også, den betød især meget for de unge piger fra landet. De var tunge i gangen og mærket i ryggen af for tidligt slid. Man kunne ligefrem se, hvordan de fik friere bevægelser og lettere gang, efterhånden som ugerne skred...

Kun én ting blev forsømt: sangen! Korsang var ellers tidens løsen, men skønt forstanderen sled ihærdigt med os for at få indstuderet nogle flerstemmige sange, vi kunne “optræde” med, så gik det ikke. Stemmerne var nok for uskoledede og usikre, og kun få af eleverne havde haft musikundervisning før.

Det var ikke undervisning altsammen: i sommerens løb havde vi dejlige udflugter med hestevogne, stillet til rådighed af egnens landmænd. Vi var i Rø, ved Hammershus og ved Østerlars kirke. Dengang var man ikke forvænt med ture, de fleste mennesker kom aldrig udenfor deres hjemsted, for man måtte jo gå på sine ben, hvis man ville ud...

Derfor nød vi så meget mere at køre i de smukke vogne med de fyrige, velplejede heste for... Mad havde vi med i store kasser, var det en kortere tur, havde vi dog kun chokolade medbragt i et par mælkejunger. Alt arbejdet med at arrangere disse ture blev gjort for at vi skulle have en uforglemmelig sommer.

En kusine til fru Krebs Lange, fru Bartholdy, forestod køkkenet, hun endte som overjordemoder på Rigshospitalet, men havde i øvrigt en lille poetisk åre...

Om søndagen holdt højskolen fri, og så var vi piger, der kom langvejs (!) fra undertiden bedt som gæst hos andre piger på gårde i nærheden. Hvor hav-

de vi det hyggeligt og rart på de store eller mindre - men altid velholdte og smukke - bornholmske gårde! En anden oplevelse: Toget var lige kommet til Almindingen det år, og vi fra højskolen var med til indvielsen. Jeg havde aldrig før siddet i et tog og var rædselsslagen, men jeg tvang mig til at tænke: det kan ikke være værre for dig end for de andre. - Toget rullede, og - det blev en dejlig dag.

Der var stort elevmøde i juli, og den 1. august var skolen slut. Vi piger skiltes fra vore lærere og fra hinanden med sorg. Hvor havde vi dog fået meget ud af den tid!"

Lærere og andre medarbejdere

Petrea Korsgaard, som Margrethe Bringfelt omtaler, optræder også i en poesibog fra samme sommer og ligeledes i en fra sommeren efter, 1902. Deraf ved vi, at hun i hvert fald var lærerinde de to somre. Om hun kom igen flere gange, ved vi ikke. Hun opgiver i begge bøger sin adresse til Staby Skole, Ulfborg St. Der har hun utvivlsomt undervist om vinteren, idet den formodentlig har været en af de særlige vestjyske vinterskoler. Om sommeren har hun således haft mulighed for at tage til Bornholm og undervise sommerpigerne.

Sophie Bartholdy optræder også i den førstnævnte poesibog. Hun blev født 5/9 1880 og var altså kun 20 år og stammede fra Næstved. Så vidt vides forestod hun kun køkkenarbejdet den samme sommer, muligvis en vennetjeneste indtil man fandt en varig løsning. På i alt 6 bevarede elevbilleder fra 1902-06 optræder en anden kvinde, ca. 25-30 år. Hun er formentlig en ny kokkepige, som har været der resten af Krebs Langes tid, men vi kender ikke noget navn på hende.

A. Kr. Kristiansen Tårup, senere kun benævnt som Kristian Tårup, var lærer fra vinterskolen 1901-02 og til og med vinterskolen 1903-04. Han var gårdmandssøn fra landsbyen Tårup på Hindsholm lidt nord for Kerteminde, og har givetvis taget navn efter denne. Han blev født 17/11 1878 og tilbragte som 19- og 20-årig to vintre på

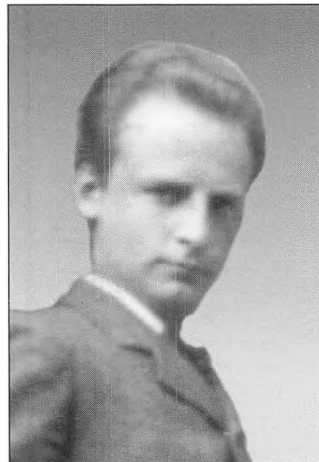

Kr. Tårup, lærer 1902-04. Udsnit af elevbillede 1902.

Testrup Højskole. Derefter tog han to vintre på Askov Højskole, og blev så lærer på Bornholms Højskole. Mens han var det, skrev han en stor artikel om Printzensköld-visen i det allerførste bind af Bornholmske Samlinger. En pige, Rasmine Kristiansen, som var elev sommeren 1902, er sandsynligvis en søster til ham. Efter tiden på Bornholm var han i to år lærer på Vallekilde Højskole og derefter i tre år på Brøderup Højskole for så i 1911 at blive ejer af og forstander for Testrup Højskole. Denne var han leder af indtil 1930, men inden da var den i 1927 overdraget til Dansk Sygeplejeråd og omdannet til højskole og forskole for sygeplejeelever⁴.

Efter Kr. Tårup var der en lærer, der hed **Høst**, og som senere blev præst. Han er formodentlig identisk med en ældre broder til kunstmaleren Oluf Høst, som netop blev præst og i øvrigt gift med en datter fra Vallensgård, Elisabeth Müller. Hvor længe han var lærer, ved vi ikke, muligvis kun vinteren 1904-05.

Karl Jespersen var kun direkte knyttet til skolen som lærer i to et halvt år, men fik derefter som valg-

Karl Jespersen, lærer 1905-07. Udsnit af elevbillede 1905.

menighedspræst en mindre, men langvarig forbindelse til den. Han kom som ret nybagt cand. theol. til skolen til maj 1905 og var lærer til august 1907, dvs. også et års tid under den næste forstander, Andreas Hansen.

Karl Louis Henrik Jespersen⁵ blev født i København den 15/4 1880. Som 11-årig kom han på Sorø Akademi og blev student derfra i 1898. Derefter studerede han i København og blev cand.theol. i januar 1905. Han var derefter i 3 måneder på Ryslinge Højskole, og kom så derfra til Bornholms Højskole.

Hans lærergerning her var tænkt som en forberedelse til en kommende gerning som hjælpepræst for valgmenigheden.

Det hedder om ham, at højskolevirksomhed egentlig lå ham fjernt, men på grund af personlige egenskaber, "ved sit alvorsbaarne og ideelt opfattede Arbejde og sin friske, muntre Væremaade" (Andr. Hansen) vandt han alligevel alle, unge som ældre for sig. Da Krebs Lange året efter bebudede sin afgang opfordrede bestyrelsen ham derfor enstemmigt til at overtage stillingen. Det følte han imidlertid ikke, han

havde styrke til, så han afslog, men lovede at blive som lærer i nogen tid under den nye forstander. Det blev dog kun til ét år, for allerede i august 1907 blev han hjælpepræst og tre år senere førstepræst for valgmenigheden, og den stilling beholdt han helt til 1933. Han var det meste af denne tid en jævnlig gæst på højskolen som timelærer og foredragsholder, og man forstår på folk, der har kendt ham og har haft ham som lærer, at han var højt værdsat.

Af andre lærere fra Krebs Langes tid nævnes fra det sidste vinterhold, 1905-06, en seminarist **Sommer** og en gymnastiklærer **Larsen**, men udover selve navnet ved vi intet om dem. Endelig nævnes en **Marie Larsen**, som var håndarbejds- og gymnastiklærerinde på det sidste sommerhold 1906.

Undervisningen

Fra Krebs Langes tid findes bevaret den ældste undervisningsprotokol fra Bornholms Højskole.

Det var en protokol, som højskolerne - ligesom den almindelige elevprotokol - efter ministeriel bestemmelse var forpligtede til at føre af hensyn til ministeriets tilsynsførende. Som tiden gik har man dog indtryk af, at man ikke tog det så nøje med den, og engang i begyndelsen af 1950-erne ser bestemmelsen ud til i praksis at være blevet ophævet.

Denne ældste undervisningsprotokol er ført i et almindeligt collegiehefte, og bortset fra det første sommerhold omfatter den hele resten af Krebs Langes periode. Den er ført med megen omhu og nøjagtighed, og man kan derfor følge undervisningen i dens forskellige fag fra dag til dag, og i nogen grad også fra time til time. Her skal vi dog ikke følge den i detaljer, men prøve at give et helhedsindtryk af undervisningen på grundlag af den.

Protokollen indeholder også nogle ugeskemaer, hvoraf her gengives et fra både et sommerhold og et vinterhold (øverst næste side).

Det fremgår tydeligt, at det er et vidt spektrum af fag, der var i undervisningen; 18 til 20 forskellige optræder på skemaet, og naturligvis tilsvarende i selve protokollen. Når man kigger på de enkelte fag, kendetegnes de i deres helhed også af en bred alsidighed. Det almindelige indtryk er, at man virkelig har forsøgt at få så meget med inden for de enkelte fag som muligt, men med den forholdsvis korte tid, der var til rådighed, må meget nødvendigvis have været noget summarisk.

Som omtalt i sidste kapitel var det i meget lang tid sådan på højskolerne, at det daglige fælles foredrag af forstanderen, og eventuelt enkelte fremtrædende lærere, betragtedes som undervisningens vigtigste del, så at sige dens "flagskib".

Det lades man i og for sig heller ikke i tvivl om her. Som sådant står "middagsforedraget" i den første kolonne længst til venstre. Som det ses, kaldes det på skemaet for vinterholdet for foredrag i bibel-, kirke- og verdenshistorie, og for alle holdene ses det, at det var et bredt udblik over verdenshistorien fra de ældste tider til samtiden.

Efter en indledning var det første altid skabelsen. På et enkelt vinterhold var der nogle timer med det naturvidenskabelige aspekt, men ellers fortsattes der med den gammeltestamentlige historie frem til den klassiske oldtid til begrebet "tidens fylde" og Jesus Kristus. Den videre historie op gennem middelalderen var mest fra kirkehistorien, som så fortsætter med reformationen og de senere forskellige kirkelige retninger. Under den nyere tid indgår der især på vinterholdene en del almindelige verdenshistoriske emner, hvorefter der blev sluttet i Danmark med Grundtvig og Kr. Kold som de fyldigste enkeltemner. Lige før ét eller to afsluttende foredrag var der så på alle vinterholdene et par om Thorvaldsen. Det hænger utvivlsomt sammen med, hvad der blev skildret af Hans Markussen (se side 94), nemlig Thorvaldsens udsmykning af Frue Kirke i København, som åbenbart for en del højskolefolk blev et synligt udtryk for Jesus som historiens midtpunkt, selve det overordnede synspunkt i et anskueligt symbol.

På sommerholdene var princippet for så vidt det samme, men da der var væsentlig kortere tid, kunne der ikke blive plads til så mange enkeltemner. De bibel- og kirkehistoriske emner er dog nogenlunde de samme. Det var især den nyere tids storpolitiske emner, der her blev udeladt.

Selve emnerækken - eller det storladne verdensbillede - fortæller imidlertid ikke noget om, hvilken karakter disse foredrag havde - hvilket menneskesyn, der ellers lå bag. I den henseende er der næppe tvivl om, at Krebs Langes stærke syndsbevidsthed har sat sit præg på det.

Foruden det, vi har set i hans selvbiografiske skildring, kommer denne syndsbevidsthed klart til udtryk i et foredrag, han holdt på det første efterårsmøde 1901⁶. Han talte da om begrebet opdragelse, og for ham var dette begreb væsentligst "at blive draget op af den Syndens og Daarlighedens Dynd, hvori vi sidder".

Det hedder videre: "Thi vi lever jo ikke i det Paradis, hvori Gud i Tidernes Morgen satte Menneskene, men i den Syndens Underverden, hvori de faldt ned, og hvis højeste Bjergtoppe ligger langt under Paradisets laveste Dale. Mennesket er faldet, og vi lever stadig i Fald".

Foruden middagsforedragene kan det af håndskriften i protokollerne ses, at Krebs Lange på det første vinterhold 1901-02 havde litteraturhistorie og

Timeplanen for sommerskolen 1904

Kl.	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
8-9	Geografi	Geografi	Geologi	Fysik	Fysik	Sundhedslære
9-10	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Tegning
10-11	Regning	Dansk	Regning	Dansk	Regning	Dansk
11-12	Foredrag	Foredrag	Foredrag	Foredrag	Foredrag	Foredrag
2-3 ^{1/2}	Håndarbejde	Håndarbejde	Håndarbejde	Håndarbejde	Håndarbejde	Retskrivning
4-5	Nordens hist.	Nordens hist.	Litteratur	Litteratur	Sjælelære	Botanik
5-6	Skrivning	Stil	Retskrivning	Tegning	Skrivning	
6-7	Oplæsning	Stil	Sang	Oplæsning	Oplæsning	

Timeplanen for vinterskolen 1904-05

Kl.	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
8-9	Geografi	Geografi	Dansk	Nordens hist.	Nordens hist.	Nordens hist.
9-10	Diktat	Dansk	Skrivning	Diktat	Skrivning	Dansk
10-11	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik
11-12	Foredrag i Bibel-, Kirke- og Verdenshistorie					
12-2	Middagspause					
2-3	Fysik	Stil	Fysik	Sundhedslære	Sundhedslære	Geologi
3-4	Regning	Stil	Regning	Regning	Regning	Landbr. regnsk.
4-5	Fri					Fri
5-6	Sang	Litteratur	Litteratur	Sjælelære	Geometri og	
6-7	Oplæsning	Oplæsning	Oplæsning	Oplæsning	Tegning	

Under skemaet er tilføjet: Under Middagsforedragene er medtaget *Samfundslære*; og en Del af Timerne i *Geometri* og *Tegning* er brugt til Landmaaling.

ca. halvdelen af oplæsningstimerne, samfundslære, psykologi, som hurtigt skifter navn til sjælelære, fysik og fysiologi, som også skifter navn og bliver til sundhedslære.

Kristian Tårup havde på samme hold Nordens historie, dansk, en del af oplæsningen, geografi og geologi samt stil. De resterende fag: regning, diktat, skrivning, sang, gymnastik og landmåling er blot streget ind, så hvem der har haft dem, ved vi ikke.

Nordens historie, som er nr. 2 i "rangfølgen", bestod således af et rids af hele historien fra stenalderen til 1800-tallet. I litteraturhistorien begyndtes med en del timer om folkeviserne, hvorefter man hurtigt bevægede sig frem til den nyere tid med Holberg som en central skikkelse. Derefter blev en række andre af de store forfatternavne behandlet, nogle med kun én time, andre med op til tre.

Det er ret tydeligt, at princippet om den brede alsidighed har gjort sig gældende over hele linien, men for en række af fagene, der kun havde én ugentlig time, må det som nævnt naturligtvis have været noget kortfattet.

Af enkelte detaljer kan nævnes, at i faget "stil" gav Tårup både sommer- og vintereleverne emnet "Hvorfor er vi på højskole". Foruden almene emner fik mændene desuden emner som "om hesteavl", "om kornsorterne", "høsten på Bornholm". Hos pigerne hed de tilsvarende emner "om madlavning", "kvinden og hjemmet" o.lign. Den senere lærer Høst dristede sig til at give sit vinterhold emnet "Højskolen om 20 år" og det mere traditionelle "Hesten og dens brug".

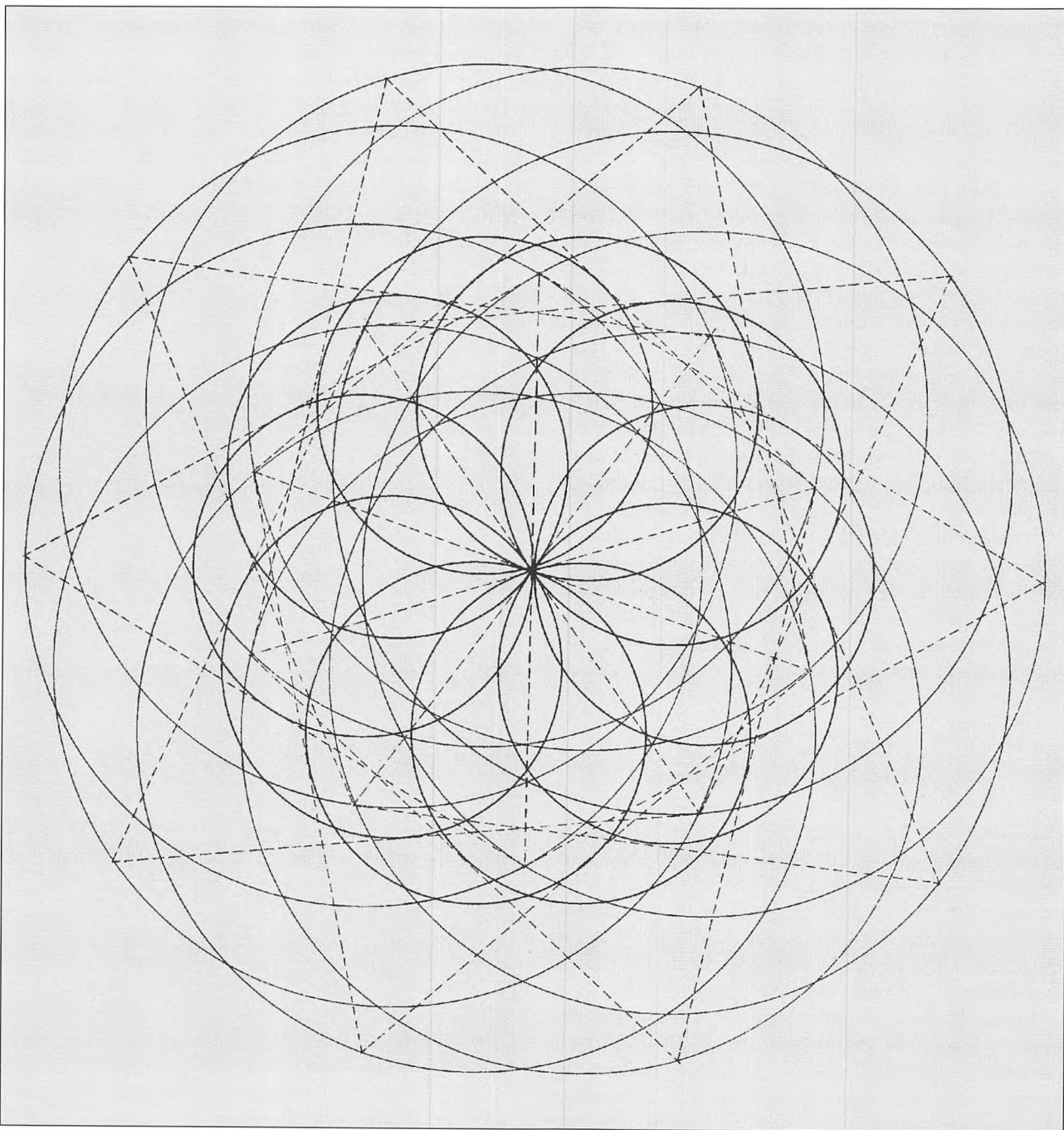
Faget "sundhedslære" kaldtes som nævnt først fysiologi og bestod som sådant af en gennemgang af

en række af kroppens centrale funktioner, men der indgik også nogle emner som kunne begrunde navneskiftet. Det var sådanne som bordskik og spiseregler, bolig og klædedragt, legemets pleje og renlighed, samt legemsøvelser. På enkelte hold indgik også emner som "arbejde og hvile", "kunsten at spise", "tændernes pleje" samt "gifte, spiritus og tobak".

Oplæsningen, som undervisningen de fleste dage sluttede med, bestod i oplæsning af forskellige digterværker. Der er en del ting, der går igen fra det ene

hold til det andet, men ellers har der været brugt mange forskellige værker. Et almindeligt kendt værk, som blev meget brugt var H. Scharlings "Ved Nyt-aarstid i Nøddebo Præstegaard". Et hold fik læst op af den i hele ni timer. Et andet, der blev meget brugt var "Han og hun" af en Kr. Janson, som også nævnes i Karen Jensens dagbog fra 1882. Oehlenschlägers "Aladdin" og "Hakon Jarl", Molbechs "Ambrosius" og Kr. Winthers "Hjortens Flugt" var også blandt de hyppigt brugte værker.

Øvelse i geometrisk tegning udført af Alfred Pedersen, Allinge. Figuren findes i hans arbejdshefte og hører til blandt noget af det sidste, han har lavet.

På det sidste sommerhold 1906 er der en anmærkning om, at de hver mandag havde svensk i dansk-timen.

I protokollen nævnes også foredrag af fremmede talere og offentlige møder, men til forskel fra alt det andet, er det ikke ført særlig konsekvent. En pastor Møller fra Vestermarie ses at have medvirket en del. På sommerholdet 1902 har han således haft et ugentligt foredrag. På samme hold har fru Trandberg talt om Katarina af Siena. Fra vinteren 1902-03 nævnes, at der hver fredag aften kl. 7 1/4 var offentligt foredrag, som var begyndt med en række om Kr. Kold og et enkelt om kunst. En senere vinter nævnes der skiftevis foredrag og oplæsning, og der nævnes en del af emnerne. Den nævnte lærer Høst har således i februar og marts 1905 talt om Rusland, der netop ved den tid oplevede begyndelsen til sin første revolution. Ellers har det mest været litterære eller kirkelige emner, der blev taget op, men enkelte gange angives der også "fodtur" eller "leg i salen".

Som nævnt er Krebs Langes protokol ført med stor omhu og præcision, og den vidner for så vidt om, at det hele har båret præg af en fast og veldisponeret planlægning og en tilsvarende gennemførelse af den. Set fra nutiden giver den imidlertid næsten endnu stærkere end de tidligere højskoleunderservisning indtryk af datidens højskole som en regulær fortsættelsesskole for folkeskolen. Den har været en af den tids få muligheder for videregående undervisning for voksne. Det, der gjorde den til noget særligt, var således ikke den ydre struktur eller fagene. Det var alene, hvilket indhold og hvilken form undervisningen havde.

I de efterfølgende forstanderes tid forholdt man sig generelt noget friere til stof og planlægning, og i tidens løb skete der naturligt nok en del ændringer. Alligevel bærer strukturen i alle tilfælde præg af, at det grundlæggende princip om den brede alsidighed fortsat blev fastholdt.

Opførelsen af "Sønderomme"

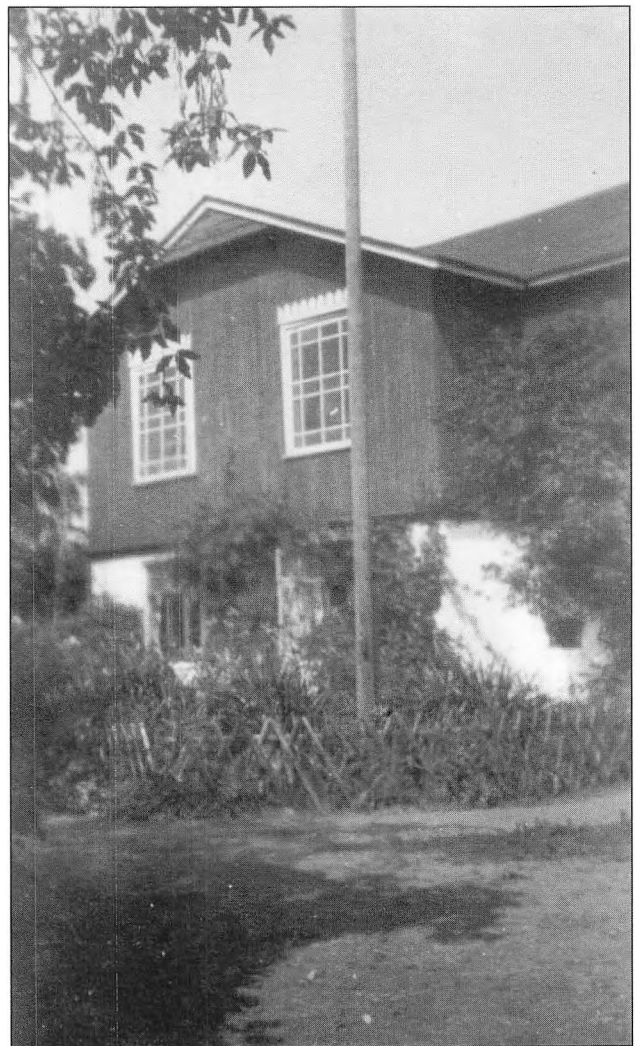
Højskolen ved Ekkodalen blev fra begyndelsen ret beskeden i sit anlæg, og det var med velberådet hu. Der skulle ikke slås for stort brød op. Men som vi har set, blev det ved de store møder snart for småt med pladsen i salen. Derfor blev en udvidelse af denne meget ønskelig, ligesom man også manglede at kunne tilbyde en gift lærer rimelige boligforhold.

En udvidelse af skolens bygninger blev første gang berørt på generalforsamlingen den 3. juli 1903, hvor der blev nedsat et udvalg på tre bestyrelsesmedlemmer til at overveje sagen. På generalforsamlingen året efter aflagde dette udvalg beretning om, hvad der var

foretaget, hvorefter der blev enighed om at afvente resultatet af elevforeningens arbejde med samme sag.

Problemet for bestyrelsen var det samme, som skulle blive dens vedvarende problem - at skaffe de nødvendige penge. Derfor udkastede valgmenighedspræsten, Marius Jensen, den tanke, at det egentlig var noget, som elevforeningen burde tage sig af. Formanden for denne, Julius Svendsen, afviste i første omgang tanken som uladsgjærlig, men efter nærmere eftertanke skiftede han mening. Da det kun var et beløb på 6000-7000 kr., det drejede sig om, og eftersom elevforeningen havde ca. 300 medlemmer, samt at der kom mindst lige så mange andre interesserede til møderne, ræsonnerede han som så, at det kun ville blive ca. 10 kr. til hver. Og det ville ikke være noget uoverkommeligt offer.

Julius Svendsen fremsatte forslaget på foreningens generalforsamling den 27. marts 1904. Han trak sig tilbage ved samme lejlighed, men den nye formand, Carl Mathias Funch, Solvang, støttede kraftigt tanken; især syntes han, det nu var de unges tur, da de

Tilbygningen fra 1905 mod syd - senere kaldet "Sønderomme" - fotograferet en del år senere.

ældre i forvejen havde bragt store ofre for at få skolen rejst.

Sagen drøftedes videre på et senere bestyrelsesmøde og på et ekstraordinært elevmøde den 23. maj, og det blev overladt til bestyrelsen at arbejde videre med den. I løbet af sommeren bestemtes det, at man ville foretage en indsamling på den måde, at man på dertil særskilt udarbejdede lister fik folk til at tegne sig for enten køb af én eller flere aktier eller for mindre, kontante bidrag som gave. Pengene ville så blive opkrævet, når det færdige byggeri til sin tid skulle betales. Denne fremgangsmåde skulle man senere flere gange vende tilbage til.

På et bestyrelsesmøde den 9. oktober, hvor også sognerepræsentanterne var til stede, blev det vedtaget "at arbejde ivrigt for Sagens Fremme". Man ville prøve at få det hele afsluttet til 4. december, så der skulle en vis fart på.

Da man på det fastsatte bestyrelsesmøde den 4. december samledes og talte op, viste der sig at være tegnet 32 nye aktier svarende til et beløb på 1.600 kr., og yderligere et pengebeløb i små bidrag på i alt 1.800 kr., alt i alt 3.400 kr.

Det vedtoges derefter at lade et to mands udvalg forhandle med aktieselskabets bestyrelse. Da man mødtes med denne i januar 1905, var der kommet yderligere bidrag ind, så den samlede sum nu var på omkring 4.000 kr. Udover det var der givet tilsagn om et 2. prioritetslån fra Rønne Sparekasse, og med dette økonomiske grundlag besluttedes det at gå i gang med byggeriet i det indeværende år.

Man vedtog ligeledes hovedtrækkene af, hvordan det skulle være. Det blev følgende:

a. Ca. 23 alen af den ældre hestestalds østlige del skulle flyttes op til den nye hestestald ved landevejen. For at få tilpas god plads regnede man med at kunne genopføre den på Vallensgård grund, og der skulle derfor forhandles med ejeren af denne om en ordning. Dog skulle ikke alene disse 23 alen genopføres, men yderligere forøges med 11 alen som nybygning, således at stalden blev i alt 34 alen lang.

b. Forsamlingssalen skulle forlænges i overensstemmelse sin eksisterende skikkelse med 12 alen mod syd, dog således, at gulvet i nybygningen skulle hæves ca. 1 alen over niveauet i den gamle sal, således at der under gulvet i den tilbyggede sal kunne indrettes 4 værelser. Mod øst skulle der til det nye endvidere opføres en udbygning ca. 8 alen lang og 6 alen bred med forstue og trappeopgang til salen.

For at få byggeriet endeligt bestemt måtte man dog igennem en ekstraordinær generalforsamling, hvor 15 personer var mødt. Byggeplanerne blev vedtaget med 11 stemmer mod 4, så der har altså ikke været fuldstændig enighed.

På denne generalforsamling blev der desuden taget det første skridt til, at elevforeningen kunne

indtræde som aktionær i selskabet. Det krævede en tilføjelse til vedtægterne, som skulle vedtages på to generalforsamlinger. I denne tilføjelse fastsattes, at elevforeningen repræsenteret ved sin bestyrelse indtrådte som aktionær i selskabet med 1 stemme for hver 2 aktier, dog således, at intet bestyrelsesmedlem kunne repræsentere mere end 6 aktier, altså 3 stemmer.

Byggeriet blev udbudt i licitation til fire byggestre, og blev i sommerens løb opført af den lavestbydende, en bygmester Chr. Jensen fra Åkirkeby.

I det ydre fremtræder denne tilbygning stadig i det væsentlige uforandret, og det kan konstateres, at den i det store og hele blev som først skitseret. Udbygningen mod øst blev dog lidt større, idet den ikke blev 6, men ca. 7,5 alen bred. Ellers holder målene ret nøjagtigt.

Det skal tilføjes, at der mellem den gamle sal og den nye forlængelse blev anbragt foldedøre, således at den nye i det daglige kunne bruges i undervisningen og til scenerum ved de efterhånden traditionelle skuespilopførelser ved elevmøderne.

Den endelige opgørelse over omkostningerne kom til at lyde på 5.080 kr., hvoraf elevforeningen af de indsamlede midler klarede 3.994 kr. Aktieselskabet rådede selv over 407 kr., og de resterende ca. 700 kr. blev så dækket ved et lån i Bornholms Sparekasse, som derved blev væsentligt mindre end det, der blev tilbudt.

Som nævnt bestod en del af det indsamlede beløb af nytegnede aktier à 50 kr. For de indsamlede mindre beløb fik elevforeningen senere udstedt 36 aktiebreve. De blev imidlertid kun begyndelsen. Efterhånden, f.eks. ved dødsfald og ved senere indsamlinger, blev stadig flere aktier overdraget til foreningen, og ved selskabets opløsning i 1943, var den indehaver af henved halvdelen.

Elevforeningen og dens andre aktiviteter

Ved at læse i elevforeningens protokol fra denne tid efterlader det fortsat et stærkt indtryk af pionerånd og entusiasme. I tidens løb spores der dog også nogen afmatning ligesom visse ting måtte tages op til revision.

Et hovedformål med foreningens virke var fortsat at bruge dens pengemidler til understøttelse af mindre bemidlede elever, og det ser der ud til at have været udbredt enighed om. Til Krebs Langes 11 elevhold blev der uddelt understøttelser til 46 elever med et samlet beløb på 1.730 kr.

Et andet hovedformål var som omtalt mødevirkosomheden, først og fremmest de specielle elevmøder. På dette felt skete der imidlertid gradvis en ændring,

Vinterholdet 1905-06. Foran i midten forstanderfamilien, nu med tre børn. Længst til venstre foran døren cand.theol. Karl Jespersen, som var begyndt som lærer sommeren før. Af de fire kvinder bag ved forstanderfamilien optræder hende længst til højre på alle elevbilleder fra Krebs Langes tid. Hun har muligvis været kokkepige.

idet der efterhånden blev færre af dem. Det fik et medlem til på generalforsamlingen i 1903 at beklage, at der havde været så sparsomt med dem og vedkommende udbad sig derfor oplysning om grunden.

Krebs Lange svarede, at han havde været så optaget af arbejde, at han ikke havde kunnet overkomme mere, og i øvrigt havde han opfattet det sådan, at elevmøderne og de offentlige møder reelt var smeltet sammen, da det stort set var de samme, der kom. Dertil kom, at det havde vist sig meget vanskeligt at få foredragsholdere ovrefra, og de hjemlige var så overlæst, at de ikke kunne efterkomme alle de indbydelser, de fik.

Sagen gav anledning til en del drøftelse, hvorunder formanden, som fortsat var N. J. Svendsen, oplyste, at foreningen var med i sammenslutningen af foredragsforeninger, håndværkerforeninger m. fl., men det var meget få af de omrejsende foredragsholdere, man mente at kunne bruge, delvis fordi de ofte havde flere sammenhængende foredrag.

Der blev ikke truffet konkrete beslutninger om sagen på det pågældende møde, men senere fremgår det, at Krebs Lange helst så, at møderne blev åbne for alle. Selv om der ikke var fuldstændig enighed om det, blev det det synspunkt, der blev det gældende.

En anden ting, der gav anledning til en del drøftelse på de første par årsmøder, var bogsamlingen. Fra begyndelsen nogle få år før havde der været megen entusiasme om denne og også nogle højtflyvende planer. Det fortsatte til dels i debatten, men reelt lignede foretagendet mere og mere en fiasko. På det første årsmøde sagde Krebs Lange, at bøgerne ikke blev brugt af eleverne. De var så optaget af deres skolearbejde, at når de læste, valgte de noget af lettere art for at søge hvile derved. Hvis bøgerne skulle benyttes, og den gamle tanke om at oprette læsekredse skulle virkeliggøres, måtte der derfor findes en nyordning. Der fremkom forskellige forslag, bl.a. om at sælge bøgerne, men det blev besluttet, at de fortsat skulle forblive foreningens ejendom med udlån til medlemmerne for øje.

Da to af personerne i det gamle udvalg, N. P. Jensen og H. P. Jensen, ikke længere var tilknyttet skolen, blev der nedsat et nyt udvalg til at arbejde videre med sagen. Det lader til, at der derefter kom lidt gang i udlånet, men nogen mere varig ordning for samlingen blev der ikke fundet. Året efter anbefalede N. J. Svendsen at lade forhandlingerne om denne sag hvile, og sådan blev det. Ifølge referaterne blev den ikke nævnt nogensinde senere.

De fleste af den store serie "Fra alle Lande" forefindes stadig i skolens bibliotek, og vi må derfor regne med, at samlingen ganske stille er blevet en del af det, der forefandt i elevernes læsestue.

Under drøftelserne på årsmødet 1903 var der en, som spurgte om foreningens medlemstal, og formanden oplyste, at den havde 430 medlemmer. Det fik imidlertid senere en anden til at opfordre til at gå strengere frem med opkrævning af kontingent, eftersom der kun var kommet 202 kr. ind. (Kontingentet var fortsat på 1 kr.). Det fik så en af opkræverne til at beklage sig over vilkårene. Han skulle opkræve hos 33 medlemmer, men havde kun fået en fjerdedel ind. På listerne stod nemlig kun navnene, og hvis han ikke kendte dem, vidste han derfor ikke, hvor han skulle henvende sig. Når han så endelig traf dem, skete det ofte, at de bad ham komme igen en anden gang. Det tog han som udtryk for mangel på interesse og anbefalede, at der blev gjort noget for "at undgaa den tiltagende Slappelse".

Man aner her et par dilemmaer for den endnu unge forening. Dels det organisatoriske, som øjensynligt krævede en mere håndfast håndtering, end man umiddelbart havde forestillet sig var nødvendigt, dels at mange medlemmer åbenbart hurtigt tabte

interessen. De 202, der havde betalt kontingent, svarede på det tidspunkt til 40% af alle tidligere elever, og det skulle med tiden vise sig, at medlemstallet i mange år stabiliserede sig på et procenttal på nogenlunde dette niveau.

I de følgende par år blev der dog gjort noget, så man i 1905 kunne melde om et noget højere medlemstal.

1904 blev et betydningsfuldt år i foreningens virksomhed. For det første foretog man nogle ændringer af vedtægterne, for det andet blev det første initiativ til indsamlingen til "Sønderomme" taget, og for det tredje blev der valgt en ny formand.

Angående det første, så var den vigtigste ændring paragraf 3, der hidtil havde lydt på, at enhver, der havde været elev på skolen, havde ret til at blive medlem. Det nye blev, at enhver, der kunne slutte sig til foreningens formål, kunne blive medlem. Dog kunne kun tidligere elever vælges til bestyrelsen.

Man havde allerede længe acceptere tidligere elever fra Østermarie som fuldgyltige medlemmer. Med det nye blev der også åbnet adgang for elever fra andre højskoler og i øvrigt for enhver interesseret til at være med. Denne bestemmelse har været gældende lige siden.

Krebs Langes sidste hold, sommerholdet 1906, på det sædvanlige sted i Ekkodalen. Nu sidder fru Krebs Lange også med en lille ret nyfødt på skødet. De fik vistnok 9 børn i alt, hvoraf de 8 var sønner. Lige bag fru Krebs Lange ses Karl Jespersen. Længere til højre med en dreng på skødet ses igen den yngre kvinde, der muligvis var kokkepige.

Den anden ændring, der blev foretaget, var mest en sproglig klargørelse med hensyn til valg af bestyrelse, dog med den ændring, at formanden fra før at skulle vælges direkte på generalforsamlingen nu skulle vælges af bestyrelsens midte.

Som sin sidste handling som formand - for denne gang - var det så, at N. J. Svendsen argumenterede for, at elevforeningen tog sig af en indsamling til nybyggeri, et foretagende, der, som vi har set, blev en succes, og som kom til at danne forbillede for flere andre senere hen.

Ved bestyrelsesvalget blev der valgt fire nye medlemmer, deriblandt en af skolens nærmeste naboer, C. M. Funch, Solvang. Han blev på et bestyrelsesmøde lige efter generalforsamlingen valgt til ny formand. Som sådan blev han den første af tre ejere af denne ejendom, der i lang tid også var formand for elevforeningen.

Carl Mathias Funch stammede fra Pilegård i Pedersker, født 29/1 1873 og elev på skolen 1894-95. To ældre søskende, og muligvis også den broder, der overtog gården, havde været elever i Østermarie, og en yngre søster blev senere også elev. Han blev gift med Brita Caroline Schiellerup fra København, og omkr. 1900 bosatte de sig på Solvang. I 1909 solgte de ejendommen til Johannes Jensen, som var landbrugs-kandidat og blev lærer på skolen (omtales i næste kapitel), og overtog derefter Baunegård et par kilometer længere mod syd. Den ejede de til 1936, og i mange år var det fast tradition, at skolens lærere og elever samledes dér til sankthansbål. To sønner og to døtre blev senere elever på skolen.

Bestyrelsen og dens øvrige gøremål

I det meste af Krebs Langes tid skete der ingen ændringer i bestyrelsen. De otte var stadig de samme, som havde været med fra begyndelsen, og den sidste var elevforeningens formand, N. J. Svendsen.

På den sidste generalforsamling i 1906 frabad to af medlemmerne sig imidlertid genvalg, det var Esper Due, Pedersker, og Hermann Blem, Rønne. I stedet for dem valgtes valgmenighedspræsten, Marius Jensen, Bethania, og elevforeningens nye formand, C. M. Funch, Solvang.

Udover det store projekt med opførelsen af Sønderomme var der ikke de store ting på bestyrelsens bord i denne periode. På generalforsamlingerne i 1901, 1902 og 1903 blev der således ikke foretaget andet end de rent formelle ting; på den sidste blev der

dog som omtalt i et andet afsnit nedsat et udvalg til at overveje mulighederne for at bygge. Året efter bestemte man sig for at afvente elevforeningens initiativer i denne henseende, og i 1905 skete der så alle de omtalte ting med byggeriet og dets finansiering.

Den 29. december samme år samledes bestyrelsen for at gøre byggeregnskabet op og for at forny forpagtningskontrakten med Krebs Lange. På grund af skolens udvidelse og en mindre gældsætning i forbindelse med denne blev afgiften sat op fra 400 til 450 kr. årligt.

Men allerede et halvt års tid senere meddelte Krebs Lange, at han ville fratræde sin stilling efter sommer-skolen 1906 for at virkeliggøre sin gamle bestemmelse om at blive præst.

Krebs Langes fratræden

Om sin tid paa Bornholms Højskole og sit opbrud derfra fortæller Krebs Lange i den tidligere refererede erindringsartikel:

“Det var en lykkelig Tid for os. Vort Hjem, vor Skole blev velsignet i højeste Grad... Vi vandt en god Vennekreds iblandt baade ældre og yngre - men trods al Lykken og Velsignelsen kunde jeg ikke glemme mit Kald til Præstegerningen, og jeg gav Gud det Løfte, at hvis han gav mig Kræfter til at følge dette Kald, vilde jeg bryde op og fortsætte den i sin Tid afbrudte Uddannelse. Og efter 5 Aars Forløb var vi saaledes stillet - ogsaa økonomisk - at vi kunde opgive vor Stilling ved Højskolen og rejse til København”.

I en alder af 37 år satte han sig så på skolebænk sammen med 14-15 årige drenge for at tage studentereksamen og siden komme på universitetet. Men allerede et års tid efter kom der bud fra Stevns Frimenighed med opfordring til at blive medhjælper for deres præst, Karl Rønne, der var svækket af sygdom. Han døde imidlertid snart efter, i november 1907, og derfor endte det med, at Krebs Lange den 4. december blev ordineret til at efterfølge ham. Denne stilling beholdt han med en kortvarig afbrydelse i ca. 30 år, frem til 1938. I fem år, 1912-17, var han samtidig forstander for Stevns Højskole⁷.

Ved afrejsen fra Bornholm havde de fire børn, hvoraf den yngste kun var få måneder gammel. De fik endnu fem, i alt én datter og otte sønner.

Efter hans afgang som præst slog de sig ned på Fyn, men ikke ret længe efter døde han den 30. marts 1939. Hans kone vendte derefter tilbage til Stevns, hvor hun levede sine sidste år. Hun døde den 17. april 1944⁸.

Andreas Hansens tid 1906-23

Det første møde med Bornholm

Efter Krebs Langes opsigelse af sin stilling måtte bestyrelsen igen til at se sig om efter en ny forstander. Efter annoncering i Højskolebladet indløb der syv ansøgninger, men bestyrelsen var ikke tilfreds med nogen af dem. De var dels alle ugifte og dels yngre og ukendte. Derefter rettede man, tilsyneladende gennem fælles bekendte, opfordring til otte andre om at indgive en ansøgning, men af disse afslog de syv. Stillet over for dette bestemte bestyrelsen sig til at rette direkte henvendelse til to højskolelærere, af hvem den ene var Andreas Hansen, Særslev Højskole.

I en artikel i "Jul på Bornholm" 1938 har Andr. Hansen selv fortalt om forløbet. Vi tager nogle uddrag derfra:

"En Sommerdag 1906 fik jeg Brev fra en Bornholmer. Jeg var da Højskolelærer paa Fyn og havde nogen Tid i Forvejen ganske privat faaet en Forespørgsel, om jeg ikke kunne tænke mig at overtage Stillingen som Forstander for Bornholms Højskole. Hvilket jeg havde besvaret med et ubetinget Nej.

Nu kom der en "officiel" Opfordring fra Formanden for A/S Bornholms Højskole. Brevet var undertegnet Markus Hansen, fhv. Gårdejer, Aakirkeby.

Efter Veksling af flere Breve og et Stævnmøde med afd. Folketingsmand Marcus Blem paa Odense Banegaard blev det til, at jeg - uden forbindende - skulde rejse derover og tale ved Højskolens Midsommermøde i Ekkodalen.

En taaget Morgen ankom jeg til Aakirkeby Station og blev modtaget af en godt middelhøj, tarveligt men sirligt klædt Mand med firkantet Fuldskæg og et par klare, milde Øjne. (Markus Hansen. SAM).

Vi talte meget sammen den Formiddag i hans hyggelige Hjem...

Efter Middag vandrede vi så den halve Mil ud til Højskolen i tyk, tæt Taage, saa vi intet kunde se. Skolen saa vi ikke før vi var der. Men det Billede jeg hin Dag havde dannet mig viste sig at være fuldstændig fejlagtigt! Ekkodalen fik jeg ikke at se, da Mødet paa grund af Taagen maatte holdes i Gymnastiksalen. Men jeg blev meget forbavset over at se, at Salen var

stuvende fuld, skønt det var en almindelig Lørdag Eftermiddag -

"Vi tror at drive, mens vi drives selv". Trods det, at jeg var fast besluttet paa aldrig at være Forstander, og bestemt paa at sige Nej til Opfordringen her, blev Resultatet efter mange og lange Forhandlinger, hvor jeg lærte en Del Bornholmere at kende - foreløbig da! - at jeg paa et Bestyrelsesmøde Mandag Formiddag i Lysthuset i Maskinfabriksdirektør Hermann Blems Have i Rønne sagde Ja til at blive Forstander for Bornholms Højskole!"

Med den beslutning taget vendte Andreas Hansen så for en tid tilbage til Særslev.

Efterårsmøde og forberedelser

Naturligt nok blev Andreas Hansen inviteret til at komme tilbage for at tale på skolens efterårsmøde i september, ligesom der jo også var en del praktiske ting at ordne. Under dette ophold skrev han et par breve hjem til sin kone, Inger, som er gengivet i hans mindebog "Arbejdsaar og Fyraften". Vi tager et par uddrag - først fra et dateret den 18. september 1906:

"Naa, vi kom over Efteraarsmødet - og godt over det... I Søndags havde vi godt Vejr, i al Fald da Tørrevejr. Og der var mødt en styrtende Bunke Mennesker! Ikke alene var Salen med alle til-stødende Gange og Huller stoppede, men rundt om i Haven gik og drev mange, som ikke kunde komme ind. Staldene og alle Nabogaarde var fyldt med Heste, saa en Del maatte køre til Almindingen med Køretøjerne.

Først talt saa Marius Jensen... Derpaa jeg. Jeg fik ikke nær sagt det, jeg skulde, men ellers talte jeg vist helt godt og med Fut, og Folk havde nok syntes om det. Der var mange, der kom og takkede mig...

I Går øsende, pøsende Regnvejr. Vi spejdede og troede, der ingen ville komme, og Fru Lange havde jo Ekstratog (Krebs Lange var åbenbart ikke selv hjemme. SAM). Og da Mødet begyndte kl. 1.30 var Salen knap fuld. Men i løbet af en halv Times Tid fyldtes den alligevel til Trængsel, og saa fuld var den altsaa stoppet Resten af Dagen...

Jeg fik 5 Elever, saa er der altsaa ialt indmeldt 10. Det er helt godt her paa denne Tid af Aaret, og der menes almindeligt, at vi ikke faar under 25 - men lad os ikke gøre os for store Forhaabninger for ikke at skuffes...

Jeg har faaet nogle Foredragsopfordringer - Nexø, Allinge, Rønne, Vestermarie, Østerlars etc. Det er jo meget godt. I det hele taget befinder jeg mig saare vel herovre".

Dagen efter, den 19. september, skriver ham igen om nogle praktiske ting, og samme aften er han til gilde hos Kofoed på Frostegård et par km fra højskolen. Hjemkommet fra det fortsætter han brevet med en beskrivelse af det og skriver så videre:

"Julius Svendsens, Munkegaard, og Hans Anker, Strangegaard, og hans Kone, vældig kvikke Mennesker. De og Jespersen og jeg havde det forresten meget morsomt.

Jo, Menneskene herovre tiltaler mig unægtelig meget. Men Højskolen er inte morsom ved Vintertide. Den er skidt lavet helt igennem, skidt indrettet og skidt bygget, noget Ragelse og Makværk baade paa den ene og den anden Maade. Den er kedelig. Og Vejen herved og rundt om Skolen er et græsseligt Søle i Regnvej. I Mandags blev det kørt op, da det regnede saa stærkt, og der kørte saa mange Vogne. Og sikken et Føre! Ler og saa intet Afløb. Du kan tro, det giver Ælte af Rang. Vi kommer til at koste meget paa den Vej, hvis den skal blive menneskelig at befare".

Der var altsaa nok at tage fat på, både skolemæssigt og i de mere praktiske, ydre forhold. Men trods den ret hårde dom over bygningen og de ydre omgivelser skulle han komme til at få sit virke på stedet i lang tid - 17 år i alt.

Smedesønnen

Men hvem var så denne Andreas Hansen, hvordan var hans baggrund, og hvad stod han for?

Han blev født i Langskov sogn ca. 15 km nord for Vejle den 10. november 1874 og var således knap 32 år ved sin tiltræden på Bornholms Højskole. Om hans livshistorie i øvrigt vil vi også lade ham selv fortælle, idet der i den førnævnte mindebog er en kortfattet selvbiografisk artikel¹. Den tager vi nogle fyldige uddrag af:

"Min fædrene Slægt bestaar - i hvert Fald de sidste tre Slægtled - udelukkende af Smede, jyske Landsbysmede. Mangfoldige af mine Barndoms minder knytter sig derfor til Smedien og dens Verden.

Min Mors Slægt er mere vidtspændende og med et vist Skær af Romantik. Særlig mærkes et Indslag af Kunstnererne og Kunstnersind, der oftest ligger uforløst, men undertiden slaar igennem paa forskellig Maade.

Indtil mit trettende Aar var Far Smed, dels for Egnens Bønder, dels for Herregaarden Hvolgaard (i nærheden af Langskov omk. 15 km nord for Vejle. SAM.). Denne Gaard var jo en Verden for sig - en stor og omfattende Verden med "oppe" og "nede". Og jeg fik stærke og uudslettelige Indtryk af denne "Verden". Men ogsaa Smedien derhjemme gav mange og stærke Indtryk...

Mit Hjem var nærmest fattigt. Der var megen Sygdom - foruden andre Aarsager. Og i Smaakaarshjem hørte det sig til, at Drengene skulde ud at tjene, naar de var 10 Aar. Skolegang var indrettet derefter. Det kom jeg ogsaa, skønt jeg var meget lille og spinkel af min Alder og svagelig af Helbred. I syv Aar tjente jeg som Hyrdedreng - det sidste dog nærmest som Andenkarl...

Da jeg fyldte 13 Aar skete en stor Forandring: paa Grund af en uhelbredelig Sygdom paa højre Haand maatte Far nedlægge sit Haandværk - og vi blev meget fattige. Vi flyttede til den lille Landsby Hesselballe i Uldum Sogn. Og takket være min Moders Dygtighed og uovervindelige Energi klarede vi os igen uden nogensinde at sulte.

Men her kom jeg ud for en oplevelse, som i Forbindelse med en senere Oplevelse fik afgørende Betydning for hele min Livsindstilling og Livsgerning.

Vi kom (lige gyldigt hvordan) ind i et lille pietistisk Samfund, der vel sluttede sig til Indre Mission, men var nok saa stærkt paavirket af "de stærke Jyder", der havde deres hjemsted i et Par Nabosogne Øst for.

De opererede ud fra en enkel og letfattelig Dogmatik, nemlig "Skellet"! Paa den ene Side Verdens Rige og Verdens Børn, de vantro, de ugudelige, Djævelens Børn, paa Vej til Helvede, paa den anden Side Guds Børn, de hellige, de Helliges Samfund, paa Vej til Himmerig, den evige Salighed.

Alt hvad der hørte Verden til var Synd, Djævelens værk, og skulde forsages. Og det var ikke blot Dans og Kortspil o.lign., men det var ogsaa alt almenmenneskelig Kultur. Jeg havde f. Eks. tidligere læst nogle flere af H. C. Andersens Eventyr end dem, der stod i Læsebogen, og - endnu forfærdeligere! - To af Ingemanns Romaner! For det var jo Løgn altsammen, Løgn og Djævelens Værk! Og endnu værre end romaner var Skuespil! og Theater!!!

Jeg saa i disse Kredse megen oprigtig Guds frygt og ærlig Fromhed, men - ogsaa Nederlag i Kampen mod Ego, f. Eks. Magtsyge og Pengeglæde...

- Da jeg var 17 Aar fik min ældre Broder, som da boede i Grenaa, mig overtalt til at blive Elev paa Voldby Højskole, en lille beskedne Skole lidt udenfor Grenaa.

Det vakte Forfærdelse derhjemme i Samfundet! For ogsaa Højskolen var jo Djævelens Værk. Der blev

talt baade om Digtning og andre verdslige og ugudelige Ting... jeg maatte endelig passe paa og ikke give mig af med Litteratur eller andre Ugudeligheder! - Jeg var ogsaa selv ængstelig!

Vi havde en ung, begavet og begejstret Lærer, som havde Fagene Nordens Historie og Litteraturhistorie. Han var tillige en udmærket Oplæser. Han havde altsaa de "farlige" Fag! Og jeg strittede imod for ikke at blive ført paa vilde Veje.

Men det gik naturligvis galt: Jeg blev kastet ind i en voldsom Gæring, en pinefuld Kamp, som først langsomt blev kæmpet igennem til saa vidt Klarhed, at jeg nogenlunde fik Grund under Foden.

Det var, som om der gennem Historien og - vel især - Digtningen blev slaaet Porte op til en helt ny Verden, en Verden af uendelig Dybde og uendelig Rigdom, hvor Lysets og Mørkets Magter kæmpede om Magten under utallige Former, men hvor Guds Herlighed lyste gennem det altsammen som den egentlige Virkelighed.

Og jeg maatte vende mig mod "Samfundet" derhjemme, bl.a. fordi de vovede at stemple som Djævelens Værk Ting, som de aldeles ikke kendte det mindste til, og brugte de voldsomste Fordømmelsens Ord om det, der var udstraaling af Guds Herlighed!

Hvor uklart og kaotisk alt dette end var - og pinefuldt tillige - saa var jeg dog klar over, at jeg maatte igennem alt dette, og dybere ind i den nye Verden, hvortil Portene var slaaet op, og hvor uendelige Værdier vinkede!"

Andreas og Inger Hansen med deres to piger sammen med nogle af eleverne på deres første sommerhold 1907, fotograferet på det sædvanlige sted i Ekkodalen. Den ældre herre til højre må være den norske præst O. P. Monrad, der i en del år opholdt sig nogle uger på højskolen i sommertiden. Den ældre kvinde i midten bagved kender vi ikke, men da hun også optræder på flere andre elevbilleder og i et privat fotoalbum, kan det tænkes, at hun var en slægtning, der hjalp Andreas Hansens privat de første år. Udsnit af elevbilleder fra 1907.

Andreas Hansen fortæller videre i artiklen, at den omtalte unge lærer, Rasmus Nielsen, sommeren efter blev forstander for Særslev Højskole på Fyn. Og vinteren efter tog han så dertil som elev. Lysten til at lære endnu mere var nu for alvor vågnet, og den følgende vinter lykkedes det ham at blive elev på Askov Højskole. Det nævner han som en stor oplevelse. Han havde tænkt sig at tage dertil vinteren efter igen som 2. års elev - den klassiske vej for mange lærere i de frie skoler, men det blev ikke til noget på grund af militærtjeneste. Han ville have de normale otte måneder klaret i den mellemliggende sommer, men blev så taget til at gå på korporalskole, og det betød ti måneders ekstra tjenestetid.

Efter dette afbræk bestemte han sig for at tage studentereksamen, men han havde ikke en rød øre. Det lykkedes ham dog med hjælp fra Rasmus Nielsen og andre at sikre sig midler til udkommet i tre år. Således udrustet tog han til København i efteråret 1896 for at læse på Døckers kursus. De berammede tre år blev dog til fire på grund af sygdom, som egentlig skyldtes underernæring.

Efter vel overstået studentereksamen i sommeren 1900 blev han i København for at fortsætte studierne. Året efter tog han filosofikum og fortsatte derefter med studier i - så vidt man forstår - især skønlitteratur og filosofi. Men han fulgte også adskillige andre forelæsninger efter eget valg og deltog ivrigt i et klubliv for studenter og kunstnere, som han selv havde fået i gang. Man forstår, at han oplevede denne tid som meget righoldig og givende. På den tid var det også, at det klaredes for ham, at han ville være højskolelærer. Ikke forstander, men lærer.

Efter knap to års studier fik han så i foråret 1902 brev fra sin gamle forstander og ven Rasmus Nielsen i Særslev med indtrængende opfordring til at komme til Særslev som lærer fra 1. maj. På samme tid dukkede et andet meget fristende tilbud op i København, så valget blev svært, men resultatet blev, at han valgte højskolen.

Om tiden på Særslev Højskole skriver han i samme artikel:

"Det blev fire lykkelige År i Særslev! Det var netop den Arbejdsform, som var den naturlige for mig: fri og uden Tvang, det bedst tænkelige Samarbejde og ubegrænset Arbejdsmark!

1904 stiftede jeg eget Hjem, idet jeg holdt Bryllup med Inger Nielsen, en Lærerdatter fra et nabosogn, og vi fik et meget beskedent, men dejligt Hjem.

Dermed havde jeg altså naaet, hvad jeg ønskede i ydre og arbejdsmæssig Henseende. Nu var det bare om at arbejde".

Men to år efter var det så, at der kom henvendelse fra Bornholm, og det endte som omtalt med, at han sagde ja til at blive det, han ikke ville være.

Med Andreas Hansen fik skolen en leder, der kan betegnes som et litteratur- og teatermenneske, en poetisk skønånd med meget bred åndelig horisont. Skønt af jævn herkomst dog ikke så lidt af en romantiker. Han er blevet kaldt en sprogets mester i tale og skrift. Det sidste er der mange eksempler på i artikler og digte i årsskrifter og andre steder; det første kan man endnu høre om fra folk, der har hørt ham. Især er der mange vidnesbyrd om hans uovertrufne oplæsning af skuespil.

Andreas Hansens første år

Andreas Hansen tiltrådte officielt den 1. oktober 1906, og trods megen modgang og omskiftelighed undervejs må det vist siges, at med det indledtes en lang, stabil periode i skolens historie. På grund af det ret lange tidsrum vil skildringen her blive inddelt i tre perioder - uden at der dog bliver tale om skarpe afgrænsninger mellem dem.

Den 3. november kom så det første elevhold, som blev på i alt 25. De gennemførte alle hele opholdet på 5 måneder.

Samtidig var der imidlertid begyndt en helt regulær landbrugsskoleundervisning i Åkirkeby². Det var Bornholms landøkonomiske Forening, som stod for denne undervisning, som fandt sted i lejede lokaler på Teknisk Skole, altså i form af dagskole. Knap 50 unge landmænd deltog i den.

Denne virksomhed vakte bekymring i kredsen omkring højskolen, idet man frygtede, at der derved ville blive færre elever til denne. I denne særlige situation ønskede elevforeningen "at støtte Skolen efter yderste Evne", og det blev derfor bestemt at yde tilskud til flere elever, end det ellers var besluttet. Det nævnes dog, at forstanderskiftet også var medvirkende til denne beslutning.

Landbrugsskolen i Åkirkeby blev dog en enlig svale. Den landbrugskandidat, som stod for den, blev forstander på Næsgård Agerbrugsskole på Falster, og den blev ikke genoptaget siden.

Men den var utvivlsomt medvirkende til, at man tre år senere besluttede sig for at indføre landbrugsfag som en del af undervisningen på højskolen.

Om de første år skriver Andreas Hansen i et tilbageblik i forbindelse med sin fratræden 17 år senere følgende³:

"Unge og uerfarne var vi, da vi med vore to Smaapiger kom hertil. Bevare os vel, alle de Dumheder vi dog begik de første Aar...

Men lykkelige var vi! Vi var jo unge - og to om det - og havde straks gode Medhjælpere, især Jespersen - Saa kom nogle Aar, hvor det kneb. Der var mange Vanskeligheder, som vi ikke havde Modenhed nok til

at klare. Men Forholdene blev bedre og mere stabile, da Johs. Jensen kom, og lidt senere Senstius. Da kom der en Aarrække, som staar i særlig Glans: vort stærke Arbejdsfællesskab, det inderlige Venskab, som efterhaanden voksede sig frem, vore vidunderlige Lørdagsaftener om Vinteren - og i det hele taget Samlivet. Og om Sommeren kom gamle Pastor Monrad strygende og fyldte op med Alvor og Latter og Musik og Vid og Dybsindighed. Ak, herlige Tider".

Fra denne tid er det ret sparsomt, hvad der er af efterretninger om skolens virksomhed, og vi ved derfor intet om, hvilke problemer det er, han nævner. Måske er der også lidt koketteri med i spillet.

Ret kort tid efter deres tiltræden, blev "Hytten" i øvrigt købt som en del af skolen og indgik i forpagtningssaftalen. Dette køb skal omtales nærmere senere, men da den kom til at spille en væsentlig rolle for familiens privatliv, er det nævnt her.

De få og spredte kilder, der er fra den første tid, egner sig i øvrigt bedst til en fortløbende "dagbog" over store og små begivenheder omkring skolen, men da der forekommer en del navne på lærere og andre personer undervejs, vil vi først - i det omfang, vi kender det - se på, hvem der i denne tid havde deres virke på stedet.

Lærere og andre ansatte 1906-13

Karl Jespersen lovede som omtalt i sidste kapitel at blive på skolen et års tid under den nye forstander, og det kom til at passe godt med, at han i august 1907 blev hjælpepræst for valgmenigheden. Han optræder da også på nogle elevbilleder fra dette første år, og for ham og Andreas Hansen blev det indledningen til et mangeårigt samarbejde og livslangt venskab.

H. F. Hansen, som var cand. theol., blev afløser for Jespersen og omtales i forbindelse med efterårsmødet 1907, men kort efter nytår 1908 meddeles det i en notits i Højskolebladet⁴, at han på grund af sygdom havde måttet opgive stillingen.

N. Knudsen Elkjær, som var tidligere friskolelærer, blev ansat i hans sted. Han kom til at bo i "Hytten", hvor han af egen lomme bekostede nogle forandringer, som han så senere fik godtgjort. Men allerede året efter nævnes han som forhenværende lærer.

J. P. Chr. Jensen blev afløser for ham. Det fremgår, at han underviste i Nordens mytologi og historie samt dansk og regning. Og så har han læst op "om Norges Land... om Agerbrug og Sæter og Jenters Mælkespand" - utvivlsomt fortællinger af Bjørnson eller Jonas Lie. Han sluttede som lærer efter sommerskolen 1909, hvorefter det lykkedes ham at blive optaget

på kursus på Statens Lærerhøjskole. Her gik han de to følgende skoleår.

Johanne Christensen⁵ nævnes også fra sommeren 1909; hun var håndarbejds- og gymnastiklærerinde. Hun var barnebarn af den mangeårige præst i Rønne, F. V. Christensen. Hen-

des fader var August Christensen, som i mange år var præst i Øster Tørslev ved Randers, og moderen, Laura, f. Larsen, stammede fra Strangegård i Klemensker, søster til Hans Anker (Larsen), så hun havde nære familiemæssige forbindelser til Bornholm. Hun blev født 22/10 1885 og var altså 23 år sommeren 1909, nærmest jævnaldrende med eleverne. Hun beskrives som en

Johanne Kristensen, sommerlærerinde 1909-11. Udsnit af elevbillede 1911.

meget aktiv kvinde, og især gymnastikken havde hendes store interesse. Dertil var hun meget livsglad og munter, og det fremgår tydeligt, at hun har været særdeles afholdt. Lærerinder af hendes slags var der jo, som strukturen var, kun brug for om sommeren. Om vinteren 1909-10 drog hun sammen med sin kusine, Kathrine Anker fra Strangegård, til Rom, hvor hun var en slags førstedame på et pensionat, som ejedes af en dansk dame. Derfra vendte hun tilbage til højskolen den følgende sommer og kom også igen sommeren 1911. Også 1912 var hun formodentlig lærerinde, for den sommer repræsenterede hun sammen med fire andre unge piger og fire unge mænd Bornholm ved olympiaden i Stockholm. Hun blev senere gift med en lærer og bosat i Nørreby på Nordfyn, samme sted, som Andreas Hansens kone, Inger, stammede fra, så der var nok en vis forbindelse.

Knud Skaarup, som var endnu en ung cand. theol., blev afløser for ovennævnte J. P. Chr. Jensen. Han blev ansat til vinterskolen 1909-10 og var også lærer sommeren 1910. Han blev senere i mange år præst i Sønderjylland. Fra sommeren 1910 optræder han på et billede fra en udflugt til Randkløveskåret. På billedet er også Johanne Christensen, samt 14 højskolepiger.

O. P. Monrad er en person, som i denne sammenhæng også må nævnes. Han var norsk præst, men bosat i København - muligvis flyttet dertil efter sin pensionering. Gennem syv år kom han hvert år nogle uger midt på sommeren og medvirkede på som-

merskolen og ved offentlige møder, især naturligvis som foredragsholder, men også inden for sang og musik. Han spillede selv cello, og medvirkede ved flere offentlige koncerter. Alting tyder på, at han var meget vellidt og blev betragtet som en betydelig åndspersonlighed.

Af praktisk personale kender vi fra denne tid også navne på nogle. Således **Ingeborg Bøgeskov** som i nogle år var ansat som kokkepige. Hun var en af de ældste af Johan Bøgeskovs børn fra Gadebygård, Østermarie. I 1909 havde hun som medhjælper **Hansine Vibe** fra Åkirkeby. De nævnes i en intern morskabsavis ved navn "Ekko" fra sommeren 1909. Heri hedder det i en vise:

"Fodermester Bøgeskov
ved Komfuret mased
have skal hun nu det Lov
dejlig Mad hun brased.
Vibe altid var parat
til med Mader i en Fart
at fylde vore sultne Maver".

Hansine Vibe blev året efter elev på sommerholdet. To elever fra samme sommer, **Anine Hermansen** og **Karoline Dam**, blev senere køkkenpiger.

I "Ekko" nævnes også "godsinspektøren" - dvs. have- og altmuligmanden, som da hed **Hans Kristian Kristiansen**. Han er formentlig identisk med en elev af samme navn vinteren efter. Han havde planer om at læse videre til landbrugskandidat og tog derfor året efter på landbrugsskole i Københavns-området. Hans afløser blev den ganske unge nevø af Andreas Hansen, **Arne Sikker Hansen**, som senere blev avlsbruger i Strøby.

Andreas Hansen nævnte ovenfor to personer, som især knyttede sig til nogle år med "herlige tider".

Johannes Jensen⁶, Solvang, var den første af disse. Han var landbrugskandidat og blev fra 1909 knyttet til skolen. Det hænger sammen med, at man fra dette år indførte landbrugsfag på vinterskolen. Johannes Jensen er en af de meget få bornholmske fødte lærere, som har virket på højskolen i længere tid. Han stammede fra Kratlund i Pedersker, født 12/10 1880 og var ud af en rigtig "højskolefamilie". Faderen, den navnkundige Anthon Jensen, Kratlund, havde været elev hos Julius Bohn på Pæregård i Østerlars i 1868, og flere af hans søskende havde også senere været elever, dels i Østermarie og dels andetsteds. Johannes Jensen selv var elev på den nye højskole i to vintre, 1895-96 og 1896-97 og hans eneste søster var også elev. Og hele otte fætre og kusiner fra nabogården, Ågård, blev i årenes løb elever.

Johannes Jensen blev senere elev på Tune Landbrugsskole i 9 måneder, kom på Landbohøjskolen og

Johannes Jensen, landbrugslærer 1909-16, og hans kone Ellen, født la Cour. Udsnit af elevbillede 1914-15.

blev landbrugskandidat 1902. Derefter var han en tid på Tranekær på Langeland, aftjente sin værnepligt, blev i to vintre lærer på sin tidligere skole i Tune, derefter lærerkursus på Askov, på Tystofte forsøgsstation, og så et par år lærer på Næsgård Agerbrugsskole, hvor han blev forlovet med forstanderens datter, Ellen la Cour. Derfra vendte han igen tilbage til Tune, men her pådrog han sig en alvorlig sygdom, der gik hårdt ud over hans stemme og medførte et fire måneder langt sanatorieophold. Det var derefter tvivlsomt, om det igen ville være muligt for ham at virke som lærer, og derfor købte han tidligt på året 1909 ejendommen "Solvang" lige i nærheden af højskolen og holdt samme forår bryllup med sin forlovede. I løbet af nogle måneder kom hans stemme sig imidlertid så vidt, at han mente at kunne begynde at undervise igen, og allerede fra maj samme år blev han knyttet til højskolen som fast lærer. Og dermed var forudsætningen for den nævnte landbrugsundervisning i orden.

Kai Helmer Senstius var den anden, Andreas Hansen nævnte, og også han hører til de få, som kom til at virke i en længere årrække på skolen. Han var musiker og komponist, og havde i sommeren 1910 opholdt sig i nogen tid i Åkirkeby. Her havde han - formodentlig gennem bekendtskab med O. P. Monrad - fået forbindelse med højskolen og medvirkede med sin musik ved skoleafslutningen. Fra sommeren 1911 nævnes han igen som medvirkende ved en kon-

Kai Senstius, lærer 1912-21, ikke mindst i musik. Udsnit af fotografi i privat fotoalbum, taget på engen i Ekkodalen.

cert på skolen den 11. juli, og efter nytår 1912 optræder han i protokollen som elev på skolen i tre måneder. Hvornår han blev ansat som lærer, fremgår ikke klart, men det er antagelig sket engang samme år.

Kai Senstius blev født 15. dec. 1889 i Hellerup, hvor hans fader var lærer. Han angives i elevprotokollen at have præliminæreksamen og være eksamineret organist. Vistnok året efter sin ansættelse blev han gift med sin forlovede, Karen Hansen, og de blev bosat i lærerlejligheden i Sønderomme.

Stort og småt fra tiden 1906-13

I slutningen af marts 1907 meddeles det i Højskolebladet⁷, at en række højskoler, deriblandt Bornholms, havde forhøjet priserne på højskoleophold fra 160 til 175 kr. for vinterskolen og fra 90 til 96 kr. for sommerskolen. Stigningen begrundes med voksende udgifter på alle områder.

I oktober samme år bringes der i samme blad en kort notits⁸ om efterårsmødet, som blev holdt søndag den 20. og mandag den 21. oktober. Vejret havde været strålende og mødet godt besøgt - som sædvanligt - 700 om søndagen og 600 om mandagen. Der blev talt af valgmenighedspræst Marius Jensen, højskoleforst. Witt-Hansen, Levring, skolens nye lærer H. F. Hansen samt Andreas Hansen.

I august året efter - 1908 - bringes også i Højskolebladet⁹ en noget længere omtale af højskolens mødevirksomhed, især det traditionsrige sommermøde i Ekkodalen. Vi tager nogle fyldige uddrag derfra:

"Søndag d. 2. August afsluttede Bornholms Højskole sit Sommerkursus, der har været besøgt af 27 elever.

Samme Dag var der Elevmøde. Tilstede var mellem 5 og 600 Mennesker. Forstander Andr. Hansen holdt Foredrag om Komponisten Joseph Haydn. Efter Foredraget var der musikalsk Underholdning, idet Fru Jensen, Valgmenighedspræst Marius Jensens Hustru, og et Par unge Mennesker gav nogle prøver paa Violin, Violoncel og Klaver af Haydns, Beethovens og Weises Musik...

Af Højskolens Møder skal foruden ovennævnte Elevmøde nævnes det store Midsommermøde, der var besøgt af 7 à 800 Mennesker. Der blev holdt Foredrag af Pastor O. P. Monrad fra Norge, der talte godt og kraftigt om H. Wergeland, af Pastor Krebs Lange fra Stevns Frimenighed og af Pastor Nørgaard. Pastor Nørgaards Foredrag blev holdt i Højskolens store og hyggelige Gymnastik- og Foredragssal, hvorimod O. P. Monrads og Krebs Langes blev afholdte paa Højskolens pragtfulde Festplads i Ekkodalen. Denne Festplads, der ligger ca. 5 Minutters Gang fra Højskolen, er sikkert den smukkeste og mærkeligste Festplads, som nogen dansk Højskole har. Pladsen er paa

Ekkodalens sydlige Skraaning, og den er overskygget af høje Bøgetræer. Ind under de lysegrønne Træers Kroner har man en vidunderlig smuk Baggrund: en høj, stejl Klippemur, hvorpaa Solens Straaler danner et mageløst Farvespil, der stadig veksler, stadig forandres, og naar Sangen toner, kaster Ekkoet Tonerne tilbage.

Ikke langt fra denne Plads ligger den såkaldte "Maaneskinsklippe". I dejlige, stille Sommeraftener plejer Lærere og Elever at vandre ad Højskolestien, op gennem Fuglesangsrenden til denne Klippe og synge Aftensang deroppe. Udsigten fra Klippens brede, knudrede Top er skøn. Man ser langt mod syd over grønne, frodige Marker. Og lige under sine Fødder ser man Toppene af Bøgetræernes Kroner, som næsten hvælver sig over den blanke Bæk, der snor sig gennem Ekkodalen. Sangen deroppe fra kan høres langt bort".

Ja, selv om skildringen bærer præg af en tidlige tids "blomstersprog", så har det utvivlsomt været ganske stemningsfuldt, og det ses også, at det er før den lille å i dalen blev rettet ud efter en snor.

I samme omtale nævnes, at der har været adskillige andre møder, men at to mere skulle nævnes, nem-

lig kvindesamfundets årsmøde og Sønderjysk Forenings årsmøde, hvor landstingsmand Kloppenborg Skrumsager havde holdt et interessant foredrag om forholdene i Sønderjylland.

Det sidstnævnte synes der i øvrigt at have været fast tradition for at holde på højskolen, men herom mere nedenfor.

Elevavisen "EKKO"

Pigeholdet i sommeren 1909 udgav som ovenfor nævnt en intern morskabsavis kaldet "Ekko". Den er nedskrevet i et stilehefte og er formodentlig den ældste af den slags, der er bevaret. Samme hold oprettede også en vandrebog kaldet "Baandet", hvis første bog, som dækker de første knap to år efter opholdet, er bevaret. De to ting supplerer hinanden ganske godt.

De interne morskabsaviser har der været lavet mange af i tidens løb - formentlig på langt de fleste hold. Tilbage i denne tid blev de kun lavet i ét eksemplar, nedskrevet som i dette tilfælde i et stilehæfte eller på lølblade, som blev hæftet sammen. Den

Elevholdet sommeren 1909 i Ekkodalen. Fra dette pigehold er bevaret den i teksten omtalte elevavis "Ekko" og første bog af en vandrebog kaldet "Baandet", så dem kender vi ret godt. Ingen af dem er dog nærmere identificeret. I midten af billedet sidder forstanderfamilien, nu med 4 piger. De fik deres første dreng i julen samme år. Bag ved dem står Johannes Jensen og hans kone. Lidt længere til højre O. P. Monrad, og lige bag ham Johanne Kristensen. De tre mænd til venstre for Andreas Hansen ved vi ikke hvem er. Til højre for Inger Hansen sidder den før omtalte ældre kvinde med en af pigerne på skødet. Kvinden, der står som nr. 4 fra højre i anden række, optræder på flere senere elevbilleder, så hun er muligvis "fodermester" Ingeborg Bøgeskov.

egentlige "udgivelse" bestod så i, at de fik forstanderen eller en lærer til at læse den op på en bestemt aften. Det siger sig selv, at der derfor var grænser for, hvor skrappe de kunne tillade sig at være i det, der blev skrevet. "I Bladet alt vi sætter / og ingen "Stile" retter / men tar hver Spøg som vi den faar / naar ej den over Grænsen gaar", som det hedder i denne.

Det egentlige formål var jo at lave lidt sjov med hinanden. Man drillede hinanden og hængte hinanden lidt ud, når anledning gaves. Derfor er indholdet næsten helt bestemt af de interne, øjeblikkelige situationer under opholdet, og derfor er det i reglen temmelig begrænset, hvad de kan fortælle en udenforstående eftertid. Men i dette tilfælde er der dog et og andet at hente - man kommer lidt tættere på eleverne og skolens mere daglige liv, ikke mindst når det som her kan suppleres med ting fra vandrebogen.

Der optræder således navne på nogle værelser. Det nævnes, at bladet blev stiftet på et møde i "Aldersro" en mandag aften sidst i maj, og i vandrebogen skildres lidt af stemningen ved redigeringen: "...og "Ekko" med alle de mange Viser og Redaktionskontor paa "Aldersro", det morede os nu ogsaa. Kan I huske, ...hvor Værelset saa ud om Fredagen, Gulvet flød med Papirstumper".

Af andre værelser nævnes "Valhal" og "Morgengry", som også kendes fra andre kilder. Desuden "Fremtid" og "Lærkereden". "Sydpolen og "Nordpolen" er formentlig også navne på værelser.

At skolebygningen i mange henseender var et "skrabet" byggeri, fremgår også. Skillevæggene mellem værelserne ser således ud til kun at have bestået af et enkelt lag brædder. Et enkelt sted kunne der i hvert fald trækkes en snor gennem et knasthul eller en sprække, når én fandt på at lave løjer med sengetøjet. Og så må man i øvrigt konstatere, at de ofte omtalte løjer med at fjerne bundbrædderne i sengene også fandt sted om sommeren.

En ting, der et par steder fremgår af avisen, men i endnu højere grad af vandrebogen, er den meget uformelle omgangsform, der har hersket på skolen. Det kommer til udtryk ved, at Andreas Hansen adskillige steder kaldes "Fatter" og Inger Hansen tilsvarende for "Mutter". I et brev i vandrebogen underskriver han sig selv og sin kone med de samme betegnelser, så der er derfor ingen tvivl om, at han selv har lagt op til det.

Andetsteds fremgår det, at det ellers kunne være svært nok. I en artikel, "En "Førders" Betragtninger", i mindebogen¹⁰ skriver han, at han som jyd var vant til at sige du til næsten alle. Men på Bornholms Højskole var det anderledes. Her blev han straks tiltalt med "Hr. Forstanderen", eller i hvert fald "Hr. Hånsen". Og han føjer lidt senere til: "Jeg havde, paa fynsk og jysk Manér, ment, at jeg selvfølgelig skulde

være Dus med Eleverne, som jeg var vant til. Men de sagde De til mig - eller tiest "Hr. Forstander". Det kunde jeg ikke finde naturligt. Saa ville jeg ogsaa sige De til dem. Men de bedyrede mig, at jeg selvfølgelig skulde sige Du, og de sige De. For saadan var det jo overalt, at Husbond og Madmor sagde Du til Tjenestefolk og Daglejere og fik De igen".

At det lykkedes for Andreas Hansen at forandre dette mønster, fremgår ganske klart, i hvert fald for hans eget vedkommende. I en skildring fra vinterholdet 1920¹¹ fremgår det, at man også da har brugt betegnelsen "Fatter". Men det fremgår også, at noget tilsvarende ikke gjaldt alle og enhver. Eleverne tiltalte således pastor Monrad med De. Andreas Hansen har givetvis ikke villet tvinge noget igennem, som faldt andre unaturligt, og et par enkelte i vandrebogen holder sig da også stadig til det mere højtidelige.

Sommerholdet 1909 udmærker sig i øvrigt ved, at det havde én eller sandsynligvis flere gode sangskrivertalenter. Store dele af "Ekko" er netop udformet som sange, den længste endda med hele 23 vers. Vi skal se nærmere på nogle enkelte af dem.

Sønderjysk møde

Engang i juni måned var der besøg af en flok sønderjyder (som jo endnu var under tysk herredømme). Det skete givetvis i forbindelse med det førnævnte Sønderjysk Forenings årsmøde, hvor der også var offentligt møde i Ekkodalen. Besøget er skildret i form af en sang, som går på melodien til "Grøn er vårens hæk". Den giver et stemningsfuldt billede af mødet, og derfor gengiver vi den i sin helhed:

1.

Søndagen er gaaet,
vi har alle faaet
noget, der for os er værd at gemme.
Alle have vi
travlt som brune Bi
med at pynte Salene herhjemme.

2.

Sønderjyder kom,
her de sværmed om
trindt og tæt i Stuer og paa Gange.
Hist i Salen op
kom den hele Trop
for at spise og at synge Sange.

3.

Dejlig Mad de fik,
og de næppe gik
sultne hist fra Bord, og Salen
denne pyntet var
som en Løvsal rar
kun der mangled' endnu Nattergalen.

4.
Flere Taler lød,
mens man spiste Kød,
flere dog, da Grøden kom paa Bordet.
Grøden løse kan
Tungen paa hver Mand,
som ej før har ganske let til Ordet.

5.
Færdige vi blev,
skønt det rigtig kneb
med at komme tidligt nok til Dalen.
Trængselen var slem,
men vi kom dog frem
og fik med Begyndelsen af Talen.

6.
Skoven den var fri
for alt Støveri,
thi vi fik om Morgenens lidt Væde.
Nu er det forbi,
alle ville vi
mindes denne skønne Dag med Glæde.

Underskrevet K.J. - som formodentlig var Karen Jensen fra ejendommen "Aaen", senere "Åvang", Østerlars. Hun måtte for øvrigt kort efter tage hjem, fordi hendes fader døde.

Udflugter

Det ser ud til, at alle pigerne på det hold har været i besiddelse af en cykel, eller i hvert fald haft rådighed over en, for hen mod slutningen af opholdet har de været på to udflugter på cykel, som begge er skildret i form af en sang. Den første foregik en søndag og gik til Øst- og Sydbornholm, og de havde hele dagen det prægtigste vejr. De kørte fra skolen tidligt om morgenen og nåede kl. 9 det første mål, Bodilsker. Her mødtes de med en mand som viste dem rundt i Slamre og Paradisbakkerne, hvor de så Gamleborg, Rokkestenen og Klint. Klokken blev to, inden de nåede Neksø, hvor de i rigeligt mål blev trakteret med "frikadunzer", kartofler og salat. Derefter kaffe og så af sted til fyret ved Dueodde, hvor de var oppe og nyde udsigten. Så travede de ud til stranden, hvor nogle gik i vandet. Bagefter spiste og drak de igen, og så gik turen på cyklerne til det nærved liggende Tjørneby, hvorfra en af dem stammede. Her fik de chokolade, og efter at have takket med en sang gik turen atter hjemad. Og de nåede også hjem inden forstanderen kom på sin aftenrunde, godt trætte, "men pyt - snak ej derom".

En anden gang var de på aftentur til Strangegård i Klemensker, skønt der ikke var nogen elev derfra den sommer. Men ejeren, Hans Anker, var som omtalt medlem af bestyrelsen, og hans to ældste døtre havde de to foregående somre været elever. Senere fulgte

endnu tre døtre og to sønner efter, så interessen for højskolen var stor på dette sted. Pigerne tog af sted en mandag eftermiddag hen under aften og kørte to og to ved siden af hinanden. Men ret snart gik det galt. To af dem stødte sammen, hvorved den ene røg i grøften og fik revet hul i sin kjole, mens den anden fik cyklen beskadiget så meget, at den ikke kunne køre, og hun derfor måtte gå tilbage til skolen med den. De andre nåede dog snart velbeholdne til Strangegård, hvor de tumlede sig i haven og var oppe i udsigtstårnet for "at se paa Bondens Korn". Herfra så de så hende, der havde fået sin cykle beskadiget - hun havde begivet sig af sted efter dem til fods. Og så legede de "Tomandhøj" og havde det sikkert ganske fornøjeligt.

Den sidste udgave af "Ekko" ser ud til at være "udkommet" den 31. juli, dvs. en af de allersidste dage, og den slutter med et par afskedsvers, som vi også tager i deres helhed:

1.
Nu lakker det mod den sidste Dag
fra Skolen alle skal drage
i Livet ud for at slaa et Slag
se ej paa det som en Plage.
Nej, trøstig frem vi her har lært
naar Pligtens Vej vi træde
vor Gerning bliver ej saa svær
men bringer Lys og Glæde.

2.
Det lyse Haab og den gode Tro
paa Livet, her blev os givet
gid Sæden blev lagt maa gro
og bære frugt hen i Livet.
Skønt trist det er vi skal herfra
vi tillidsfulde drage
til hver sin Gerning og mindes da
de rige, lyse Dage.

Vandrebogen "Baandet"

Samme pigehold fra 1909 oprettede som tidligere nævnt en vandrebog kaldet "Baandet", hvoraf den første bog, som omfatter knap to år, er bevaret. De var 35 i alt i kredsen, og denne første bog rummer to omgange breve plus yderligere otte af tredie runde.

Da brevene ifølge sagens natur er fra tiden efter højskoleopholdet, hvor de igen var spredt for alle vinde, er det naturligt nok kun i små glimt, vi får noget at vide om livet på skolen. Men et og andet er der.

Vi får at vide, at det havde regnet meget denne sommer, og regnen fortsatte ind i eftersommeren, så det trak ud med høsten. Af den grund var der flere, der ikke kunne komme til efterårsmødet, som fandt sted den 14. og 15. september, og hvor det netop satte ind med fint høstvejr. Mange havde dog fundet vej derhen og fået meget ud af foredragene.

Senere på året nævner flere af dem onsdagsmøderne, som man forstår var aftenmøder med foredrag, i første række med henblik på de tidligere elever, men i øvrigt hvor alle var velkomne.

Til julen kom bogen på sin vandring tilbage til højskolen, og i sit indlæg, som han sidder og skriver i "Hulen", meddeler "Fatter", at de julenat fik en søn, den førstefødte, efter at de først havde fået fire piger. (Brevet omtales og citeres delvis længere fremme).

Senere på vinteren, til fastelavn 1910, havde en af pigerne, Helvig Kofoed fra St. Munkegård, Åker, været med til vinter elevernes fastelavnsfest på skolen, og det fortæller hun senere om i vandrebogen. Vi gengiver det ordret:

"Ved Fastelavnstiden kan I tro der var Fest paa Højskolen. Det var Eleverne, der havde fundet paa at holde "Sjov". Der var vel ca. 100 Mennesker og I kan tro det var morsomt. I skulde bare have set saa nydeligt der var pyntet i Salen med grønt og Flag baade danske, svenske og norske. Ja, man skulde rigtignok ikke tro at Frakkeeleverne kunde præstere noget saa smukt, - vi kunde forresten vist ikke have gjort dem det efter. - Naa, vi samledes mellem 6 og 7. Saa spillede Musikken op og med et kom der Liv i os alle, og snart var Salen forvandlet til en dansende Vrimmel. Der var forresten en af Eleverne der var udklædt som Nisse. Det passede jo udmærket til Omgivelserne - kun syntes jeg, at han var temmelig stor - han var vist ogsaa den største af dem alle. Da vi havde danset

Søndagstur til Randkløveskår sommeren 1910. Af i alt 33 piger på det hold var hele 12 "ovrefra", heraf 5 sønderjyder. Vi må formode, at det i hovedsagen er dem, der er taget på søndagsudflugt, mens de fleste af de bornholmske piger var taget hjem. Der er dog mindst én bornholmer imellem. Det er Thora Svendsen, som står til højre for den yngre mand nederst, cand. theol. Knud Skaarup, som var lærer i ét år. Højere oppe til højre lige foran en elev sidder Johanne Kristensen. Billedet, som i lidt mindre format er lavet som et elevbillede, har vi fået af Thora Svendsens datter, Ragnhild Seier, Rønne.

nogle Timer blev der serveret Chocolate i Salen og under Opholdet sunget en Sang, som Godsinspektøren havde lavet til Damernes Ros naturligvis - det er jo den gamle Vise om igen. Sangen var nu efter min Mening storartet og da der ikke var andre der vilde udbringe et Leve for Forfatteren - som naturligvis var anonym - maatte Forstanderen til det. Snart var Salen ryddet igen og saa fortsatte Dansen til Kl. 1 1/2. Saa drog hver til sit og kun Erindringerne var tilbage. Eleverne sang forøvrigt ogsaa flerstemmige Sange, som lød storartet i den festsmykkede Sal".

På et andet plan må en sådan vandrebog betragtes som en absolut primær kilde - i modsætning til f.eks. erindringsstof, der som oftest er nedskrevet langt senere.

Disse breve skulle således give mulighed for et indtryk af deres umiddelbare oplevelse af højskoleopholdet - og hvad de fik med sig derfra.

Som i den tidligere omtalte, "Ekko" fra 1899, er der ogsaa i denne en række lovprisninger af opholdet, højstemte udtalelser om den dejlige tid, der alt for hurtigt fik ende. Men der er ogsaa enkelte eftertænksomme overvejelser.

En af holdets fire sønderjyske elever, Jensine Jensen, kaldet Jenny, fra Skærbæk-egnen, takker i sit første brev de andre "for alt i den korte, dejlige Sommer paa Bornholm". Og lidt senere hedder det videre: "...nødig vilde jeg have undværet denne Sommer. Jeg har faaet mere Forstaaelse af Livet, og jeg føler, at det er mig en Hjælp til at leve og forstaa Livet, som er saa gaadefuldt".

En anden tænksom elev, den førnævnte Karen Jensen fra ejendommen "Åen" i Østerlars, omtaler i sit første brev efterårsmødet samme år, som hun syntes, hun havde fået et stort udbytte af, "Men jeg har jo da ogsaa faaet mine Tanker klarede i Sommer". Hun var hjemme som medhjælper på ejendommen, som hun senere overtog sammen med sin mand, Christian Pihl. I samme brev skriver hun, at hun ikke er utilfreds med sin daglige gerning, men "Kunde man bare komme til at udrette noget her i Verden. Stort og godt skulde det helst være, men hvordan - nej, det ved jeg endnu ikke..." I sit næste brev fra juni året efter vender hun tilbage til dette. Efter nogle højstemte udtalelser om, hvor dejligt livet er, skriver hun: "Maatte vi saa ogsaa kunne udrette noget, mens vi lever herne. Men det kan maaske blive vanskeligt. Det gælder jo om at finde sit Kald eller sin Plads her i Livet, og det er nok ikke saa nemt, men naar man bare søger at gøre sin Pligt saa godt man kan der, hvor man er, saa gaar det vel an".

Karen Jensen er en af dem, der har et tredje brev med. I dette fra marts 1911 omtaler hun et foredrag Andreas Hansen har holdt på det sidste offentlige møde. Han havde talt om kristendommens stilling i

tiden, "og det blev en alvorlig Formaning til os alle om at leve vort Liv, saa det kan kendes: vi er kristne Mennesker!"

Bogens sidste brev er skrevet i påsken kort efter af Laura Andersen fra Julegård i Rutsker. Hun havde den vinter været tjenestepige på højskolen og havde hørt det samme foredrag. Hun skriver om foråret, hvor planterne begynder at spire frem, "for at de kan komme frem og gøre deres Gerning (om jeg kan bruge det Udtryk); noget lignende synes jeg det er med os Unge, vi føle ligesom Trang til at udrette noget stort og godt i Verden, men vi ved ikke rigtig hvorledes vi skal tage fat paa det, men det gælder vel blot om at tage fat med et let Sind og efter bedste Overbevisning".

Begge pigers udtalelser er vel næppe helt atypiske for unge mennesker, men alligevel forekommer de i nogen grad at være en genklang af det, de har mødt på højskolen.

Vandrebogen indeholder ogsaa et langt brev af den førnævnte pastor O. P. Monrad, bl.a. med en sangtekst på 16 vers og et for ham væsentligt fyndord: "Paa Alvors Gulv dandser Glæden bedst!"

En meget velskrivende pige, Asta Nielsen, som var lærerdatter fra Grødby Skole i Åker og kun 17 år, tegner i anledning af dette brev et lille portræt af ham. Hun skriver: "Da jeg læste Monrads Brev el. Foredrag, var det ligesom jeg saa ham staa for os med "det alvorlige Syn under busket Bryn", og sige: "Glem aldrig det der kære Venner: Det kan ikke hjælpe vor Pligt er en Tvang... (det må gælde om) at ændre Pligtens Tvang til Frihedens Lyst". Man kan af enkelte citater forstå, at det har været et centralt tema i hans foredrag.

Asta Nielsen fortæller videre om nogle træk fra sommeren, bl.a. nogle uforglemmelige aftener om hvilket det hedder: "Der var over de Aftner noget af det, Hansen vilde (have) kaldt Festivitas,... Der var forresten noget af det over alle Dagene. Forstander Hansen sagde engang, at der kunde og burde være Festivitas over vort Arbejde, naar vi først rigtig tænkte paa hvor stor en Velsignelse Arbejde var, ja gid man kunde naa saa vidt, at vi kunde faa Festivitas over vort Arbejde eller som Monrad sagde; at ændre Pligtens Tvang til Frihedens Lyst".

Bogen har naturligvis ogsaa et par breve af Andreas Hansen, hvoraf han som nævnt skrev det første i julen sammen år. I anledning af deres førstefødte søn, som blev født julenat, skriver han i dette brev bl.a.:

"Den smaa Prins Nicolaj den Første at Balstyrien er stor og stærk og frisk og kæk og selvfølgelig det vidunderligste Drengbarn, der er født siden Verdens Skabelse (det er nemlig alle førstefødte Sønner!)"

Resten af brevet er for så vidt en slags juleprædiken, men da det er det ældste af den slags, vi har fra hans hånd, og den utvivlsomt er et træffende udtryk

for det bærende grundlag for hans undervisning, tager vi et par fyldige uddrag:

”Julen er kommen med Solhverv for Hjerterne bange”. Julen danner ligesom Baggrunden for al anden menneskelig Glæde. Fordi den er Festen for ham, der overhovedet gjorde Livet til Liv for os - reddede os fra Døden. Uden det kunde man jo ikke engang glæde sig over, at der var født én en søn, et levende Væsen... Nu er det anderledes. Nu er Dødens Overvinder født. Han har overvundet Døden. Han er Livsfyrsten, den vældige og myndige Livets Herre, der har det evige Liv - og er det evige Liv - - prøv at tænke denne Tanke - -! - Og ikke en fjern og fornem Storhed et Sted på en fjern Guldtrone i den syvende Himmel. Nej en Mand, et Menneske, født som Barn af en Kvinde, underkastet alle menneskelige Vilkaar som én af os - og med den almægtige Guds Kraft i sig, med Livet. - Og dette sit Liv, alt, hvad han har vundet, det har han givet enhver af os Lod og Del i, kaldet os med evig Ret og evig Magt i vor Daab, at vi helt kan faa det i Eje, saa at vi i Lyset af dette kan modtage et nyt lille Menneskebarn med Jubel, kan leve vort Menneskeliv... Ikke den Ting er der, uden det kan gennemstraales og adles af det. Alle vore rent menneskelige Forhold. Alt. For Han var jo helt Menneske. Det er ”Mennesket”, han har frelst for det evige Liv.

Men dette er Julebudet! Og det er grundlaget for al Menneskelykke... - Derfor er kristendommen just en Religion for en Ungdom, der staar med Foden paa Livsvejen, netop ved at begynde at vandre den...

Det har jeg sagt Jer før, kære Elever, mange Gange og paa mange Maader... Og jeg haaber I har forstaaet og forstaar, at jeg ikke her taler ud af noget tillæst eller tillært, men ud af min inderste Erkendelse, bygget paa Livserfaring! - Mit Liv har ingenlunde været ”let”. Jeg har kæmpet og lidt og stridt - saa meget og saa tungt, at jeg ikke vil ønske jer noget lignende. I kan være overbevist om, at mit Liv har været alt andet end en dans paa Roser. Og dog ved jeg, at I ikke kan kalde mig bitter eller Surmuler eller Livsfjende, naar I samler Sommerens indtryk sammen. Jeg er en lykkelig Mand, der gaar min Livsvej med Sang. - Men nu forstaar I ogsaa, hvor Hemmeligheden ligger, hvor jeg har mine Glædeskilder. Og det er det, jeg gjerne ville have til at staa helt klart for Jer som et Vidnesbyrd”.

Der er noget i det sidste, der i dag kan virke lidt uklædeligt selvbevidst, men ligesom meget andet i sprogbrugen er det nok til dels tidsbestemt. Der var megen dyrkelse af de ”store personligheder” og til disse hørte ogsaa en højskoleforstander. Selvsikkerheden hørte nok i nogen grad med til det, der blev forventet.

Mere end 30 år senere skriver han¹³ om sit formål med det hele - med opgaven eller idealet -, at det var

”at forkynde Livets Herlighed”. Det forekommer at stemme godt overens med det ovenstående.

”Hytten” bebos

Engang i løbet af 1910 hentede Andreas Hansen sine gamle forældre, Anders og Gedske Hansen, over til Bornholm og lod dem bo i ”Hytten”. Her tilbragte de så deres sidste år. Året efter, den 24. maj 1911, fejrede de guldbryllup. Med dem fulgte en ældre søster til Andreas Hansen, Frederikke, som var sygeplejerske, og som passede og plejede dem indtil de døde. Hun blev af alle kaldt ”faster Rikke”, og efterhånden blev det ogsaa hende, der tog sig af de elever, der blev syge.

Elevforeningens årsskrift

Den 8. januar 1911 afholdt elevforeningen juletræsfest på skolen. På et bestyrelsesmøde efter denne blev det vedtaget ”at udsende et Aarskrift til samtlige Elevforeningens Medlemmer, et Aarskrift, som væsentligst er forfattet af Forstander Andr. Hansen og Landbrugslærer Johannes Jensen, og hvis opgave det skulde være at styrke Sammenholdet og Fællesskabsfølelsen mellem Højskolens tidligere Elever”.

Skriftet var forberedt i god tid i forvejen, idet flere af artiklerne er dateret op til 14 dage før, så vedtagelsen var således blot den endelige godkendelse. Præcis hvornår det blev udsendt ved vi ikke, men det er formentlig sket ret kort efter. Og i mange år derefter blev det fast tradition, at det udkom kort efter nytår.

Indførelse af landbrugsfag

Selvom der således fra da af årligt kom et skrift fra skolen, er det dog stadig sparsomt, hvad vi ved om den daglige virksomhed. Andreas Hansen var nemlig i al sin tid meget fåmælt i den henseende. Det eneste konkrete han nævner i dette første skrift, er således indførelsen af landbrugsfag året før. Om det skriver han:

”Med Hensyn til Skolens Arbejde har vi som bekendt - uden i nogen Maade at ændre Skolens Aand eller Opgave - indført Landbrugsfag og i Samklang dermed givet Naturfagene en noget større Plads. Vi har ment derved at tilfredsstille et af de Krav, som er berettigede - særlig paa dette Sted -, og at gøre Undervisningen rigere og fyldigere.

Vi har endvidere faaet tildelt et Legat, saa vi kan faa Skolens Samling af Undervisningsmidler forøget og forbedret ret betydeligt, saa vi ogsaa paa den Maa-

de kan gøre Undervisningen mere fyldig og frugtbar”.

Senere på året, den 12. maj, som var St. Bededag, nævnes det, at der havde været elevmøde med schweizeren Fritz Wartenweiler som taler. Han var netop dette år på rundrejse i Danmark og arbejdede senere for oprettelsen af grundtvigsk prægede højskoler i sit hjemland. Det lykkedes dog kun i meget beskedent omfang.

Udflugt til Christiansø

Senere igen, den 17. juni arrangerede elevforeningen en udflugt til Christiansø, hvori foruden medlemmer også skolens elever og lærere deltog. Vi citerer fra elevforeningsprotokollen:

“Lørdagen d. 17. Juni foretog Foreningen en Fællesudflugt til Kristiansø med Østbornholms-Dampe-

ren “Dandsen” (ført af Kaptejn Hansen). Der afsejledes fra Nexø Kl. 9. Fmd. umiddelbart efter første Togs Ankomst, og derefter anløbes Svaneke, Gudhjem og Allinge. Kl. 1. arriveredes til Kristiansø. Pastor Monrad holdt her et Foredrag i Kongens Have. - Kl. 4 1/4 afsejledes igen fra Øen og anløb paa tilbagevejen Gudhjem, Svaneke til Nexø, hvor der landedes kl. 7 1/4, saaledes at sidste Tog kunde benyttes. Der lejdes en Vogn til at befordre Allingedeltagerne tilbage fra Gudhjem til Allinge. Jernbanen gav Deltagere en Moderation af 40% imod Fremvisning af Medlemskort. Turen var begunstiget af prægtigt Sommergejr, og der var i alt 181 Deltagere”. Underskrevet Johannes Jensen.

Andreas Hansen betegner i det næste årsskrift for 1912 turen som særdeles vellykket og retter tak til præsteparret S. Mandel og Frue for rundvisning og til kommandanten, kaptajn With og hans søstre for at have åbnet deres have for dem.

Vinterholdet 1910-11 (at dømme efter børnene). De fleste tidligere elevbilleder af vinterhold er blevet taget uden for skolens hovedindgang mod nord. Dette er det ældst kendte, der er taget på sydsiden, uden for forstanderboligens vinduer. Det ældre ægtepar midt i anden række er Andreas Hansens forældre, Anders og Gedske Hansen, som han samme år havde hentet herover for at lade dem bo sammen med faster Rikke i “Hytten”. Hun sidder længst til højre i samme række. Længst til venstre i tredje række landbrugslærer Johannes Jensen og hans kone Ellen. Der var seks ovrefra på holdet, heraf fire sønderjyder. En af de andre to var Laurs Tolstrup, der senere blev ejer af Strangegård i Klemensker. Det ses, at sneen er faldet svagt, mens de ventede på, at fotografen skulle blive færdig.

Sommeridyl foran "Hytten" - fuster Rikke læser op for børnene, medens Bedstefar ser til fra vinduet. Billedet er formentlig taget i 1913. Fra privat fotoalbum.

Koncert

I samme årsberetning nævner Andreas Hansen en stor koncert, som blev afholdt den 11. juli, "ved hvilken Pianisten Georg Jespersen, Komponist Kai Sentiuss og hans forlovede, Frk. Karen Hansen, og Pastor Monrad glædede os med deres herlige Musik - og gjorde det muligt, at vi kunde anskaffe os det ofte og haardt savnede Klaver, der forhaabentlig i Fremtiden oftere kan give Anledning til musikalsk Underholdning, og saaledes paa mange Maader ogsaa vil blive en Vinding for Skolen. Proprietær Müller, Vallensgaard, havde med stor Beredvillighed udlaant sit Klaver til Koncerten".

Skolen er endnu i besiddelse af et klaver, der ifølge dets serienummer er fremstillet ca. 1895, så det er formentlig det samme.

I det næste årsskrift igen - 1913 - nævnes, at en lignende koncert med delvis de samme medvirkende blev afholdt den 9. juli 1912.

Udflugt til Skåne

Det var i øvrigt lige efter, at lærere og elever var kommet hjem fra en 3-dages udflugt til Sverige, til Ham-

menhög Folkhögskola ikke langt fra Simrishamn i Skåne, og årsberetningen i dette skrift domineres helt af denne rejse. Også pastor Monrad var med på rejsen og han talte ved et stort folkemøde derovre. Efter hjemkomsten skildrede han rejsen i Bornholms Tidende i en stor artikel, der strakte sig over fire udgaver af avisen.

Andreas Hansen betegner rejsen som "en rentud vidunderlig Tur, som ingen af os, der var med, nogensinde vil kunne glemme!...(jeg maa sige), at hele Turen, men særlig det store Folkemøde derovre om Søndagen fik en egen Farve og Glans derved, at Pastor Monrad var med og talte ved Mødet - for det første, fordi han var Nordmand, og dernæst, fordi han var - Pastor Monrad! der baade ved sin Færd, ved sin Tale og ved sin mesterlige Ledelse af Elevernes Sang, ganske og aldeles tog Svenskerne med Storm.

Det var med et rigt Fond af straalende Indtryk og store Minder, og med Hjærterne fulde af den varmeste Taknemmelighed og Beundring, at vi Mandag den 8. om Eftermiddagen i det herligste Solskin fra Dameren viftede Farvel til den høje, stoute Rektor Bosson, der stod paa Simrishamns Mole og svang sin hvide Hat".

Det var meningen, at rejsen skulle være indledningen til årlige udvekslingsbesøg, men det blev ikke til

mere, da rektoren året efter forlod skolen for at blive rektor på en anden folkehøjskole i nærheden af Uppsala, og Hammenhög Folkhögskola i øvrigt blev nedlagt som højskole og "omdannet til Landbrugsskole i ren materialistisk Aand".

Herlige - og trange - tider 1913-19

Til vinterskolen 1911-12 blev der ansat en lærer, som vi ikke kender navnet på, men han blev af en eller anden grund nødt til at rejse allerede i december. Hans undervisning blev så overtaget af valgmenighedspræst Karl Jespersen og læreren ved den nærliggende Åker ndr. Skole, Axel Hermansen, suppleret med Johannes Jensen og Andr. Hansen. Af den grund var der ingen onsdagsmøder den vinter.

Kai Senstius var som nævnt elev fra januar denne vinter, og det er formentlig i denne situation, at han senere er kommet ind i billedet som lærer. Med hans ansættelse indledtes den periode, som Andr. Hansen senere betegnede som "herlige Tider", hvor de i længere tid var de samme lærere og altså fri for den evindelige skiften.

Fra sommeren 1913 nævnes endnu engang en koncert, som fandt sted den 13. juli, og hvor der opførtes en kantate, "Bornholm", af netop Kai Senstius. Pastor Monrad medvirkede endnu engang som cellist, og en datter af ham, som var operasangerinde, sang solopartierne.

Senere samme sommer tog man afsked med Monrad, idet det var det sidste år, han medvirkede på sommerskolen - foreløbig, nævnes det ganske vist, men der blev vist ikke til flere gange. Andreas Hansen skriver, at hans "muntre Færd, hjertevarme Væsen, rige Erfaring, omfattende Lærdom og dybe og kloge Tale har været en stor Vinding for Sommerskolen i alle de 7 Aar". Og han får en varm og indholdsrig tak.

Privat for Andreas Hansen og hans familie skulle tiden imidlertid snart komme til at præges af belastende tildragelser, sygdom og dødsfald.

Det første af dette skete i september 1913, da deres fireårige datter Ingeborg blev alvorligt syg og døde, i øvrigt mens han selv var bortrejst på kursus i Norge.

Det følgende år - 1914 - blev som bekendt et skelsættende år i verdenshistorien, idet 1. verdenskrig brød ud den første august. Men det blev også i flere henseender et skelsættende år for Bornholms Højskole - på godt og ondt. Det var således det år, hvor fru Inger Hansen begyndte at få sine hyppige og hæftige

sygdomsanfald, der i løbet af de næste fem år førte til døden.

Hovedfløjen udvides

På det ydre plan - og mere positivt - skete der det, at et længe næret ønske om bedre plads blev ført ud i livet. Det skete ved, at man forlængede hovedfløjen mod vest, og samtidig blev der bygget et nyt udhus samt foretaget nogle ændringer i det bestående.

Der blev talt om byggeriet allerede på generalforsamlingen 1913, hvor man blev enige om at indhente overslag og få lavet tegninger og "for øvrigt at sætte Kraft ind paa at faa tegnet Aktier dertil". Overslaget forelå ved et bestyrelsesmøde i januar 1914, hvor man enedes om at søge planen realiseret i løbet af sommeren. Det var planen at få dækket halvdelen af udgiften med ny aktiekapital, og så snart man var nået 4.000 kr., ville man sætte det i gang. Det endelige mål var at nå op på 5.000 kr.

Projektet blev udbudt i entreprise, og der indløb to tilbud, som næsten var fuldstændig ens, 8.250,00 kr. og 8.247,60 kr.. en forskel på kun 2,40 kr. Den billigste bydende blev antaget til arbejdet, dog således, at malerarbejdet til 1.003,60 kr. i første omgang blev holdt udenfor.

Byggeriet blev påbegyndt midt i juli, og da vejrforholdene var særdeles gunstige på grund af en usædvanlig tør eftersommer, skred det godt frem. I midten af oktober var det hele færdigt, således at man planmæssigt kunne holde det traditionsrige efterårsmøde kort efter.

Det er ikke meget, der meddeles om byggeriet i detaljer, men det bestod altså i hovedsagen af en forlængelse af hovedbygningen på knap 8 meter. Derved blev der fire værelser i stueetagen, og i overetagen blev der så mange flere værelser, at der nu var plads til 40 elever. Med den bedre plads blev der også mulighed for en større opholdsstue for eleverne, men hvor og hvordan den blev lavet, ved vi ikke.

Den sidste rest af den oprindelige hestestald blev også flyttet op til landevejen, og i stedet blev der en smule længere mod syd opført et nyt udhus, senere kaldet "rejsestalden", fordi det væsentligst bestod af en vognport og en stald til Andreas Hansens hest. Der nævnes også ændringer i kælderetagen, formodentlig i køkkenet, men hvad de bestod i, ved vi ikke. Endelig ser der ud til at være indrettet en lille læsestue til eleverne ovenpå i den lille trappegangs- og entrebygning til Sønderomme. Læsestuen har været 5 m lang og godt 3 m bred.

Formanden, Julius Svendsen, skriver lidt om byggeriet i årsskriftet for 1915, og han slutter med, at "...gid saa, at de forbedrede Beboelsesforhold maatte medvirke til, at der kunde blive mere Sundhed i vor

kære Forstanderfamilie, og at Forholdene i det hele maa blive saadan, at alle vi, som er glade ved at mødes paa Højskolen, fremdeles maa faa Lov dertil". Det første håb skulle desværre ikke vise sig at slå til.

Da alle udgifterne til byggeriet, anskaffelse af kakkelovne og inventar til læsestuen blev gjort op, blev det til ca. 9.000 kr. Dertil kom flytningen af hestestalden til 255 kr.

I nytegnede aktier var der indkommet 4.200 kr. Af en privatmand i Åkirkeby, Hans Nielsen Kofoed, som var svoger til Julius Svendsen, lånte man mod en pantobligation 3.000 kr. De resterende ca. 2.000 kr. voldte det derimod en del kvaler at få dækket. Året efter taltes der om et underskud på 800 kr., som man gerne ville have ind ved flere aktier. Udgifterne til møblementet i læsestuen meddelte Andreas Hansen, at man ville søge at få dækket med indtægterne fra en koncert, der snart efter skulle holdes.

Af gamle billeder fremgår det i øvrigt, at der muligvis allerede året efter blev anlagt terrasse med læmure langs sydsiden af den nye forstanderbolig.

1. verdenskrig

Den 1. august - kort efter at håndværkerne var gået i gang - brød krigen som nævnt ud, og det medførte megen ængstelse netop for byggeriet og de økonomiske konsekvenser deraf, hvis forholdene medførte, at

skolens virksomhed måtte standse den følgende vinter. Denne ængstelse viste sig imidlertid ubegrundet.

Men man forstår, at krigen kastede sin skygge ind over alting i denne tid, og således også livet på skolen. Krigsudbruddet faldt sammen med sommerskolens afslutning, og på denne var der fem sønderjyske piger. En af de bornholmske elever fra dengang, Emilie Jensen, har fortalt, at de havde fået telegram hjemmefra om brødre og kærestes, som var blevet indkaldt, og nu var krigen altså en realitet. Derfor fik skoleafslutningen denne gang sin egen særlige og trykkede stemning. Det blev en afsked med mange tårer.

Erindringer af elever

Også for denne skildring af højskolens historie er 1914 et skelsættende årstal, idet vi fra dette år kan supplere kilderne med personlige erindringer¹⁴, som vi i 1983 opfordrede tidligere elever til at skrive og sende til os.

Emilie Westh. Det ældste lille glimt, vi har af disse personlige erindringer, er fra den ovennævnte Emilie Jensen, senere gift Westh¹⁵. Hun har kun skrevet nogle få linier, og det eneste fra dengang er de bevægende bemærkninger om de sønderjyske piger. Men hun medsendte et par blade fra en mellemstor notitsbog,

Skolens hovedbygning set fra nord efter tilbygningen mod vest 1914. Det ses, at der ved den lejlighed kom en ny dør, hvor der før havde været et vindue. Vi må formode, at Andreas Hansens "hule", der før havde været dér, blev lavet om til trappeopgang. Fra privat fotoalbum.

hvor der er en liste over alle kammeraterne med angivelse af deres fødselsdag - men uden årstal, så det har nok først og fremmest været for at kunne holde forbindelsen vedlige i det mindste denne ene gang om året. På de næste sider har hun optegnet den ugentlige timeplan, som dog kun er der for mandag, tirsdag og onsdag. Det er dog nok til at det fremgår, at det grundlæggende er det samme mønster, som det allerede havde været i mange år. En variation i det er dog, at dagen begyndte med gymnastik, hvorefter de havde det daglige historiske foredrag. De andre fag har ligget spredt, dog således, at håndarbejde fortsat lå midt på eftermiddagen med formentlig 3 gange 2 timer, og dagen sluttede med oplæsning fra 5 til 6.

Krigsudbruddet medførte på mange højskoler rundt omkring i landet en kraftig nedgang i elevtallet. På Bornholms Højskole mærkedes det dog langt mindre end de fleste andre steder, idet det kun var eleverne ovrefra, der udeblev. På vinterskolen 1914-15 kom der 26, hvoraf kun én ikke var bornholmer.

Karl Svendsen. Fra en på netop dette hold, Karl Svendsen¹⁶, har vi også nogle personlige erindringer. Han stammede fra Ellesgård i Østermarie, og blev senere i mange år ejer af Pæregård i Østerlars - hvor der som tidligere omtalt var højskole i to vintre 1868-70 ledet af Julius Bohn.

Karl Svendsen fortæller, at Andreas Hansen ved vinterskolens start sagde til dem: "Her er vi socialister, for vi har 8 timers arbejdsdag". Ellers fortæller han, at det ikke var nogen god tid for skolen. Dels var der krigen, som nok fik nogle forældre til at holde sig tilbage fra at sende deres børn på højskole. Derfor blev det til for lidt elever - især nu, hvor skolen var udvidet og havde plads til flere end før, - og dels var der Inger Hansens sygdom. Hun måtte hen mod skolens slutning drage til København for at blive opereret. I den tid måtte Andreas Hansen naturligvis også være en del borte fra skolen. I de perioder blev han afløst af den efterhånden 69-årige Johan Bøgeskov, som hver dag gik frem og tilbage fra Villa Broager i Gadeby i Østermarie.

Foruden Andreas Hansen nævner han også de to lærere, Johannes Jensen og Kai Senstius, og hvilke fag de havde. Andreas Hansen havde mest historiske foredrag, men også enkelte andre fag, deriblandt gymnastik. Johannes Jensen havde naturligvis landbrugs- og naturfag, og Kai Senstius havde regning og forskellige andre fag, selv om han ellers var musiker og komponist. Han nævner endvidere, at Senstius og hans kone boede i lærerlejligheden i "Sønderomme", og en gang om ugen samlede de der en trediedel af eleverne og spillede klassisk musik for dem. Senstius spillede violin, fruén klaver. Disse aftener betegnes som nogle særligt gode stunder - (og det er alle, der har oplevet og omtalt dem, enige om).

Kai Senstius i Sønderomme. Det ser ud, som om han er ved at spille firhændigt klaver sammen med sin kone. En herre ser til fra højre. Fra privat fotoalbum.

Med hensyn til de ydre rammer fortæller Karl Svendsen, at der jo dengang ikke forlangtes så meget vedrørende værelsernes bekvemmelighed. (Mange vinterelever fra de følgende år nævner da også den manglende mulighed for at varme dem op, så der kunne være temmelig koldt sådan en vinter). Han nævner også navne på nogle af værelserne, som før er omtalt, og føjer til om det, der hed "Kongedybet", at en frisk fyr gav det navnet "polakkasernen". Det navn gik tilsyneladende i arv til de skiftende elevhold i mange år, idet det også er nævnt af en elev fra 1920-erne.

På holdet den vinter var der en købmandssøn, fra Rønne, som faderen forsøgte at holde til bogen og derfor havde sendt på højskole. Men den unge mand havde ikke lyst til det, og da Bøgeskov afløste Andreas Hansen, mente han, at han alligevel ikke kunne lære noget af "den gamle", så derfor tog han ofte det første tog til Rønne.

Krigssituationen

I årsskriftet det følgende år kommer Andreas Hansen naturligt nok ind på sin kones sygdom. Hun blev opereret i begyndelsen af marts 1915, og efter knap 2 måneders sygeleje kunne hun vende hjem. Efterhånden genvandt hun næsten fuldstændig sit helbred og sine kræfter, så de var meget fortrøstningsfulde.

Krigen rasede stadig i verden, men den særlige situation var tilsyneladende nu til gunst for højskolen, idet der kom 36 elever om sommeren og 35 til vinterskolen 1915-16. Men selvfølgelig var der nu ikke længere nogen sønderjyder.

De særlige forhold under krigen fik naturligvis også indflydelse på maden. En elev fra denne tid skriver, at den ofte var spartansk. Der blev således ofte

serveret frikadeller, som mest bestod af kartoffelmos og kun en lille smule kød, så man blev hurtigt sulten igen.

Krigstiden betød også, at det var nødvendigt at hæve priserne for højskoleophold. I ganske lang tid havde de ligget fast på det tidligere nævnte niveau, 175 kr. for vinterskolen og 96 kr. for sommerskolen. I 1913 blev priserne dog hævet til henholdsvis 200 kr. og 108 kr.

Et par år efter krigsudbruddet og nogen tid efter afslutningen tog det imidlertid voldsomt fart, så priserne i løbet af nogle få år mere end fordobledes. I vinteren 1920-21, da det var højest, kostede opholdet således 465 kr. og for sommeren 1921 kostede det 240 kr.

Og endda følte man ikke, man kunne hæve priserne i samme takt som prisstigningerne på allehånde livsfornødenheder, så det var i flere henseender svære tider.

De offentlige tilskud fulgte nogenlunde med pristigningen, men alligevel kan man af mundtlige udsagn fra den tid forstå, at det undertiden kunne knibe med at skaffe penge til betalingen. Andreas Hansen måtte så til på sin foretrukne blide facon at opfordre skyldnerne til at gøre en ekstra indsats for at skaffe lidt penge, så de kunne få lidt brød på bordet.

Sygdom igen

Havde 1915 fra foråret og frem været et år fuldt af håb og fortrøstning, skulle 1916 i flere henseender blive det modsatte. Krigen rasede stadig med alt hvad der af fulgte også for de lande, der ikke var direkte involveret. Nu faldt elevtallet igen til under de 30, og mere privat gav det også modgang og sorger.

Den 31. marts om morgenen, samme dag som vintereleverne rejste, døde Inger og Andreas Hansens ældste datter, Karen, 11 år gammel efter et smertefuldt sygeleje af meningitis.

Den 16. maj døde en lille søn af Karen og Kai Sentiust, Niels Otto, ét år gammel.

Og få dage efter, den 25. maj, fik Inger Hansen et nyt anfald af sin gamle nyresygdom, som de troede var endeligt overvundet. Anfaldene fortsatte, og det blev klart, at en ny operation var nødvendig. Den blev foretaget i København i begyndelsen af oktober, og midt i december kom hun hjem igen.

Johannes Jensen bryder op

1916 blev også året, hvor Johannes Jensen igen forlod Bornholm. Han var blevet tilbudt en stilling som overlærer - formodentlig en slags forstanderstedfortræder - på Næsgård Agerbrugsskole på Falster, og

efter nogen overvejelse sagde han ja til den. Nogle år senere blev han opfordret til at overtage forstanderstillingen på Kærehave Landbrugsskole, som på det tidspunkt havde stærkt behov for at blive bragt på ret køl. Efter en halv snes år dér købte han en større gård, Grundmosegård, i Jyderup på Vestsjælland, som han drev i godt 10 år. Derefter flyttede de til Sorø, men kort efter døde han efter få dages sygeleje af meningitis den 12. april 1944, 63 år gammel¹⁷.

Johannes Jensen fik ingen fast afløser som landbrugslærer. Skolen benyttede sig i årene derefter af de stedlige landbrugskonsulenter. En af dem var Hjorth, Maglegård i Østermarie, som nævnes fra vinteren 1916-17. Fra samme vinter nævnes en lærer Kjeldsen, som vi ellers intet ved om.

25 års jubilæum

I det sidste krigsår, i efteråret 1918, kunne skolen fejret sit 25 års jubilæum. Det blev fejret på behørig vis ved et tre dages efterårsmøde 1., 2. og 3. september. Den 2. markerede man det egentlige jubilæum ved at skolens indtil da tre forstandere holdt foredrag.

Endelig fred igen

Efter mere end fire år fik den voldsomt ødelæggende krig omsider ende, og våbenstilstanden blev underskrevet den 11. november 1918. Ved et mærkeligt tilfældighedernes spil blev det samme dag, som vinterskolen begyndte på højskolen.

Andreas Hansen til hest foran skolens hovedindgang. Det fremgår af andre billeder, at han red en del. Selv nævner han det kun et sted - i sin afskedsartikel 1923, hvor han bl.a. kommer ind på, hvor meget han i de 17 år havde færdedes i Almindingen, "til Fods eller paa Pernilles Ryg". Det ses af andre billeder, at han efter købet af "Godset" i 1918 fik en større hest, der også gjorde fyldest i landbruget. Hvilke af de to, der kaldtes Pernille, ved vi ikke. Måske var det dem begge to. Fra privat fotoalbum.

Fra denne vinter modtog vi en ret udførlig skilddring fra Gunnar Juul Nielsen, Åkirkeby, tidligere Sortegård, Åker. Med nogle få udeladelser og i lidt redigeret form bringer vi den neden for i sin helhed.

Gunnar Juul Nielsen skriver: "Jeg var på Bornholms Højskole vinteren 1918-19. Det var mens den spanske syge rasede, så derfor blev starten på vinterskolen udsat en uge, så vi først mødte den 11. november. Det blev i øvrigt en verdenshistorisk dato, for den dag blev våbenstilstandsftalen underskrevet. Hvordan og hvornår vi fik dette oplyst, mindes jeg intet om, for radio var jo ikke i brug, selv om den muligvis nok var opfundet.

Vi var 40 elever den vinter, og vi var der alle, da skolen sluttede. Af sygdom i vinterens løb var der vist kun influenza. Men når der var sygdom, blev vi fantastisk godt passet af faster Rikke, og ved en begyndelse kom hun altid med termometeret. Var der feber, fik vi noget meget varmt at drikke. Pjækkesyge forekom ikke ret meget, for blev der meddelt noget om sygdom, kom faster Rikke med termometeret. Hvis patienterne lå fuldt påklædte, blev de kommanderet ned at slås med sne - hvis der altså var nogen. Dette bevirkede, at Frederik Holm lavede en vise om faster Rikkes berømte pind.

Af eleverne var kun to fra det øvrige land, bager-svend Anton Günthersen fra Særslev på Fyn og Eigil Dam fra Ankerhus ved Sorø. Hans broder, Gunnar Dam, har i Bornholms Tidende i de senere år skrevet flere artikler om deres barndomstid i Nexø, hvor faderen var seminarielærer.

Lærerne var forstander Andreas Hansen, Kai Sens-tius og lærer Ask. Timerne med Ask gik ikke godt, og han flyttede snart. Med Sens-tius var der sang og noget kemi. Han lærte os nogle af de gamle kæmpe-viser. Til hans kemitimer måtte vi tage en håndfuld ler med hjemmefra, så vi kunne bestemme kalkindholdet. Landbrugskonsulent Ejnar Knudsen havde mange timer. Med ham nivellerede vi "Godsets" jord og lavede dræningskort. Kvægavlskonsulent Hjorth, Maglegård, underviste om kvægracer og -familier, og hesteavl-konsulent Holm, Simblegård, om hesteracer og -familier. Desuden havde pastor Erichsen og pastor Hans Møller, Vestermarie, nogle timer. Deres emner husker jeg ikke, men da pastor Møller første gang kom og gik op på katederet, vendte han sig mod forstanderen og sagde: "Sikke mange dejlige drenge, du har". Den ældste var 27, så det vakte lidt mun-terhed og timen gik fint.

Dagene begyndte altid med en morgensang, og jeg mener, at hver time også begyndte med en sang, så nogle lærte vi næsten udenad. Forstanderens timer var historie og dansk digtning, og heraf fik vi megen oplæsning, ja, det var nærmest teaterforestilling, for han var skuespiller under oplæsningen. Aftensangen med the foregik altid inde i privatboligen. Vi var

hverken søvnige eller trætte, så vi var ofte oppe i salen bagefter. Der var et par elever, der kunne spille på klaveret, og morgenen efter sagde forstanderen: "I var nok oppe at få jer en dans efter aftensangen".

For at få søvnen ud af øjnene om morgenen skulle vi først ned i køkkenet og pumpe en spand vand op og bære den op i vaskerummet, der var oven over trappen op til salen. Hvis der bare var en halv pot vand i spanden, gik ingen ned efter mere. Det gik lige an. Spanden skulle være helt tom, ellers blev der intet hentet. Vandet skulle bæres ned igen; dertil var der meget lidt lyst, men nødvendigt var det jo. Hvis vi ventede for længe, drev spanden over, og vandet sivede ned gennem loftet ned på trappen. Og så måtte der en opsang til fra forstanderen; det var jo vores pligt. Der var to trapper op til loftet, en på hver side af trapperummet. Den ene gik direkte fra salen. Den til venstre var der et par trin mere i, men den blev mest benyttet, for så var der ingen døre at lukke op og i. Vi boede fire på det sydøstre hjørne, "Fremtiden" hed rummet. Midt for østre gavl hed det "Morgen-gry".

Hvordan maden var, husker jeg ikke rigtig noget om, undtagen byggrøden. Den var der nok af. Alt var jo på rationeringskort dengang. Kaffen bestod vel nok af cikorie og Richs, men vi klarede os godt. Der fortaltes da, at enkelte var hjemme og hente sig et par stegte gâselår at gnave på.

Vores cykeldæk var også krigsvarer. Der skulle tit og ofte lappes, men det var godsforvalteren, Knud Bøgeskov, meget villig til at ordne for os. Jeg husker en af kammeraterne, som var fra Rutsker. Han var en tur hjemme en søndag, men på tilbagevejen punkte-rede han ved Bolbygård i Klemensker. Derfra gik han så hele vejen til højskolen, så han var meget træt hele mandagen.

Engang i løbet af vinteren var vi alle med toget til Rønne, hvor vi så maskinfabrikken, slagteriet og Bornholms Tidende. Nogen fritid må vi have haft, for Almindingen lærte vi godt at kende, når vi gik til Gamleborg, Lysthuset, Jomfrubjerget, Kongemindet, Kohullet, Pyggekullekær, ja helt til Vettesmose nåede vi, dog ikke os alle.

Forstanderens forældre, "den gamle smed" og hans kone, boede i Hytten sammen med faster Rikke. Hele vinteren boede der et sønderjysk ægtepar på Godset. Han havde været tysk soldat, men var flygtet og kunne derfor ikke komme tilbage. Der var megen diskussion i aviserne om den forestående sønder-jyske folkeafstemning. Også på højskolen var der ikke få diskussioner herom, og om hvor langt grænsen skulle gå mod syd. De elever, der havde en fast mening herom, holdt på, at grænsen skulle gå ved Ejderen, Dannevirke og Slien.

Fra nytår havde forstanderens brodersøn, Aage, der var maler, sit ophold på skolen. Han blev senere

"Hvo intet vover intet vinder". Formodentlig fra et sommerholds optræden ved et elevmøde. De noget specielle kostumer forestiller ryggen af bøger. På originalbilledet kan det ses, at de fra venstre hedder: Bornholmske Sansager, Bornholmske Samlinger I-XVI, Bornholmsk Historie, Bornholmske Kirkesagn og Bornholmske Viser. Men hvad opførelsen ellers gik ud på, er der ingen efterretninger om. Fra privat fotoalbum.

bekendt som Sikker Hansen. Vi benævnte ham altid "maleren". Han var god til at fortælle historier, og han fik lavet et skoleblad, "Griffelen". Det blev nærmest hans værk, selv om der blev udpeget et par hjælpere. Om bladet og dets indhold husker jeg intet særligt.

Da det nærmere sig fastelavn, spurgte vi forstanderen, om vi måtte holde fastelavnsbal. Han var formand for Sønderjysk Forening, og det var nok derfor, han svarede, at i krigsårene havde de ikke holdt bal, for man danser ikke, når der er lig i huset. "Men nu er krigen slut, så prøver vi igen". Alle måtte melde hvilke søstre eller kusiner, de ville have med. Festen blev god. Aftenen startede med, at maleren lavede et causeri, hvori han agerede seminarist Svaabæk. Han sluttede sine harceleringer med at smadre en vandkaraffel.

På højskolen havde forstanderen hest og jumbe. Om sommeren efter skulle der fejres en rund dag. Elevforeningen havde sat en indsamling i gang. Den drivende kraft hertil hed Frida Stevns. En dag blev vi så sat stævne på Almindingen station. Forstanderen var der også, men damen kom ikke, så derfor tog Poul Kofoed, Skovgård (Bodilsker), føringen. Der stod en

ny ponyvogn, forstanderens kom op at sidde i vognen, og vi trak dem så ad vejen til højskolen under fest og latter. Vi fik vores eftermiddagskaffe, og så spurgte forstanderen om, hvad vi ville høre, "Nej" eller "Soldaterløjer"? Det blev løjerne, han spillede og sang for os. Vi fik alle en festlig eftermiddag".

Så vidt Gunnar Juul Nielsen, som er den, der har leveret den mest detaljerede skildring, nedskrevet 65 år efter opholdet. Der er dog nogle ting, der fremgår af andre kilder, som det forekommer rimeligt at supplere hans skildring med.

Supplerende detaljer

I årsskriftet fra 1919 bekræfter Andreas Hansen, at vinterskolen begyndte en uge senere end sædvanligt, men den spanske syges rasen fortsatte, så den 6. december måtte de opgive at holde skole. Først den 15. januar kunne de begynde igen, men fortsatte så til gengæld frem til den 15. april.

I samme årsskrift nævner han, at hans mor døde den 8. januar 1919, to dage efter sin 80 års fødselsdag.

Det fremgår, at hun allerede i en del år havde været stærkt alderdomssvækket.

Gunnar Juul Nielsen nævner også "Godset", hvor de havde nivelleringsøvelser. Det var en landejendom, som lå blot ca. 100 m syd for skolen på den anden side af landevejen. Den havde Andreas Hansen - vistnok samme år - købt som sin private ejendom og siden gik den i "arv" til de to næste forstandere, indtil skolen så overtog den. Der havde før boet en familie ved navn Olsen, hvor manden foruden landbruget ernærede sig som snedker. En søn af dem, Kristian Olsen, som var regulært uddannet snedker, var elev på skolen sammen med Hans Markussen 1894-95.

Angående de sanitære forhold, så nævnes de af adskillige - især de mandlige elever, som jo var der i den kolde periode. Det nævnes dog, at det kun var, når det var frostvejr, de måtte bære det brugte vaskevand ned igen, fordi afløbsrenden ellers frøs til. Da måtte de til gengæld også somme tider slå hul på isen på vandspanden for at få vand til at vaske sig i.

Den mærkedag, hvor Andreas Hansens fik en ny ponyvogn foræret, ser ud til at have været allerede den 25. april, i påsken. Den "officielle" anledning var fru Inger Hansens 43 års fødselsdag to dage før, den 23. april, men der lå flere ting i det. Hun havde endnu engang haft et hospitalsophold og var nylig kommet hjem igen. På grund af det efterhånden skrøbelige helbred kunne hun ikke mere tåle at køre i vogn med jernringe. Derfor blev gaven den nævnte ponyvogn, som havde gummiringe. Med gaven fulgte en pæn skindindbundet bog med navnene på bidragerne, i alt 346 af deres egne tidligere elever og 28 andre fra tidligere årgange¹⁸.

Fra en elev fra samme sommer, Karen Møller Bjerre, senere gift Bronée, har vi i øvrigt det eneste elevudsagn om Inger Hansen. Hun var præstedatter fra Vestfyn, og i sin besvarelse betegner hun Inger Hansen som et "særdeles fint menneske - en højskolemor til ug". Hun skriver ellers i meget begejstrede vendinger om opholdet, en tid med "så mange positive oplevelser", at det uvægerligt måtte sætte sit præg, en tid, "hvor man på mange måder blev sat i gang". Hun nævner endvidere, at de på det tidspunkt havde en lærerinde til håndarbejde og gymnastik, som hed Karen Lind. Af udflugter nævner hun, at de var i Gudhjem og på Hammershus. Til Gudhjem kunne de tage direkte med toget, til Hammershus kørte de først et stykke vej på cykel (til Klemensker), hvorfra de så tog toget. I pinsen tog nogle af den til Nexø, hvor Andreas Hansen skulle prædike. Bagefter tog de, der var ovrefra en tur i Paradisbakkerne, hvor hun mødte sit livs eneste hugorm. Hun nævner også en cykeltur til Dueodde.

Inger Hansens død

Hen på efteråret samme år fik Inger Hansen igen kraftige anfald af sin sygdom, og nu var der ikke mere at stille op. Hun blev bragt på sygehuset, og den 15. december døde hun. Årsskriftet, som normalt blev udsendt kort efter nytår, blev denne gang erstattet af et pænt lille mindeskrift med bidrag af Andreas Hansen, Karl Jespersen, O. P. Monrad og Johannes Jensen.

Bestyrelsen, elevforeningen m.v.

Bestyrelsen og dens arbejde 1906-23

Ved Andreas Hansens tiltræden i efteråret 1906 var seks af bestyrelsesmedlemmerne fortsat veteraner fra 1893: Markus Hansen, Markus Blem, Anthon Kjølner, Hans Anker, Klaus Andreas Klo og Andreas Kjølner. De tre, der var kommet til senere, var Julius Svendsen, Carl Mathias Funch og Marius Jensen.

Ved generalforsamlingen 1909 fratrådte Marius Jensen i utide, og i hans sted valgtes direktør A. P. Brodersen, Rønne. Året efter ønskede Markus Hansen, der nu var 69 år, ikke at fortsætte. I hans sted valgtes gårdejer Anton Sode, Dyndegård, Nyker. På et senere bestyrelsesmøde valgtes Julius Svendsen til ny formand. Inden den næste generalforsamling døde A. P. Brodersen, og i hans sted valgtes 1910 købmand Chr. Bidstrup, Rønne. I 1914 døde Andreas Kjølner, Langedeby, og i hans Sted valgtes gårdejer Poul Kofoed, Skovgård, Bodilsker. I 1915 afgik Markus Blem, og i hans sted valgtes gårdejer Ludvig Kofoed, St. Bukkegård, Åker, som var Blems svigersøn. Blem døde i øvrigt i december samme år og blev mindet på næste generalforsamling.

Anders Pedersen Brodersen¹⁹ blev født 1/11 1848 i Ølstykke på Sjælland, tog som ung til Bornholm og blev gift med to døtre af snedkermester H. P. Bidstrup (den første døde efter to års ægteskab). Han blev ejer af et stenværk og efterhånden en holden mand. Han var meget fremtrædende inden for den grundtvigske kreds i Rønne og gjorde sig også stærkt gældende i skyttebevægelsen. I kredsen omkring såvel højskolen i Østermarie i dennes sidste tid og den nye højskole var han også en fremtrædende skikkelse.

Anton Peter Sode²⁰ blev født 1861 på 11. vdg. Klintgård i Vestermarie. Senere flyttede familien til 13. slg. Østre Klintgård. Han blev gift med Oliva Jensen fra Brogård i Østermarie og overtog 1891 Dyndegård i Nyker. Om hans eget forhold til højskolen

ved vi ikke noget, men familien omtales som meget højskoleinteresseret. Vi må regne med, at han har været elev enten i Østermarie eller på en skole ovre. En datter og tre sønner var elever på Bornholms Højskole i tidsrummet 1912-25.

Alfred Christian Bidstrup²¹ er en af den talrige Bidstrup-familie i Rønne, hvoraf nogle hørte til de mest fremtrædende af den grundtvigske kreds. Han er givetvis valgt, fordi man fortsat ønskede at have denne kreds repræsenteret i bestyrelsen. Han blev født 14/12 1850 og var fætter til Mathias og Otto Bidstrup og til sin forgængers kone. Han nævnes som forretningsfører og senere kulhandler og købmand. En datter af ham var elev 1907.

Poul Kofoed²² blev født den 23/10 1886 på Skovgård i Bodilsker som nr. 5 af en søskendeflok på 10, men den ældste søn. En af søstrene døde som 1-årig, men de andre 9 blev alle elever på Bornholms Højskole. Faderen døde allerede 1909, og det er formentlig baggrunden for, at Poul Kofoed først blev elev som 25-årig i 1911-12. Han blev 1914 gift med Kathrine Anker fra Strangegård i Klemensker, født 11/3 1889 og elev 1907. De fik otte børn, hvoraf den yngste er Niels Anker Kofoed, Knarregård, Ibsker. Fire af de ældste blev senere elever.

Ludvig Georg Kofoed²³ stammede fra St. Bukkegård i Åker, født 11/6 1875. Faderen døde allerede i 1891, så han overtog som den yngste søn gården allerede som 20-årig i 1895. Inden da havde han været elev på det allerførste vinterhold 1893-94; i øvrigt sammen med en broder, der døde kort efter opholdet. Han blev år 1900 gift med Sigrid Marie Blem, født 23/5 1877 og datter af Markus Blem. De fik 7 børn, hvoraf 5 døtre og én søn senere blev elever.

I de pågældende 17 år var der to store sager på bestyrelsens bord: tilbygningen til hovedbygningen i 1914, som allerede er omtalt, og indsamling til en hjælpefond i 1920-21, som bliver omtalt i et særskilt afsnit. I det følgende skal derfor kun nogle mindre sager kort nævnes.

I 1907 blev det lille hus umiddelbart nord for skolen udbudt til salg, og bestyrelsen mente det rigtigt at købe det. Et udvalg blev nedsat til at forhandle med ejeren, V. Müller, Vallensgård, og året efter meddeles det, at man havde købt huset for 1.900 kr. Til at finansiere købet optog man et lån i Rønne Sparekasse på 2.000 kr. Huset blev overdraget Andreas Hansen til fri afbenyttelse mod en årlig forpagtningsafgift på 85 kr. Det blev som tidligere omtalt først beboet af lærer N. Knudsen-Elkjær og senere i en del år af Andreas Hansens forældre og søster. Huset blev kaldt "Skovhytten", senere blot "Hytten".

De fleste andre sager var mindre ting af praktisk art, f.eks. forbedring af ventilationen og ny kakkellovn i salen, nyt kateder i skolestuen, etablering af ny møddingsplads, forskellige reparationer, nyt komfur i køkkenet og ny kakkellovn i spisestuen, forskellige reparationer, istandsættelse af elevværelser, hvortil gamle elever gav en hånd med, osv.

For at kunne dække de forøgede udgifter til den nye låntagning til nybyggeriet bestemtes det endvidere at forhøje forpagtningsafgiften med 250 kr., så den i alt blev på 750 kr. årligt for skolen, men uforandret for "Skovhytten".

I 1918 foreslog Ludvig Kofoed, at der oprettedes en fond til senere udgifter på skolen; der tænkes især på installering af elektrisk lys, men der skulle gå endnu 9 år, før det blev til virkelighed.

Skolen havde helt fra begyndelsen været lukket lidt inde i forhold til landevejen, idet en strimmel jord på ca. 30 meters bredde mellem bækken og skolens indkørsel oprindeligt var blevet udstykket til ejendommen "Dalshøj". Senere var stykket blevet købt til "Solvang", som Johannes Jensen, skønt bortrejst, ser ud til at have ejet indtil 1923. I 1921 kom det på tale at erhverve jorden til højskolen, og det bestemtes at indlede forhandlinger. Året efter fremgår det, at Andreas Hansen havde mageskiftet stykket med Johs. Jensen, som så må have fået et stykke af "Godsets" jord. Aktieselskabet ville så erhverve det af Andreas Hansen. Det kom dog ikke endeligt i orden før 1925.

Under generalforsamlingen 1922 meddelte formanden i øvrigt, at Bornholms Haveselskab havde overdraget rettighederne over forsøgshaven til højskolen mod, at denne betalte brandforsikringen for frugtkælderen. Derved fik skolen rådighed over hele sit grundareal, som ved den lejlighed næsten blev fordoblet, og som bortset fra en mindre ekspropriation til landevej bestod uændret frem til 1973. (Se i øvrigt matrikelkortet - side 165).

Bornholms Højskoles Hjælpefond

I sommeren 1920 nærmest styrtdykkede elevtallet. Det blev kun til 13, ca. en trediedel af det normale; og så måtte de endda begynde med kun otte på grund af sømandsstrejke.

Under indtryk af dette gav Andreas Hansen på generalforsamlingen samme sommer udtryk for, at med det ringe elevtal og det misforhold, der endnu var mellem skolepengene og priserne på fødevarer, ville det være umuligt for ham at fortsætte arbejdet.

Udtalelsen gav anledning til en del drøftelse. Alle var enige om, at man meget nødig så arbejdet standset. Derfor måtte der på en eller anden måde skaffes skolen økonomisk hjælp. Og belært af erfaringerne

Den lille landejendom beliggende øst for landevejen ca. 100 m syd for skolen. Andreas Hansen købte den af et par ældre mennesker i 1918. Ifølge Bornholms Vejviser for 1929 havde den 3,6 ha jord. Siden gik den i "arv" til de næste to forstandere, indtil skolen overtog den i 1940.

var man klar over, at en situation som den aktuelle kunne indtræffe igen når som helst.

Poul Kofoed, Bodilsker, fremsatte da den tanke, at man, mens der endnu ved efterkrigstidens højkonjunktur var penge mellem folk, skulle samle ind til en hjælpefond, som kunne være til støtte for skolen, når det behøvedes. Målet burde være en fond på mindst 10.000 kr., og de første bidrag på indsamlingslisterne måtte være afpasset med dette mål for øje - med andre ord: man måtte sikre sig et par store bidrag at kunne sætte øverst på listen.

Det blev vedtaget at arbejde videre med sagen, og en måneds tid senere, den 21. juli blev der holdt et møde på Christianshøj om det videre forløb. Der blev nedsat et udvalg til at forestå indsamlingen, og som det første, man foretog, blev der udarbejdet et opråb til højskolens venner. Det kom til at lyde som følger:

"Bornholms Højskole er af flere grunde kommet i en vanskelig stilling. Under den stadige stigning i prisen på livsfornødheder er skolepengene vel blevet forhøjet, men det har dog ikke været muligt at forhøje så stærkt og så ofte, at det har kunnet følge prisstigningen. Dertil kommer, at manglende arbejdskraft - navnlig vanskeligheden ved at få piger til landbrugsarbejde - i meget væsentlig grad har hæmmet tilgangen af elever til skolen. Det er af disse grunde ikke muligt at skaffe balance på regnskabet uden særligt

tilskud, og da vi er overbeviste om, at Højskolens venner nødigt vil se Højskolen lukket af økonomiske grunde, henvender bestyrelsen for A/S Bornholms Højskole og B.H.E. sig til alle venner af Højskolen og beder Dem være med til at danne et hjælpefond, der foruden at hjælpe Højskolen ud over øjeblikkelige vanskeligheder tillige kunde give højskolearbejdet et økonomisk rygstød i kommende tid". Opråbet var underskrevet med de to bestyrelses navne.

Projektet viste sig at lykkes over forventning. Der var ingen vanskelighed med at få villige folk i de enkelte sogne og byer til at tage rundt med listerne, og resultatet blev bedre end man havde turdet vente. I alt blev der indsamlet 12.264,50 kr., foruden at der samtidig blev tegnet en del nye aktier.

Til direkte støtte for højskolearbejdet fik Andreas Hansen i december samme år udbetalt 1.500 kr. og i april 1921 yderligere 1.000 kr. Året efter blev der brugt godt 300 kr. til istandsættelse af elevværelserne.

Der blev valgt et udvalg på fem personer til at bestyre fonden, og senere blev det bestemt, at to af disse skulle udpeges af skolens bestyrelse, to af elevforeningens bestyrelse og endelig én af skolens forstandere.

Af udvalget valgtes lærer Axel Hermansen, Åker nordre Skole, til kasserer. Han havde allerede i nogle år været kasserer for elevforeningen, og indtrykket er,

at han viste sig som en energisk og effektiv administrator af begge dele. Derfor skal han præsenteres lidt nøjere på dette sted.

Axel Konrad Hermansen²⁴ stammede fra Kattesletsgård i Bodilsker, født den 3/8 1884 og elev på N. P. Jensens sidste hold vinteren 1900-01. To brødre var senere elever, og en eller flere ældre søskende havde sandsynligvis været elever i Østermarie. Faderen, Peter M. Hermansen, havde været elev i Åkirkeby vinteren 1857-58, og var senere særdeles aktiv i mange ting.

Axel Hermansen blev uddannet lærer, i 1911 gift med Asta Valborg Møller, datter af lærer M. F. Møller, Åker nordre Skole, og senere blev han så selv lærer ved samme skole. Senere igen blev han lærer ved Kirkeskolen, som lå inde ved Åkirkeby (nu en del af kommunaladministrationen).

Elevforeningen 1906-23

På det første årsmøde i Andreas Hansens tid i foråret 1907 blev han og hans kone naturligvis budt behørigt velkommen, og derefter blev han valgt til ordstyrer for generalforsamlingen - et hverv, han og hans efterfølgere fik næsten hvert år siden.

Som omtalt i sidste kapitel havde foreningens virke efterhånden fundet et nogenlunde fast mønster med understøttelse til elever og som arrangør af møder som de vigtigste elementer, og det fortsatte uændret i denne periode. Angående det førstnævnte henvises til det statistiske kapitel (side 233 ff.), hvor netop denne periode indgår, og derfor skal kun nogle af de øvrige ting nævnes her.

Mødevirksomheden havde lidt efter lidt udviklet sig til offentlige møder, og det var ikke alle helt tilfredse med. Det blev der diskussion om på årsmødet 1908, og det blev vedtaget, at foreningens møder, og af disse særlig julemødet og årsmødet, kun skulle være for foreningens medlemmer. Dette forhold skulle imidlertid give anledning til problemer også senere hen.

I 1910 gik C. M. Funch af som formand og blev afløst af Johannes Jensen, Solvang, som tidligere er præsenteret.

Snart efter må man have truffet forberedelser til det første årsskrift, som bestyrelsen forsøgsvis bestemte sig til at udsende i begyndelsen af 1911. På årsmødet dette år - et par måneder efter, at det første skrift var udsendt - blev det besluttet at fortsætte med det - og det er som bekendt udsendt hvert år lige siden. Samtidig blev det bestemt at løse problemet med kontingentbetalingen ved at lade den ske ved postopkrævning.

På samme årsmøde udbad formanden sig udtalelser om en udflugt til Christiansø, og da der var god

stemning for en sådan, blev den arrangeret og fandt som tidligere omtalt sted i midten af juni samme år.

Det fremgår, at der i denne tid normalt blev holdt 6 årlige elevmøder. Det næste af disse blev holdt den 12. maj, som var St. Bededag, og hvor man som tidligere omtalt havde schweizeren Frits Wartenweiler som taler.

Året efter, 1912, åbnede Johannes Jensen årsmødet med at opfordre til livlig deltagelse i forhandlingerne, en henstilling, som han i sit eget referat føjer til, kun i meget ringe grad blev taget til følge. Det var noget andet end i de første år med megen entusiasme og talelyst. Det hele var nu faldet på plads i et leje, hvor der ikke blev sat spørgsmålstegn ved noget væsentligt.

Efter den vellykkede udflugt til Christiansø kom det på et tidspunkt på tale at tage en sommerrejse til Møn, men den blev foreløbigt udsat, og imens brød 1. Verdenskrig ud.

I sin sidste formandsberetning 1916 gav Johannes Jensen udtryk for, at det kneb med at få afholdt så mange møder som ønskeligt, og efter hans opfattelse burde man samle sig omkring tre arrangementer, juletræsfesten i begyndelsen af januar, årsmødet i marts og et sommermøde, der enkelte år kunne formes som en udflugt. Bortset fra udflugten blev det efterhånden sådan, som han foreslog, og det kom til at ligge fast i mange år frem.

Som tidligere omtalt brød Johannes Jensen samme år op for at blive lærer på Næsgård Agerbrugsskole, og i hans sted blev Julius Svendsen, der nogle år før igen var kommet i bestyrelsen, atter engang formand.

Efter Inger Hansens død tilbød elevforeningen Andreas Hansen at bekoste en mindesten, og det tog han imod. Da prisudviklingen imidlertid havde tæret hårdt på foreningens midler, blev der iværksat en indsamling til formålet.

I 1921 ønskede Julius Svendsen ikke at fortsætte mere, og i hans sted valgtes Hans Kjærgaard, Nekso, til bestyrelsen og blev med det samme også valgt til formand.

Hans Sigfred Kjærgaard²⁵ var købmandssøn fra Nekso, født den 2/8 1896 og elev vinteren 1915-16. Faderen var en "uldjyde", Ivar Chr. Sørensen Kjærgaard, fra Herning-egnen, som var kommet til Bornholm og blevet gift med en bornholmsk pige, Andrea Margrethe Andersen fra Løkkegård i Østerlars. Hun havde været på højskole i Østermarie i brødrene Bøgeskovs tid, og var senere barnepige hos Johan og Karoline Bøgeskov. De havde først ejendommen "Myrelænge" i Østerlars, men blev senere købmandsfolk i Nekso. Tre af deres børn blev elever på Bornholms Højskole. Hans Kjærgaard blev gift med Helga Hermantine Dam fra Åkirkeby, født 23/5 1898 og elev 1915. De boede i mange år på Vornede-

gård i Ibsker. De fik to børn, som begge senere blev elever.

I juni samme år, 1921, bestemte bestyrelsen sig igen engang for at arrangere en udflugt til Christiansø. Det kom i orden, og den blev fastsat til den 18. juli. Ligesom 10 år før chartrede man et skib fra Neksø, som så skulle samle deltagere op i Svaneke og Gudhjem. Man kom op på godt 150 deltagere, heraf en del børn, som betalte halv pris. Der kom en samlet billetindtægt på 1211,50 kr., og det løb rundt med et lille overskud.

Om selve turen overlader vi igen ordet til protokolføreren, Axel Hermansen. Han skriver bl.a.:

“Vejret til sejlturen kunde have været gunstigere. En rask lille blæst fra nordøst fik den særdeles levedige lille Nexø-båd til at vise sig meget letbevægelig, og en mængde af passagererne var, allerede inden man nåede Svaneke, stærkt bevægede. Enkelte gik i land her; nogle få andre i Gudhjem.

De allerfleste udholdt dog turen til Øen, og det viste sig at gå meget bedre, når man først kom lidt ud fra land.

På Christiansø gav Pastor Mandel en meget interessant, omhyggelig tilrettelagt og omhyggelig foredraget fremstilling af Øens historie. Den mere materielle forplejning fik man fra medbragte madkurve, der sammen med købmandens gode kaffe vederfæredes retfærdighed ovenpå sørejsens genvordigheder.

Hjemrejsen blev meget fornøjelig; humøret var oppe, og sangene rullede henover Østersøen - skibet var næsten hørt op med at rulle... Trods alt vilde dog nok de allerfleste den følgende dag besvare et spørgsmål: “Hvordan gik det?” med et: “Udmærket”.

Året efter, 1922, tog Hans Kjærgaard initiativ til elevforeningens medvirken med istandsættelse af elevværelserne. De nærmere omstændigheder ved denne nævnes dog ikke. Det har formentlig været en almindelig omgang maling og oppudsning.

Og på den sidste generalforsamling i Andreas Hansens tid kom det så igen på tale at arrangere en større sommerudflugt, på Bornholm eller eventuelt til Sverige eller Tyskland. Man ville undersøge, hvad en tur til Ystad, Simrishamn eller Sassnitz ville koste. Ingen af turene blev dog nogensinde til noget.

Foreningens medlemstal havde lige siden stiftelsen været jævnt stigende - selvom det langfra var alle tidligere elever, der fastholdt deres medlemsskab ret længe. I årsskriftet for 1914 bringes for første gang en liste over medlemmerne, og det fortsatte man med hvert år frem til 1944. Så sprang man over nogle gange indtil den sidste bragtes i 1954.

Af den første liste fremgår det, at der i 1913 var 446 medlemmer, heraf 21 i andre dele af landet. På det tidspunkt havde skolen haft 1125 elever, og medlemstallet svarer til en procentdel på ca. 40.

I 1918 var medlemstallet steget til 645, heraf 50 uden for Bornholm. Det svarede til ca. 45%

I Andreas Hansens sidste år var medlemstallet yderligere steget til 739 med 52 i andre landsdele. Procenttallet var da 43. Vi kan således konstatere, at den forholdsmæssige tilslutning til elevforeningen lå ret konstant, og det fortsatte den med endnu nogle år.

Som vi har set, var foreningen imidlertid åben også for andre end tidligere elever. Hvor mange andre, der var, kan ikke gøres op, men en del har det været. Derfor har den reelle for gamle elever ligget en smule lavere.

Undervisningen

Fra Andreas Hansens tid har vi først en undervisningsprotokol fra november 1918, da man er begyndt på en ny bog. Den varede til gengæld helt til marts 1946 - dog med et stort “hul” fra sommeren 1932 til vinteren 1943. Om der slet ikke er ført nogen i denne tid, ved vi ikke.

Protokolføringen begynder den 12. november (jvf. Gunnar Juul Niensens skildring), og i noget af december og ligeledes af januar 1919 lå man igen stille på grund af den spanske syge. Det samme gør sig gældende i den sidste halvdel af februar 1920.

Som før påpeget skete der ingen grundlæggende ændringer i fagfordelingen og i den ydre struktur i øvrigt. De ændringer, der har været, har først og fremmest været i selve indholdet eller den generelle holdning til stoffet.

I forhold til Krebs Langes tid sker der en vis reduktion af antallet af fag. Skrivning og retskrivning optræder således ikke længere som selvstændige fag, men er lagt ind i danskundervisningen, litteratur og oplæsning slås sammen til ét fag, geologi bliver en del af geografien, og det nærmest klassiske fag for mændene, landmåling, må vi gå ud fra er lagt ind som en del af landbrugsundervisningen.

Ellers former det sig stort set i det gængse mønster. Der skelnes ikke mere mellem verdenshistorie og Nordens historie, men mellem historie I og historie II. Heraf har det første været det daglige foredrag, mens det andet kun havde to timer.

Andreas Hansen har også forholdt sig meget friere til emnevalget i foredragene end Krebs Lange. På vinterholdet 1918-19 begynder han således med den nordiske oldtid med 8 timer, hvorefter han har 11 timer med titlen Kristus. Efter influenzaen vender han sig så mod den nyere europæiske og nordiske historie, hvoraf en del er litteraturhistorie. Til sidst har han i marts måned udelukkende emner fra danmarkshistorien i 1800-årene.

Vinteren efter, 1919-20, har han nogenlunde den samme struktur, men vinteren efter igen, 1920-21, har

Familielykke på terrassen foran forstanderboligen - formentlig i 1919, samme år som Inger Hansen døde. Af de syv børn var de fem Andreas og Inger Hansens. De to må være Senstius'. Fru Karen Senstius står som nr. 2 fra venstre på terrassen. De to unge piger er formentlig elever. Dernæst følger Inger Hansen, faster Rikke og Kai Senstius. Kvinden længst til højre kender vi ikke. Andreas Hansen ses siddende mellem børnene på trappen, rygende på en lang pipe. Fra privat fotoalbum.

han hele vinteren udelukkende talt om verdens- og danmarkshistorien fra bondefrigørelsen 1788, Napoleons-tiden og så videre frem til samtiden. De to sidste vintre har han derimod et emnevalg, der meget ligner Krebs Langes, hvor han begynder med den klassiske oldtid, går over til bibel- og kirkehistorien for derefter at tage et rids af den europæiske historie frem til 1800, hvorefter det udelukkende er danmarkshistorie.

På sommerholdene er der nogenlunde den samme variation. Somrene 1919, 1920 og 1922 er det dog mest det verdens- og danmarkshistoriske stræk i forkortet form, mens han i sommeren 1921 begynder med Holberg og derefter tager danmarkshistorien med enkelte udblik til det europæiske frem til 1914. Den sidste sommer med kun ti elever tager han derimod en række temaer uden direkte sammenhæng, f.eks grækerne med 12 timer, Kristus med andre 12. Da havde historie II, som da var nyere danmarkshistorie, til gengæld en langt større plads end tidligere.

Angående de andre fag, så var der én times dansk hver dag, og nogle gange ser holdet ud til at have været delt i to grupper. På vinterholdene ser det ud til, at de havde regning i fire timer, mens pigerne om sommeren kunne nøjes med tre.

Et andet stort fag var litteratur, hvis timetal varierer lidt, men i reglen havde de 4 eller 5 timer ugentlig. Gymnastik var der i de første år hver dag, senere 4 eller 5 gange om ugen. Pigerne havde i de første år håndarbejde hver dag, senere kun fem gange om ugen. Om vinteren havde mændene som omtalt landbrugsfag, men den kolonne er næsten slet ikke ført, så hvor mange timer det var, ved vi ikke. Endelig var der en række fag, der kun havde én eller to timer; om vinteren var det naturlære (eller fysik), samfundslære, geografi, legemslære, sang, bogføring, tegning samt en enkelt ugentlig samtaletime. Pigerne om sommeren havde de samme fag bortset fra bogføring og tegning. Til gengæld havde det sidste hold botanik som selvstændigt fag.

Her skal det endelig igen nævnes, at N. P. Jensen, der som tidligere omtalt var vendt tilbage til Bornholm som realskolebestyrer i Åkirkeby, i nogle år medvirkede med ét ugentligt foredrag (jvf. side 102).

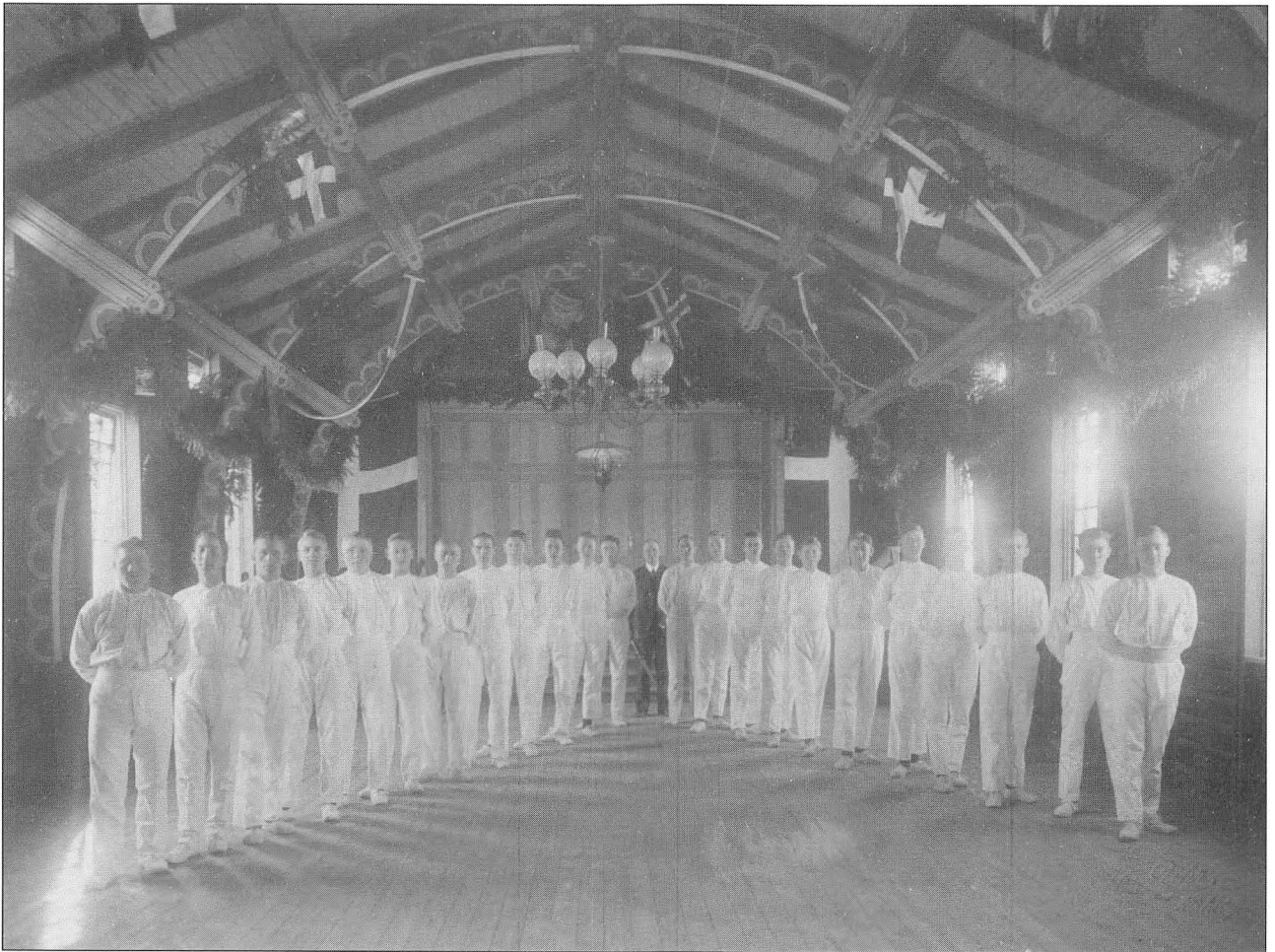
Højskolen som samlingssted

Inden vi går over til en skildring af Andreas Hansens sidste år, kunne det været rimeligt at se lidt nærmere på den offentlige mødevirksomhed. Enkelte ting har været omtalt undervejs, bl.a. de store koncerter, men generelt er det sådan, at vi for de første 30 år er temmelig dårligt underrettet om denne²⁶. Fra Andreas Hansens tid er vi derfor henvist til, hvad han mange år senere skriver om det i "Bornholmernes Land"²⁷. Han fortæller dér:

"Der var stor Hørelyst - og Høreevne - hos de Bornholmere, søm til stadighed samledes til vore offentlige Møder...

I Reglen (var) begge Sale fyldt, om Vejret blot var nogenlunde. Saa var der to Foredrag om Eftermiddagen, derpaa en Spise- og Kaffe-pause, og om Aftenen enten et tredie Foredrag eller Oplæsning, Musik e.l.

Særlig festlige var Efteraarsmøderne, som i reglen strakte sig over tre dage, hvoraf den ene altid var en Søndag. Da strømmede Folk til i store Skarer. Om Søndagen især stod og sad man "Som Sild i en Tønde", hver Kvadrattomme Plads var udnyttet, og ofte stod og sad der et Par Hundrede udenfor de oplukkede Vinduer. Var det blot nogenlunde Vejr til det, holdt vi Dagforedragene ude i Haven, og det hændte, at vi bar de fleste af Bænkene ud, saa Folk stod sammenpressede derinde. Og ikke blot Staldene, men alle Nabogaardene var fyldt med Heste - ja det er hændt

En vinterskoles gymnastikhold i salen. I en lang række år ser der ved elevfotograferingen ud til at være taget både et billede af hele holdet og et af gymnastikholdet. De var sjældent identiske, idet der på næsten alle hold var nogle, der var fritaget for gymnastik. Der kendes dog kun fire sådanne billeder af gymnastikhold, hvoraf de tre er i højskolens besiddelse. Dette billede kan ikke dateres nøjagtigt, men kan dog indkredses til at være fra Andreas Hansens sidste år. Antallet af elever peger i retning af vinteren 1920-21. Salen ses at være pyntet op - formentlig til juletræsfesten lige efter nytår. Bemærk lysekronen af petroleumslamper og den meget detaljerede udsmykning af bukonstruktionen.

man har maattet køre helt til Aakirkeby for at faa dem i Stald.

Om Aftenen efter Møderne fyldtes Stuerne med Mennesker, og Diskussionen gik da ofte højt om Emner der havde været fremme, og Problemerne blev sat under Debat.

Et særlig festligt Præg havde vort aarlige Midsommermøde, som altid, naar Vejret tillod det, blev holdt paa Højskolens Festplads i Ekkodalen - uden Tvivl den skønneste, i hvert Fald den ejendommeligste Festplads i Landet! Dér holdtes ogsaa mange andre Møder. Siddepladserne var maaske ikke alle lige magelige - men det var et pragtfuldt Syn at se en stor sommerklædt Forsamling spredt op over Klippekrænten, Talerstolen mellem to Bøge i Bunden, bag den Engen med Bækken, og der bagved igen den vældige, massive lodrette Klippevæg, med Egeskov ovenover.

- Til Midsommermøder og Efteraarsmøder var der altid mindst en, oftest to Talere ovrefra. Jeg søgte at få de bedste af Højskolens Mænd herover. Men den af-sides Beliggenhed og besværlige Rejse var ofte en stor Vanskelighed.

Men ikke blot Højskolens store Navne findes blandt Talerne. Ogsaa Folk udenfor den specielt grundtvigske Lejr hørte vi med Glæde - som Vilhelm Grønbech (som holdt sit første populære Foredrag her), Edv. Lehmann, Åge Meyer Benedictsen, Vilh. Andersen, P. A. Rosenberg, L. P. Larsen, Helge Rode o.m.a. Min Erfaring har nemlig lært mig, at "der er en Verden udenfor Verona", og at ensidig Snæverhed er af det onde.

Naar flere af disse Mænd med Glæde kom igen, hver Gang jeg kaldte, var det fordi de intetsteds i Landet fandt saa gode Tilhørere, saa lydhør en Forsamling som her!

Men der var ogsaa dengang dygtige Ordførere af grundtvigsk Retning blandt Præsterne herovre: Andersen, Ibsker, Møller, Vestermarie, Erichsen, Aakirkeby, Provst Rasmussen, Østerlars - og Johan Bøgeskov, Mænd vi hørte ofte og gjerne".

Andreas Hansens sidste år 1920-23

Som omtalt ovenfor nærmest styrtdykkede elevtallet sommeren 1920, og det er nærliggende at antage, at det havde noget at gøre med Inger Hansens død et halvt år før. Allerede året efter steg tallet igen til 26. Også på vinterskolen var der en nedgang et par år, men dog ikke nær så dramatisk.

I begyndelsen af 1921 bankede døden igen på, idet Andreas Hansens gamle far, af alle kaldet "Bedste-

far", døde den 12. januar, 83 år gammel. Nogen tid efter flyttede faster Rikke til Åkirkeby.

1921 blev ogsaa det år, hvor Kai Senstius efter 9 år som højskolelærer brød op for helt at hellige sig musikken. Han slog sig først ned nogle år i Rønne, men flyttede i 1924 til Odense, hvor han virkede resten af sin tid. Han døde i 1966.

Flere eleverindringer

Fra Andreas Hansens næstsidste sommerhold - 1922 - modtog vi hele tre besvarelser, som tilsammen giver et godt indtryk af opholdet. De kom fra Thora Mattesen, f. Bendtsen, Vestermarie, og Else Nielsen, Odense, samt én unavngivet.

Der var 22 elever, hvoraf 7 kom ovrefra, heraf 2 fra Sydslesvig (Flensborg), 3 fra Jylland, 1 fra Fyn og 1 fra Sjælland. Af lærere nævnes der en lærerinde, Ingeborg Jensen, som nogle år senere blev gift med Andreas Hansen, og en lærer Johannes Rasmussen. Ingeborg Jensen underviste i regning, geografi og håndarbejde. Johs. Rasmussen underviste i skriftlig dansk, sang og gymnastik, men havde ogsaa noget historie og naturhistorie. Han betegnes af én som en prægtig mand. Han tog ofte eleverne med ud i naturen i sommeraftenerne for at få dem til at opleve noget af det, han søgte at forklare dem. Ofte sluttede de så med at gå op gennem Fuglesangsrenden og synge aftensang på Måneskinsklippen. I juli måned blev der imidlertid sat en stopper for det i nogle dage, idet det satte ind med voldsomt tordenvejr og regnskyl; så meget, at der blev oversvømmelse i Ekkodalen, og de derfor ikke kunne komme over på den anden side af åen i nogle dage.

Det hedder ogsaa om Rasmussen, at han gjorde meget ud af at forbedre elevernes skriftlige færdigheder. Derfor gav han dem en del fristile at skrive, hvad der ikke var yndet af alle. De udgav den sommer et elevblad, som de kaldte "Den sladrende thepotte", og i det hed det engang, at Rasmussen gav dem en ny fristil endnu før de var færdige med den foregående. Som sædvanlig for den slags blade "udkom" det hver 14. dag og blev en aften læst op af Andreas Hansen, en aften, hvor der ogsaa blev serveret kaffe eller frugtgrød.

Af udflugter nævnes fra den sommer en cykletur til Stavehøl vandfaldet. Og så var de ellers på de sædvanlige aftenbesøg i de forskellige bornholmske elevers hjem. Cyklerne gav ogsaa de bornholmske elever mulighed for ret nemt at smutte hjem lørdag aften for først at vende tilbage søndag aften. Det var tilsyneladende et forholdsvis nyt træk i skolelivet, og det brød Andreas Hansen sig ikke om. Han ytrede en dag, at han kunne have lyst til at opføre en mur omkring høj-

Otte Dage paa Højskole 1922. Deltagerne på et af de første kurser af denne art på Bornholms Højskole - fotograferet på terrassen foran forstanderboligen. Der har været godt 60 deltagere fordelt i alle aldersgrupper. Dog ser langt de fleste ud til at være ud over den første ungdom - noget, der blev kendetegnende for disse kurser videre frem i tiden. Fra privat fotoalbum.

skolen, "så vi blev inden for murene i de tre måneder, vi var på skolen". Hans undervisning berømmes i høje toner af én, og hun føjer til, at "han lærte os at elske vort land, vor frihed, vor tryghed i "skaberværket", så jeg kan varme mig ved i min høje alder, nu som dengang".

St. Hansaften var der stor fest på skolen med optræden, sang og dans. Mange havde fundet vej til højskolen den aften, hedder det. Og så var det snart den sidste måned, hvor en masse tid gik med at indøve komedie og forskellig underholdning, hvortil elevernes pårørende blev inviteret til en afsluttende festaften.

Otte dage på højskole

Fra samme tid som ovenstående erindringer har vi de første oplysninger om korte højskolekurser på skolen, i mange år kaldet "Otte dage på højskole". Som tidligere omtalt var det H. P. Jensen, der var ophavsmanden til disse, og det første blev holdt i august 1911 på Frederiksborg Højskole i Hillerød. Ret hurtigt kom andre højskoler også med, men hvornår det første blev holdt på Bornholm, ved vi ikke. I årsskriftet for 1922 er et sådant imidlertid omtalt af oven-

nævnte lærer Johannes Rasmussen, så i august 1921 har der i hvert fald været et.

I artiklen skriver han en del om baggrunden for disse kurser som et forsøg på også at gøre byernes, og specielt Københavns, befolkning bekendt med højskolen. Dernæst fortæller han om det pågældende kursus følgende:

"Vi havde lige sluttet vor dejlige Sommerskole, der var saa tomt alle Vegne, nu Eleverne var borte, baade i Haven og i Skolens Stuer og Gange.

Saa kom Københavnerne - sikken et Rykind - det var henimod Aften i dejligt Augustvejr, at de kom. Først rullede to store Fragtvogne ind med Kufferter, Sække og Tæpper. Saa kom de første Cyklister, og i næste Øjeblik tøffede en Bil op, saa kom en Flok gaende, atter Cykler, en ny tøffende Bil, nok en, og nu var det hele et Virvar af cyklende, gaende og kørende; Folk løb mellem hverandre. Omkring de to Fragtvogne var tæt Stimmel, nogle raabte paa deres Tøj, andre paa Værelser. Skolens Lærere havde travlt med at hjælpe, hvor "Nøden var størst"; men i Løbet af et Kvarterstid var det hele væsentligt i Orden. Saa ringede Klokken til Aftensmad og snart sad hele Flokken bænket. - Og hvilken Flok! ja den var billedligt talt i alskens forskellige Farver. Folk fra alle Stillinger, netop saadan, som det skulle være. Jurister, Typogra-

fer, Præster, Grosserere, Arbejdere o.a. og i de forskelligste Aldre lige fra 16-17 Aar til opimod 80.

Der var saa stor Forskel, at det skulde synes umuligt at faa lidt af det Præg, der skabes af fælles Interesser, over denne Forsamling, det, vi saa gerne vilde. Flere Smaatræk, særlig i de første Dage, vidnede om, hvordan mange af de enkelte ensidigt stod stejlt paa sit, som den ene i en vis Opposition til alle de andre. Det var nok særlig de unge Typografer, der viste dette tydeligst, prægede som de var af yderliggaaende Demokrati.

Dagen begyndte med gymnastik Kl. 7. Denne time blev en munter og morsom Begyndelse. Alle, der havde Lyst, var med, og det blev et ret originalt Hold: I alle Aldre og af begge Køn; de ældste var snart de ivrigste her. Det var tilladt at møde i fuld Paaklædning - Støvler, Flip, høje Hæle og Korset - en Frihed der blev rigeligt udnyttet. Efter denne Omgang gled Morgenmaaltidet let ned.

Saa kom Morgensangen med Andagt og derefter et Foredrag om Formiddagen og et om Eftermiddagen. En Time hver Dag brugtes til at lære Sange i. Om Aftenen var der Underholdning af forskellig Art, hvortil en enkelt af Deltagerne kunde yde sin Hjælp. Resten af Tiden blev brugt til Udflugter og Leg i Haven, og disse to Ting bidrog ikke mindst til at arbejde Flokken sammen og skabe Feststemning.

Dagene fløj af Sted, og inden vi vidste af det, sad vi samlet den sidste Aften om et festligt Kaffebord med Taler og Sange. Alle Taler vidnede om Glæde og Taknemmelighed for de otte Dages Samvær.

Næste Morgen holdt der en halv Snes Vogne udenfor til Befordring til Stationen. De rullede bort med hurraraabende og glade Mennesker. De var virkelig blevet en Flok, og de havde følt Samværets Berigelse. Vi paa Skolen stod og viftede til de bortdragende - en Oplevelse rigere - et Minde mere. Der var ligesom gaaet et muntert og frisk Sus hen over os; vi havde ogsaa modtaget".

I et privat fotoalbum findes et billede af sådan et hold, som er angivet at være fra 1922, altså sommeren efter. På billedet er der 68 voksne og et par børn, så deltagerantallet har formodentlig været omkring 60. Siden blev disse kurser et fast indslag i skolens virksomhed efter sommerskolen.

Andreas Hansens fratræden

I foråret 1922 blev stillingen som hjælpepræst ved valgmenigheden ledig, idet hjælpepræsten gennem fire år, Skat Rørdam Clausen, fik embede på Sjælland. Overvejelserne omkring hans efterfølger resulterede i, at man rettede henvendelse til Andreas Hansen om at overtage stillingen. Efter nogen overvejelse sagde han ja og skulle så tiltræde, når alle formaliteter var i

orden, og der var fundet en afløser til forstanderstillingen.

I valgmenighedens 50 års jubilæumsskrift fra 1947 anfører han to grunde til, at han sagde ja til opfordringen. Det første, og som var det, der var afgørende i højskolesammenhængen, var hans kones død. Om det skriver han: "Hun havde betydet saa meget for Højskolen, at hun umuligt kunne erstattes. Og især på en mindre Skole som denne er Samspillet mellem Hjem og Skole af afgørende Betydning. Husmoderen betyder dér lige saa meget som Forstanderen. Dertil kom, at jeg havde fem Børn og paa det Tidspunkt et svagt Helbred. Det var altsaa ingenlunde nogen let Stilling, jeg stod i".

Den anden grund var en mere teologisk eller livsanskuelsesmæssig afklaring, der var sket i løbet af hans tid som højskolelærer og forstander, og ikke mindst under indtryk af hans kones lange sygdomsperiode, en afklaring, han kort formulerer i sætningen: Kristendom er ikke lære, men liv. Tanken om at blive præst havde i lang tid ikke været ham fremmed, og nu følte han, at han fuldt ud var parat til det.

Der skulle dog gå et godt stykke tid, inden alle formaliteterne - afstemning i menigheden, bispeeksamen, kaldsbrev osv. - var i orden, så det blev december, inden han blev ordineret. Da var vinterskolen 1922-23 godt i gang, så den gjorde han færdig. Men da det trak lidt ud med at finde en afløser, endte det med, at han ogsaa tog sig af sommerskolen 1923. Den blev ogsaa meget lille; kun 10 elever blev det til. Her har det nok spillet ind, at det allerede længe havde været kendt, at det var hans sidste hold.

Absolut medgørlighed

I årsskriftet for samme år havde man bedt Kai Senstius skrive lidt om Andreas Hansen. Han tager udgangspunkt i, hvad han kalder: "hans absolutte medgørlighed" og omtaler derefter sit mangeårige samarbejde med ham meget positivt. Derefter fortsætter han:

"Dette i videste Forstand medgørlige hænger nøje sammen med hans væsentligste Princip som Forstander: at lade alt udvikle sig naturligt i Frihed ved ikke at søge Væksten fremtvunget, før Vokseevnen er til Stede.

Efter bedste Evne at give Ungdommen Voksekaar, ikke mindst ved at lade dem prøve og vælge selv og derved opnaa, at den i Hovedsagen beholder en af de vigtigste Muligheder for en rig Udvikling: Ansvar, er den Hovedregel, hvorefter Bornholms Højskole er blevet ledet i Andreas Hansens Tid".

Senstius nævner videre, at Andreas Hansen ikke undgik kritik. Man havde anket over, at han ikke hav-

de nogen fast hånd over for de mindre gode elementer blandt eleverne. Eller at skolens ungdom ikke blev ledet frem i bevidst kristelig retning, at det mere var menneskelig end kristelig visdom, eleverne blev stillet over for. Senstius tilbageviser kritikken og fastholder "at Skolens Ledelse er blevet gennemført med et virkeligt Kendskab til Ungdoms Fornødenheder og uden nogen sinde at tabe det store Endemaal af Syne".

Afsked og ny begyndelse

Da sommerskolen var slut til august, tog Andreas Hansen og børnene så endeligt afsked med højskolen og flyttede ind i præsteboligen "Helmi" på Svaneke-

vej i Rønne. Herfra virkede han så som præst for den spredte valgmenighed frem til foråret 1946.

Om sine familiemæssige forhold efter sin første kones død skriver han i sin selvbiografi i mindebogen "Arbejdsår og Fyraften": "I 1920 havde jeg faaet en kvindelig Seminarist, Ingeborg Jensen, født Bornholmer som Lærer. Hun gled stiltfærdigt ind som Husmoder og i Moders Sted for Børnene, og hun tilbød nu at flytte med til Rønne indtil videre. Og der skabte hun os paany et virkeligt Hjem og blev for Børnene i Moders Sted paa saa udmærket en Maade, at en Adskillelse blev utænkelig. I 1927 holdt vi Bryllup".

Andreas Hansen tog del i arbejdet på højskolen i alle sine år som præst, og vedblev med det næsten lige til sin død i januar 1956. I nogle år var han også formand for bestyrelsen. Ingeborg Hansen døde i 1962.

Tegning i en poesibog fra 1911 af den da 14-årige Aage Sikker Hansen.

Frode Aagaards tid 1923-34

Ansættelsen

Efter at Andreas Hansen havde meddelt bestyrelsen sin afgang, så snart der var fundet en afløser, spillede bestyrelsen bolden tilbage til ham ved at opfordre ham til at prøve at finde en. Andreas Hansen skrev derefter til "forskellige ledende Højskolefolk", og resultatet af dette blev, at man fik en højskolelærer Sigfred Munch fra Ubberup, som i øvrigt var født bornholmer, over at tale ved et møde den 7. januar 1923. Der var almindelig stemning for at få ham som forstander, og han blev derfor opfordret til at overtage stillingen. Efter nogen overvejelse endte det dog med, at han sagde nej.

Munch henviste derefter til højskolelærer Frode Aagaard, Vinding Højskole, som så også kom over sammen med sin kone, Marie, for at tale ved et møde den 4. marts. Det hedder, at de begge gjorde et særdeles godt indtryk, og derfor vovede bestyrelsen at opfordre dem til at overtage ledelsen. Og denne gang blev det et ja. De lovede at tiltræde til 1. november.

Frode og Marie Aagaard

Frode Aagaard blev født den 7. marts 1896 i et gårdmandshjem i Sall ved Hammel¹. Han var ved sin tiltræden således kun 27 år og på daværende tidspunkt landets yngste højskoleforstander. Det nævnes, at hans hjem prægedes af levende sans for kirkelige, folkelige og politiske spørgsmål, og at han tidligt var en flittig læser. Ikke mindst politiske spørgsmål optog ham stærkt, og hans drøm var at blive politiker eller historiker. Det var da også på disse to felter, han især kom til at gøre sig gældende som højskolemand.

En alvorlig sygdom i ungdomsårene medførte dog, at han opgav enhver tanke om videregående uddannelse. Han deltog med iver i Venstres Ungdoms arbejde og var alle dage ivrig venstremand.

Efter at være kommet godt over sin sygdom, var han i tre vintre, 1914-17, elev på Askov Højskole. Fra november 1917 blev han så lærer på Vinding Højskole, hvor han var i seks år. Det hedder, at han samtidig

fik tilbud om at blive journalist, hvilket fristede ham, men han valgte altså højskolen, hvor han blev en værdsat lærer. Snart fik han også en fremtrædende stilling i ungdomsarbejdet på egnen. Det medførte efter sigende, at han allerede som 24-årig blev tilbudt at stille op til folketinget (valgretsalderen var dengang 25 år), men det blev åbenbart ikke til noget.

Om hans kone, Marie Schøler Aagaard, f. Kristensen, hedder det kun, at hun var gårdmandsdatter fra hans hjemegn.

Fra deres tid på Bornholms Højskole har vi imidlertid også forskellige udsagn om dem fra tidligere elever.

En mandlig elev fortæller om Aagaard, at hans timer var festlige. Han begyndte gerne at synge ude i forgangen, og han kunne holde eleverne i ånde i alle sine timer - særlig, når de havde samfundslære, hvor tiden ofte blev overskredet, når diskussionen kom godt i gang. Samfundet og det politiske var han som berørt ovenfor stærkt engageret i. Han var som også nævnt venstremand, og en anden elev fortæller, at han ikke ret godt kunne lide tyskerne og bolschevikkerne - for nu at sige det meget mildt. Af enkelte mundtlige udtalelser forstår man, at han kunne blive helt lidenskabeligt ensidig, når det tog ham, og at man da ofte syntes, han gik for vidt. En nævnte engang det moderne begreb indoktrinering som betegnelse på det. Han tålte i øvrigt ikke, at nogen sad og var uopmærksomme nede bagved. Det fortælles, at hvis han opdagede, at en eller anden var ved at sløve hen, så greb han en sangbog eller andet, hvad der var for hånden, og kylede det ned i hovedet på vedkommende. På den måde skulle han have spoleret adskillige sangbøger.

Dette hindrer dog ikke, at han generelt ser ud til at have været vellidt og værdsat som underviser. En kvindelig elev siger samstemmende med mændene, at han var festlig og god til at holde dem fanget, men han forlangte også, at de fulgte med.

Om Marie Aagaard sagde en mandlig elev engang, at hun var kun lille, men hun var stærk. Det var vedkommende elevs faste overbevisning, at hun gentagne gange var den, der holdt igen eller dæmpede ham

Frode Aagaard og hans kone Marie, f. Kristensen.

ned, når han blev for ivrig, ikke bare i sine meninger, men også i sin vidtspredte foretagsomhed. Havde hun ikke holdt igen, var han utvivlsomt hurtigt blevet folketingsmand, og så havde han ikke kunnet fortsætte som højskolemand, mente samme elev. Hun synes at have været et godt eksempel på den stilfærdige, men betydningsfulde kvinde bag manden.

Til sommermødet den 24. juni var Frode Aagaard igen inviteret til at tale, og bestyrelsen benyttede lejligheden til at forhandle de endelige betingelser med ham. Der blev igen enighed om en forpagtningskontrakt på 5 år, og den årlige afgift blev sat til 850 kr., dog således, at han kun skulle betale det halve det første år. Ellers skulle han have de samme rettigheder som forgængerer og ligesom denne sørge for den almindelige vedligeholdelse af bygninger og inventar.

Inden tiltrædelsen var bestyrelsen stemt for at lade salen male, og det blev ordnet sådan, at aktieselskabet og hjælpefonden delte udgifterne.

Engang i løbet af eftersommeren flyttede Aagaards så ind og tiltrådte officielt den 1. november. Den første vinterskoles åbning faldt sammen med skolens 30 års dag, men det ses ikke at være blevet markeret på nogen måde.

Med dette skift skete der også en vis forandring i skolens karakter. Mens man, som vi har set, kunne

kalde Andreas Hansen en poetisk skønånd, som mest var orienteret mod litteratur og teater, eller måske rettere: det åndelige i videste forstand, så var Frode Aagaard som skildret først og fremmest det historisk og politisk-samfundsmæssigt orienterede menneske, uden at han dog tabte det andet af syne. Vi skal senere se, hvilke forandringer i undervisningen, det medførte.

Elevtilslutningen 1923-33

Frode Aagaards virke på Bornholms Højskole kom til at vare fra efteråret 1923 til foråret 1934, hvilket i alt blev til 11 vinterhold og 10 sommerhold. Han fik en lovende begyndelse på denne del af sin karriere. Til det første vinterhold meldte der sig 36 elever, og var det ikke ganske fuldt hus, så var det dog over middel. Og på det første sommerhold 1924 kom der hele 42, så de måtte tage "Hyttten" i brug for at få plads til dem alle. På det næste vinterhold faldt antallet til 31, for på det efterfølgende sommerhold igen at stige til 41, så der igen blev brug for "Hyttten". Men derefter begyndte tallene at falde, og denne tendens skulle vise sig at være uafvendelig.

Succesen på især sommerskolerne skyldtes da også i væsentlig grad, at det lykkedes Aagaard at få en del jyske piger som elever i de første år. Antallet af

disse tog efterhånden af, men fra 1926 faldt antallet af bornholmske piger også betydeligt. Det samme gjorde sig gældende for de bornholmske mænd, og af mænd ovrefra var der kun få.

Derfor viser tallene for begge holds vedkommende, trods et vist opsving i 1929, en generelt nedadgående tendens i Aagaards tid. I hans sidste år kom tallene således ned under 20, (og denne tendens skulle vise sig at fortsætte også i efterfølgerens tid).

Det måtte naturligt give anledning til en del bekymring undervejs, men omvendt også til mange bestræbelser på at ændre udviklingen. Det skal vi vende tilbage til efterhånden. Med hensyn til de konkrete tal, henvises i øvrigt til det statistiske kapitel.

En højskolevinter i 1920-erne

Fra Frode Aagaards tid har vi også en lidt større sammenhængende skildring af et højskoleophold. Inden vi ser nærmere på, hvem der i hans tid virkede som lærere og andre medarbejdere, vil vi gengive denne skildring i fyldige uddrag og i let redigeret form. Den er skrevet af Thor Thorsen, Rønne, som var elev vinteren 1926-27. Han skriver:

“Vi startede på højskolen den 3. november 1926. Jeg er husmandssøn fra Knudsker og tjente i mine unge dage på landet. En af mine første pladser var hos højskolefolk, og jeg fik derved mine første indtryk af højskolen, og da tillige forkarlen lige var kommet fra et højskoleophold, kom jeg snart gennem hans fortællinger livet på en højskole på nærmere hold. Jeg var også med ham til sommermøde og fik lyst til selv at komme på højskole. Da man dengang kunne få tilskud fra amtet, søgte jeg og fik det, og indmeldte mig derefter på skolen. Jeg havde den glæde, at min anden medtjener også ville med, og vi var så heldige at få værelse sammen på “Jomsborg” - et to-mands værelse med plads til én. Men vi havde nær til baderummet, og så var det bare at komme der tidligt, mens der var vand i spanden. Ellers var det en længere tur op og ned ad trappen for at hente vand. Var det frost, kunne vi godt risikere, at der var is på vandet om morgenen, men det var vi jo vant til ude fra bondelandet.

Vi startede dagen med havregrød kl. 7.30 - og mødte i skolestuen kl. 8.00 til morgensang. Vi havde som regel første time med forstander Aagaard. Førstelæreren hed Birk, og han havde som regel de almindelige timer som dansk, regning og gymnastik, mens Aagaard mere havde det “historiske”. En tid havde vi også lærer Mølgaard, men da han ikke faldt rigtig til, flyttede han atter. Vi havde også landbrugslære med konsulent Brandt, plus regnskab med konsulent Leerberg. Kl. 12 spiste vi middag, og kl. 13.30 havde vi atter en time, hvorefter vi drak kakao.

Vi startede dengang med 22 elever - 2 fra Jylland, 2 fra Sønderjylland, resten var bornholmere - dog efter nytår fik vi en arbejdsløs snedker fra Falster.

Af udflugter havde vi gåture i Almindingen og cykeltur til Hammeren og til Rønne, hvor vi besøgte slagteriet og Bornholms Tidende.

Vi havde også et elevblad, der hed “Høg over Høg”, og der havde jeg den ære at være en af de tre redaktører. Der var også tre “politibetjente”, der skulle indkassere bøder for begåede forseelser. De var meget ihærdige for at få penge i kassen, da “Grisegildet” så blev så meget flottere. (Bøderne blev lagt i en sparegris - deraf navnet “grisegildet”). Hvis bøder ikke blev betalt, straffedes synderen med buksevand - direkte fra pumpen i kælderen, så mange bøder blev “betalt” på kældertrappen.

Fastelavnsfesten var det store sus; de inviterede damer havde smørrebrød med, og dertil kunne købes lyst øl og sodavand. Humøret manglede dog ikke, og der blev spillet komedie og danset med liv og lyst i den smukt pyntede gymnastiksal. Derefter skulle damerne jo følges hjem, så det var jo trætte ungersvende, der endelig fik skind over øjnene og fjer på maven.

Vi var også engang 3 mand, der havde en “grovæderkonkurrence”. Den ene påstod nemlig, at han kunne fortære en hel wienerbrødsstang på ca. et kvarter. Vi andre skulle så betale, hvis han kunne, men vi ville bestemme tidspunktet. Derfor hentede vi ham lige efter at have spist flæskebøf til middag. Det var nemlig hans livret. Og tro det, hvem der vil - han vandt. Til trøst spiste vi andre hans to hvedebrød til eftermiddagskakaoen.

Så nærmede foråret sig, og det kriblede i fingrene for at komme til det praktiske, og så pludselig var det bare sidste aften med afslutning og afsked, og 5 dejlige måneder var slut”.

Lærere og andet personale 1923-34

Fra sit første år nævner Frode Aagaard, at som lærere virkede konsulent Brandt og Frode Kristensen, medens Andreas Hansen og Axel Hermansen, Ndr. Skole, kom som timelærere en gang om ugen.

Hans Aage Brandt² stammede fra Lundegård i Østermarie, født 1893. En yngre søster til ham var elev på højskolen 1917. Efter tilendebragt uddannelse på Landbohøjskolen vendte han tilbage til Bornholm, hvor han blev planteavlskonsulent og forsøgsleder, og fra Andreas Hansens sidste tid blev han så også medarbejder på højskolen. Efter at være blevet gift blev han og hans kone den første tid bosat i lærerlejligheden i “Sønderomme”, og her blev deres ældste søn, Jens Kofoed Brandt, den senere mangeårige

amtsborgmester, født i 1924. Samme år overtog Brandt imidlertid Bakkegård i Nylars. Om ham fortæller tidligere elever, at han var streng, men dygtig. Han havde været løjtnant, og det militære hang lidt ved i hans undervisning. Han var rask i det og "lid våraløser", hedder det. Medens han endnu boede hjemme på Lundegård, kom han kørende til skolen med hest og vogn. En dag havde han ikke fået bundet hesten godt nok, så den rev sig løb og vendte tilbage til Lundegård, mens han underviste.

Frode Kristensen³ var oprindeligt landarbejder, født 5. juni 1895 som søn af en hedehusmand i Torsted sogn i Vestjylland. Ligesom så mange andre dengang havde han ved flere højskoleophold, og sidst på Askov Højskole, kvalificeret sig til et virke i højskolen. Hans første plads som højskolelærer blev så på Bornholms Højskole, hvor han kom samtidig med Frode Aagaard. Han underviste i dansk, regning, danmarkshistorie og samfundslære samt gymnastik. Det sidstnævnte var han ikke særlig god til, fortæller han selv i en erindringsbog. Modsat Aagaard var han socialistisk indstillet, men det gav efter hans eget udsagn ikke anledning til problemer i forholdet mellem dem.

Frode Kristensen var kun lærer på skolen ét år, hvorefter han efter opfordring blev lærer på arbejderhøjskolen i Esbjerg og senere igen på Roskilde Højskole, efter at denne også var blevet overtaget af arbejderbevægelsen. Inden for denne del af højskoleverdenen kom han i mange år til at indtage en fremtrædende stilling. Senere igen blev han undervisningsministeriets konsulent med højskolerne som arbejdsområde.

Maja Nielsen medvirkede fra den første sommer i Aagaards tid. Hun underviste i håndarbejde, gymnastik og folkedans. "Hende elskede vi", siger en tidligere elev kort og udtryksfuldt, og i et af årsskrifterne siger Frode Aagaard: "Vi kan ikke rigtig tænke os en sommerskole uden hende. Hun støjer ikke op, men hendes stilfærdige og kammeratlige Maade at færdes paa mellem Eleverne og i vort Hjem gør hende saare afholdt saavel blandt Elever som blandt Skolens Personale". Hun stammede fra Tistrup i Vestjylland, og egentlig hed hun Maren, men blev altså kaldt Maja. Hun kom igen hver sommer indtil 1931, hvor hun var forhindret på grund af sygdom i familien. 1932 medvirkede hun så igen, men i 1933 var hun igen forhindret, så det blev til i alt otte somre af Frode Aagaards i alt ti. Hun blev senere gift Møller og bosat i sit hjemsohn. Hun døde i 1983 som følge af en trafikulykke et par dage før sin 84 års fødselsdag.

Jens Birk blev ansat som afløser for Frode Kristensen fra november 1924. Han medvirkede som lærer

på skolen i 3¹/₂ år. Han stammede fra Langå i Jylland, født 11/9 1895, og havde også fået sin første uddannelse på Askov Højskole. Han blev derefter lærer på Skibelund Efterskole, men tog senere lærereksamen fra Silkeborg Seminarium. Birks vigtigste fag var dansk og regning samt gymnastik om vinteren, men han må også have haft forskellige andre fag. Det hedder om ham, at han var lidt tung i sin undervisning, men han karakteriseres også som flink og venuesæl, dog med en tilbøjelighed til at behandle eleverne, som var de en 1. klasse i børneskolen. I efteråret 1925 holdt han bryllup med sin forlovede, Agnes Villadsen fra Egå ved Århus, og de blev derefter bosat i "Hyttent". Han stiledede imidlertid mod en stilling i folkeskolen, og var fra maj 1928 vikar på Tingsted Skole. Han søgte også fast stilling her på Bornholm, men da det ikke lykkedes, flyttede han samme år med familien til Jylland, hvor det året efter lykkedes ham at få en fast stilling som enelærer på Søby Skole ved Hornslet.

Søren Mølgaard blev nævnt i Thor Thorsens skilddring ovenfor som en lærer Mølgaard, der kun havde været på skolen i kort tid. Han var gårdmandssøn fra Ravnstrup ved Viborg, og han nævnes at have overtaget sang- og gymnastiktimerne. Han figurerer imidlertid også som elev i elevprotokollen. Her angives det, at han var på skolen i november og december.

Peder Leerberg overtog på et tidspunkt en del af Aage Brandts undervisning, fordi Brandt efter at have købt gård ønskede at nedtrappe denne. Leerberg var også konsulent for landboforeningen og bosat i Åkirkeby. Han havde i mindre omfang også medvirket før den tid.

Peder Pedersen blev fra efteråret 1927 ansat som fast landbrugslærer og afløste dermed de ovennævnte. Han var gårdmandssøn fra Hjarup ved Kolding, født 7. juni 1901 og var i øvrigt Frode Aagaards tidligere elev fra Vinding Højskole. Efter endt uddannelse som landbrugskandidat skiftede han først i sit arbejde mellem Jylland og Bornholm, men efterhånden fik han også konsulentarbejde på Bornholm, og blev dermed fast bosiddende.

Han medvirkede som deltidslærer på skolen i mere end ti år. Fra tidligere elever hedder det om ham, at han var vældig flink og gjorde meget for eleverne; han var dem en god kammerat. Men han var også ugift. Frode Aagaard skriver om det i årsskriftet for 1928: "Siden Birk blev gift, har vi savnet en ugift Lærer, der ikke alene kunne overtage nogle Timer, men som også kunde være noget for Eleverne i Fritiden. Dette Savn er nu afhjulpet..."

Peder Pedersen havde som "ung" fast lærer dog også andet end landbrugsfag, og efterhånden kom han også til at medvirke på sommerskolerne. Han

hjalp således sit første hold med at opføre vaudevil- len "Nej". Dertil hedder det, at han var meget dygtig til at læse op. På sommerholdet 1929 havde han en del oplæsning, og i de timer havde pigerne lov til at sy på deres håndarbejde. Man forstår, at det ikke var det almindelige. Han blev dog ikke ved med at være ugift. I 1934, den 14. november, holdt han bryllup med sin forlovede, Hildur Grinder fra København, kaldet Hille, og de blev en del år bosat i tagetagen på "Klippely" ved Ekkodalen.

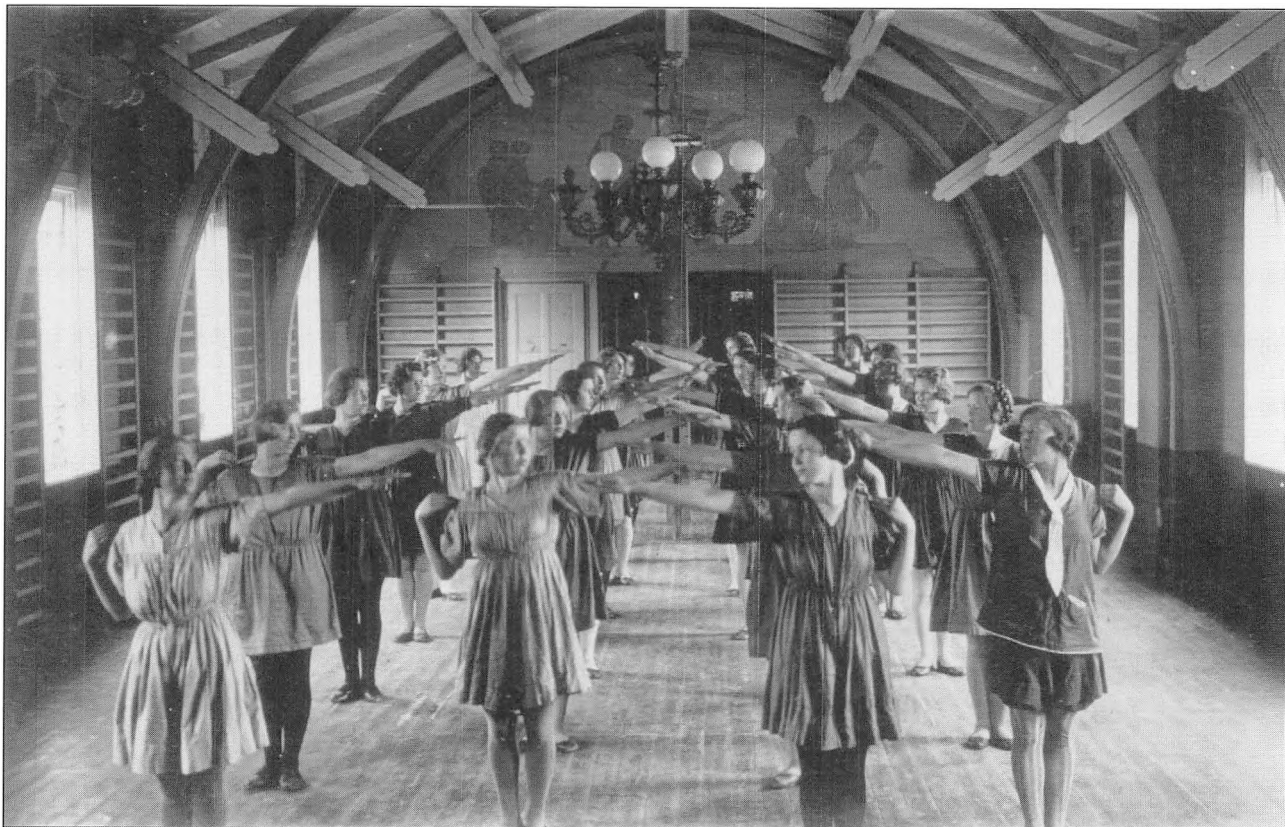
Marinus Jensen (Gravsholt)⁴ blev antaget som afløser for Jens Birk til sommeren 1928. Han havde tidligere været lærer på Rødding og Roskilde Højsko- ler. Aagaard ville gerne have ham til at fortsætte, men efter sommerskolen fik han bevilget understøttelse til kursus på Statens Lærerhøjskole og rejste derfor. Efter endt lærerkursus og en studierejse til Tyskland vendte han tilbage til vinterskolen 1929-30. Han betegnes af Aagaard som en ualmindelig flittig mand, der med megen begejstring gik op i sit arbejde. Det blev dog kun til den samme vinterskole. Han blev derefter lærer på Kerteminde Højskole, og fra 1938 kom han til Krabbesholm Højskole, først som lærer og året efter som forstander. Da havde han føjet Gravsholt til sit navn efter den landsby i Vendsyssel, hvor han var født 1899.

Laurids Green blev som afløser for ham ansat til vinterskolen 1928-29. Han var fra Herning-egnen, og havde taget præliminæreksamen og senere lærerud- dannelse. Han havde tidligere været lærer på Grind- sted Efterskole. Han medvirkede kun samme vinter, hvorefter han rejste igen.

Svend Dræby⁵ blev ansat til den følgende som- merskole, 1929. Han havde tidligere været lærer på Ryslinge Højskole, og havde året før været leder af et hold, der var "8 dage på højskole". Derfor gik tanker- ne til ham, da der skulle findes en ny medhjælper. Fra en tidligere elev hedder det om ham, at han blev meget drillet af nogle af pigerne, og det distraherede ham. Man kan forstå, at han var lidt genert, men også en ganske flot fyr, og så gik det "evige" spil mellem mand og kvinde. Men i øvrigt forstår man, at han var almindeligt afholdt. Han medvirkede kun samme sommer, hvorefter han vendte tilbage til Ryslinge, hvor han var indtil 1933. Derefter blev han lærer på Ry Højskole og fra 1937 forstander på Ubberup Høj- skole, der to år senere blev omdannet til sygeplejefor- skole.

Alfred Beck blev den næste i den lange række af lærere. Han blev ansat til sommeren 1930 og medvir- kede resten af Frode Aagaards tid - og i øvrigt også den første tid under den næste forstander, Thomas

Gymnastikopvisning i salen 1926. Bemærk lysekronen; man fik først elektrisk lys året efter.

Thomsen. Han var fra Sønderjylland og havde tidligere været lærer på Sørslev Højskole og Højskolen ved Flensborg Fjord (Rønshoved). Han havde dansk, regning, sang og gymnastik. Gymnastiktimerne blev ofte brugt til traveture i Almindingen, hedder det. Ellers ved vi praktisk talt intet om ham. Han har imidlertid bidraget med fire velskrevne artikler i årsskrifterne, og de vidner om, at han var stærkt engageret i de nationale spørgsmål omkring hans egen hjemegn, men også lige så stærkt i de store internationale spørgsmål omkring fred og forståelse i en verden, der kort forinden havde været hjemsøgt af den voldsomt ødelæggende 1. verdenskrig.

Af andre lærerkræfter fra Frode Aagaards tid er blot tilbage at nævne to "sommerlærerinder", som medvirkede de to somre, hvor Maja Nielsen var forhindret. Sommeren 1931 var det en ved navn Mary Anthonius fra Varde-egnen, om hvem det hedder, at hun gjorde et godt og samvittighedsfuldt arbejde. Sommeren 1933 var det en præstedatter ved navn Alma Eggert fra Vedsted ved Haderslev. Om hende hedder det: "Hun havde med sit lyse Sind let ved at blive Veninde med Eleverne og var dygtig baade i Gymnastikal og Skole".

Praktiske medarbejdere

Efter at Frode Aagaard havde sagt ja til at blive forstander henvendte han sig nogen tid efter til bestyrelsen om, hvorvidt højskolen ville købe "Godset", som jo ejedes af Andreas Hansen privat. Det afslog bestyrelsen, og så endte det med, at han selv overtog ejendommen. Til at bestyre denne hentede han en nær slægtning, Alexander Aagaard, med sig herover. Han blev siden boende herovre alle sine dage.

Som kokkepige i Andreas Hansens sidste tid og i Frode Aagaards første år virkede Gudrun Funch fra Baunegård, ældste datter af Carl Mathias Funch. Hun betegnes af en tidligere elev som særdeles dygtig. Fire af hendes yngre søskende var på et tidspunkt elever. Hun og Alexander Aagaard blev senere gift og bosat på ejendommen Engtoft i Ugleenge lidt syd for Åkirkeby.

Fra 1927 nævnes en anden kokkepige ved navn Thora Nielsen, som til maj fratrådte for at blive elev på skolen. Men på grund af, at forstanderfamilien var "strandet" i Jylland på grund af sygdom, trådte hun i den første tid ind igen for at sætte den nye ind i sagerne. Hun var fra Tistrup i Vestjylland ligesom Maja Nielsen, så de har formentlig været søstre eller på anden måde slægtninge.

Ellers var det som tidligere omtalt oftest piger fra kredsen omkring højskolen, der virkede i køkkenet - før eller efter, de eventuelt var elever. Sommeren 1932

var Thora Bentsen fra den ene af Smørengegårdene f.eks. kokkepige. Hun havde været elev 10 år før hos Andreas Hansen, og hun havde to andre tidligere elever til at hjælpe sig.

Forældet aldrig...

I det første årsskrift (1924) efter sin tiltræden fremsetter Aagaard den nærmest obligatoriske "programklæring". Det sker i en artikel med ovenstående overskrift⁶. Det er for så vidt ret traditionelt, som de fleste ville være enige med ham i. Vi tager et par brudstykker:

"Højskolen er og maa altid blive en folkelig, en dybt menneskelig Skole. Men ligesom Historien aldrig helt gentager sig selv, saaledes vil der altid blive nogen forskel paa Arbejdsmaaden i de skiftende Slægtleds Arbejde. Og det er vel kun godt, men der er enkelte Ting, som vi ikke maa fravige. Der maa være fuldkommen Frihed. Læreren maa staa frit, som Eleverne maa være komne af egen Vilje og indre Drift. Om Højskolen gælder, at "den trives ej ved Tvang". Maalet er en aandelig Vækkelse, og derfor maa Midlet altid blive det talte Ord. Lad kun Arbejdet med Bøger faa sin Plads i Højskolen, naar bare vi fastholder, at det egentlige i vort Arbejde er en aandelig Vækkelse".

I årsskriftet for 1925 skriver han derimod om det, der ifølge hans indstilling måtte være noget af en hjertesag for ham: Samfundslæren paa Højskolerne. Her aner man, at der har været spændinger og uenighed om berettigelsen deraf, og Aagaard har følt sig foranlediget til at bygge på stærke autoriteter i sit forsvaret for faget.

Han henter således klare og stærke begrundelser fra selveste Grundtvigs skoletanker og knytter dertil, at Ludvig Schrøder, "Det første Slægtleds Høvding inden for Højskolen", også gik stærkt ind for undervisning i "de borgerlige Samfundsforhold".

Alligevel, skriver han lidt beklagende, var det først i de senere år, at samfundslæren havde fået en nogenlunde ordentlig plads på højskolernes timeplan. "Og der kan maaske endda være en og anden endnu, der er bange for et saadant Fag, der smager af Politik".

Sin positive vurdering af faget som berettiget i højskolen begrundes han bl.a. med følgende:

"I Almindelighed vil Eleverne være meget optaget af de Timer. Maaske fordi det for de fleste er noget helt nyt, det har de aldrig hørt noget videre om før. Med deres realistiske Sans føler de snart, at det er noget, de har Brug for..."

Oplevelsen af det folkelige Fællesskab faar de vel stærkest gennem en levende Historiefortælling. Men i en Tid, hvor Klasse staar mod Klasse, maa jeg dog hævde, at her vil Undervisningen i Samfundslære,

hvis den gives paa en frugtbar og vækkende Maade, kunne bidrage til at fremme Fællesfølelsen af, at "til ét Folk vi alle høre"⁷⁷.

Undervisningen i Samfundslære maa ikke indskrænkes til en Fremstilling af Samfundet, dets Love og Styrelse i Dag. Mange er bange for, at Læreren skal fremsætte sin personlige Opfattelse af de Spørgsmaal, der drøftes. Medens man ellers holder paa, at Højskolen skal være en personlig Skole, saa kræver man, at den Lærer, der underviser i Samfundslære, skal være neutral. Jeg gad forøvrigt vide, hvor der staar en saadan Lærer⁷⁸.

Han slår derefter til lyd for den historiske fremgangsmåde, ikke mindst når det drejer sig om samfundslæren. Det giver udsyn og overblik over tingene, så de kan ses i et større perspektiv end en snæver koncentration om aktuelle forhold. "Det er i Virkeligheden den eneste forsvarlige Undervisningsmaade, saa sandt Maalet er at hjælpe Eleverne til at se den dybe Sammenhæng i Historien og ikke gøre dem til Eftersnakkere af Læreren⁷⁹".

Undervisningen

I Frode Aagaards tid er undervisningsprotokollen ført nogenlunde regelmæssigt i perioden 1924-28. Ved et flygtigt kig i den adskiller tingene sig ikke synderligt fra Andreas Hansens tid. Den grundlæggende struktur og fagfordelingen lå fortsat fast i det mønster, der var lang tradition for.

Ved nøjere øjesyn bliver det dog hurtigt klart, at der i en del enkeltheder er sket ændringer. Der er fortsat to historiske fag, som nu betegnes danmarkshistorie og verdenshistorie. Og nu er det danmarkshistorien, der er emnet for det daglige foredrag. På vinterskolen 1924-25 fik eleverne et langt rids af hele forløbet, begyndende med stenalderen og ført op til højskolen efter 1864 og Kristen Kold. Undervejs blev der lagt en vis vægt på de store åndshistoriske strømninger og nogle af de store forfattere. Grundtvig ligger absolut i toppen med 12 timer.

Verdenshistorien, som Jens Birk har haft, begyndte også med de ældste tider, hvor han i tiden før jul har lagt megen vægt på det gamle Grækenland og Rom. Kort efter nytår er han så med en hastig overgang på kun tre timer gået frem til den franske revolution, og resten af tiden drejede det sig hovedsagelig om Frankrigs og Tysklands historie i 1800-tallet. De udpræget bibelhistoriske og kristelige emner er forsvundet helt her. På de senere hold dukker enkelte af disse op igen, men kun med få timer.

Som man kunne vente af det ovenstående, er et fag som samfundslære blevet væsentligt styrket. I Andreas Hansens tid havde det én ugentlig time; nu fik det tre, undertiden fire. Af de enkelte emner ser man, at

Aagaard også levede op til det historiske i undervisningsmetoden. Det fremgår således, at han med hensyn til erhverv har skildret udviklingen fra de ældste tiders kamp for tilværelsen over håndværk og laugsvæsen til industrialismen og arbejdets deling.

Også med et fag som geografi sker der en ændring. De generelle ting omkring den geologiske udvikling, havene, atmosfæren m.v. er de samme, men mens det i den almindelig geografi i Andreas Hansens tid mest drejede sig om det hjemlige i Danmark og vores nærmeste nabolande, er det i højere grad den store verden, det drejer sig om i Aagaards tid, Kina, Japan, Indien, U.S.A., Canada m.v. Fra tid til anden skifter det dog noget; i perioder har man bevæget sig meget i det hjemlige eller i de andre nordiske lande.

De andre fag er stort set de samme som hidtil. Dog er legemslæren gledet ud, og oplæsningen er kommet ind igen. Pigerne på de første sommerhold havde ikke længere fysik, men naturlære, hvor der indgik emner fra fysikken, men også planteliv og ernæring - og ture i skoven.

Meget var således det samme som hidtil, men på væsentlige områder skete der altså også nogen forandring, en forandring, som først og fremmest hang nøje sammen med den nye leders personlighed. På en lille skole med hurtigt skiftende lærere måtte det nødvendigvis være sådan, at et forstanderskifte også i nogen grad betød et "systemsifte", men meget tyder på, at det dengang betragtedes som noget helt selvfølgeligt. Som berørt tidligere ansås en højskole i høj grad for identisk med manden, og det var meget afgørende, at man fandt den rette mand. Denne holdning skulle vise sig almindelig endnu mange år frem.

Stort og småt fra årsberetningerne

Medens Andreas Hansens beretninger om det forløbne år er meget kortfattede, er Frode Aagaards helt anderledes fyldige og detaljerede. Og fra hans tid må disse årsberetninger siges at være en af hovedkilderne til højskolens historie. De må dog betragtes med lige så kritiske øjne som alt andet kildemateriale, da de ofte efterlader indtryk af et vist skønmaleri.

Det siger sig selv, at disse beretninger i mangt og meget er variationer over det samme tema fra år til år, eftersom hele arbejdsrytmen året igennem efterhånden var kommet til at ligge i ret faste rammer.

I store træk var denne arbejdsrytme som følger:

Den 3. november begyndte vinterskolen, som i reglen åbnedes med et offentligt møde. I løbet af vinteren holdtes en række sådanne møder; normalt ca. én gang hver måned. Om disse møder nævner Aagaard, at de ofte betød en kærdkommen afveksling i et ellers ret ensartet skoleforløb. Efter juleferien holdt elevfore-

ningen juletræsfeest, som normalt fandt sted den 6. januar, Hellig tre kongers dag. Den store begivenhed for eleverne var fastelavnsfesten i februar, hvor der, som vi har set, blev inviteret gæster udefra, og hvor eleverne undertiden opførte skuespil. I begyndelsen af marts holdt elevforeningen årsmøde med generalforsamling, og det skete da, at eleverne gentog skuespillet.

Efter vinterskolens slutning sidst i marts kom så en stille tid i april, hvor Aagaard i nogen tid tog på foredragsrejse, som regel i Jylland.

Den 3. maj begyndte sommerskolen, normalt også med et offentligt møde. Men ellers var der ikke så mange møder om sommeren. Derimod var de, som vi også har set det i Andreas Hansens tid, i reglen på en del udflugter på cykel, både til øens seværdigheder og på besøg i nogle af elevernes hjem. Disse udflugter blev som afveksling det, som møderne var om vinteren, nævner han et sted.

Der var dog nogle møder om sommeren; således det store årlige midsommermøde lige omkring St. Hans. På selve St. Hansaften drog hele skolen i reglen til Baunegård, hvor man brændte bål.

Den tredje søndag i juli afholdtes det store årlige elevmøde, og kort derefter var der så forældredag for sommer eleverne, hvor der de fleste år blev lavet udstilling af deres håndarbejder. Aagaard mener, at han var den første i landet, der fandt på den idé. I løbet af nogle år bredte den sig til adskillige andre højskoler.

Snart efter sluttede så de tre måneder, som hver gang "gik alt for hurtigt".

I august var der ét og undertiden to korte kurser, hvert år ét "Otte dage på højskole", som Københavns Højskoleforening var formidler af, og nogle år desuden et andet for en nærmere bestemt kreds.

Derefter var det ferietid for forstanderfamilien, indtil de skulle hjem til det traditionsrige efterårsmøde. Derefter tog Aagaard igen på nogle ugers foredragsrejse, og så var det snart tid til den næste vinterskole.

Vinterskolerne

Om selve det daglige liv på vinterskolerne er det yderst begrænset, hvad Aagaard fortæller. Det indskrænker sig i reglen til hvor mange elever, der var, hvem der var lærere, og at arbejdet gik sin jævne gang, at der blev arbejdet med liv og lyst el.lign. Men at det ikke så meget er de ydre ting, der lader sig beskrive, der betyder så meget ved et højskoleophold, minder han hver gang læserne om i sin indledning.

"Det rigeste under et Højskoleophold bliver vel oftest, hvad man oplever på de stille Dage, da Arbejdet går sin jævne Gang... det afgørende og egentlige i vort Arbejde skete nu alligevel paa de Dage, da Sindet ikke var udadvendt, men aabent og modtageligt for det Vidnesbyrd, der ikke alene gav os en god Stund, men maaske ogsaa for en og anden blev til Livssæd for kommende Dage" (årsskrift 1932).

Fra vinteren 1926-27 beklager han sig lidt over, at den var hærget af sygdom, både privat og blandt eleverne. I januar havde så mange influenza, at de måt-

Folkedansopvisning på plænen - formodentlig ved et elevmøde eller en forældredag.

te standse undervisningen i nogle dage. Og i februar fik flere af eleverne halsbetændelse, børnene fik mæslinger og halsbetændelse, og han selv tre slemme anfald af nyregrus. I april, da han var på sin sædvanlige foredragsrejse, fik han fåresyge, hvilket som bekendt kan være temmelig alvorligt i den voksne alder. Det blev til flere ugers sygeleje, og det blev langt hen på sommeren, før han følte sig helt rask igen.

Vinteren 1928-29 blev hård og langvarig, men havde også sine positive sider:

“Det blev en rigtig “gammeldags” Vinter med Sne og Kulde. Det gav Anledning til herlige Ture i Almindingen. Der var vidunderligt. Hvilken Oplevelse af Fred og Stilhed var det ikke at gå eller køre i den dejlige Skov, hvor Sneen bredte sit hvide Tæppe overalt, medens de mørke Graner stod med tykke Lag af den bløde Sne, der tyngede Grenene ned. Pragtfulde Solnedgange og herlige Aftener med tindrende Stjerner. Festlige Kaneture med munter Bjældeklang. Jo, en saadan Vinter har sin store Skønhed. Men den blev noget langtrukken. Det er ikke saa morsomt Gang paa Gang at maatte undvære den daglige Post, fordi Isen lagde Hindringer i Vejen for Skibsfarten. Og vel kan det være meget fornøjeligt at køre i Kane en Tid, men skal det fortsættes i Maaneder, bliver man alligevel træt deraf. Da Tøvejret endelig kom, hilstes det derfor ogsaa med Glæde af alle”.

Vinteren lagde da ogsaa hindringer i vejen for de sædvanlige offentlige møder, så der blev kun to i alt.

I vinteren 1929-30 skete der en nyskabelse i undervisningen, som skulle blive et fast indslag i mange år frem. Det var uddannelse af kontrolassistenter⁸. Der var blevet rettet henvendelse til skolen om, at den burde tage denne opgave op, da det var dyrt og besværligt, når de unge skulle rejse til Sjælland eller andet Sted for at få et sådant månedskursus. Det synspunkt fandt Aagaard rimeligt, og derfor blev opgaven taget op. Det var Peder Pedersen, der fik til opgave at tage sig af det, og 6 af de almindelige vinterelever og 3 andre udefra gennemgik så kurset og alle bestod prøven.

De første år fandt disse kurser sted i marts måned, men senere blev de berammet til to måneder, hvor der så indgik en del almindelig højskoleundervisning i forløbet. De blev da lagt i februar og marts.

En anden nyskabelse samme vinter var, at Marinus Jensen fik eleverne med ud på lange udflugter til fods. Vi citerer igen Aagaards beskrivelse:

“En tidlig Morgen rullede en Bil til Gudhjem med Eleverne, Pedersen og Jensen, medens Regnen silede ned. Fra Gudhjem gik de Turen langs Kysten til Rø, Hammeren og Rutsker. Hele Dagen øsregnede det. Men Turen gennemførtes med Glans. Min Kone havde givet hver Mand en forsvarlig Madpakke med. Om Aftenen kørte vi saa til Rutsker med Middags-

mad til de tapre Fodgængere. Hvilket Syn mødte os ikke, da vi kom ind i Forsamlingshuset. Omkring Kakkellovnen hang Mængder af Tøj og flere Elever “laa til Tørre” paa Bordene. Det kan nok være, der var god Appetit til Maden. Men Humøret stod højt hos alle. Efter Spisningen havde vi en hyggelig Aften sammen med Rutskerboerne. Jeg holdt Foredrag, og ved Kaffen læste Jensen og Pedersen nogle Fortællinger, medens vi ind imellem sang flere af vore gode Sange. Gaardejer Hjorth Westh, Baasegaard, havde ordnet Indkvartering af Eleverne i højskoleinteresserede Hjem i Rutsker, hvor de nød en overordentlig stor Gæstfrihed. Dagen efter gik Turen til Fods til Højskolen. Undervejs gjordes Holdt i Klemensker, hvor fhv. Købmand Rasmussen havde dækket et Kaffe-bord med Bjerge af Kage, hvori der gjordes kraftige Indhug. I Mørkningen naaedes Højskolen, og Træthedden var ikke større, end Sangen tonede frisk og frejdig og Hurraerne gjaldede ved Hjemkomsten. Den Tur vil sent glemmes. Hen paa Vinteren foretoges en Spadseretur gennem Almindingen til Paradisbakkerne. Om Natten var Eleverne Gæster i Hjem i Neksø, Bodilsker og Poulsker, der ved mange Lejligheder har vist Velvilje mod Højskolen”.

Ved elevforeningens årsmøde i marts samme år blev det under generalforsamlingen foreslået, at der for at styrke foreningens arbejde og for at medvirke til, at der kom flere elever, skulle vælges tillidsmænd ude i de enkelte sogne.

Frode Aagaard bakkede op om dette initiativ og opfordrede stærkt til at arbejde for at skaffe flere elever. Han foreslog ogsaa, at der foruden møderne på skolen blev holdt mindre møder for gamle elever rundt om i sognene. Flere af foreningens medlemmer tog ordet i den anledning, og “der var Enighed om, at der maatte udføres et Arbejde for at Skolen kunde fortsætte og ogsaa gaa fremad”.

I forlængelse af dette kom det ved det efterfølgende kaffebord til en meget livlig drøftelse af højskolen og dens forhold. Drøftelsen blev så langvarig, at Aagaards traditionelle foredrag måtte udgå. Men det var fornøjeligt og opmuntrende, skriver han, at mærke den interesse for skolen og dens arbejde, som gik igennem alle indlæggene. Mødet blev det glædeligste, han havde oplevet.

Som resultat af drøftelsen rettede elevforeningen snart efter henvendelse til skolens bestyrelse med henstilling til at foretage en modernisering af skolen, så den kunne blive mere attraktiv.

Der forhandlede en del om sagen, og det resulterede i, at der allerede samme år blev foretaget en del. Men det vil vi vende tilbage til i et senere afsnit.

Vinteren efter, 1930-31, begav eleverne sig ogsaa ud på den lange travetur til Nordbornholm. Og de skulde selvfølgelig overgå de andre, så de gik helt hjemme fra skolen. Siden meldes der ikke om tilsvarende lan-

ge traveture til Nordbornholm, men i en del tilfælde tog man turen helt hjemme fra skolen til Paradisbakkerne.

Sommerskolerne

Også for sommerskolerne gælder det, at vi kun får en generel karakteristik af forløbet. Det daglige skoleliv var jo noget, som de fleste læsere vidste alt om i forvejen. De mange udflugter nævnes dog hvert år som noget af det særlige. Vi lader hans skildring fra sommeren 1926 være fællesnævner for denne del:

”Skolearbejdet gik med Liv og Lyst. Ofte satte vi os paa Cyklerne og fartede rundt på den skønne Ø, snart for at se de kendteste Steder paa Øen, snart for at gaa paa Nyopdagelse. Undertiden - og det var ikke de mindst festlige Ture - ud paa en eller anden Opdagelsestur i Naturen for saa at afslutte den med at følge en Indbydelse til at drikke Kaffe i en eller anden af Elevernes Hjem. Hvor smager Kaffen lifligt efter en saadan Strabadstur! De mange Fade og Skaale bugnede med Kager af snart sagt alskens Slags, men vi gjorde da ogsaa nogle vældige Indhug, velmente, men forgæves Forsøg paa at tømme dem”.

Sommeren 1926 blev i det hele taget en af de mest interessante og begivenhedsrige i Aagaards tid. Elevtallet var gået noget ned, til 30, men det var geografisk set et usædvanligt spredt hold. 17 var bornholmere, mens 13 var ovrefra, 6 fra Jylland, 1 fra Sønderjylland, 1 fra Sydslesvig, 1 fra Als, 2 fra Fyn og 2 fra Sjælland.

En meget minderig begivenhed den sommer var et besøg fra en tysk højskole, Pommerchen Bauernhochschule (bondehøjskole), som lå i nærheden af Kolberg (nu hørende til Polen). Besøget var kommet i stand efter initiativ af forstanderen på den tyske skole, som i et brev havde foreslået, at de to elevhold gensidigt skulle besøge hinanden. Praktisk var det ikke noget problem, idet der om sommeren var skibsforbindelse mellem Rønne og Sassnitz.

Aagaard var straks gået ind på forslaget, og han mener, at det var første gang, et tysk elevhold besøgte en dansk højskole. De ankom en dag hen i juni, forstander og lærere og ca. 30 kvindelige elever. Indkvarteringen blev ordnet på den måde, at der på hvert værelse kom til at bo to tyske og to danske elever, således at man kunne få dem rystet sammen så hurtigt som muligt. Man var selvfølgelig spændt på, hvordan det ville gå med sprogproblemerne, men det hedder, at det gik langt over forventning; hvad der ikke kunne klares med ord blev klaret med mimik, hånd- og armbevægelser - til megen morskab for begge parter.

Besøget varede i tre dage, som blev intense og spændende. Især blev der sunget meget, ikke mindst

under turene i Almindingen, hvor tyskerne sang mange vandresange. Og ved en morgensang kunne alle forenes med Luthers ”Vor Gud han er så fast en borg”.

Både danske og tyske dansede også hver deres folkedanse, de danske iført gamle folkedragter. Det vakte stor begejstring hos gæsterne, hedder det, og ”Salen genlød af deres Haandklap og ”Heil”. Senere skulle dette udråb blive grundigt kompromitteret.

Det hedder videre, at alle de tyske elever var fra landbokredse, men når skolen hed ”bondehøjskole”, så betød det ikke, at den havde et landbrugsfagligt formål. Det, man ville med den, var, at fastholde og oparbejde den gamle bondekultur som modvægt mod ”den ødelæggende internationale Kultur, der udgaar fra Storbyerne”.

Aagaard skriver, at der selvfølgelig var forskel i dansk og tysk arbejdsmåde og syn på enkelte spørgsmål, men at de i hovedsagen forstod hinanden - til trods for, at de ikke kunne tale ret meget sammen. Det havde de oplevet stærkest under sangen.

Da de skulle rejse, ville de først spadserere til Klemsker og så tage toget derfra til Allinge, hvorfra de skulle sejle hjem. Fra højskolen fulgte de dem under sang til Åremyre. Næste sommer var det så meningen, at der skulle ske et genvisit hos dem, men det blev aldrig til noget.

To dage efter at tyskerne var rejst var det St. Hansdag, hvor sommermødet normalt holdtes. Dette år havde Aagaard fået den navnkundige tidligere konseilspræsident (statsminister) J. C. Christensen til at tale. Derfor regnede han med større tilslutning end sædvanligt, og i stedet for festpladsen i Ekkodalen blev mødet derfor henlagt til skytteforeningernes festplads ved Åremyre i Almindingen⁹. Forud for foredraget havde han fået Bornholms frivillige militærkorkester til at spille. Det blev et festligt møde, skriver han, begunstiget af det fineste vejr, og det største i skolens historie. Han anslog, at der var mødt 4000-5000 mennesker. J. C. Christensen talte om genrejningsarbejdet i Danmark efter 1864 og appellerede stærkt til den unge generation om at tage fat på de mange opgaver, der lå for. Efter selve mødet spillede musikken en times tid på Christianshøj, mens der var uformelt samvær og J. C. Christensen gik rundt og hilste på gamle bekendte. Aagaard slutter sin omtale af det med at betegne det som ”et stort og godt Folkemøde med noget af den Stemning over sig, som er saa ægte dansk, vanskelig at forklare, men værdifuld at opleve”.

En tredje stor ting, der skete i løbet af denne sommer, var, at ”Dansk Friskoleforening” holdt et 14-dages kursus på skolen i første halvdel af august, men det vil blive omtalt i afsnittet om de korte kurser.

I 1927 var det, at Aagaard blev syg under sin foredragsrejse i Jylland. Sommeren var kold og regnfuld,

Dialektoptreden 1926. Denne sommer var der 13 piger "ovrefra", og de repræsenterede næsten alle landsdelene. Derfor blev der arrangeret en dialektaften, og den blev så vellykket, at den blev gentaget ved forældredagen. Frode Aagaard skriver herom (årsskrift 1927): ...I Stedet for Komedien havde vi i Aar noget nyt: Dialektaften. Vi havde prøvet det en Aften for "os selv" og syntes, at det hele gik så godt, at det maatte gentages. Det kunde lade sig gøre, fordi vi havde elever fra alle Egne af Landet. Det foregik på den Maade, at Eleverne sang og læste paa deres Dialekt noget for deres Landsdel særlig karakteristisk. Enkelte var iført gamle Dragter, hvad der yderligere forhøjede Feststemningen. Det blev en smuk og god Aften. Og kunde den bidrage til, at de unge kunde faa forøget Sans for Værdien i Bevarelsen af Dialekterne og det Hjemstavnen særprægede, vilde det være glædeligt".

hedder det, men inde var der liv og glæde. Der blev sunget meget den sommer.

Ved sommermødet St. Hansdag 1929 blev der på mødepladsen i Ekkodalen afsløret en mindsten for N. P. Jensen, der var død året før. Det skete ved en lille højtidelighed før selve mødet, men da der efterhånden var trukket truende skyer sammen over skoven, gik man tilbage og holdt mødet i salen.

Nogle dage efter fik skolen besøg af de midt- og vestjyske ungdomsforeninger, 63 ialt plus 4 fra Lolland. Det gav en del praktiske problemer, men det klaredes. Det hedder, at indkvarteringen gik let, idet eleverne straks tilbød at sove i den lille sal, så jyderne kunne bo på elevværelserne, gæsteværelserne, Hytten og Sdr. Omme. De spiste i gymnastiksalen, som var pyntet smukt af eleverne og Peder Pedersen. I tre dage var gæsterne så meget rundt på øen, som de kunne nå, og aftenene blev tilbragt i salen, hvor tale og sang, folkedans og gymnastikopvisning vekslede. Det hedder, at det blev et besøg, de længe ville mindes med glæde.

I 1932 meldes der om en usædvanlig varm sommer. Om det skriver Aagaard bl.a.: "Det var næsten for varmt inden Døre i Sommer. Nu og da, naar det var for slemt, ændrede vi Timeplanen lidt og drog til Boderne for at faa et forfriskende Bad i Østersøens Vover. Det kan nok være, Eleverne nød at ligge paa de store Græsplæner i Fritiden. Sang og frisk Latter lød hver Middag der ude fra, og i de dejlige Sommeraftener samledes vi ofte til Aftensang ude ved Flagstangen, enkelte Gange paa Maaneskinsklippen ved Ekkodalen".

I maj samme år opførtes på skolen en diletantforestilling af nogle unge medlemmer af "Vestermarie Højskolekreds". Denne kreds var et resultat af "ånden" fra det omtalte årsmøde 1930. I løbet af foråret havde man indstuderet Morten Korchs folkekomedie "Det gamle Guld" og med stor succes opført det to gange. Efter opfordring af elevforeningen opførte de så også stykket en tredje gang på skolen. Det hedder, at det skete for en stuvende fuld sal, og nogle måtte endda gå forgæves. Det blev igen en succes, og

entréindtægten gav et overskud på godt 200 kr., som ville blive anvendt til understøttelse af elever.

Korte sommerkurser

De korte sommerkurser, "otte dage på højskole", blev, som vi har set, påbegyndt engang i Andreas Hansens tid. Det fremgår, at Aagaard ikke havde prøvet noget sådant før, så han var noget spændt på, hvordan det ville gå, da de skulle have det første gang.

Det gik imidlertid fint, og han har nærmest kun lovord til overs for dem.

Det første, de skulle have, begyndtes den 3. august 1924, så der var travlhed med rengøring efter sommerskolens slutning. Der havde meldt sig ikke færre end 70 deltagere, og det var mere end skolen kunne rumme. Men naboerne stillede sig overmåde imødekommende, hedder det, så ved deres hjælp blev der plads til alle. Det må de have prøvet nogle gange før i Andreas Hansens tid.

Om selve kurset og dets forløb fortæller Aagaard følgende:

"Det blev en travl, men ogsaa saare fornøjelig Uge. Der er Humør i de Folk! De er utrættelige i at spørge om snart sagt alt muligt. Det var gode Tilhørere, og flinke var de til at synge vore gode Højskolesange. Hver Formiddag holdtes der to Foredrag, Eftermiddagene benyttedes til Udflugter, og om Aftenen var der saa Underholdning af forskellig Slags...

(Navnene på foredragsholderne nævnes)... I tre Eftermiddage travede vi rundt i Almindingen under Andr. Hansens Ledelse, og saa var vi selvfølgelig ved Hammeren, Johns Kapel, Rø og Gudhjem.

Skeptikere vil vel nok spørge: Hvad kan der komme ud af saadan en Uges Ophold? Ja, det er maaske ikke saadan til plumt at paavise. Men at dette Møde mellem Højskolen og Byen har en stor Betydning for mange - og maaske ikke mindst endda for os Højskolefolk, er jeg sikker paa. Det var en god Uge, og vi glæder os til atter... at kunne faa saadant et Møde".

Som omtalt var der hvert år ét af disse kurser for "Københavnere" og nogle år lavede de tillige lignende kurser for bestemte grupper eller foreninger. Nedenfor vil vi angive kurserne i de enkelte år samt antallet af deltagere.

År	Kursus	Ant. delt.
1924	Kbhvn.s Højskoleforening	70
1925	Kbhvn.s Højskoleforening	75
1926	Dansk Friskoleforening	
	14 dages kursus	127
	Kbhvn.s Højskoleforening	51
1927	Vallekilde-Kredsen i	
	København - 8 dage p. højsk.	73
	Kbhvn.s Højskoleforening	77
1928	6. danske Hjemstavnstævne	156
	Kbhvn.s Højskoleforening	70
1929	Dansk Skoleforenings feriekursus	125
	Kbhvn.s Højskoleforening	85
1930	De danske Ungdomsforeninger	48
	Kbhvn.s Højskoleforening	90
1931	Kbhvn.s Højskoleforening	100
1932	De danske Ungdomsforeninger	47
	Kbhvn.s Højskoleforening	77
1933	De danske Ungdomsforeninger	26
	Kbhvn.s Højskoleforening	60

Deltagerne i Dansk Friskoleforenings kursus sommeren 1926. Yderst til venstre står tre medvirkende foredragsholdere: Frode Aagaard, Andreas Hansen og F. Chr. Krebs Lange.

Som det ses er der tre af de "specielle" kurser, der skiller sig ud ved at have et betydeligt større deltagerantal end de andre. Det er Dansk Friskoleforenings kursus i 1926, hjemstavnstævnet i 1928 og Dansk Skoleforenings kursus i 1929. Deltagerantallet var langt større end skolen kunne rumme, og derfor måtte der træffes særlige foranstaltninger. Til de to skoleforeningers kurser allierede man sig som sædvanlig med naboerne, disse gange dog i videste forstand, for en del blev indkvarteret hos nogle af skolens venner i og omkring Åkirkeby. Det samme gjorde sig gældende for hjemstavnstævnet, men til det lejede man også nogle store telte af krigsministeriet, bl.a. til bespisningen.

For alle tre kursers vedkommende er det tydeligt, at de blev oplevet som noget helt særligt, ikke bare på grund af størrelsen, men også med hensyn til indhold og forløb. Hver for sig har de været noget nær et "stormvejr" af et frisk pust i den ellers så stilfærdige hverdag.

Det ses af årsberetningerne, hvor Aagaard bruger meget plads på beskrivelserne af dem. Hjemstavnstævnet fylder således tre sider, hvilket er ca. halvdel af dette års beretning.

Som eksempel skal blot Friskoleforeningens kursus omtales lidt nærmere. Det fandt sted i dagene 2.-12. august 1926. I alt 160 havde ønsket at deltage, men så mange turde de ikke påtage sig at skaffe plads til. De lovede at tage 130, og det blev til 127 foruden de fremmede talere. Der blev skaffet plads til 75 på skolen og resten hos naboerne, heraf 15 i Åkirkeby. Gymnastiksalen blev omdannet til spisesal, og det blev også nødvendigt at flytte om på andet. 12 af sommer eleverne var blevet og hjalp til med den ekstra store husholdning. Det hele forløb fint, ikke mindst takket være godt vejr; først den sidste aften faldt der lidt regn.

Deltagerne var friskolelærere og -lærerinder fra alle egne af landet, 38 fra Jylland, 50 fra Fyn, 37 fra Sjælland og Lolland-Falster samt en enkelt fra Bornholm.

Der blev holdt 2-3 foredrag hver dag. Ingeniør J. Th. Arnfred, Askov, talte om tro og viden, forstander Elbek, Elbæk fri Lærerskole, talte om Kr. Zahrtmann og den moderne kunst samt om det gamle testamente, statsgeolog Milthers om Bornholms geologi, pastor Erichsen, Åkirkeby, om Ansgar, Andreas Hansen om det religiøse i den moderne lyrik og om norske digtere, Krebs Lange fra Stevns talte om engelsk, tysk og dansk kristendom og indøvede en række melodier med holdet; endelig holdt Aagaard en række foredrag om Danmarks politiske historie 1866-1901.

De fleste af eftermiddagene blev benyttet til udflugter, og de nåede at se det meste af øen. En dag tog de også til Christinsø. De tog med ekstra tog til

Gudhjem, hvorfra de tog videre med et lejet skib. Vejret var fint, så der var næsten ingen søsøge, hedder det.

Deltagerne deltog også i et offentligt møde på mødepladsen i Ekkodalen, hvor Arnfred, Askov, talte om zionismen ud fra et besøg i Palæstina, og Krebs Lange talte om kirkefornyelse.

På kursets sidste dag fik Aagaards en datter, og det medvirkede til, at de fik en smuk og festlig afslutning på kurset, "som vi mindes med stor Glæde og Taknemmelighed".

Det var jo et kursus for folk inden for "familien", idet begge skoleformer var udsprunget af den samme bevægelse. Derfor har samhørigheden nærmest været en selvfølge og dermed en væsentlig forudsætning for det vellykkede forløb.

Skolen har to gange senere haft et tilsvarende sommerkursus for Dansk Friskoleforening, i 1950, hvor det var på 9 dage og med 87 deltagere, og sidste gang i 1968, hvor det var på en uges tid og med ca. 125 deltagere, heraf en del børn. En del boede dengang i telte og campingvogne.

Mødevirksomheden

Takket være de udførlige årsberetninger har vi fra Frode Aagaards tid også mulighed for at få et klarere billede af den traditionelle mødeaktivitet, som fortsat har været en central del af skolens virksomhed. Det er dog yderst begrænset, hvad der meddeles om de enkelte møder, og derfor skal der til sidst i dette kapitel - og ligeledes i de følgende kapitler - blot bringes en liste over foredragsholderne samt foredragets emne, hvis det er angivet. Aagaard og Andreas Hansen medvirkede naturligt nok en del gange.

Elevforeningen

Historisk tilbageblik. Ligesom Aagaards tiltræden faldt sammen med skolens 30 års dag, var det mod slutningen af vinterskolen 30 året for elevforeningens stiftelse. Det blev markeret med en artikel af formanden, Poul Kofoed, Bodilsker, i årsskriftet for 1925, hvor han gav et kort historisk rids af foreningens virksomhed.

Efter dens første år med mange store visioner, men også mange fejlslagne forhåbninger, kunne han konstatere, at foreningens virksomhed var kommet ind i et roligt leje. Han peger på, at hovedopgaven hele tiden havde været - og fremdeles var - at yde understøttelse til elever for på den måde at være til hjælp og støtte for skolen. Han kunne konstatere, at der i årenes løb var uddelt understøttelse til i alt 204 elever på et samlet beløb af i alt 10.330 kr.

Udover det nævner han foreningens indsats med indsamlingen af penge til "Sønderomme" og tilsvarende med oprettelsen af hjælpefonden i 1920. Endvidere udsendelsen af årsskriftet fra 1911, "der vel gør noget Indhug i Kassen, men alligevel har vist sig egnet til at bevare et vist Sammenhold i Foreningen..."

Så vidt var alting jo såre godt, men han var alligevel ikke tilfreds. I løbet af de 30 år havde godt 1.700 været elever på skolen, men kun ca. 700 var medlemmer af foreningen. Derfor benyttede han lejligheden til at slå et kraftigt slag for at få de frafaldne til at melde sig igen. Han begrundede det med, at "Vi, der føler, at vi har noget at være Højskolen taknemmelig for, bør støtte den saa godt, vi formaar, og den virksomste Støtte er et stort Elevantal. Det er her, vi har brug for Penge".

Nok gik det godt lige for tiden, og der var kommet en ny forstander, som var ung og energisk, og som de gerne hørte tale og gerne ville sende deres unge til, men alligevel var det ikke for tidligt at passe på. Der var ikke så stor pengeregighed, som der havde været tidligere, og han peger endvidere på en tendens til, at flere søgte over på andre højskoler.

Det var ikke første gang, der var lydt sådan tale fra en elevforeningsformands side, og det blev heller ikke sidste gang. Det skulle vise sig, at udtalelserne var med god grund; udviklingen skulle i høj grad komme til at bekræfte hans bange anelser.

Foreløbig spores der dog megen optimisme i denne tid, hvor livet på og omkring højskolen tegnede lyst og derfor gav gode forhåbninger til fremtiden.

Skal vi bygge? Året efter skriver Poul Kofoed igen en lille artikel, hvor han stiller spørgsmålet "Skal vi bygge?"

Han peger på, at alle, der havde været til møder på højskolen de senere år, havde lagt mærke til, at salen var for lille. Det gjaldt ikke alene de store efterårsmøder, hvor ikke nær alle, der ville, kunne få noget at høre, men også de fleste af de andre offentlige møder. Derfor måtte de se at skaffe mere plads.

Når han slog til lyd for det i årsskriftet, var det i høj grad for at forberede medlemmerne på, at der nok snart skulle en ny indsamling i gang, eftersom aktieselskabet, som var den egentlige ejer af skolen, ingen penge havde til at løse en sådan opgave.

Han ridser derefter tre skitseforslag til en udbygning af salen op. Det første gik ud på at bygge hele fløjen ud i linie med "Sønderomme", således at der også blev mulighed for at lave et nyt køkken i underetagen og gøre spisestuen større og mere tiltalende i den bestående del. Det ville være et ret stort projekt, idet der skulle graves ud, og tagkonstruktionen med buerne skulle forandres, men en god arkitekt mente man nok ville kunne klare det.

Det andet forslag lignede i hovedtrækkene det første, idet ændringerne i underetagen skulle være de samme, men buerne i salen skulle bibeholdes, og så skulle der så at sige bygges nogle "sideskibe" ud mod øst.

Det tredje forslag gik ud på at bygge en ny stor foredragsaal uafhængigt af det øvrige bygningskompleks, som så kunne blive en slags "Bornholms Forsamlingshus". Dette mente Poul Kofoed dog lå noget uden for højskolens og elevforeningens rammer.

Det blev ikke sidste gang, at en udbygning af salen kom på tale, men som det vil ses af skolens bygninger i dag, er det aldrig blevet realiseret. Når disse "luftkasteller" alligevel tages med her, er det fordi de afspejler stemningen dengang, visionerne om, hvad der skulle bygges op også på det andet plan.

Poul Kofoed, der siden 1914 også havde været i aktieselskabets bestyrelse, afløste efter årsmødet 1924 Hans Kjærgaard som formand.

Møderne. Foreningens virksomhed fortsatte i øvrigt efter det forlængst dannede mønster med afholdelse af møder, tildeling af understøttelser og udsendelsen af årsskriftet.

I beretningen på årsmødet i marts 1924 kunne formanden, som endnu var Hans Kjærgaard, konstatere, at de af møder kun havde haft juletræsfesten, "og nogen Trang til yderligere Møder har der ikke været". Fra da af må vi regne med, at elevforeningens arrangementer indskrænkede sig til de tre ting, der før havde været talt om: juletræsfesten lige efter nytår, årsmødet med generalforsamling i slutningen af marts og det store elevmøde den tredje søndag i juli. Det havde formentlig allerede været praksis i nogen tid. Al den anden mødeaktivitet var efterhånden blevet til offentlige møder, som skolen som sådan stod for. Det gjaldt formelt set også sommerelevmødet, som elevforeningen først i 1930 blev officiel indbyder til. Juletræsfesten var der imidlertid opstået visse problemer med. På den samme generalforsamling i 1924 henstillede Poul Kofoed til, at der "toges noget Hensyn til, hvem man indbød"; det skulle helst være folk, der også var gæster på skolen til de øvrige møder. Det skulle nødigt komme dertil, at det blev nødvendigt med forevisning af medlemskort.

Juletræsfesten var åbenbart ved at udvikle sig til en bedre offentlig forlystelse, hvor hvemsomhelst mødte op. Problemet nævnes flere gange, og omsider tog man i 1934 konsekvensen af det og bebudede i årsskriftet, at for eftertiden ville der blive forlangt medlemskort forevist ved juletræsfesten.

Medlemstallet. Selvom det, som Poul Kofoed skrev, kun var en del af de gamle elever, der holdt fast ved deres medlemskab af elevforeningen, så steg dens medlemstal dog foreløbig støt. Som anført i sid-

ste kapitel var tallet i 1923 på 739, heraf 52 uden for Bornholm. Det svarede til 43% af samtlige elever. I 1927 nåedes det absolutte højdepunkt på 836, heraf 85 uden for Bornholm. I procent var det dog stadig på nogenlunde samme niveau, nemlig 41.

Efter højdepunktet i absolutte tal var der et svagt fald de følgende to år til omkring 820. Men så satte den økonomiske krise ind, og det mærkedes også på medlemstallet. I 1930 dykkede det med ca. 100 til 716. I de følgende år faldt det yderligere med ca. 40, så det i 1933 lå på 679. Det svarede til et procenttal på 30. Medlemmerne uden for Bornholm udgjorde nu 47, og deres antal faldt stærkt i årene derefter.

Elevunderstøttelserne. Angående understøttelserne så strakte foreningens midler naturligt nok kun til et ret begrænset antal, i reglen højst 6-7 på de enkelte hold og sjældent med et samlet beløb på mere end 500 kr.

I perioden fra vinteren 1923-24 til og med vinteren 1931-32 blev der således ydet tilskud til i alt 42 unge mænd med et samlet beløb på 4.095 kr. og også til i alt 42 unge piger med et samlet beløb på 3.035 kr.

Til det sidstnævnte vinterhold havde man imidlertid ikke kunnet yde nogen indsats, fordi der ingen ansøgere var. Elevtallet før jul blev kun på 11, det hidtil laveste på et vinterhold. Efter et fremstød dukkede der dog fire til op efter jul, og de fik bevilget hver 100 kr.

Da stod det utvivlsomt klart for alle, at der måtte gøres en kraftig indsats, og det ses på tallene, at det blev der. I de næste to år blev der ydet tilskud til i alt 18 piger med et samlet beløb på 1.425 kr. og til i alt 26 mænd med et samlet beløb på 1.985 kr. Det var rundt regnet det dobbelte af, hvad det ellers havde været, og det drænedes da også beholdningerne foruden, at det var nødvendigt med ekstra indtægter. De kom fra hjælpefonden, der ydede 450 kr. til dette formål.

Sognerepræsentanter. De faldende elevtal måtte naturligvis vække bekymring hos enhver, for hvem højskolen var en hjertesag. For at modvirke denne udvikling - og givetvis også medlemstilbagegangen - var det, at det på det allerede omtalte årsmøde i 1930 blev foreslået at vælge tillidsmænd i de enkelte sogne og byer. Forslagsstiller var August Olsen, St. Hollændergård, Olsker. Som vi har set, havde der tidligere været en lignende ordning, men efter at man var gået over til at betale kontingent via postvæsenet, var det gledet ud. Efter det nye forslag skulle tillidsmændene opkræve kontingenter og virke for større tilslutning til elevforeningen og i det hele taget arbejde aktivt for at skaffe flere elever til højskolen.

Aagaard anbefalede forslaget, og det blev vedtaget, at han og bestyrelsen skulle vælge 2 tillidsmænd i hver kommune. Tillidsmandsordningen blev sat i

værk på et bestyrelsesmøde i april samme år, hvor der valgtes 26 tillidsmænd, heraf 6 kvinder, i alle landsognene og i fire af byerne.

Foreningens formænd. Efter fire år som formand afløstes Hans Kjærgaard som tidligere nævnt af Poul Kofoed i 1924. Han var formand i de næste fire år, og blev i 1928 afløst af en af skolens naboer, Knud Hansen, Solvang. På samme årsmøde trak foreningens kasserer gennem en del år, Axel Hermansen, sig tilbage.

Knud Hansen stammede fra ejendommen Lindholm i Bodilsker, født 26/7 1896 og elev på skolen 1917-18. Tre søskende var også elever. Han overtog 1923 ejendommen Solvang nær ved højskolen. En søn, Svend Kofoed Hansen, blev elev 1944-45.

Knud Hansen blev den tredje ejer af Solvang, der også var formand for elevforeningen.

Sognemøder. Året efter nyordningen med sognerepræsentanter skriver Aagaard, at de foruden møderne på skolen havde haft enkelte møder om vinteren ude i nogle af sognene. Der var god tilslutning, og de glædede sig over denne nybegyndelse. Hvordan det så ville udvikle sig, måtte tiden vise. Han føjer til, at højskolen var en udpræget egnsskole, og en livsbetingelse for en sådan var et nøje samvirke mellem skolekredsen og skolen. Men i øvrigt mente han ikke, man skulle foregøgle sig, at en sådan lokal-skole havde særlig gunstige vilkår netop i disse år og næppe heller ville få det senere. Optimismen var behersket, og i ordene lå der nok en begyndende erkendelse af, at tiden var ved at løbe fra en skole som Bornholms Højskole.

Nyindretning af køkken og spisestue m.v.

Den største sag for alle parter på og omkring skolen i Aagaards tid var det, der udløstes af det omtalte årsmøde i marts 1930. De gamle elever havde især en forbedring af spiseforholdene i tankerne, men som ved enhver udgiftskrævende forandring stod man også denne gang over for problemet med at skaffe de nødvendige penge.

Elevforeningens bestyrelse rettede henvendelse til hjælpefondens bestyrelse, om denne kunne afholde udgifterne, men man mente ikke at have lov til at bruge dens midler på den måde. Derefter enedes de to parter om igen at iværksætte en indsamling, så man til dels med frivillige gaver kunne klare udgifterne. Elevforeningen skulle så vidt muligt skaffe 1.000 kr., og så ville hjælpefonden træde til med det resterende beløb. Det kom dog til at gå noget anderledes.

På aktieselskabets generalforsamling den 17. juni drøftedes sagen også, men foreløbig ret uformelt. For-

Køkkenarbejde i det fri en sommerdag. Af skyggerne ses det, at det er sidst på formiddagen.

manden talte om, at der tiltrængtes en forbedring af køkkenforholdene. Det var tanken at indrette spise-stue i "Sønderomme" og foretage en del forandringer i det derved væsentligt forøgede kælderområde. Et andet bestyrelsesmedlem nævnte endvidere skolens dårlige vandforsyning og mente, at der samtidig burde laves automatisk vandindlæg.

Det vedtoges at søge et tillægslån i Østifternes Kreditforening, og ellers blev der nedsat et udvalg til i samarbejde med elevforeningens bestyrelse at undersøge, hvad omkostningerne ville blive, og hvordan man kunne skaffe pengene.

Der var også nok at bruge penge til, for man forstår, at der undervejs også blev talt om badeværelser, og det ønskelige i, at der blev indlagt centralvarme. Andre igen kunne tænke sig, at salens udvidelse kom i første række. Det sidste årsmøde havde således været så velbesøgt, at det kneb med at være der.

Elevforeningens plan om indsamling blev forelagt de fremmødte på sommerelevmødet den 20. juli, og her vandt den fuld tilslutning. Den blev derefter iværksat, og da bestyrelsen på et møde i slutningen af september gjorde resultatet op, beløb det sig til godt 4.000 kr. Aktieselskabets bestyrelse havde i mellemtiden fået ejendommen vurderet og fået tilbud om et tillægslån på 10.000 kr.

På det tidspunkt havde bestyrelsen også indhentet tilbud på ændringerne fra Åkirkeby Skæreri, og det lød på 5.500 kr. eksklusive maling. Dette tilbud blev antaget.

Umiddelbart var der således tilstrækkeligt med penge, men der var også nok af andet at bruge dem til. Udover de planlagte ændringer vedtog bestyrelsen at anskaffe 20 nye bænke til salen. Og endvidere vedtog man at indfri to mindre gældsposter på i alt 5.500 kr.

Efter alle disse forberedelser er arbejdet med ændringerne så blevet iværksat, formodentlig omkring 1. oktober, og det nåede så godt som at blive tilendebragt til vinterskolens åbning.

I årsskriftet for 1931 gør elevforeningens formand rede for moderniseringen. En af de væsentligste ting var som nævnt indretning af en ny spise-stue i den tidligere lærerlejlighed i "Sønderomme". Den betegnes som meget hyggelig, lys og smuk, og så kunne den opvarmes - en god afløser for den gamle, kedelige spise-stue.

Af de endnu eksisterende forhold ses det, at niveauforskellen mellem "Sønderomme" og køkkenet har givet lidt problemer. Gulvet til den nye spise-stue har således måttet sænkes ca. 20 cm, og adgangs-døren til køkkenet, som blev anbragt i den vestlige side, har af hensyn til gulvet i gymnastiksalen kun kunnet blive på 178 cm i højden - hvad der heller ikke dengang har været nok for alle og enhver. Den lave højde gælder også et anretterværelse mellem spise-stuen og køkkenet, hvor der blev lavet skabe til porcelæn m.v. Størstedelen af den gamle spise-stue blev så lagt til køkkenet, og det hedder endvidere, at forråds-kælderen blev udvidet.

Som foreslået blev der også indlagt vand og indrettet badeværelser. Et blev lavet i det nordøstre hjørne af det gamle køkken og var beregnet på forstanderfamilien og køkkenpersonalet, og et andet blev naturligvis etableret på elevgangen. Om det sidste hedder det, at det "har afhjulpet et længe følt Savn. For de ikke mest morgenduelige Elever maa det være rart at vide sig fri for at skulle fare ned efter Vand, de kan nu bare skrue op for Vandhanen i Vaskerummet, saa kan de paa et Øjeblik blive vasket, og Kar- og Brusebadet skal nok hjælpe til at Elevernes Glæde over Opholdet kan øges".

Foreløbig var der dog kun koldt vand i hanerne, ligesom der heller ikke endnu var toiletter indendøre. Alligevel har det utvivlsomt været et stort fremskridt.

Af andre forbedringer i samme omgang skal nævnes, at der blev lavet en elevator til service og mad fra køkkenet op til salen. Det ville lette arbejdet med serveringen på de store møder og på de korte sommerkurser i august, hvor man var nødt til at spise dér.

Af de andre ting på "ønskesedlen" udsattes installationen af centralvarme til senere, men en del af de penge, som elevforeningen havde indsamlet, blev hensat med henblik på dette engang med tiden. Det blev dog først realiseret 10 år efter.

Ligeledes blev en udbygning af salen stillet i bero indtil videre - (og sådan er det fortsat).

Den 7. november holdtes der igen fælles bestyrelsesmøde, hvor man tog "de foretagne Forbedringer i Øjesyn". Desuden forelå der 90 nye aktiebrev til underskrift. Det ser ud til, at 50 af dem ved den lejlighed blev udstedt til elevforeningen. Rønne Højskole-

forening, som nogle få år senere blev opløst, fik udstedt 4. Dertil kommer en lang række enkeltpersoner med én aktie og gårdejer Holger Koefoed, Langedeby, der fik udstedt hele 4 aktier.

Bestyrelsen og dens øvrige gøremål

Den bestyrelse, der ansatte Frode Aagaard bestod af følgende personer: gdr. N. J. Svendsen. Ll. Munkegård, Åker, som var formand, gdr. Anthon Kjøller, Ellesgård, Østermarie, gdr. Hans Anker, Strangegård, Klemensker, gdr. K. A. Klo, Hyldegård, Rutsker, gdr. Carl Mathias Funch, Baunegård, Åker, gdr. Anton Sode, Dyndegård, Nyker, købmand Chr. Bidstrup, Rønne, gdr. Poul Kofoed, Skovgård, Bodilsker, og gdr. Ludvig Kofoed, St. Bukkegård, Åker.

Allerede på den første generalforsamling i Aagaards tid, 1924, valgtes to nye ind, fordi Chr. Bidstrup og Hans Anker var afgået ved døden. De to nye var købmand Magnus Bidstrup, Rønne, og gårdejer Laurs Tolstrup Laursen, Strangegård, Klemensker, som var svigersøn af Hans Anker.

I de næste otte år skete der ingen ændringer, men i 1932 afgik Magnus Bidstrup igen, og i hans sted valgtes pastor Andreas Hansen, Rønne. Nogen, der havde nærmere tilknytning til højskolen, kunne vel næppe tænkes.

Året efter afgik den næstsidste af veteranerne fra 1893, K. A. Klo, og den mangeårige formand N. J. Svendsen, som da forlængst havde lagt op og levede som rentier i Åkirkeby. I deres sted valgtes gårdejer Holger Koefoed, Langedeby, Bodilsker, og gårdejer Herluf Hansen, Risegård, Østermarie.

Magnus Theodor Bidstrup var søn af sin forgænger, født 11/8 1883 og har formodentlig overtaget faderens forretning. En søster havde som tidligere nævnt været elev 1907, og som tidligere omtalt var familien meget højskoleinteressert. Når han afløste faderen, skyldes det sikkert, at man gerne fortsat så en repræsentant for denne kreds fra et bysamfund i bestyrelsen.

Laurs Alfred Tolstrup Laursen¹⁰ stammede fra Øster Tørslev i nærheden af Randers, født 1889 og elev på skolen vinteren 1910-11. Sommeren før havde en søster været elev, og i 1914-15 blev en broder elev. I Øster Tørslev hed sognepræsten August Christensen; han var søn af den mangeårige præst i Rønne, F. V. Christensen, og han var gift med en datter fra Strangegård i Klemensker, Laura Larsen. Der er utvivlsomt en sammenhæng mellem denne forbindelse til Bornholm og at disse tre søskende foruden tre andre fra dette sogn blev elever på Bornholms Højskole. Og der er formodentlig også en sammen-

hæng mellem det, og at Laurs Tholstrup senere blev gift med den næstældste datter på samme gård, Bodil Anker, og overtog denne efter hendes forældre. Bodil Anker var elev 1908 og i øvrigt medlem af elevforeningens bestyrelse i nogle år.

Holger Philip Koefoed¹¹ blev født 1878 på Soldatergård i Åker. Han var elev på højskolen på dens allerførste hold vinteren 1893-94, dog kun i februar og marts. Halvandet år senere vendte han tilbage som elev en hel vinter, 1895-96. Faderen, Christian Koefoed, som stammede fra Siegård i Åker, blev som ung "sendt" på Vallekilde Højskole, måske for at være en slags banebryder for flere fra Bornholm. Fem af hans syv børn blev senere elever på Bornholms Højskole. Holger Koefoed, som var den ældste søn, blev gift med Anna Marie Lyngberg fra St. Kalbygård, Åker, født 1882 og elev på højskolen 1902. De overtog 8 vdg. Langedebygård, som de drev helt til 1947. Deres tre børn, to sønner og en datter, blev alle elever.

Holger Koefoed blev med det samme valgt til formand for bestyrelsen.

Herluf Christian Hansen¹² blev født 30/12 1895 på Risegård i Østermarie, og som den eneste af tre børn, der blev voksen, overtog han senere gården. Familien havde nære forbindelser til både højskolen i Østermarie og den nye ved Ekkodalen, idet tre farbrødre havde været elever på den sidstnævnte og faderen formodentlig i Østermarie. Herluf Hansen var selv elev på højskolen i vinteren 1912-13 og var senere elev på Ryslinge Højskole og på Dalum Landbrugsskole. Han blev gift med Gudrun Ane Elisabeth Brandt fra Lundegård i samme sogn, født 1898 og elev 1917 (og søster til konsulent Aage Brandt). De overtog hans fødegård i 1923.

Udover den store sag med nyindretning af spise-stue m.v. var der en lang række mindre ting for bestyrelsen at tage stilling til i denne periode.

I 1924 blev hovedkloakledningen lagt om med større rør, hvoraf halvdelen blev betalt af Aagaard. Samme år var formaliteterne med købet af jorden langs landevejen så langt fremme, at Aagaard bad om lov til at fælde en række træer langs det gamle skel. Til gengæld skulle han plante en hæk og enkelte træer ude langs landevejen.

Her skal det indskydes, at hjælpefonden, som man i årene, der fulgte, flere gange tyede til, når der skulle bruges penge, i 1925 kom alvorligt i klemme, fordi Andelsbanken på det nærmeste krakkede. Kasseren, Axel Hermansen, tog situationen ret alvorligt og henstillede til bestyrelsen at vælge en anden kasserer på grund af det skete, da det var hans ansvar, at pengene var sat i denne bank. Det ville man dog ikke høre tale om. Året efter fremgår det af elevforeningens

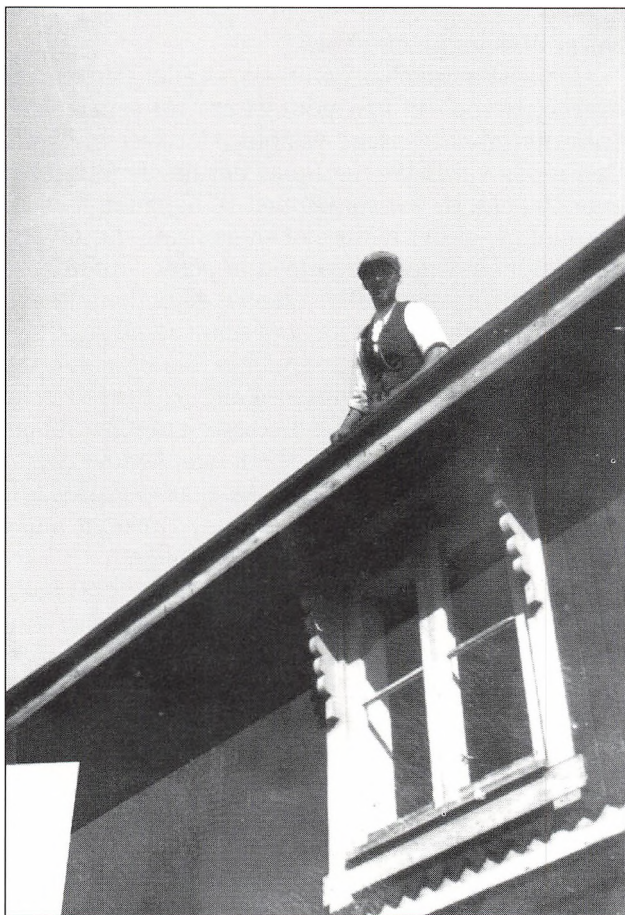
protokol, at tabet blev på 40%, svarende til godt 4.000 kr. Restbeløbet, som var på godt 6.500 kr. blev derefter sat i Åkirkeby Sparekasse.

Samme år meldes købet af jorden endeligt i orden, men året efter igen, 1926, solgtes en strimmel til amtet til cykelsti. Det ser ud til at have drejet sig ca. 5 m.

I 1926 år blev der også foretaget en "oppudsning" af skolelokalerne. Herunder blev der i skolestuen opsat træpaneler. (De er der endnu og har en højde på 140 cm). Videre hedder det i årsberetningen: "I Sommer indførte vi forskellige Forbedringer paa Elevværelserne og Bestyrelsen lod anskaffe Madradser til samtlige Senge paa Elevværelserne, saa de vordende Elever her paa Øen nu er fri for at medbringe Madrads. Eleverne "ovre fra" har selvfølgelig altid været fri derfor". Det anskaffede antal madrasser var 22.

I 1927 drøftede man at reparere tagene, og man blev enige om at få dem belagt med asbestskifer (eter-

Eftersyn af taget på det sydvestre hjørne af hovedbygningen. Billedet viser tydeligt nogle af de mange sirlige udskæringer, der var på den første bygnings træværk. Det meste af dette forsvandt ved ombygningen i 1940, da de udvendige vægge på hovedbygningen blev ført helt op i mursten. På gymnastiksalsfløjen er enkelte detaljer dog fortsat bevaret.

nit). Samme år blev der stormskade på hestestaldens tag. Desuden blev der truffet forberedelser til installation af elektrisk lys, idet man indmeldte sig i andelsselskabet "Aaker nordre Elektricitetsforening". Aktieselskabet havde ingen penge til installationen, men Aagaard påtog sig at bekoste luftledningen, og så ville man forhandle med hjælpefondens bestyrelse om bekostningen af installationen på selve skolen. Da det i betydelig grad var de samme personer, var der nok heller ikke de store problemer i det.

Installationen blev foretaget i eftersommeren samme år, og gjorde god gavn ved efterårsmødet. Aagaard skriver om det: "Vort Efterårsmøde blev... særlig festligt i Aar. Det "hvide Lys" skinnede da for første Gang her paa Skolen... I Sammenligning med tidligere laa Skolen... næsten i et helt Lyshav".

Foruden den store behagelighed, det medførte, nævner han, at han nu kunne være langt roligere om aftenen end før, da han altid var bange for brandfaren. Den havde unægtelig været stor på elevgangen, hvor det hele var af træ.

Til at dække udgifterne ville hjælpefonden yde et indtil videre rentefrit lån på højst 2.560 kr., men der er ingen opgørelse over, hvor meget de samlede omkostninger blev.

I 1929 fik man foretaget den planlagte reparation af tagene, og til det ydede hjælpefonden et tilskud på 1.318 kr.

I 1930 var det så, man foretog den store forbedring af forholdene. Trods indsamlingen havde man dog forøget gælden, og derfor måtte man forhøje forpagtningsafgiften med 250 kr., så den i alt blev på 1.100 kr. årligt.

I 1931 fik man gravet en ny brønd, så vandforsyningen til de forbedrede sanitære forhold blev tilstrækkelig.

Den eneste sag af større betydning i den sidste del af perioden var ændringer af vedtægterne som følge af en ny aktieselskabslov. Denne lov bestemte, at der skulle oprettes en reservefond, og formanden forudså, at en sådan nok ville volde vanskeligheder. Der blev nedsat et udvalg til at tage sig af sagen, og de nye vedtægter blev endeligt vedtaget på en ekstraordinær generalforsamling den 7. juli 1932.

40 års jubilæum

Den 3. november 1933 var det 40 år siden højskolen begyndte sin virksomhed, og det blev behørigt fejret ved en stor sammenkomst på selve dagen. Eleverne på de første to hold var særligt indbudt, og det samme gjaldt de to lærere, Nanna Ingerslev og H. P. Jensen. Jensen måtte dog kort før melde afbud på grund af sygdom.

Festen begyndte kl. 4 eftermiddag og kom til at vare til kl. 10 om aftenen. Der var dækket kaffebord i både den store og den lille sal, men det viste sig endda ikke at være nok, så omkring 30 måtte drikke kaffe i elevdagligstuen. Det hedder, at mere end 300 var mødt op for at fejre begivenheden.

I sin velkomst gav Frode Aagaard et kort rids af skolens historie og knyttede trådene tilbage til Østermarie-tiden.

I de forløbne 40 år ved Ekkodalen var det gået op og ned, der havde været arbejdet under skiftende vilkår, men han følte, der var grund til at sige tak til dem, der rejste skolen og støttede den gennem årene "i Haabet om, at Gerningen kan fortsættes, og at det maa lykkes ved Hjælp af det levende Ord at gøre Hjerterne glade".

Derefter holdt Nanna Ingerslev et foredrag om venskabets betydning, som hun sluttede med "at aflægge et smukt personligt Vidnesbyrd om sine to Venner, det nu afdøde Forstanderpar Charlotte og N. P. Jensen".

Der blev sendt telegrafiske hilsener til H. P. Jensen og til Krebs Lange og hustru, Stevns, og så gik man omkring kl. 6 i gang med den medbragte mad.

Derefter var der naturligvis fælles kaffebord, og herunder blev der holdt en lang række taler; af bestyrelsens formand; Holger Kofoed, af N. P. Jensens ældste søn, Alfred Jensen, der var realskolebestyrer på den samme skole i Neksø, som faderen havde været, af pastor Erichsen, Åkirkeby, og af Andreas Hansen.

En række tidligere elever havde derefter ordet i kortere indlæg, hvor de fremdrog minder fra deres højskoletid. Frode Aagaard tog igen ordet og kom med et nærmest flammende indlæg mod "den gennemførte Ensartethed, der raadede mod Syd", altså nazismen.

Mod slutningen var der en række takketaler, deriblandt af Nanna Ingerslev, til sidst rettede folketingsmand Axel Kofoed, Siegård, Åker, en tak til Frode Aagaard og frue med håbet om, at deres gerning ville blive til lige så stor glæde for dem, som den havde været for eleverne. Forsamlingen rejste sig i tilslutning dertil.

Derefter kunne Aagaard slutte mødet med at udtrykke håbet om, at man fortsat ville stå sammen om skolen, så at den ikke blot havde en fortid, men også fik en fremtid¹³.

Da Nanna Ingerslev ti år senere skrev nogle erindringsglimt til årsskriftet i anledning af 50 års jubilæet, berørte hun også kort denne sammenkomst: Hun skriver i sin artikel bl.a.¹⁴:

"...da jeg som Gæst var med ved 40 Aars Dagen 1933, slog det mig med Undren og - Beklagelse, at alle Taler og al Tak kun gjaldt Forstanderne og hvad de unge Mænd havde oplevet og modtaget paa Skolen. Ikke ét Ord lød der om Pigerne eller om nogen Lærer-

inde eller Højskolemor, der havde modtaget eller været noget her. Jeg vilde derfor ønske, at det maa lykkes at knytte "fromme, stærke Kvinder" til Højskolen, som ved deres Indsats kunde samle unge Piger til Glæde og Udvikling paa det dejlige Bornholm..."

Krisetid og forstanderskifte

Som vi har set havde skolen i 1931-32 det mindste vinterhold nogensinde, og der var al mulig grund til at se på situationen med bekymring. Naturligt nok betragtede man den økonomiske krise, der hærgede overalt i disse år, som en af de væsentlige årsager. Om det skriver Aagaard i årsberetningen 1932:

"Den store landbrugskrise hviler over Landet. Og den kaster ogsaa sine Skygger ind over Højskolen, hvor Elevbesøget er mindre end sædvanligt. Ingen ved, hvad Aaret vil bringe. Men der er Grund til at tilraabe hinanden et: Aldrig fortvivle. Og dybest set har vi ogsaa Lov dertil".

På elevforeningens årsmøde kort efter lagde han ikke skjul på, at skolen var i en vanskelig situation. Elevtallet var så lille, at statstilskuddet snart kunne komme i fare, og derfor henstillede han igen engang kraftigt til de gamle elever om at gøre alt for at skaffe elever til deres gamle skole.

Denne situation har utvivlsomt spillet stærkt ind i overvejelserne, da han godt et års tid senere blev opfordret til at overtage Vestbirk Højskole i Jylland. Den før så velanskrevne skole, der havde haft langt over 100 elever, var sunket ned til lignende tal som Bornholms, så der måtte ske en ændring. Et udvalg, der blev nedsat for at redde stumperne, opfordrede Aagaard til at købe skolen. Efter en del forhandlinger, bl.a. om at rejse 20.000 kr. som rentefrit lån, gik han ind på det, og det blev endeligt bestemt den 29. november 1933. Overtagelsen skulle ske til april 1934.

Den 12. december samledes bestyrelsen for at tage stilling til den nye situation. I referatet hedder det, at formanden udtalte sin beklagelse af, at Aagaards forlod Bornholm, "selvom det med de (relativt) smaa Forhold her paa Bornholm var forstaaeligt".

Aagaard begrundede det i årsskriftet for 1934 med, at en større opgave ventede dem. "Men først og fremmest: det er Hjemlandet i snævraste Forstand. Det gjorde Udslaget. Vi rejser hjem til Jylland".

Lykkedes det ham så at rette den gamle, ansete skole op? Vi kan kun følge elevtallene frem til 1940, og de er da en del større end dem for Bornholms Højskole - det største på vinterskolerne er 40 og det mindste på sommerskolerne er 14 - men egentlig var situationen stort set den samme. Det var vanskelige tider for mange højskoler i disse år.

Efter det kom så besættelsens svære tid, hvor en del af skolen den sidste tid var beslaglagt af besættelsesmagten. Af en mindeartikel¹⁵ kan man forstå, at det især sled på Marie Aagaard. Hun døde allerede i 1951. Hvor længe Aagaard ledede skolen, ved vi ikke. Han levede til 23. marts 1967, og blev 71 år.

Med Frode Aagaards fratræden kan man sige, at en epoke for Bornholms Højskole var ved at rinde ud. Den epoke, hvor den trods en nødvendig håndsrækning ind imellem dog var bæredygtig som lokal højskole. Trods en ihærdig indsats flere gange siden, lykkedes det ikke at sikre den en varig tilgang af elever og dermed en betrygget økonomisk eksistens. Siden da kunne man sige, at skolen har været de bristede forhåbningers "holdeplads".

Der skulle gå henved 40 år, før samfundsudviklingen havde skabt grundlag for en ny virksomhed, som kunne sikre skolen en nogenlunde stabil indtægt. Det blev de mange korte sommerkurser for ældre, som tiden omkring 1965-70 var blevet moden til.

Foredragsholdere ved de offentlige møder 1923-34.

1923-24: Vinteren: professor Lehmann, magister Rosenhoff og magister Lauge Koch.

Sommerskolens åbningsmøde: redaktør Helge Skovmand, "Højskolebladet": Grundtvigs skoleidéer.

Midsommermødet: pastor Nørgaard, Store Hedinge, og direktør Jensen-Sønderup, København.

Efterårsmødet (tre dage): cand.mag. Hans Lund, Askov, og pastor Skaarup, Kværs, Sønderjylland (tidligere lærer).

1924-25: Vinteren: biskop Ostenfeld: Bøn og arbejde, fhv. højskoleforstander Helge Hostrup, magister Poul Rosenhoff og Aage Beyer Benedictsen.

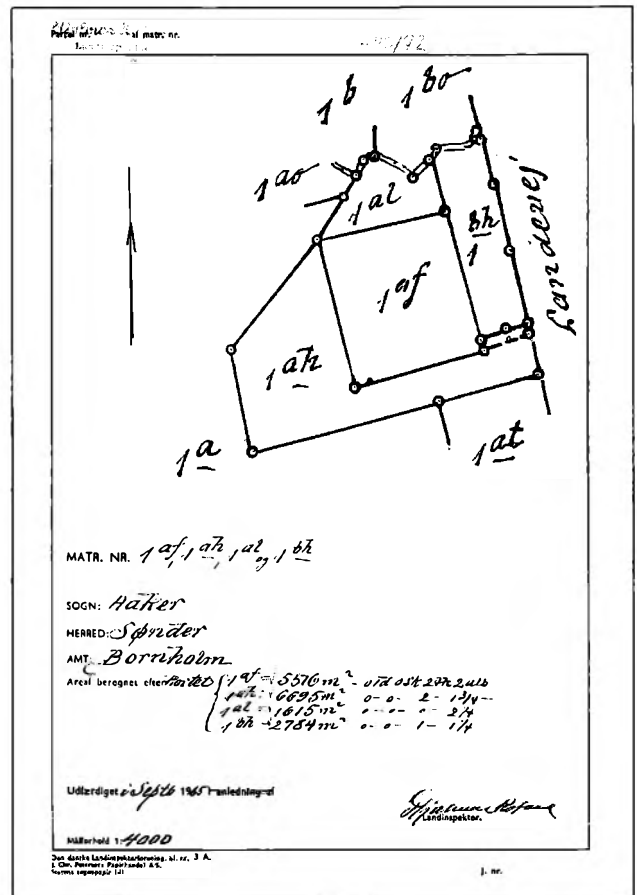
Midsommermødet: valgmenighedspræst Nørgaard, Vejstrup: Den religiøse uro i nutiden; Aagaard: De nye skoletanker.

Efterårsmødet: pastor Kring, Stege, Helge Hostrup, gårdejer P. Lassen, Strukstrup i Angel, samt Andreas Hansen.

1925-26: Vinteren: magister Lauge Koch: Dødsfrygt; Aagaard: Aakjær; pastor Quistgaard, København, forfatteren Thomas Olesen Løkken: Vendsyssel og vendelboerne; magister Poul Rosenhoff, København.

Midsommermødet: fhv. statsminister J. C. Christensen: Danmark efter 1864.

Efterårsmødet: ingeniør J. Th. Arnfred, Askov, og valgmenighedspræst Halfdan Helweg, Osted (hver to foredrag); Andreas Hansen og Aagaard.

Matrikelkort over skolens oprindelige grund og de senere tilkøbte jordlodder. Nr. 1afer den oprindelige grund med en stump vej ind fra landevejen. Nr. 1ah er den jord, der i 1899 blev købt til med det formål at lave forsøgshave, og som derefter blev tilplantet med frugttræer. Nr. 1al er "Hyttens" grund, som sammen med denne blev erhvervet i 1907. Endelig er stykket nr. 1bh, som oprindeligt må have hørt til "Dalshøj", den forsøgsmark, som endeligt blev erhvervet i 1925. Efter det skete der ingen forandringer af skolens grund før 1973. "Godset" havde i øvrigt matr. nr. 1ai.

1926-27: Vinteren: forfatteren Gunnar Gunnarsson, frk. Henni Forchhammer, lægprædikant Kjeldstrup, magister Hans Ellekilde og professor Edv. Lehmann.

Midsommermødet: højskoleforstander Holger Begtrup, Frederiksborg Højskole, og Andreas Hansen.

Efterårsmødet: bibliotekar Carl Dumreicher og cand.mag. Erik Appel (hver to foredrag), Andreas Hansen og Aagaard.

1927-28: Vinteren: forfatteren Helge Rode: Moderne åndsliv; Aagaard: Alle helgen; godsejer Axel Jarl: Dansk natur og dens fredning; skoleinspektør Kristensen: Røde Kors plus Sagafortælling; censor P. A. Rosenberg: J. L. Heiberg plus oplæsning; Aagaard:

Sønderjylland og dansk ungdom; sekretær Ernst J. Borup; Peer Gynt; Andreas Hansen: Henrik Ibsen.

Sommerskolens åbningsmøde: kirkeminister Bruun-Rasmussen: Det skjulte menneske; Aagaard: Hostrups sange; Andreas Hansen: Oplæsning.

Midsommermødet: forstander Jacob Appel, Askov: To år af Georg Brandes' ungdomsliv; pastor Erichsen, Åkirkeby: Et religiøst foredrag.

Efterårsmødet: seminarieforsender Stig Bredstrup, Jonstrup, forstander Monrad, Ryslinge, biskop Fønnesbech-Wulff, Roskilde, og Andreas Hansen.

1928-29: Vinteren: fru Cederblad de Simonsen, formand for de danske kvinders fredsliga, og forstander Jens Marinus Jensen, Brøderup Højskole. En hård vinter hindrede flere møder.

Midsommermødet: forstander Uffe Grosen, Vallekilde: Den grundtvigske arv.

Efterårsmødet: magister C. P. O. Christiansen, Askov, (tre foredrag og oplæsning), domæneforpagter Erik Appel, forstander Jacob Jacobsen, Elbæk Lærerskole, og Andreas Hansen.

1929-30: Vinteren: frk. Forchhammer, adjunkt Lind, Rønne, skoleinspektør Kristensen og Andreas Hansen.

Sommerskolens åbningsmøde: biskop Rud, Odense, og Aagaard.

Midsommermødet: redaktør Th. Laursen, Slagelse, og pastor Bjørnbak, Laurberg.

Efterårsmødet: højskoleforstander Olav Lange-land, Norge, og valgmenighedspræsterne Jacob Lykke, Odder, og N. Petersen, Vallekilde.

1930-31: Vinteren: biskop Ostenfeld, Aagaard, forstander Jens Marinus Jensen, Brøderup, og adjunkt Lind, Rønne.

Et forårsmøde: forstander Holger Begtrup, Hillerød, og Aagaard.

Midsommermødet: biskop Ostenfeld og valgmenighedspræst Edvard Petersen, Odense.

Efterårsmødet: biskop Fønnesbech-Wulff, Roskilde, højskolemændene Hans Lund, Rødding, og Ernst J. Borup, Lyngby, samt sognepræst Ammentorp, Thorning.

1931-32: Vinteren: forstander Jens Rosenkjær, København, og pastor M. Kragh-Müller, Boeslunde, og Aagaard (2 gange).

Midsommermødet: pastor J. Trier, Marmorkirken, København, og Andreas Hansen.

Efterårsmødet (2 dage): pastor N. P. Nielsen, Vedsted ved Haderslev, Jens Marinus Jensen, Brøderup, og Andreas Hansen.

1932-33: Vinteren: Andreas Hansen: Den unge Bjørnson, Aagaard: Bjørnson og Danmark - og på et andet møde: Nazismen i Tyskland; forfatteren Thomas Olesen Løkken: Den jyske vestkyst samt billeder derfra om aftenen.

Et forårsmøde: Holger Begtrup, Hillerød, og pastor Jespersen, Åkirkeby: Joachim Skovgaard samt om aftenen billeder af hans udsmykning af Viborg Domkirke.

Efterårsmødet: præsterne Helge Hostrup og Spar-ring Petersen, forstander Marius Skar, Stevns Højskole, og Aagaard.

1933-34: Vinteren: Jens Rosenkjær, København, Aagaard, højskolelærer Thomas Thomsen, Galtrup (Aagaards efterfølger), og valgmenighedspræst Andersen, Åkirkeby.

Thomas Thomsens tid 1934-40

Ansættelsen

Da man stod over for at skulle finde en afløser for Frode Aagaard, benyttede man sig af den tidligere brugte fremgangsmåde med at få udpeget nogle emner at henvende sig til. Aagaard nævnte selv tre: Svend Dræby, som nu var lærer på Ry Højskole, Sigurd Brøndsted, Rødding Højskole, og Thomas Thomsen, Galtrup Højskole. Fra de to førstnævnte kom der som svar et absolut nej. Svend Dræby blev som tidligere nævnt forstander for Ubberup Højskole nogle år senere, og Sigurd Brøndsted blev året efter forstander for Lollands Højskole.

Bestyrelsen henvendte sig imidlertid også til forstander Arnfred, Askov, og Hans Lund, Rødding.

Arnfred kunne anbefale Thomas Thomsen, men nævnte også Sune Andresen, Snoghøj, som en mulighed. Og så føjede han til, at hvis de kunne få Sigfred Munch, så var han manden. Hvad Hans Lund nok ikke kunne vide var, at Munch også havde fået en henvendelse 10 år før, da der skulle findes en afløser for Andreas Hansen. I 1924 blev han imidlertid ejer af og forstander for Vinding Højskole, som han i 1933 således havde ledet i næsten 10 år. Der kunne derfor ikke være ret megen tilskyndelse for ham til at tage til Bornholm, så det endte med et nej også denne gang.

Hans Lund nævnte i sit svar endvidere en Birkedal Nielsen, Danebod, som en mulighed.

Enden på alle sonderingerne blev imidlertid, at man fik Thomas Thomsen herover for at tale ved et

Familien Thomsen omkr. 1943

offentligt møde den 4. februar 1934. Det hedder, at han gjorde et særdeles tillidsvækkende indtryk, og da han dagen efter mødtes med bestyrelsen, blev han enstemmigt opfordret til at overtage stillingen som forstander. Og det sagde han ja til.

Thomas Thomsen

Thomas Thomsen blev født den 23. januar 1891 i Hostrup på Varde-egnen, og var således 43 år, da han blev ansat¹. Det hedder, at han tidligt måtte gøre gavn for føden både ude og hjemme. I sin ungdom kom han i murer- og tømrerlære og aflagde svendeprov efter et ophold på Vestbirk Højskoles håndværkerafdeling 1913-14. Han drømte om at blive arkitekt, men højskoleopholdet medførte en ændring i hans livsbane. Han besluttede selv at gå ind i højskolearbejdet.

Vinteren efter svendeproven tog han på Askov Højskole og tilbragte tre vintre i træk der. Om sommeren tjente han til det ved håndværket. På Askov lærte han også sin kone, Boline, at kende.

Fra 1917 var han i tre år lærer på sin gamle skole, Vestbirk Højskole. Derefter tog han kursus på Statens Lærerhøjskole ét år. 1921-27 var han lærer på Roskilde Højskole, derefter bl.a. på Vallekilde og fra 1930 til 1934 på Galtrup Højskole på Mors. Derfra kom han så til Bornholms Højskole.

Thomas Thomsen blev som sine forgængere ansat som både forstander og forpagter af skolen og på nogenlunde de samme vilkår. Forpagtningsafgiften var fortsat de 1.100 kr. årligt, som blev fastsat efter etableringen af den nye spisestue, men som forgængerne blev han fritaget for denne afgift det første halve år. Som før påhvilede den almindelige vedligeholdelse af ejendommen også ham som forpagter, men som noget nyt indførtes der nu et årligt syn af denne af to medlemmer af bestyrelsen. Endvidere tilføjedes en bestemmelse om, at hvis elevtallet oversteg 35, skulle der svares en ekstra afgift på 15 kr. pr. elev af det overskydende antal. Denne bestemmelse kom imidlertid ikke i anvendelse, da elevtallet på intet tidspunkt blot nærmede sig dette tal.

Den første tid

Foreløbig tegnede tingene sig dog lovende nok. Det blev først den 15. april, de nåede hertil og "forsøgte at liste os i land herovre, men blev opdagede af nogle aarvaagne bestyrelsesmedlemmer, som beredte os en velkomst, der unægtelig gjorde godt i al flytningens vederstyggelighed".

Så var det ellers med at komme i orden og få alt gjort parat til sommerskolen. Bestyrelsen lod foretage en del mindre reparationer og forbedringer, og der skulle også males udvendig.

Og så kom den med spænding imødesete 3. maj og med den 19 unge piger, "som straks indtog os, og hvis fortræffelighed aabenbaredes mere og mere, eftersom dagene gik".

Som nævnt i sidste kapitel fortsatte Alfred Beck og Peder Pedersen som lærere, så det var let at knytte til ved de gamle traditioner.

Til disse traditioner hørte besøgene i de forskellige elevers hjem, og det var tydeligvis noget nyt for Thomsens. Da det blev en sommer med megen sol og varme - men med alt for lidt regn - blev disse besøg gennemført uden hindringer.

Det samme var tilfældet med nogle ture til forskellige steder rundt på øen, og det hedder, at de allerede den første sommer fik uforglemmelige indtryk af naturen. De havde endvidere den tilfredsstillende, "at ogsaa adskillige af dem, der har hjemme herovre, fik noget at se, som de ikke havde set før".

Inden alt dette havde de dog den 12. maj haft det første offentlige møde. Som taler udefra havde de højskolelærer Morten Bredsdorff fra Ollerup, som talte om folkestyrets fremtid, og foruden ham talte Thomsen selv om "hvorfor vi holder højskole". Det var jo, som han videre siger, "en slags åbningsmøde for sommerskolen og for vort arbejde herovre".

"Hvorfor vi holder højskole"

Hovedtankerne i Thomsens foredrag på åbningsmødet er naturligt nok gengivet i det næstfølgende årsskrift, og da det jo er en slags programerklæring for hans virke som højskolemand, forekommer det rimeligt at gengive nogle uddrag.

I modsætning til mange andre af den slags rede-gørelser, der oftest holdes på et meget principielt, filosofisk plan, kommer Thomsen i højere grad hele vejen rundt i højskolens undervisning og hele særkende.

I artiklen nævner han således nogle af de enkelte fag, taler om deres karakter og problemer i samtiden og begrunder deres betydning som højskolefag. Først dansk og regning; dernæst samfundslære og historie.

"Men", fortsætter han², "denne undervisning og al den øvrige undervisning er ikke det hele. Der sker paa en højskole det, at de unge, som bliver elever der i tre eller fem maaneder, kommer ud af den daglige trædemøllens snæverhed. De faar lejlighed til at besinde sig paa deres egne ønsker og evner og paa livets krav.

Hvis de ikke er helt døde, og hvis vi ikke er det, saa vil det vi arbejder med, saavel praktisk og fagligt som ideelt og almindennende, blive beforderingsmidler for deres tanker ind i evnernes og ønskernes verden og ud i den verden, vi lever i. Det vil blive materiale og værktøj til deres personlige udvikling. Maaske den sammenhæng, hvori vi sætter det ind, ikke pas-

ser for de unge, derfor kan der godt være noget deri, som de kan bruge i deres egen sammenhæng. Maaske lader de vort bygværk falde sammen for at bruge de enkelte sten".

Han fortsætter med, at det var noget af det, højskolen gav ham selv. "...den fik spørgsmaalene om den verden, hvori jeg var sat, menneskenes og tingenes og guds verden, til at forme sig og tone. Højskolen var med til at give spørgsmaalene form og med til at give materiale til svarene".

Han kommer også ind på samværet og kammeratskabet mellem eleverne som noget væsentligt i helheden: "Kammeratskabet kan virke befriende og udviklende, ja, ligefrem fremkaldende paa de muligheder, der ligger i svøb. Der er levet rigt kammerat- og venneliv paa vore højskoler, hvad enten det nu blev fortsat i det ydre eller ikke. Det kan blive en levende værdi for et menneske livet igennem".

Endelig kommer han ind på det, der, som han siger, gør højskolen til mere end en skole. Han skriver: "Det vigtigste og vanskeligste af de umulige ting, vi forsøger paa en højskole, hvorved den bliver mere end en skole, er at aflægge et vidnesbyrd om vor tro paa den verden, som - usynlig for vort legemlige øje - glimtvis har aabenbaret sig for os, den verden, hvor vi føler, at vi har vort udspring og vort hjem. Det er maaske ikke hver dag, vi faar lykke til det. Det er ikke nok at ville det. Men vort arbejde, det at vi er her, det er vort daglige vidnesbyrd.

Ja, det er det vi vil: undervise paa en maade, som - saa vidt vi nu evner det - stemmer med vore elevers praktiske behov, erhvervsmæssigt og menneskeligt; frigøre de unge sind, saa de bliver sig trang og evner bevidst og faar et personligt møde - et møde ansigt til ansigt - med tilværelsen; vi vil søge at skabe ramme for et muntert og alvorligt kammeratliv og om muligt at give denne ramme et hjemms varme. Vi vil igennem det altsammen vidne om, hvad der for os er livets kraft og kærne, at ogsaa de maatte blive grebet deraf og faa deres liv ind under dets strænge og trygge lov".

Som det turde være fremgået, var det grundlæggende for Thomsen hele den åndens verden, som var det bærende i højskoletraditionen, og som baggrund for denne var det i sidste ende kristendommen. Men ret karakteristisk for ham bliver det sidstnævnte nærmest kun antydnet. Store ord og letkøbte talemåder har ikke ligget for ham. Og der er heller ingen nedvurdering af det praktiske, materielle betonedede hverdagsliv, som ellers ikke er ualmindeligt. Hans synspunkter præges af en nøgtern virkelighedserkendelse, men med stor åbenhed over for de dybere livsspørgsmål. Sprogbrugen i denne som i alle hans andre artikler er stilfærdig og sober, og de bæres af en intellektuel redelighed, som giver ordene vægt.

Alle, der har skildret Thomas Thomsen, fremhæver hans store viden. J. Th. Arnfred, som havde haft ham som elev, skriver³, at "næppe nogen inden for den danske folkehøjskole besad en mere omfattende viden. Han læste meget, opfattede selvstændigt og huskede alt". Men der er også enighed om, at han i sin fremtræden ikke var så levende, som man kunne have ønsket. Arnfred anfører, at "Den veltalenhed og det livlige væsen, der har været en hjælp for så mange højskolefolk, var ikke givet ham i vuggegave. Hans fremstillingsform kunne være tung og tøvende; men i studiekredsen, i samtalestunden i den lille kreds kunne han yde det ypperlige, når han gav ud af sin store viden og sit varme sind".

Arnfreds ord falder godt i tråd med, hvad flere andre har udtrykt om Thomsen, deriblandt enkelte af hans tidligere elever. En, der en kort tid var lærer, Chr. Christensen, skriver⁴, at der bag den i ydre fremtræden jævne og beskedne mand "skjulte sig en personlighed og et af de mest helstøbte mennesker, jeg har truffet". Læsning af Thomsens artikler i årsskrifterne bekræfter i høj grad disse udtalelser.

Men det var ikke alle, der forstod at værdsætte hans menneskelige kvaliteter. På grund af hans tunge og omstændelige fremstillingsform kan man forstå, at han fik et dårligt ry som foredragsholder, og det blev i hvert fald for nogle medvirkende til, at de i stedet tog på højskole andetsteds. Og da tilgangen i forvejen var nedadgående, blev det skæbnesvangert.

Skolevirksomheden 1934-40

Thomas Thomsens virke på Bornholms Højskole kom til at strække sig over nøjagtigt seks år, fra april 1934 til vinterskolens afslutning 1940. Som det er naturligt smitter hans beskedne væsen også af på årsberetningerne, og de giver indtryk af nogle stille og rolige arbejdsår med et godt og solidt stykke højskolearbejde.

Men tendensen med de faldende elevtal, som havde præget Frode Aagaards sidste år fortsatte, således at nedgangstiden endte med at glide over i en alvorlig krisetid. De konkrete elevtal taler deres tydelige sprog herom. De var i Thomsens tid som følger:

Sommerholdene		Vinterholdene		kontrollas- elever
1934	19	1934-35	17	0
1935	8	1935-36	11	3
1936	15	1936-37	17	3
1937	15	1937-38	17	5
1938	9	1938-39	11	2
1939	8	1939-40	10	7
74		83		20

For vinterholdenes vedkommende skal det tilføjes, at 10 af de i alt 83 kun var elever i noget af tiden. Kontrolassistenteleverne var som tidligere omtalt kun på kursus i 2 måneder, februar og marts.

Efter den tids lovgivning⁵ skulle en igangværende højskole som gennemsnit i 3 år have mindst 8 årselever for fortsat at oppebære statstilskud. Det sidste finansår af Thomas Thomsens tid, 1939-40, gled den ned under denne grænse, men det nævnes senere, at man havde fået dispensation fra landet.

Årsagerne til den ringe tilslutning var ofte blevet drøftet, nævner Thomsen. Han føjer til, at det væsentlige var de dårlige tider og den ganske urimelige mangel på arbejdskraft på landet.

Til det sidstnævnte kan siges, at det samlede antal mennesker i landbrugserhvervet på Bornholm fra 1930 til 1940 blev formindsket med knap 1.000, og da det formodentlig i hovedsagen var de unge, arbejdsduelige, der gik ind i andre erhverv, er der i hvert fald noget om snakken. Men det alene kan dog ikke forklare tilbagegangen.

Fremstød for flere elever

Bestræbelserne fra elevforeningens side for at hjælpe skolen med at få flere elever fortsatte naturligvis, og den 11. september 1934, da der så småt begyndte at melde sig elever til vinterskolen, holdt bestyrelsen møde med sognerepræsentanterne med henblik på at foretage et fremstød. I referatet hedder det, at formanden "pålagde Sognerepræsentanterne at gøre et Arbejde for at finde de unge Mænd frem i Sognene, som kunde tænke sig at komme på Højskole til Vinter", og ved det efterfølgende kaffebord "opfordrede Lærer Pedersen alle til at være med til at give Ungdommen i deres Sogn det lille "Puf", der så ofte skal til, for at få taget bestemmelse om at tage på Højskole".

Det var således et regulært "opsøgende arbejde", der her blev lagt op til. Det blev som sædvanligt suppleret med understøttelser til 6 elever med beløb fra 25 til 150 kr. Alligevel blev det, som vi har set af tallene, ikke den store succes. Det blev til 15 elever til november; til nytår kom der 2 mere, men snart efter rejste 2 andre, så der var stadig det samme antal.

Året efter bestemte bestyrelsen for aktieselskabet sig også til at medvirke i dette aktive arbejde for flere elever. Det skete på generalforsamlingen i juni, hvor situationen drøftedes. Man ville rette henstilling til amtet om at yde større tilskud til de elever, der søgte Bornholms Højskole, end til dem, der rejste over. Det har amtet dog næppe kunnet gøre, da der var bestemte indtægtsbestemte regler.

Det vedtoges desuden at holde en foredragsrække den følgende vinter med mindst ét møde i hvert sogn.

To medlemmer af bestyrelsen skulle sammen med Thomsen arrangere møderne. Dette initiativ var nærmest identisk med elevforeningens nogle år før, men det kunne tyde på, at disse sognemøder var sygnet hen, efter at det selvfølgelig midtpunkt, forstander Aagaard, var rejst. Derfor skulle der begyndes forfra.

Som en tredje ting henstillede man til elevforeningen om at avertere i bladene ovre om, at man eventuelt kunne yde rejsetilskud til elever til skolen.

Af elevtallene ser det ud til at fremstødene har haft en vis virkning. Man kom op på 17 vinterelever og 15 sommerelver i to år, men det var ikke en stigning, der forslog meget, når det gjaldt en bæredygtig økonomi.

Undervisningen

Om selve den daglige undervisning meddeler kilderne fra Thomsens tid meget lidt. I den bevarede undervisningsprotokol er der således et hul fra juni 1932 til november 1942, så i al den tid er der tilsyneladende ikke ført nogen.

Fra denne tid er et eksemplar af en skolebrochure dog bevaret - i øvrigt den ældst kendte "reklametryksag" fra Bornholms Højskole. Vi gengiver et brudstykke af den:

SKOLENS FORMAAL er gennem Undervisningen og Samværet at styrke og dygtiggøre de unge til Livet, i det væsentlige paa samme Maade som paa andre grundtvigske Folkehøjskoler.

UNDERVISNINGEN omfatter: Historie (Verdenshistorie, Nordens Historie, Kirkehistorie), Samfundslære, Dansk (Litteraturhistorie, Læsning, Stil, Retsskrivning, Sproglære), Regning, Naturkundskab, Geografi, Sundhedslære, Gymnastik og Sang.

Om Vinteren gives der Landbrugsundervisning (Husdyrbrug, Planteavl, Tegning, Landmaaling, Bogføring), og om Sommeren er der Haandarbejde, herunder ogsaa Vævning, evt. Kjole- og Linnedssyning m.m.

Alt lå således stadig fast efter de gamle traditioner, og det skulle det fortsætte med adskillige år endnu.

De undertiden meget små hold kunne dog ikke undgå at præge stemningen. Som vi har set af tallene blev det i sommeren 1935 kun til 8 elever, det mindste antal i skolens historie, og af dem måtte endda en rejse i juni. Om denne situation skriver Thomsen:

"Vi holdt skole saa godt, vi kunde, og undervisningen kunde naturligvis blive lige saa god som med et større elevtal, men der kommer til at mangle lidt i det glade samvær, som højskoleopholdet ellers byder paa, og det kan knibe med den fyldige sangbund,

Hele skolen sommeren 1937 samlet på terrassen. De har haft besøg af en professionel fotograf, der har taget nogle "officielle" billeder, et par gruppebilleder og af gymnastik og folkedans. I bageste række fra venstre to køkkenpiger, Ingeborg Nielsen og Anna Schou. Dernæst Peder Pedersen, og siddende foran ham Ane Marie Sinkbæk. På den anden side af terrassens åbning Boline Thomsen med deres søn, Søren Christian. Længst til højre Ingrid Christensen, som også var i køkkenet. Hun blev senere gift med Edvard Holm og bosat i skolens umiddelbare nærhed. I mellemste række ses Thomas Thomsen længst til venstre. I forreste række sidder som nr. 2 og 3 fra venstre Kirsten Olsen og Yvonne Rasmussen. De blev begge senere gift Müller og bosat på henholdsvis Klippely ved Ekkodalen og på Vallensgård. Som nr. 4 har vi Thomsens datter, Karen Else.

Alle billederne i dette kapitel er fra denne sommer, tre fra den officielle fotografiering, de andre amatør billeder. De er fra et privat album, som vi har lånt af Kirsten Müller.

som en taler er saa afhængig af. Men pigerne var tapre, og vi hængte i, saa vi synes, at vi endda fik en god skoletid".

Af lidt specielle ting kan nævnes, at der under vinterskolen i tre år i træk, 1935-37, blev holdt korte landbrugsfaglige kurser for folk udefra i februar måned. Denne undervisning blev kombineret med noget af den almindelige højskoleundervisning, og på den måde kunne eleverne følge den faglige undervisning, og kursisterne fulgte også en del af højskoleundervisningen.

Kurserne gav naturligvis et afbræk i det daglige skoleliv, men det nævnes også, at de blev et frisk pust i dagligdagen, som man med glæde ville gentage.

Det var landbo- og husmandsforeningerne, som stod for disse kurser. Det første år var det om hønseavl på det første kursus og om kvægavl på det næste. Året efter var det igen om kvægavl i 6 dage. Det sidste år nævnes der ikke noget konkret emne, men foredragsholderne var fortsat landbrugskonsulenter og en dyrlæge. Der nævnes, at det i den tid var en skole med det dobbelte elevtal af det sædvanlige.

Thomsen var som omtalt uddannet håndværker, og i den sidste del af sin forstandertid tilbød han derfor undervisning i husflid og sløjd som fritidsbeskæftigelse. På nogle hold tilbød han også undervisning i tysk. Han kaldes af en elev for et stort sproggeni, der kunne seks sprog.

Lærere og andre ansatte 1934-40

Peder Pedersen og **Alfred Beck** fortsatte som tidligere nævnt begge som lærere hos Thomas Thomsen. For Becks vedkommende blev det dog kun til den første sommer, hvorefter han rejste til København for at videreudanne sig. Pedersen fortsatte derimod til 1939.

Ingeborg Lund nævnes som lærerinde den første sommer. Hun var datter af Thomsens tidligere nabo på Mors, en læge Lund i Øster Jølby. Det var første gang, hun skulle undervise voksne, men det hedder, at hun snart viste sig at have godt greb om det. Hun var kun lærerinde den samme sommer, hvorefter hun blev tilknyttet Bramminge Efterskole.

P. Hemmingsen blev som afløser for Alfred Beck ansat til vinterskolen 1934-35. Han stammede fra København, var seminarieuddannet og havde videreuddannelse fra lærerhøjskolen i geografi og naturfag. Desuden havde han en god uddannelse i gymnastik. Hemmingsen var kun lærer samme vinter.

Hilda Bidstrup Bertelsen fra Alminde ved Kolding blev lærerinde på det lille sommerhold 1935. Hendes moder stammede fra Bornholm, og det hedder om hende, at hun sin ungdom til trods gjorde et udmærket arbejde i sine fag og havde let ved at være kammerat med eleverne. Vinteren efter tog hun på Askov Højskole og vendte så sommeren efter tilbage som lærerinde.

Sommeren 1937 ville hun imidlertid gerne blive i nærheden af familien i Jylland og også gerne prøve noget nyt. Hun kom så til Krabbesholm højskole.

Arne Madsen fra Nexø blev ansat til vinteren 1935-36. Han var seminarieuddannet, men nævnes i øvrigt at være kendt som bryder og kunstmaler. Det hedder videre, at han viste sig at have gode anlæg som højskolelærer. De ville gerne have beholdt ham videre frem, men allerede året efter viste der sig en mulighed for fast stilling i folkeskolen i Knudsker. Efter nogle år i denne stilling, tog han til København for at læse til præst. Han virkede som sådan forskellige steder, sidst i mange år i Karlebo i Nordsjælland. Efter pensioneringen vendte han tilbage til Bornholm og slog sig ned i Grisby lidt syd for Svaneke. Kunstmaleriet har han dyrket flittigt siden.

Else Korsgaard fra Mors var vævelærerinde i sommeren 1936 og det gav anledning til en udvidelse af vævestuen og dens materiel. De år, hvor de ikke havde nogen vævelærerinde, forstår man, at Boline Thomsen tog sig af denne undervisning.

Vilhelm Skaarup blev ansat til vinterskolen 1936-37 som afløser for Arne Madsen. Han havde tidligere været i folkeskolen og i nogen tid været privatlærer i Argentina; og nu ville han gerne prøve kræfter med højskolearbejdet. Det gik imidlertid ikke helt godt. Thomsen karakteriserer ham som en særdeles flink og dygtig mand. "Men han savnede i nogen grad evnen til at interessere karlene og hæve respekten, saa det somme tider kunde gaa noget broget til i hans timer". Der opstod rygter i den anledning, som man forstår var helt ude af trit med virkeligheden, men Skaarup tabte modet på højskolearbejdet og rejste, da vinteren var omme.

Gunni Frederiksen nævnes fra samme vinter. Hans væsentligste arbejde var at være "godsforvalter", men om vinteren havde han også gymnastikken, som "han ledede med stor dygtighed".

Ane Marie Sinkbæk blev ansat sommeren 1937 som afløser for Hilda Bidstrup Berthelsen. Hun stammede fra Lemvig-egnen, og det hedder om hende, at hun snart viste sig særdeles dygtig og energisk. Hun blev senere forlovet og gift med en bornholmer, Erik Christensen fra Dalslunde Mølle i Østermarie. Fra 1946 blev de i mange år bosat på "Vibemøllen" i Poulsker. (En datter, Sigrud Sinkbæk Christensen var i efteråret 1967 elev på sygeplejeforskolen).

Hille Pedersen, Peder Pedersens kone, overtog samme sommer undervisningen i sang.

Wagner Jensen blev ansat til vinterskolen 1937-38. Han var fra Kalundborg-egnen og havde beskæftiget sig med landbrug og gartneri. Efter ophold på Danebod Højskole og St. Restrup Husmandsskole tog han den to-årige læreruddannelse ved Elbæk Lærerskole, nærmest med en gerning som friskolelærer for øje. Han betegnes af Thomsen som et dygtigt og yderst idealistisk menneske, som næppe blev tilstrækkeligt påskønnet af eleverne. Efter vinterskolen tog han til Askov for at videreudanne sig og købte derefter Vester Hæsing Fri- og Efterskole på Fyn. Senere overtog han Kolt Fri- og Efterskole i Jylland, som han i 1971 fik godkendt som højskole for pensionister. Som sådan fungerer den fortsat. Han gik på pension i 1977.

Sommeren 1938 var Anne Marie Sinkbæk igen lærerinde, men godt kommet i gang blev hun syg med blindtarmsbetændelse, så der måtte i hast findes en midlertidig afløser.

Det blev en frk. **Valsø** fra Ålborg, som "var fuld af gymnastik og dans og sundhed og humør og gjorde udmærket fyldest". Som vævelærerinde denne sommer havde de en **Ellen Boesen** fra Askov.

Valgmenighedens præster havde hele tiden indgået som en næsten selvfølgelig del af undervisningen. I 1938 skete der den ændring, at **Karl Andersen**, som 1933 havde afløst Karl Jespersen, og derfor havde været medvirkende i hele Thomsens tid, fik embede på Sjælland. Han blev afløst af **Kay Kirkegaard Jensen**, som et par år senere skulle få temmelig meget med højskolen at gøre.

Jørgen Monrad Møller blev til vinteren 1938-39 ansat som endnu en "ung" lærer. Han var søn af en seminarieforsøger i Haderslev. Han havde også en tid været landmand, været elev på Ryslinge Højskole, og var først begyndt at læse, da han var ud over sin første ungdom. Det blev også for ham Elbæk Lærerskole med henblik på et virke som friskolelærer. Han havde dog også lyst til at prøve højskolen, og da han var godt kendt med landboungdom, gik det udmærket.

Inger Kjems, datter af efterskoleforstander Olav Kjems, Vester Vedsted, virkede som lærerinde i sommeren 1939. Hun var uddannet på gymnastikhøjskolen i Snoghøj.

I løbet af 1939 blev der i et skovområde 4-5 km øst for højskolen bygget en fagskole, som skulle være et led i det offentliges forsøg på afhjælpning af arbejdsløshed. (Den der senere blev bekendt som grønlandsk skole og nu Produktionshøjskolen). Denne skole blev Peder Pedersen leder af fra 1. april samme år.

Chr. Christensen blev kort tid efter ansat som afløser for Peder Pedersen. Han var gårdmandssøn fra Vendsyssel, havde taget kontrolassistent-uddannelsen og havde været på Gymnastikhøjskolen i Ollerup. Senere havde han taget uddannelsen til landbrugskandidat og derefter haft forskelligt arbejde, bl.a. som arbejdsleder ved et arbejdsløshedsprojekt i Viborg Amt. Han overtog også Peder Pedersens arbejde som ungdomskonsulent inden for landboforeningen. I oktober samme år holdt han bryllup med sin forlovede, Anna Aagesen fra København, som var sygeplejerske, og de blev bosat i "Hytten", som i den anledning var sat en del i stand.

Stort og småt fra årsberetninger m.v.

I foråret 1934 blev der på initiativ af elevforeningen og i god forståelse med skolens bestyrelse anlagt en kombineret sports- og festplads på højskolen - i frugthavens vestlige side. Det er kort noteret i elevforeningens protokol. Arbejdet var udført med frivillig arbejdskraft. På billeder ses det, at det var det lavestliggende område i det sydvestlige hjørne af skolens

grund og grænsende op til engen, der var ved at gro til med skov.

Den nye plads blev første gang taget officielt i brug ved elevmødet den 22. juli, hvor der var velkomst og kaffedrikning om eftermiddagen. Efter det gik forsamlingen til festpladsen i Ekkodalen, hvor Thomsen talte. Derefter var der skovtur over Dronningestenen og gennem Vallensgård's mose tilbage til højskolen. Om aftenen lavede eleverne gymnastik-opvisning på festpladsen, og senere dansede de folkedans og sang korsang i salen.

Den traditionelle opførelse af et skuespil blev sprunget over dette år - nok væsentligst på grund af forstanderskiftet. I stedet havde man fået en overretsagfører Grønder, der holdt ferie i nærheden, til at læse et skuespil. (Han var uden tvivl en nær slægtning af fru Hille Pedersen, måske hendes fader - se sidste kapitel, side 150).

Om traditionen med opførelse af skuespil bemærker Thomsen i øvrigt: "Der var maaske nok adskillige, som savnede den sædvanlige komedie af eleverne, og det er muligt, at den kan komme frem igen til et andet aar, skønt der lægges temmelig haardt beslag paa eleverne til elevmødedagen".

Thomsens viser her forståelse for, hvilken byrde et sådant arrangement kunne være for de små elevflokkene, der jo var det normale for skolen.

Et tilbagevendende tema i Thomsens tid var naturligt nok den alt for lave elevtilgang. På elevforeningens generalforsamling i marts 1936 kom formanden, Knud Hansen, Solvang, ind på det og rettede en kraftig opfordring til alle gamle elever om at hjælpe med til at finde frem til unge, der ville på højskole. Han nævnte også, at man havde gjort forsøg på at finde nogle unge piger i hovedstaden, som man ville hjælpe økonomisk til et ophold samme sommer. Det fik under punktet "eventuelt" en af skolens faste støtter til at bemærke, at han "var ikke ganske stemt for, at Skolen eventuelt blev befolket med mange Københavnerne".

Til det svarede Thomsen, at han også mente, skolen først og fremmest måtte være bornholmernes skole, men nogle "øvrefra" var ikke galt. Med hensyn til københavnerne mente han, at kvinderne var lettere at få til at falde til sammen med kammerater fra landet.

Det lykkedes imidlertid ikke at få nogle københavnske piger den sommer. Af de 15 elever var der to fra Mors og Thy, som begge havde været elever på Galtrup Efterskole og derfor må have kendt Thomsens i forvejen. Desuden var der én fra Tønder og én fra Sydslesvig. De resterende 11 var bornholmere.

I vinteren 1935-36 var holdet som sædvanlig ude på forskellige ture på øen og på besøg i nogle af elevernes hjem. Men én af de sidstnævnte blev noget, som sent glemtes. De var inviteret ud til Alfred Kofoeds hjem, Bolbygård i Klemensker, en aften. De

drog af sted i biler ved 19-tiden, men blev overrasket af voldsomt snevejr, så de først nåede frem ved 22-tiden til fods eller i kane. De blev vel modtaget, og da det næsten ikke var til at tænke på at komme tilbage, blev de tilbudt overnatning. En lille flok vovede sig dog ud på de små timer af sted igen i bil, og efter flere timers besværligheder nåede de tilbage til skolen henad kl. 4. Resten fik nattely på gården og havde en god tur hjem i kane dagen efter.

Vinteren efter, 1936-37, var to af eleverne arbejdsløse fra København. Den ene af disse; Marius Hansen, drog senere samme år til Spanien for som frivilligt at kæmpe på regeringens side i borgerkrigen. Senere meddeles det, at han vendte hjem som såret og døde kort tid efter.

En anden elev på samme hold, Christian Bryhl fra Flensborg, blev indkaldt under 2. verdenskrig og meddeles senere faldet ved Stalingrad.

I sommeren 1937 hjemsøgte en tragisk ulykke skolen. De havde været ude på flere ture med sommerholdet og var onsdag den 7. juli taget på tur til Hammeren. Om aftenen kørte de hjem mod Hasle, men ville så en vending ned til Jons Kapel. Efter at have set sig om en stund måtte de så tænke på at komme op igen. Imidlertid var nogle af flokken gået et stykke ud langs kysten mod syd på rullestenene, deriblandt godsforvalteren Gunni Frederiksen, som gerne tog

med på turene. Da de andre gik op ad trapperne, fandt denne flok på at prøve at klatre direkte op ad den stejle skrænt. Og så var det, det gik galt. Gunni Frederiksen var forrest og var nået ret højt op. Men et klippestykke løsnede sig, han mistede fodfæstet, gled ned ad skråningen og ud over en stejl klippeskrænt og styrtede 10-15 m ned på de store sten helt nede. Ulykken var blevet observeret fra et af de østbornholmske ruteskibe, og derfra blev læge og ambulance alarmeret. Men der intet at gøre. Inden de fik ham båret op, var han død af sine kvæstelser.

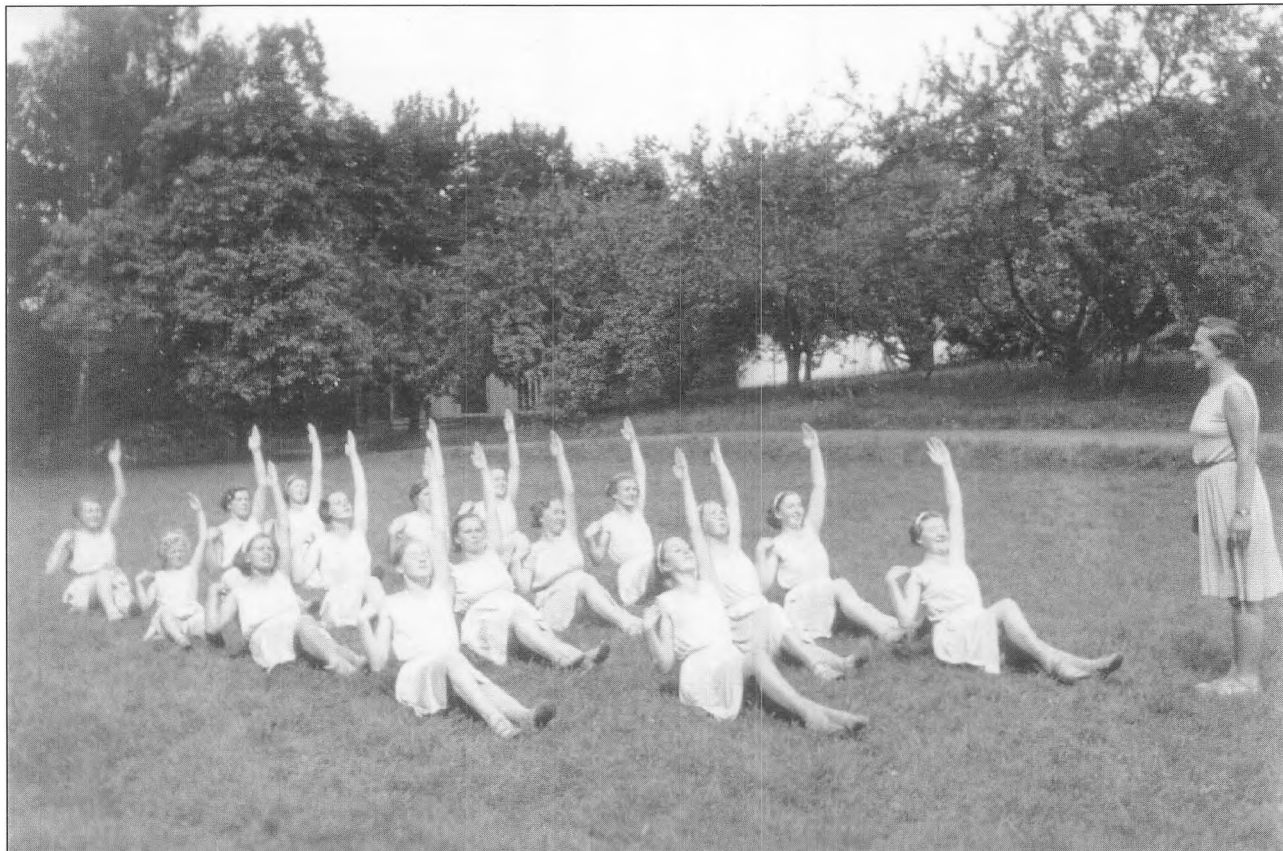
Ulykken kom naturligvis til at kaste en skygge over resten af sommerskolen, og af samme grund opgav de det år at indøve et skuespil til elevmødet.

Eleverindringer

Fra Thomsens tid modtog vi også i sin tid nogle skildringer af tidligere elever. To af dem er fra samme sommer som ulykken med Gunni Frederiksen skete, og derfor bringer vi dem ind på dette sted.

De to piger blev i øvrigt begge ved deres senere ægteskab bosat i højskolens nærhed, nemlig Yvonne Müller, tidl. Vallensgård, og Kirsten Müller, tidl. Klippely ved Ekkodalen.

Gymnastikopvisning under Ane Marie Sinkbæks ledelse på festpladsen i den vestlige del af haven.

De er fælles om at omtale to begivenheder, som havde gjort et stærkt indtryk; den ene var forståeligt nok den tragiske ulykke ved Jons Kapel; den anden var, at Vallensgård en tidlig morgen brændte. At Yvonne Rasmussen, som hun hed dengang, senere skulle blive gift med sønnen på selvsamme gård og blive frue i huset, havde hun dengang ingen anelse om, skriver hun.

Kirsten Müllers skildring er i øvrigt ret udførlig, og derfor bringer vi den i lighed med de andre eleverindringer ordret i fyldige uddrag. Hun skriver:

”Det var sommeren 1937, jeg var på Bornholms Højskole; jeg var gået ud af 3. mellem, og da begge mine forældre havde været elever på højskolen, mente de, det var noget for mig. Vi var 15 piger på holdet, alle fra Bornholm.

Forstanderen hed Th. Thomsen, hans kone Boline og deres to børn Søren og Karen Else; og så ventede de en ny denne sommer. Thomsens kloge, lange og tørre foredrag havde vi hver dag. Fru Thomsen underviste os i vævning. Lærer Pedersen var den flinke, fornøjelige og vellidte lærer; han spillede på mange strenge. Hans kone hed Hille, og de havde en lille datter, som hed Inge Lise. Familien Pedersen boede på 1. sal på Klippely. Pastor Andersen, valgmenighedspræst, ”Bethania” ved Åkirkeby, underviste os i kristendom. Anne Marie Sinkbæk underviste i håndarbejde og gymnastik, hun var meget dygtig i begge fag. Hun blev senere gift Christensen og bosat her på Bornholm. (Derefter omtales ulykken med Gunni Frederiksen. SAM).

Ingeborg, Anna og Ingrid (sidstnævnte nu gift Holm) var unge piger i køkkenet. Vi fik solid daglig mad, og med mellemrum blev vi vejlet henne på Godsets svinevægt. Vi holdt alle vægten!!

Vi dansede folkedans om aftenen. Det var Sinkbæk, som vi altid kaldte hende, der ledede os. En ung mand, som hed Kjeldsen, fra Væveregård, spillede til dansen på violin. Vi havde udflugter til bl.a. Randskløve, Paradisbakkerne og den førnævnte til Jons Kapel. Vi var også rundt i elevernes hjem til aftenkaffe, og der var altid alle lærerne med.

Så kan jeg fortælle, hvordan vi en tidlig morgen blev vækket af sirenerne fra brandbiler. Jeg havde værelse på gavlen mod øst, og da jeg kiggede ud, væltede tykke røgskyer frem. Det var Vallensgård, der brændte.

Det hvide hus på Fællesvej, som højskolen nu ejer, hed aldrig andet end ”Pensionatet”; her boede frk. Anna Hansen, kaldet ”Bitte Anna”. Hun havde altid 7-8 forstelever boende”.

Så vidt Kirsten Müller.

En mandlig elev fra vinteren 1938-39 nævner nogle af de ting, som naturligt går igen hos en del. Bl.a. at der kun var iskoldt vand i hanerne til at vaske sig i, og at de heller ingen varme havde på værelserne. Der

Efter en svedig gymnastiktime den kolde dush fra have-slangen. En ”luksus” som brusebad skulle der endnu gå lang tid, før man fik på Bornholms Højskole.

var kun kakkelovn i skolestuen og opholdsstuen. Alligevel sad de ofte på værelserne og spillede kort, en i hvert hjørne af sengen og da i reglen med meget tøj på, fordi det var hundekoldt.

Samme elev nævner, at der især under middags-spisningen ofte var livlig debat om Hitler-styret og nazisternes fremturen i Tyskland, hvad der jo var meget aktuelt dengang.

Fastelavns mandag blev der også traditionen tro holdt stor fest, hvor elevernes pårørende og andre gæster blev indbudt. Der blev opført en komedie, der hed ”Klapmyssen” (”Soldaterløjer”) for fuld sal. Et elevblad blev også udgivet. Det hed den vinter ”Den sorte hånd”.

De var engang på virksomhedsbesøg i Rønne, og traditionen tro besøgte de i vinterens løb de forskellige elevers hjem. Engang de skulle på sådan et besøg på en gård i Vestermarie, kom de ganske uventet. Den pågældende elev havde ikke ment, det var nødvendigt at give besked i forvejen. Der var ganske vist kun 13 elever, men dertil kom køkkenpigerne, lærerne og forstanderfamilien. De klarede imidlertid situationen fint på gården, fortælles der, men eleven fik dagen efter en ordentlig ”næse” af forstanderen.

Af særlige ting under Thomsens sidste hold skal nævnes en rejse til København i tre dage med sommerholdet 1938. Det var 150-året for stavnsbåndsløsningen i 1788, og i den anledning var der et jubilæumsstævne på Bellahøj-dyrskuets, som de ville med til. Da der kun var ni elever, kunne de bo i en lejlighed, som ellers beboedes af nogle studerende, som Thomsens kendte, og hvor de også selv kunne sørge for maden. De var på Bellahøj to gange i løbet af de tre dage og fik set en del af byens museer og andre

seværdigheder, var i friluftsteater og havde det stort, hedder det, for små 25 kr. pro persona, alt iberegnet.

Ved elevmødet lidt senere opførte de om aftenen et lille stavnsbåndsspil, som føromtalt overretssagfører Grinder fra København havde lavet og til dels også havde instrueret. Der var både fortrykte bønder og en brutal ridefoged og et nådigt herskab. Frihedsbudskabet blev forkyndt, og de elskende blev forenet. Træhesten og huset med de øvrige pinselsredskaber gik op i luer, og så var der lystigt bondegilde bagefter med spil og dans.

Mødevirksomheden og korte kurser

Mødevirksomheden fortsatte naturligt nok uændret i Thomsens tid. Her skal blot omtales nogle få ting, men til slut i kapitlet er der ligesom i det foregående en liste over foredragsholderne og det emne, de talte om.

Midsommermøderne holdtes, hvis vejret tillod det, som hidtil på mødepladsen i Ekkodalen. Om den siger Thomsen, at selvom den ikke kunne kaldes ideal, "er den en smuk og ejendommelig ramme om disse møder og giver dem stemning og karakter efter som vejret og belysningen nu er".

Den 19. december 1935 holdtes et møde, hvor Thomsen talte om Kingo, "og pastor Andreas Hansen holdt en adventstale ud fra Kingos Julesalme: Nu kom der bud fra englekor". Året efter betegnes det tilsvarende møde i december for adventsmøde. Det har lige siden været et af de mest traditionsrige møder og udgør sammen med efterårsmødet det, der endnu er fast tradition for.

Allerede i 1936 havde man inviteret Frode Aagaard til at tale ved efterårsmødet, og det hedder, at han "var øjensynligt vel tilpas med igen at tale til bornholmerne".

I Thomsens sidste efterår og vinter, 1939-40, skete der på grund af krigssituationen og en hård vinter visse afbræk i møderne, men det skal omtales senere.

Ud over skolens egne møder lagde skolen som sædvanlig lokaler til en række møder arrangeret af foreninger o.a. Nogle gange nævnes således årsmødet i Grænseforeningen og Sønderjysk Forening, som der var lang tradition for.

Som tidligere holdtes hvert år i august de korte kurser "Otte dage på højskole". Thomsen gør ikke så meget ud af disse i årsberetningerne, men det fremgår at de har haft ét eller to hvert år.

Den første sommer, 1934, havde de først et kursus på 25 deltagere fra de danske ungdomsforeninger, og efter dette et hold på 80 "københavnere", som viste sig at være fra hele landet. Om det skriver Thomsen:

"Den store flok gav naturligvis mere travlhed og mere sving over det hele. Og den gav mere feststemning, ikke mindst den sidste aften, da de overraskede os med et dejligt stort Dannebrog, som nu vajer fra vor flagstang, naar der er noget på færde. Jeg er sjældent blevet så øjeblikkelig grebet, som da de seks unge piger kom med dette dyrebare symbol".

I 1935 havde de et tilsvarende kursus med 86 deltagere, så der var fyldt i hver en krog, hedder det, og venlige naboer måtte tage sig af nogle stykker. Syv var gengangere fra året før. Efter det havde de 4 dages kursus for godt 30 biblioteksfolk.

Året efter havde de to hold, men de følgende tre år kun ét. Om forløbet i 1938 hedder det, at vejret næsten var for godt, så de var ved at gøre ende på vandforsyningen. Men bortset fra det gik alt på bedste måde, og deltagerne gav både da og siden udtryk for deres glæde ved opholdet og udflugterne. "Det er slet ikke nogen ringe oplevelse at have huset fuldt af glade mennesker, tale til dem og drage øen rundt med dem", skriver Thomsen.

Elevforeningen

Elevforeningens virksomhed fortsatte også helt efter det fastlagte mønster.

I 1934 tog man som tidligere nævnt konsekvensen af problemer ved juletræsfesten og bestemte, at der derefter skulle vises medlemskort til denne. Det kom til at gælde første gang ved festen efter nytår 1935.

Samtidig bestemtes det, at årsskriftet skulle gøres færdigt så tidligt, at det kunne uddeles før jul. Dette skulle gøres af sognerepræsentanterne, der samtidig skulle opkræve årsbidraget.

I årsskriftet for 1935 var der bidrag af to tidligere elever; det ene en fyldig rejsebeskrivelse fra Island, det andet en skildring af et møde på Skamlingsbanken. Disse to bidrag blev meget påskønnet, og der blev de følgende år opfordret stærkt til bidrag fra andre gamle elever. Det blev dog ikke til ret meget; et lille bidrag om Sønderjylland året efter og en rejsebeskrivelse fra Norge i årsskriftet for 1939.

Det lykkedes i denne periode at fastholde medlemstallet, og den nye betalingsordning har i denne henseende utvivlsomt haft sin positive virkning. Det hedder da også senere, at den virkede tilfredsstillende. I 1933 var medlemstallet på 679, heraf 47 uden for Bornholm. I 1938 var det på 676, altså nærmest uændret, men denne gang var der kun 21 uden for Bornholm.

Som vi har set berørtes de lave elevtal også på elevforeningens årsmøder, og der opfordredes gentagne gange til at arbejde på at forøge det. Foreningen gjorde som før sit til det ved at yde tilskud, men af og til

På søndagsudflugt til Randkløve med familien Pedersen.

var det simpelthen småt med ansøgningerne. I Thomsens seks år blev det dog til understøttelser til i alt 58 elever med et samlet beløb på 3.645 kr.

I 1938 ønskede Knud Hansen ikke at fortsætte som formand, og i hans sted valgtes Markus Hansen, St. Duegård, Åker.

Markus Hansen⁶ var en af tredie generations højskoleelever fra St. Duegård, sønnesøn af Markus Hansen, der havde været elev i Åkirkeby 1856-58 og senere blev den nye højskoles formand i mange år. Han blev født den 22/2 1908 og var elev hos Aagaard i 1925-26. Han blev gift med Margrethe Jensen fra en af Sosegårdene, født 10/3 1910 og elev 1929. De overtog hans fødegård i 1934. Markus Hansen var formand for elevforeningen frem til årsmødet 1949. I 1940 valgtes han også til aktieselskabets bestyrelse, hvor han sad til højskolen blev omdannet til selvejende institution 1943.

Bestyrelsen

Den bestyrelse, der ansatte Thomas Thomsen, bestod af følgende personer: gdr. Holger Koefoed, Langedeby, som var formand, gdr. Herluf Hansen, Risegård, Østermarie, gdr. Laurs Tolstrup Laursen, Strangegård, Klemensker, pastor Andreas Hansen, Rønne, gdr. Anton Sode, Dyndegård, Nyker, gdr. Poul Kofoed, Kannikegård, Klemensker, gdr. Ludvig Kofoed, St. Bukkegård, Åker, gdr. Anthon Kjøller, Ellesgård, Østermarie, og gdr. Carl Mathias Funch, Baunegård, Åker.

I Thomsens periode skete der kun to udskiftninger. Allerede ved generalforsamlingen i 1934 afgik Laurs Tolstrup og i hans sted valgtes gårdejer Anker Han-

sen, Pilegård, Rø. I 1938 døde Anton Sode og i hans sted valgtes den nyligt afgåede formand for elevforeningen, Knud Hansen, Solvang, Åker.

Anker Peder Hansen⁷ blev født 1898 på Pilegård i Rø og var elev på Bornholms Højskole i vinteren 1915-16. Senere var han elev på Lyngby Landboskole. Han blev gift med Edel Blem Kofoed, datter af Ludvig Kofoed, St. Bukkegård, Åker, og han kom således i bestyrelsen sammen med sin svigerfader. Hun var elev på højskolen i sommeren 1925. De overtog hans fødegård i 1928. Han blev allerede året efter valgt til sognerådet i Rø og havde sæde i dette til 1954, heraf 1933-50 som formand.

Snart efter Thomsens tiltræden vedtog bestyrelsen at få foretaget nogle nødvendige reparationer, inden skolen blev overdraget til hans vedligeholdelse. Udgifterne til dette foruden til en del inventar, især i form af elektriske installationer, som Frode Aagaard havde bekostet, og som nu skulle overtages af skolen, havde aktieselskabet ikke midler til; dette så meget mere, som indtægten i det indeværende år var halveret på grund af den traditionelle lettelse i forpagtningsafgiften til den nye forstander.

Derfor ansøgte bestyrelsen hjælpefonden om at overtage disse udgifter på tilsammen 1.750 kr. Dette andragende blev imødekommet og beløbet ydet som tilskud uden nogen hæftelser. Eftersom Holger Koefoed var formand for begge instanser, og de andre i bestyrelsen for hjælpefonden var personer fra samme inderkreds, har det naturligvis heller ikke voldt nogen problemer.

Med hensyn til praktiske forhold var der i det hele taget ikke de store ting på bestyrelsens dagsordenen i Thomsens tid. I 1935 blev der anlagt en mindre parkeringsplads til biler uden for spisesalen. I 1936 kom installation af centralvarme på tale, og det vendtes der tilbage til senere, hvor prisen også blev undersøgt. Der skulle dog gå endnu lang tid, før det blev realiseret. I 1937 indledtes forhandlinger med amtsvejvæsenet om erstatning for jord, der skulle eksproprieres til en forlægning af landevejen. Hvad der konkret kom ud af det, meldes der ikke noget om, men året efter hedder det, at spørgsmålet ved Anthon Kjøllers mellemkomst var blevet løst på en for højskolen tilfredsstillende måde.

Planer om en ny uddannelse for landbougdommen

I begyndelsen af 1938 deltog Holger Koefoed i et møde, som konsulent Aage Brandt havde taget initiativ til. Formålet med mødet var, "at faa paabegyndt

Folkedanserholdet opstillet på festpladsen. Bemærk at flere af "herrerne" er udstyret med lange piber. Spillemanden er Osvald Kjeldsen fra Vævergård i skolens nærhed, senere kioskejer i Åkirkeby. En del af trævæksten i baggrunden er nogle af æbletræerne i den frugthave, der blev plantet 1899 - og hvoraf der nu kun er ét tilbage. Bag træerne kan man på originalfotografierne af dette og gymnastikopvisningen skimte noget af hovedbygningen.

et Arbejde for en bedre, særlig faglig, Undervisning og Uddannelse af den bornholmske Landboudom".

Planerne var foreløbig kun løst skitseret, for det vigtigste var efter Brandts mening først at få skaffet den nødvendige kapital; så ville man nok finde den rette anvendelse for denne senere.

Planerne var utvivlsomt et led i landboorganisationernes bestræbelser på at fastholde de unge i landbrugserhvervet. Afvandringen til byerne havde allerede længe været mærkbar, og det var en udvikling, man betragtede med megen bekymring. Udstykningen i statshusmandsbrug havde til dels til formål at skabe attraktive muligheder for de unge, og bedre uddannelsesmuligheder ville naturligt nok også være et aktiv.

Man havde indbudt Holger Koefoed til det forberedende møde, fordi man til projektet naturligt nok gerne ville have et samarbejde med højskolen i stand, og Holger Koefoed kom da også med i et udvalg til at arbejde videre med sagen. Dette udvalg rettede så en direkte forespørgsel til Bornholms Højskoles bestyrelse om, hvordan denne stillede sig til sagen.

Henvendelsen blev indgående drøftet på et bestyrelsesmøde den 7. marts 1938, hvorefter man udformede et svar. Efter en indledning, hvor man refererede til sagen, ønskede man over for udvalget at udtale:

"1. Bestyrelsens Taknemmelighed over, at Udvalget ønsker at Samarbejde med Bornholms Højskole.

2. At Højskolen giver en fyldig landbrugsfaglig Undervisning, som eventuelt yderligere kan udvides, men man mener, at Skolen maa bevare sit Præg som Folkehøjskole.

3. At man gerne ser, at saavel den landbrugsfaglige Ungdomsundervisning som andet Ungdomsarbejde knyttes nærmere til Højskolen.

4. Skal en saadan Tilknytning ske under Former, som kan tilfredsstille alle Parter, vil betydelige Nybygninger og Forbedringer være nødvendige, og det maa anses for formaalstjenligt, at Initiativet til Fremskaffelsen af de dertil nødvendige Midler udgaar fra de Organisationer, som maatte være interesserede i et Samarbejde, da man kun derigennem kan forvente den nødvendige bredere Tilslutning. Bestyrelsen vil, naar et saadant Initiativ foreligger, yde al mulig Støtte.

5. Det er Bestyrelsens Ønske, at Bornholms Højskole maa være et folkeligt Samlingssted for saa store Dele af den bornholmske Befolkning som muligt, og den hilser med Glæde enhver Bestræbelse i den Retning".

Forhandlingerne gik derefter videre, og i bestyrelsen var der tanker om at spille en mere aktiv rolle for fremskaffelsen af kapital i tilfælde af at arbejdet tog et for højskolen uheldig retning eller eventuelt gik i stå.

På et bestyrelsesmøde i juni 1939 redegjorde Holger Koefoed for det videre arbejde i udvalget. Foruden konsulent Brandt og Holger Koefoed bestod dette af en repræsentant for Bornholms landøkonomiske Forening, en fra De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger og en fra "kristelige Retninger". Det sidste var utvivlsomt for at sikre sig så bred tilslutning som overhovedet muligt, man var givetvis helt bevidst om, hvor stor en rolle disse spillede i mange landbokredse.

Man havde holdt nogle møder, og det hedder, at "man havde straks fra et Medlems Side krævet at Navnet "grundtvigsk" skulde slettes som Motto for Skolens Arbejde". Desværre nævnes der ikke noget om, hvem dette medlem var. Udvalget var dog enige om, at undervisningen skulle foregå på kristeligt grundlag.

Arbejdet var nået så langt, at man havde fået udarbejdet tegninger til nye skolebygninger. De var udarbejdet af bygmester Ernst Andersen, Åkirkeby Skæreri, og han havde løseligt anslået omkostningerne til 225.000 kr.

Det hedder, at bestyrelsen førte en længere forhandling om planerne, herunder også forhold vedrørende skolens ledelse.

Man enedes til slut om at godkende formandens stilling til og arbejde i udvalget - dog med den bestemte begrænsning, at planer for opførelse af en skole andetsteds end på Bornholms Højskoles grund ikke kunne støttes.

Hvilken status, skolen skulle have i det gængse uddannelsesbillede, havde ikke hidtil fremgået klart, men i referatet af et bestyrelsesmøde den 29. september samme år benævnes den som "den udvidede Efter- og Ungdomsskole". På det tidspunkt var 2. verdenskrig imidlertid brudt ud, og derfor blev hele projektet "paa Grund af de urolige Tider og Krigssituationen... henlagt foreløbig".

Som så mange andre store planer omkring Bornholms Højskole blev det dog aldrig til noget. Vi skal senere se på, hvordan nogle tilsvarende planer for en husholdningsskole gjorde sig gældende. Da den endelig blev realiseret, blev det i stærkt reduceret form.

Tanken om en efterskole blev dog ved med at dukke op i mange år frem, men som bekendt blev den aldrig realiseret i forbindelse med højskolen.

Afskedigelsen af Thomsen

Som vi har set medførte elevforeningens og bestyrelsens fremstød for at få flere elever kun en mindre stigning i antallet, og det skulle vise sig, at det kun blev midlertidigt. Fra sommeren 1938 faldt det igen til meget små tal, og så kunne den situation, at man mistede statsunderstøttelsen, snart opstå. Senere nævnes det dog, at man fik dispensation for mindsteantallet af årselever for ét år.

Men situationen var alvorlig, og derfor var det egentlige formål med det ovenfor nævnte bestyrelsesmøde i september 1939 da også at træffe en beslutning vedrørende denne. Det hedder i referatet, at man under disse forhold ikke mente at kunne fortsætte, "da Skolen ikke faar den Betydning for Øens Befolkning som den skulle have..." Derfor vedtoges det "at bemyndige Formanden til at forhandle med Forstanderen om eventuelt at denne fratræder".

Af det videre referat fremgår det dog, at der ikke tænkes på nogen forhandling; det var en regulær afskedigelse, der var tale om, og da en sådan skulle ske med 6 måneders varsel, skulle den meddeles Thomsen allerede dagen efter, den 30. september, for at være gyldig fra 1. april 1940.

Det lader til, at man på forhånd havde sikret sig rygdækning fra elevforeningens side. I en kort notits om et bestyrelsesmøde hos formanden på St. Duegård fremgår det, at "man enedes enstemmigt om at følge Højskolens Bestyrelse i det den foretog".

Indkvartering af genindkaldte

Medens de ovennævnte beslutninger blev truffet, var skolen befolket overalt af genindkaldte soldater. Som følge af krigsudbruddet den 1. september indkaldtes først to årgange soldater og kort efter yderligere tre årgange af sikringsstyrkerne for i påkommende tilfælde at værne om den danske neutralitetspolitik⁸. De sidstnævnte blev dog allerede hjemsendt 14 dage efter med uniformer, men uden våben, mens de andre var inde noget længere.

De samme skete naturligvis også her på Bornholm, hvor der blev indkaldt 500-600 mand, som blev indkvarteret på forskellige gårde midt på Bornholm og altså også på højskolen. Allerede en af de første dage holdtes der stor troppeparade på en af Vallensgårds marker⁹.

Thomas Thomsen skildrer i årsskriftet for 1940, hvordan dette mellem spil forløb, og vi tager et par brudstykker med hans egne ord:

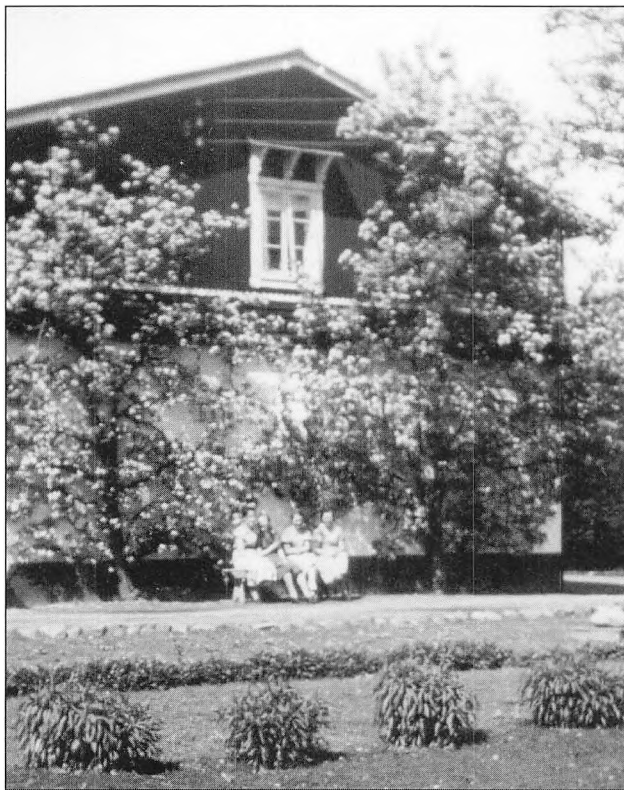
"Vi fik straks stor Indkvartering. Efter de første meget bevægede Dage kom der efterhaanden Skik paa det. Der var Skriverstue i den store Skolestue, i den lille Skolestue havde Stabschefen sit Kontor og

ved Siden af var der Telefoncentral. I "Hytten" var der Regnskabsførerens Kontor, og Værnets Chef Oberst Waagepetersen havde Kontor paa Lærerværelset ovenpaa".

Skolen lå jo stille på det tidspunkt, så på den måde havde de ikke så store gener af indkvarteringen, og det hedder, at de kom godt ud af det med såvel menige som befalingsmænd. Under de forhold blev de dog nødt til at aflyse efterårsmødet, og talerne havde for øvrigt også udtrykt deres ængstelse for at tage turen til Bornholm, sådan som forholdene var blevet. Men det "var ikke med Glæde, at vi gav Afkald paa Aarets største og festligste Møde".

Vinterskolen stundede imidlertid til, og det skulle gerne være sådan, at den kunne begynde til normal tid den 3. november. Værnet viste megen imødekommethed over for dette ønske, og det blev ordnet sådan, at hele styrken flyttede ud den 16. oktober. Men så blev der til gengæld stor travlhed med at få det hele sat i stand. Thomsen skriver om det, at "Det kan ikke nægtes, at Gulvene var mere medtagne, end de plejer at være, saa der maatte mere Arbejde og mere Fernis til end ellers. Men det lykkedes at blive færdig i rette Tid".

På det ovennævnte bestyrelsesmøde blev det også besluttet "at lade "Hytten" istandsætte med forskellige Reparationer indvendig, et nyt Gulv samt Tapetsering og Maling". Grunden til dette var, at land-

Nogle piger hygger sig en formiddag ved østgavlen. Øverst vinduet til værelset "Morgengry". Bemærk det udskårne udhæng oven over vinduet.

brugslærer Christensen skulle giftes og gerne ville leje huset. Som omtalt i afsnittet om lærerne holdt han i slutningen af oktober bryllup med sin forlovede, Anna Aagesen, og de flyttede ind i det nyistandsatte hus.

Kort efter begyndte så vinterskolen, som kun blev på 9 elever, og under de indtrufne forhold var alle fra Bornholm. Thomsens skriver videre, at også blandt lærere mærkedes ængstelsen for at komme herover i den nye situation. Det havde været meningen at ansætte en til vinterskolen, men det var ikke lykkedes at få nogen. Derfor måtte han selv og Christensen i det væsentlige dele timerne mellem sig, og så kom pastor Kirkegaard Jensen og tog et par timer om ugen. Da det ikke blev til flere elever, kunne det gå, men husfliden om aftenen, som de havde haft de to foregående år måtte denne gang opgives.

Til februar kom der lidt mere gang i tingene, eftersom der kom hele syv, som skulle have kontroluddannelse, så var de nærmest en hel flok, der bedre kunne fylde rammerne ud.

Fimbulsvinter

Det blev i flere henseender en hård vinter at komme igennem. Selv om Danmark endnu ikke var inddraget direkte i krigen, lagde den sit tryk over sindene og gjorde sig gældende ved forskellige indskrænkninger. Det gjaldt først og fremmest de materielle forhold, som senere skulle blive meget værre, men som vi har set gjaldt det for Bornholm ikke mindst forbindelsen til omverdenen.

Og naturen var ikke blid, skriver Thomsen. Det var en af de meget omtalte isvintre i 1940-erne. Fra jul til vinterskolen sluttede var der sne og frost bestandig. Alt røg til adskillige gange, elever strandede på deres færd mellem skolen og deres hjem, og af og til var det besværligt nok at opretholde forbindelsen mellem "Godset" og skolen.

Men heldigvis havde de fået tilstrækkeligt med brændsel, så de kunne holde kulden ude. De måtte dog opgive at spise i den sædvanlige spisestue i "Sønderomme" og rykkede til de større måltider i stedet ind i samlingsstuen i hovedbygningen, hvor de bedre kunne hygge sig.

De usædvanlige forhold fik også indflydelse på de traditionelle møder. Før jul var det dog ikke vinterens skyld, men krigssituationens. Efterårsmødet måtte som nævnt aflyses, og det lykkedes heller ikke at få nogen taler i november. I denne situation inviterede Thomsen en folketingsmand Erik Appel til adventsmødet den 10. december. Han skrev til ham, at de på Bornholm trængte til forbindelse med det øvrige land, og denne begrundelse fik Appel til resolut at svare ja. Og Thomsen skriver videre, at han kunne

også give den forbindelse, som i hvert fald han trængte til. Det blev også det sidste offentlige møde i hans tid.

Ellers gik livet på skolen dog nogenlunde sin normale gang. Elevforeningen holdt den sædvanlige juletræsfest, men Thomsen fandt det rigtigst ved denne lejlighed at undlade at lege og danse til sidst, som man plejede.

Fastelavnsfesten holdt de til gengæld for fuld musik. På grund af vinteren var den udsat en måneds tid, men så var den så meget mere kærkommen, da den kom. Eleverne havde indøvet et bornholmsk komedie: "Da Jørgen Kløe kom i Amsraadet". Den gik fint over brædderne, hedder det, og bagefter gik dansen så gladeligt. De lod for en aften, som om krig og vinter ikke kom dem ved.

Vinteren lagde naturligvis også hindringer for de sædvanlige udflugter; de lange traveture vovede de sig ikke ud på. En tur til Rønne med de sædvanlige besøg på museet og virksomheder blev det dog til. Til gengæld tog de mange vandringer i den nærmeste omegn.

Som man kunne vente af en mand som Thomsen, tog han sin afskedigelse med værdighed og ydmyghed - i hvert fald udadtil. I årsberetningen i årsskriftet for 1940, som han må have skrevet kort efter afskedigelsen, skriver han, at godt nok havde krigsforhold og indkaldelser nogen skyld i det meget lille elevtal, men alligevel var det øjensynligt, at de forhåbninger, han og måske andre hidtil havde næret til en forøget tilgang til skolen, ville skuffes "under de hidtidige Forhold". Der måtte nu ske en ændring, erkender han.

Og med denne erkendelse, fortsætter han, var det er dyb fornødenhed for dem at takke alle, som i ord og gerning havde været dem til hjælp i de forløbne år.

Denne tone fortsætter helt til slut. Under elevforeningens generalforsamling den 17. marts 1940 benyttede han lejligheden til at takke til alle sider og udtalte ønsket om, at skolen måtte komme til at gå bedre under den nye ordning. Den største glæde for ham ville være, om skolen måtte trives gennem tiderne.

Alligevel anes naturligt nok en vis nederlagets bitterhed.

I årsskriftet for det følgende år skriver han, at afslutningen på vinterskolen var noget anderledes end tidligere, da de kunne se frem mod det næste hold af frisk ungdom. Men Thomsen var ikke den, der vrissede eller smækkede med dørene. Om de seks års skolearbejde, må andre dømme, fortsætter han. De var i hvert fald gennemført med god vilje og ikke uden krav til dem selv. Alligevel kunne de på mange måder trænge til overbærenhed og tilgivelse.

Nære venner var dog ikke i tvivl om, at han inderst ikke følte sig helt retfærdigt behandlet. Det fremgår

klart nok af Chr. Christensens mindeord om ham i årsskriftet for 1956. Han havde skrevet et digt om det israelittiske ritual med syndebukken, og der er ingen tvivl om, at det var sig selv, han havde i tankerne.

Nogen tid efter sin fratræden blev Thomas Thomsen lærer på Stevns Højskole, hvor han var til 1950. Da døde forstanderen, Marius Skar, og skolen blev omdannet til ungdomsskole. I nogle år vendte han derefter tilbage til det praktiske håndværk for senere at blive lærer i folkeskolen. I januar 1955 kom han ud for et styrt med cyklen og døde af sine kvæstelser den 25. april, knap 64 år gammel¹⁰.

Foredragsholdere ved de offentlige møder 1934-40

Sommeren 1934: sommerskolens åbningsmøde: højskolelærer Morten Bredsdorff, Ollerup Højskole: Folkestyrets fremtid; Thomsen: Hvorfor vi holder højskole.

Midsommermødet: Jørgen Bukdahl, Askov: Det folkelige og dets gennembrud; højskolelærer Erik B. Nissen, Antvorskov: Det nationale og ungdommen.

Efterårsmødet: domæneforpagter Erik Appel, Ellehus: Om sønderjyske forhold; fhv. højskoleforstander Kr. Nørsgaard (Frode Aagaards forgænger på Vestbirk): om kristelige emner; højskoleforstander Anders Vedel, Krabbesholm: Kampen for frimandsretten som Nordens særlige kulturopgave, og om Grundtvig og naturen.

1934-35: Nov.: professor Vilhelm Andersen: Om Holberg og om H. C. Andersen samt oplæsning af begges værker.

Julemøde: Thomsen: Om Thomas Kingo; Andreas Hansen: Adventstale; Thomsen og Peder Pedersen; pastor Halfdan Helweg: et kristeligt foredrag og om indtryk fra Amerika; Thomsen: Historiens lære.

Midsommermødet: folketingsmand, dr.phil. Axel Dam: Livsanskuelse; højskolelærer Marinus Gravs: holdt: Danske bønders samarbejde gennem tiderne.

Efterårsmødet: forstander Aage Møller, Rønshoved Højskole: Tiden efter de store tider i folkenes liv (to foredrag) og om de nationale brydninger i grænselandet; forstander Arnfred, Askov: Om mennesket opfattet som et frit væsen eller afhængigt af sin hjemlige kreds, og om rejseindtryk fra Ægypten.

1935-36: Nov.: højskoleforstander Arthur Pedersen, Køng Højskole: Gudsbilledet og dets betydning; Thomsen: Oxfordbevægelsen og Barthianismen.

Adventsmøde: pastor Thorsager, Åkirkeby: Barndomsminder fra Svaneke; Andreas Hansen: Adventstale. Feb.: forstander N. Bredkjær: Utopier og deres betydning; Thomsen: om et nyt skolelovsforslag.

Midsommermødet: forstander Lars Bækthøj, Olle-rup Højskole: De sidste tre slægtleds livssyn; forstan-der Uffe Grosen, Vallekilde: Nationalfølelsen.

Efterårsmødet: Frode Aagaard: Om folkesangen og dens betydning, og om H. P. Hanssens liv og ger-ning; valgmenighedspræst Niels Petersen, Vallekilde: to foredrag om kristelige emner.

1936-37: Nov.: E. Mazar de la Garde (som var dan-sker trods sit franske navn): om oplevelser fra mange års ophold i Sydøstasien; gårdejer Hans Eriksen, Als: Ungdommen i Sønderjylland før og efter verdenskri-gen.

Adventsmøde: valgmenighedspræst Andersen, Åkirkeby: Teologien og menigheden; pastor Lange, Østerlars: om jul i Indien.

Midsommermødet: seminarielærer Claus Eskild-sen, Tønder: om sønderjyske spørgsmål; forfatteren Arne Sørensen (Dansk Samling): om skavanker i dansk kultur og samfundsliv.

Efterårsmødet: forstanderne Hans Lund, Rødding: om samspillet mellem arv og kår, og om modet og dets betydning for mennesker; og Ejnar Skovrup, Kerteminde: et folkeligt foredrag samt oplæsning og indøvelse af melodier.

1937-38: Nov.: Sigrid Trier Hansen, Vallekilde: Den indre og den ydre verden; Thomsen: det danskes ejendommelighed.

Adventsmødet: Andreas Hansen og pastor Mat-thiesen, Rønne.

Feb.: cand. mag. C. Langballe: Danmarksfilm: "Omkring Reventlow'ernes gamle herresæde".

Midsommermødet: forstander Jens Marinus Jensen, Brøderup: om forholdet mellem den ældre og den yngre slægt; højskolelærer Johannes Novrup, Askov: Kunstens betydning i menneskelivet.

Efterårsmødet: forstander Frede Terkelsen, Dane-bod Højskole: om begreberne angst og mod, og om udviklingen i Sønderjylland fra 1914 til samtiden, desuden nordiske sange og viser; højskolelærer, dr. phil. Holger Kjær, Askov: to foredrag om sit skolesyn og dettes muligheder under den nye skolelov, med efterfølgende diskussionsmøde om aftenen.

1938-39: Nov.: forfatteren Jørgen Bukdahl: Ånds-og kulturstrømninger i Europa samt oplæsning af H. C. Andersens eventyr; Thomsen: Menneskers betyd-ning for hverandre.

Adventsmødet: pastor Kirkegaard Jensen, Åkirke-by.

Jan.: undervisningsminister Jørgen Jørgensen: Vil-kårene for Ungdommens liv og dygtiggørelse; Thom-sen: Demokratiske skoletanker.

Midsommermødet: magister Jens Rosenkjær: Brydningen mellem de nye statstanker og trangen til menneskeret og folkefrihed; forstander Svend Dræby, Ubberup: Hukommelse og erindring.

Efterårsmødet: aflyst på grund af indkvartering af genindkaldte soldater.

1939-40: Adventsmødet: folketingsmand Erik Appel; sognepræst Arne Rohde, Klemensker. På grund af en hård vinter og krigssituationen blev det det sidste møde i Thomsens tid.

Krigstid og krisetid 1940-44

En begivenhedsrig periode

Denne periode, som spænder fra 1. april 1940 til 1. april 1944, er i tid kun en lille del af skolens lange historie. Alligevel kommer den i denne skildring til at fylde ret meget, idet der inden for denne tid skete mange ting på og omkring skolen, og hvoraf i hvert fald noget fik betydning udover øjeblikket.

For det første var der forstanderspørgsmålet, som man måtte i gang med to gange. Dernæst erhvervede skolen "Godset" af forstander Thomsen i forbindelse med dennes fratreden. For det skulle man så finde frem til en passende forpagtningsordning med forstanderen.

I begyndelsen af perioden blev der foretaget en ret omfattende modernisering af en del af skolen, således en fuldstændig fornyelse af elevværelserne og installation af centralvarme.

I perioden blev der også vedtaget en ny lov, som - ganske unødigt - blev årsag til aflysning af sommer-

skolen 1942, noget, som var mere alvorligt for skolens omdømme, end man umiddelbart skulle tro.

Den nye lov blev også den direkte anledning til, at man ændrede skolens formelle status fra aktieselskab til en selvejende institution, da dette ville indebære betydelige økonomiske fordele.

Endelig kan nævnes, at der i slutningen af perioden blev oprettet en husholdningskoleafdeling med skolekøkken i "Sønderomme", især med kortkursusvirksomhed for øje.

Til alle disse praktiske ting kommer så selve krigssituationen, dels med dens materielle knaphed, men i dette tilfælde nok så meget med en polarisering af personlige holdninger, der i sidste ende fik alvorlige konsekvenser.

Disse mange ting giver sig da også udslag i, at referaterne i bestyrelsens forhandlingsprotokol fra denne periode fylder lige så meget som referaterne fra de foregående godt 30 år.

Kirkegaard Jensens forstandertid 1940-41

Forstanderproblemet

Udbruddet af 2. verdenskrig 1. september 1939 satte uundgåeligt sit præg på mange ting, - og som vi har set også på livet på Bornholms Højskole. Om det også havde nogen andel i, at det trak ud med at finde en ny mand til at lede skolen ved vi ikke, men formodentlig har det haft en vis indvirkning.

I begyndelsen af februar 1940 holdt bestyrelsen møde på Højskolehjemmet i Åkirkeby for at drøfte spørgsmålet. To medlemmer af elevforeningens bestyrelse var også indbudt.

Der er næppe tvivl om, at de har følt sig i alvorlig tidnød.

Tiden for sommerskolen nærmede sig, og efter det drastiske skridt med afskedigelsen af forstander Thomsen var det for skolens omdømme og overlevelsesmulighed ekstra nødvendigt, at denne blev en rimelig succes.

I denne situation tilkaldte de telefonisk valgmenighedens andenpræst, Kay Kirkegaard Jensen, for at drøfte med ham, om han ville påtage sig midlertidigt at lede skolen den førstkommende sommer. Han havde kun været i embedet i knap to år, men var tilsyneladende hurtigt blevet populær.

Kirkegaard Jensen gav tilsagn om det under forudsætning af, at valgmenighedens menighedsråd godkendte det. Vedligeholdelse af bygningerne ville bestyrelsen sørge for, indtil en ny forstander var endeligt ansat. Forpagtningsordningen synes de derimod at ville bibeholde også i den midlertidige periode, men Kirkegaard Jensen fik forsikring om, at det økonomiske ville blive ordnet således, at han ikke ville lide tab ved at lede skolen.

Da der åbenbart havde været megen snak mand og mand imellem om situationen på højskolen, og formentlig også rygtedannelser, enedes man på samme møde om at lade pressen tilgå en redegørelse, hvori det meddeltes, at skolen ville fortsætte med sommerkursus til normal tid med Kirkegaard Jensen som forstander, og at de tidligere omtalte byggeplaner "udsættes indtil bedre Forhold foreligger".

Kay Kirkegaard Jensen¹ blev født i Kolding 1899, men voksede op i Esbjerg. Efter studentereksamen

Kay Kirkegaard Jensen

drog han meget om i verden, og endte på et tidspunkt med at blive ansat hos General Motors. Så brød han brat af og gav sig i en alder af 33 år til at læse teologi i 5-6 år. Han nåede ikke at få embedseksamen, men blev i 1938 ansat som hjælpepræst for Bornholms Valgmenighed. Andreas Hansen skriver om ham, at han tog fat på præstegerningen med stor energi, og at han særlig havde en betydelig evne til at samle ungdommen om sig. Det er utvivlsomt på baggrund af det sidstnævnte, at bestyrelsen for højskolen henvendte sig til ham i den vanskelige situation, de stod i.

Skoleplan

Selv om der kun var kort tid, fra det blev bestemt, at Kirkegaard Jensen skulle lede sommerskolen 1940, til denne skulle begynde, nåede man alligevel at udsende en skoleplan i hans navn. Det fremgår af et bevaret eksemplar. Men forståeligt nok var den næsten helt og holdent en videreførelse af mønsteret fra Thomas Thomsens tid. Skoleplanen, som er et lille hæfte på 8 sider, indeholder et ugeskema, som gengives øverst på næste side.

Formålsformuleringen i skoleplanen lyder som følger:

"Skolens Formaal er gennem Undervisningen og Samværet at hjælpe, vejlede og dygtiggøre de unge til Livet. Undervisningen i de enkelte Fag foregaar paa samme Maade som paa andre grundtvigske Folkehøjskoler. Skolen vil søge at skabe en saa festlig, indholdsrig og udviklende Tid som muligt for de unge".

Ordene hjælpe og vejlede i første sætning af formålsformuleringen erstatter ordet styrke i Thomsens udgave, mens den sidste sætning uden tvivl helt er Kirkegaard Jensens egen.

Ellers er teksten næsten helt identisk med Thomsens. Nogle billeder fra bornholmske seværdigheder og af rutebåden "Hammershus" appellerer især til folk ovrefra, men det blev nu kun til én fra Ebeltoft.

Køb af "Godset"

Med forstanderproblemet løst for en tid kunne bestyrelsen koncentrere sig om andre ting, bl. a. køb af "Godset", som Thomsen ønskede at afhænde i forbindelse med sin fratræden. Det nævnes første gang som punkt ved et bestyrelsesmøde den 2. marts 1940. Bestyrelsen stillede sig velvilligt over for at overtage ejendommen, hvilket måske til dels var en form for afbigt over for Thomsen. Man enedes om en pris på 16.000 kr., og skæringsdatoen sattes til den 1. april. Dog skulle Thomsen lægge forårsavlet, deri indbefattet kunstgødning undtagen salpeter.

De nødvendige formaliteter blev ordnet på et møde den 1. april mellem et lille udvalg af bestyrelsen, Thomsen og en sagfører Wichmann fra Neksø, og købet blev endeligt godkendt på en ekstraordinær generalforsamling den 15. april.

På det tidspunkt var Danmark som bekendt blevet direkte involveret i krigen den 9. april. Det fik bestyrelsesformanden, Holger Koefoed, til at indlede generalforsamlingen med "at udtale nogle alvorfulde Ord om den vanskelige Situation, som vi alle er kommet i og som vi ikke i Dag kan se, hvad det kan føre med sig".

Til finansiering af købet overtog skolen et par gamle lån med en samlet restgæld på knap 9.000 kr. De resterende 7.000 kr. plus andre udgifter ved købet ville man klare med at optage et lån på yderligere 8.000 kr.

Ved et bestyrelsesmøde umiddelbart efter generalforsamlingen forelå der tilbud om 3.000 kr. fra elevforeningens (!) hjælpefond. (Denne fond er sandsynligvis den samme, som hidtil er omtalt. Fra samme år optræder dog i elevforeningens regnskab dens egen hjælpefond, som imidlertid kun havde en beholdning på godt 1.000 kr. Den er ikke nævnt i forhandlingsprotokollen, så vi kender ikke de nærmere omstændigheder bag den. Der er i det hele taget en del uklar-

Timeplan

Kl.	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
8-9	Verdenshistorie	Verdenshistorie	Kirkehistorie	Kirkehistorie	Nordens Historie	Nordens Historie
9-10	Dansk	Dansk	Dansk	Dansk	Dansk	Dansk
10-11	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik	Gymnastik
11-12	Samfundslære	Samfundslære	Regning	Litteraturhistorie	Regning	Litteraturhistorie
1 ^{3/4} - 2 ^{3/4}	Naturkundskab	Naturkundskab	Geografi	Sundhedslære	Sang	Sundhedslære
3-5	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	Haandarbejde og Vævning	
5 ^{1/2} - 6 ^{1/2}	Geografi	Hjemmets Betydning	Oplæsning	Samtaletime	Husholdningsregnskab	

Folkedans hver Torsdag Aften.

Møde for Højskolens Venner en Gang om Måned.

heder omkring de forskellige fonde, men under alle tilfælde var der god brug for alle pengene).

De resterende 5.000 kr. til købet af "Godset" kunne lånes af en privat person til en rente af ikke over 5,25% mod prioritet i ejendommen og bestyrelsens kaution. Navnet på denne privatperson er ikke nævnt, men af andre sammenhænge fremgår det, at det var en gårdejer i Langedeby, Lars Andersen, formandens nærmeste nabo. En søn af ham, Aage Andersen, blev elev vinteren efter.

Forskellige forslag til ændringer af kautionisternes forhold blev vedtaget, hvorefter købet også blev endeligt godkendt af bestyrelsen.

Dermed var den ejendom, der i praksis havde været snævert knyttet til skolen siden 1918, også formelt blevet samhörørende med den.

Sommerskolen 1940

Knap tre uger efter begyndte så sommerskolen, og ikke færre end 28 piger havde meldt sig; mere end det dobbelte af, hvad man efterhånden en del gange havde måttet nøjes med. De kom alle fra begyndelsen og var der alle de fulde tre måneder.

Eleverindringer

Også fra denne sommer modtog vi i sin tid skildringer fra nogle tidligere elever. En af dem, Asta Nielsen, Rønne, skrev ret udførligt, og som de tidligere gengi-

ves hendes skildring her i let tillempet form. Den lyder:

"Mit navn er Asta Birgitte Nielsen, og jeg var elev på Bornholms Højskole sommeren 1940. Kirkegaard Jensen, der var valgmenighedspræst på Bornholm, havde lovet at være forstander på højskolen, da de ikke kunne få nogen anden til det, før skolen skulle begynde den 3. maj. Vi var 28 elever på skolen den sommer; én elev var ovrefra (fra Ebeltoft), alle vi andre var bornholmere.

Kirkegaard Jensen havde religion og en time om ugen diskussionstime med vidt forskellige emner. Jeg kan huske nogle emner som: 'Hvorfor går de unge ikke i kirke?' og 'Var du glad ved eller ked af at gå i skole og hvorfor?' Cand. theol. Knud Holm, senere biskop i Odense, var lærer. Han underviste i dansk og samfundslære. Anna Rønnev, senere konsulent i Jysk Haveselskab, havde gymnastik, anatomi, ernæringslære og håndarbejde. Bodil Luun havde regning og også håndarbejde; det var begge lærerinder fælles om. Vi var meget glade for at væve, men det kneb med at skaffe materialer nok, så flere af os vævede kludetæpper. Pastor Andreas Hansen underviste også. Han havde to timers litteraturhistorie med os, hvor han i første time fortalte om en digter eller forfatter og i næste time læste op af den, han havde fortalt om. Det glædede vi os til hele ugen, men da vi var meget ivrige med vores håndarbejde, tog vi det én gang med ind til Andreas Hansens oplæsning, men det blev han meget vred over og sagde, at han ikke læste op så længe vi sad der og nørklede, så det prøvede vi ikke på mere.

Fridlev Skovmand kom hver uge og havde sang med os, da ingen af lærerne undtagen frøken Luun kunne synge. Derfor var det os elever, der måtte synge for i de fleste timer; de begyndte og sluttede nemlig altid med en sang.

Nede i "Hytten" boede landbrugslærer Chr. Christensen med sin familie. Han havde botanik og naturlære med os, og vi var tit ude i naturen med ham, hvor han underviste os.

Nogle gange spillede vi håndbold nede på sportspladsen i gymnastiktimerne, og så blev vi meget svedte. I vaskerummet var der en lang vask, hvor der stod 5-6 emaljerede vandfade; der var ikke noget med bruser. Så fandt lærerinderne ud af at sætte en vandslange på i køkkenet, og så fik vi den kolde douche udenfor på græsplænen.

Vi havde folkedans en aften om ugen, hvor vi havde inviteret nogle unge mænd, som kom trofast hver uge og dansede med os. Bagefter fik vi kaffe med hjemmebagt og sang et par sange.

Vi fik god og enkel mad, selv om der var rationering. Vi fik mange grønsager; aftensmaden var særlig god og varieret med forskellige salater, som altid var meget velsmagende.

Grundlovsdagen var vi på tur i Almindingen med pastor Andreas Hansen, og ingen kendte Almindingen som han, så det var meget interessant. I 1940 kørte jo ingen biler, men vi cyklede lange ture. Vi var i Paradisbakkerne, hvor vi bagefter besøgte og fik aftensmad i en af elevernes hjem. Nogle gange var vi på ture i ét hjem og fik eftermiddagskaffe og i et andet og fik aftensmad. Til nogle af hjemmene, hvor de havde flotte køreheste og vogne, kom de og hentede forstanderen med familie og andre, som måske ikke kunne cykle af forskellige grunde.

Vi spillede også komedie, og til elevfesten opførte vi stykket "Egeløkke" af Kaj Munk. Vor lærer, Knud Holm, spillede greven. De andre mandlige kræfter fik vi udefra. Gustaf Bengtson var lærer på arbejdskolen (Statsungdomsleiren, hvor Peder Pedersen var blevet leder. SAM), han kom og spillede Grundtvig. Johs. Müller fra Fjældhytten spillede Willemoes og N. A. Aaby Dam spillede Grundtvigs broder (eller også var det omvendt), og Knud Anker Kofoed, Søvang, Rø, spillede kanonér Bahr. Lærer Skovmand kom og instruerede sangene. Kirkegaard Jensen og Gustaf Bengtson var instruktører, mest dog Bengtson, mener jeg. Det brugte vi megen tid på, og det blev opført to gange.

Vi havde også to gange gymnastikopvisning med fin musik til. Anna Rønnov var en meget dygtig gymnastikleder fra Snoghøj Højskole.

En aften om ugen skulle lærere eller elever optræde med et eller andet. En af disse aftener spillede alle lærerne "Et dukkehjem" af Henrik Ibsen, og det gjorde de fortræffeligt, syntes vi alle".

Asta Nielsen slutter sin beretning med at fortælle, at hun fyldte 18 år lige efter, at hun kom hjem fra højskolen, og at hun måske havde været lige ung nok til det. Men hun føjer til, at det alligevel gav hende meget at leve videre på både som landmandskone og som moder til 4 drenge. Asta Niensens senere mand, Arne Nielsen, var elev vinteren 1941-42.

Det kan tilføjes, at hele 9 af de 28 piger var under 18 år, og 3 fyldte først 18 under opholdet.

Opblomstringens baggrund

Den vældige opblomstring, som højskolen oplevede med dette elevhold, giver naturligt anledning til nogle spørgsmål om, hvorfor det gik så godt efter så lang tids stagnation. Kunne det virkelig være rigtigt, at en anden ledelse så prompte fik hele billedet til at vende?

Det var det næppe heller. I Thomas Thomsens tid havde der været talt meget om nødvendigheden af større tilgang af elever, og det havde ikke skortet på opfordringer til at gøre noget for sagen. Men det lader til, at det stort set var blevet ved ordene. Thomas Thomsen har formodentlig gjort, hvad han kunne gøre, men den store udfarende kraft har han næppe været. Og i øvrigt var en pågående reklame- og hvervekampagne endnu ganske utænkkelig i højskoleverdenen. Man satte endnu stor lid til, om man havde "den rette mand" til at tegne skolen.

Men bestyrelsens ret drastiske skridt med at afskedige Thomas Thomsen, som trods alt nok er kommet som lidt af et chok for mange, har sandsynligvis gjort det klart for folk, hvor alvorlig situationen egentlig var. Man er i kredsen blevet klar over, at det var ved at være sidste ud kald, hvis skolen overhovedet skulle leve videre.

Til dette har en kort artikel i årsskriftet for 1940 af Kirkegaard Jensen givetvis været et godt bidrag. Den

Vævning på sommerholdet 1940. Efter vinduets placering at dømme foregik det i "Sønderomme".

er skrevet før vinterskolen 1939, og altså længe før det kom på tale, at han skulle lede skolen, og den kan nærmest betegnes som en flammende appel om nu at gøre noget ved sagen. Han skriver bl.a.:

“Hvad med Højskolen? Bliver der Skole til Vinter? Kan Skolen blive ved med at gå?...

Lad os give Spørgsmålet en anden Adresse: Hvad med Jer?

Hvad med Jer Medlemmer af Elevforeningen? Hvad med Jer Aktionærer? Hvad med Jer Venner af Højskolen? Hvad med Jer Tilhængere af det grundtvigske Aandsliv? Hvad med Jer allesammen?...

...tør I påtage Jer det Ansvar, at Bornholms grundtvigske Højskole blev sløffet i eders Tid, uden at I rører en Finger for at frelse den....

Kom nu, baade gammel og ung, der fandt Værdier i den grundtvigske Højskole. Husk, for Bornholms grundtvigske Højskole gælder det:

NU ELLER ALDRIG“

At budskabet gik ind, og at situationens alvor stod klart for folk, vidner den flotte fremgang i elevtallet tydeligt om.

Kaster man et blik på, hvor eleverne kom fra denne sommer viser det karakteristiske ved situationen sig tydeligt. Af de 28 elever kom omkring 20 helt klart fra den gamle kreds af “højskolefamilier”, og adskillige af forældrene havde selv været elever på skolen. Asta Nielsen, som var født Bendtsen og stammede fra en af Smøreng-gårdene, var den yngste af 6 søskende, der havde været elever, og sådan kunne der nævnes flere. Fra nabogården, Dam, Smørengegård, var der to søstre som elever.

Der var ganske vist en anden ting, der mod al forventning ikke medførte en nedgang, men en vis stabilisering i elevtallet rundt omkring på højskolerne. Det var selve besættelsessituationen, men dens indvirkning mærkedes forståeligt nok først lidt senere. Den store tilslutning til sommerskolen 1940 må således i hovedsagen tilskrives den særlige lokalt prægede situation for Bornholms Højskole, og hvor der netop det år blev gjort en ekstraordinær indsats.

Generalforsamling og formandsskifte

Denne situation gav sig da også udslag i, at formanden på den årlige ordinære generalforsamling den 24. juni kunne byde velkommen til en “usædvanlig talrig forsamling”, hvilket han tog som et tegn på voksende interesse for skolens arbejde.

Det fremgår også, at der blev en ret livlig diskussion på generalforsamlingen. En enkelt slog til lyd for at oprette en efterskole i tilknytning til skolen, mens

de øvrige indlæg i det væsentlige formede sig som opfordringer til fortsat at drive højskole på den gamle måde. Der kom også flere opfordringer til Kirkegaard Jensen om at fortsætte som forstander, men han mente ikke, han kunne fravige en tidligere beslutning om at fortsætte med præstegerningen.

Den bestyrelse, der ansatte Kirkegaard Jensen bestod af gdr. Holger Koefoed, Langedeby, som var formand, gdr. Anthon Kjøller, Ellesgård, Østermarie, gdr. Ludvig Kofoed, St. Bukkegård, Åker, gdr. Herluf Hansen, Risegård, Østermarie, pastor Andreas Hansen, Rønne, gdr. Carl Mathias Funch, Baunegård, Åker, gdr. Poul Kofoed, Kanikkegård, Klemensker, gdr. Anker Hansen, Pilegård, Rø, og avlsbr. Knud Hansen, Solvang, Åker.

Til bestyrelsesvalget frabad C. M. Funch, Poul Kofoed og Knud Hansen sig genvalg. Anthon Kjøller var ikke på valg, men ønskede på grund af alder at træde tilbage. Han var da 83 år og havde været med lige fra første færd i 1893.

I stedet for disse fire valgtes Olaf Henriksen, Myreby, Vestermarie, Viggo Pedersen, Bakkehuset, Åker, Thorvald Thorsen, Virkelyst, Vestermarie, og elevforeningens formand, Markus Hansen, St. Duegård, Åker.

Olaf Henriksen² blev født 1902 og var elev 1920-21 hos Andreas Hansen. Begge forældrene, Georg Henriksen og Hansine, f. Funch, havde været elever, faderen i 1894-95 og moderen på højskolen i Østermarie sommeren 1882. Han blev gift med Anna Margrethe Nielsen fra Egeskovsgård i Østerlars, født 1903 og elev 1924. De overtog ejendommen “Lykkebo” i Myreby efter hans forældre. Deres datter, Inger Henriksen, var elev 1953.

Sammen med datteren var de helt frem til de seneste år, hvor alderdomssvækkelse satte en stopper for det, nogle af de mest trofaste mødedeltagere og gæster ved skolens arrangementer.

Viggo Pedersen, som i mange år havde været revisor for aktieselskabet, blev født 1878 og var elev 1901-02 på Krebs Langes første vinterhold. Han boede på en lille landejendom, Bakkehuset, ca. 1½ km nord for Åkirkeby. I en mindeartikel i årsskriftet 1958 betegnes han som en af højskolens mest trofaste venner, der gennem 60 år så vidt muligt var kommet til alle møder og arrangementer.

Thorvald Thorsen³ blev født 1878 og var elev 1905-06. Han blev gift med Birgitte Dahl fra Nørregård i Vestermarie, født 1884 og elev 1904. De overtog ejendommen Virkelyst i samme sogn, som vistnok var hans fødehjem fra han var et par år gammel. De fik en stor børneflokk, hvoraf tre sønner og to døtre var elever i årene fra 1929 til 1936.

Markus Hansen var som nævnt formand for elevforeningen og er blevet omtalt tidligere (side 177).

Det var således en noget fornyet bestyrelse, der trådte til efter generalforsamlingen. Ved konstitueringen på det første bestyrelsesmøde udtalte Olaf Henriksen, at "for om muligt at faa mere Ro om Spørgsmaalet 'Højskolen' burde vi nu gøre Skridtet fuldt ud". Derefter gik formanden, Holger Koefoed udenfor, og så enedes man om at vælge Andreas Hansen til ny formand. Og et bedre valg, når det gjaldt om at genskabe tillidsforholdet til skolen, kunne man næppe have truffet. Holger Koefoed blev i stedet sekretær.

Dette mellemspil kunne imidlertid tyde på, at der i kredsen omkring skolen ikke har været udelt tilfredshed med bestyrelsens håndtering af problemerne. Holger Koefoed har formentlig stået for en noget håndfast linie og været den, der trumfede afskedigelsen af Thomas Thomsen igennem, men det var der åbenbart andre, der følte sig utryg ved.

Forhandlinger om ny forstander

I løbet af sommeren fortsatte bestyrelsen bestræbelserne på at finde en ny forstander. Det trak imidlertid ud, og derfor gik Kirkegaard Jensen på et tidspunkt ind på at være midlertidig forstander også på den følgende vinterskole.

Ved generalforsamlingen var der indløbet nogle ansøgninger, og efterhånden blev det til i alt 14, som så i nogen tid cirkulerede mellem bestyrelsesmedlemmerne. Nogle af dem ville man forhøre sig nærmere om, dels hos dem selv, dels hos forskellige højskolefolk.

Allerede nogle få dage efter generalforsamlingen havde man indkaldt den første ansøger, friskolelærer Jørgen Rasmussen, Ellerup, dels til samtale og dels til at tale ved skolens sommermøde. Han gjorde et ganske godt indtryk, men man enedes dog om at sende bud efter endnu to af ansøgerne, lærer Niels Høeg, Rens Ungdomsskole, og højskolelærer Arne Nørgaard fra Ryslinge Højskole.

De kom også både til samtale med bestyrelsen og for at tale ved et offentligt møde, som blev afholdt den 17. juli. Straks efter mødet gik bestyrelsen i nærmere forhandlinger med Arne Nørgaard.

Han var villig til at overtage forstanderstillingen, men stillede som betingelse, at skolen fik en ny hovedbygning eller blev bygget om, senest fuldført året efter. Der blev også talt om løngaranti. Bestyrelsen lovede snarest at tage stilling til det.

Nørgaards betingelser har formodentlig givet bestyrelsen et og andet at tænke på, for egentlig var det jo at betegne bygningerne som aldeles utidssvarende. Ved et møde et par uger senere blev de dog enige om, at de ikke kunne gå ind på hans betingelser.

De vedtog dog også at lade en arkitekt se nærmere på hovedbygningen med henblik på en ombygning af den. Disse planer ville man så tilstille Nørgaard som forslag og videre forhandlingsgrundlag. I alle tilfælde skulle der dog sørges for, at der kunne holdes skolen følgende vinter.

Ombygning af hovedbygningens overetage

Der meddeles intet om de videre forhandlinger med Arne Nørgaard, men det kan konstateres, at de ikke førte til noget.

Men det kan altså også konstateres, at hans betingelser for en ansættelse satte gang i en delvis og utvivlsomt tiltrængt modernisering af bygningerne.

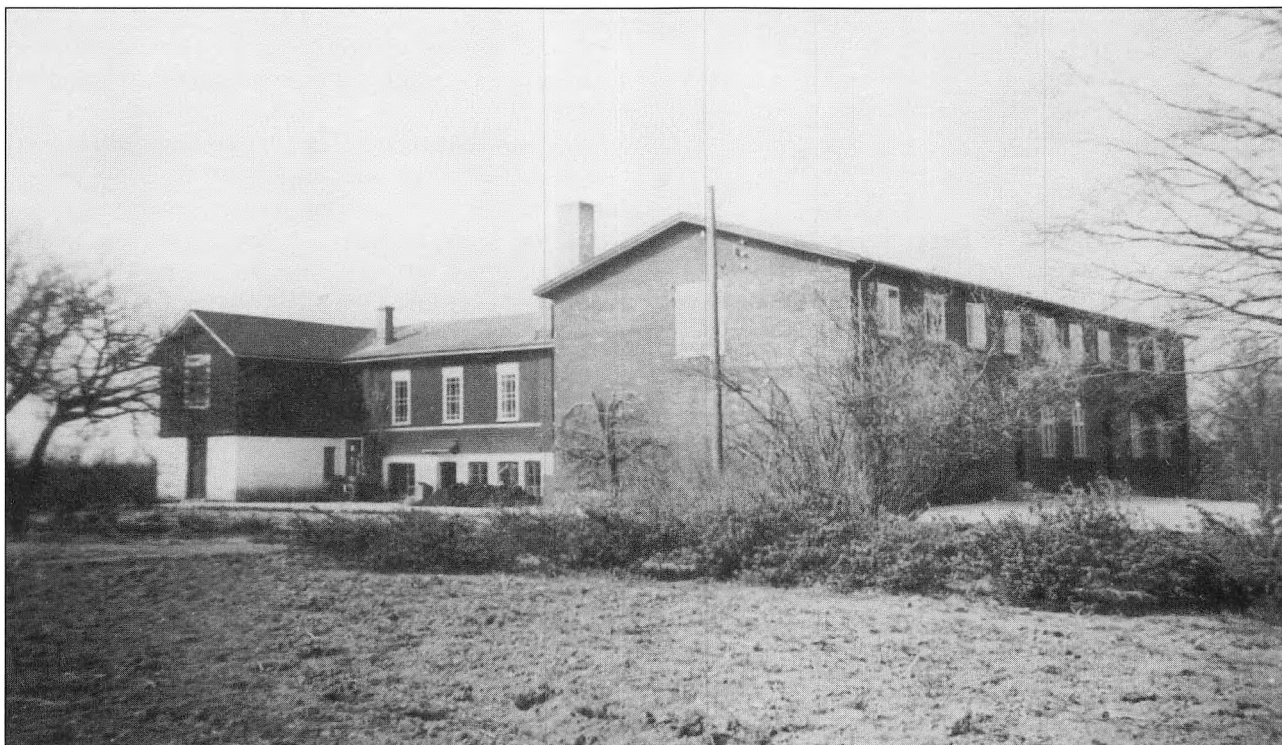
Man fik en arkitekt Berg herover for at se på forholdene og give et overslag over omkostningerne. I første omgang ville man koncentrere sig om at få indlagt centralvarme og få ombygget elevværelserne på overetagen. Når forholdene senere tillod det, ville man så opføre en ny bygning med en større sal end den eksisterende. Planerne blev godkendt på et bestyrelsesmøde den 13. august.

Men så var der det evige problem med at skaffe pengemidler til omkostningerne. På samme møde vedtoges det endnu engang at sætte en indsamling i gang. Lister til tegning af bidrag skulle udsendes i alle sognene, og elevforeningens formand, Markus Hansen, gav tilsagn om, at foreningen ville være behjælpelig med det praktiske. Endvidere ville man søge forskellige legater om støtte. Senere vedtoges det også at søge om støtte i de forskellige pengeinstitutter samt i landbo- og husmandsforeningerne og gymnastik- og idrætsforeningerne.

Allerede 14 dage efter forelå der tegninger og overslag fra arkitekten, så man kunne udbyde projektet i offentlig licitation. Denne blev berammet til at finde sted allerede en uge senere, den 4. september. Det hele skulle jo gerne være færdigt til vinterskolens start den 3. november.

Der var indkommet tre tilbud, som lå meget nær på hinanden; det laveste 34.951 kr. og det højeste 36.174 kr. Af disse valgte man det sidstnævnte, som var givet af bygmester Ernst Andersen, Åkirkeby Skæreri. At valget faldt på dette, skønt det var det dyreste, skyldtes at tilbuddet indeholdt garanti for at det skulle være færdigt til at tages i brug til 3. november, alt efter meget udførlig beskrivelse.

Vi må formode, at arbejdet er gået i gang straks efter, men det er ellers meget sparsomt, hvad der konkret meddeles om det. Det kan dog umiddelbart sluttes, at hele overetagen nærmest er blevet helt nybygget. Såvel ydervæggene som de indvendige skillevægge havde før været helt af træ. Nu blev yder-

Skolen i den nye skikkelse efter ombygningen 1940.

væggene muret helt op, og taget blev hævet ca. en halv meter. Det meste af det indvendige blev fortsat lavet af træ; dog forstår man af en helt anden standard end før. De gamle værelser af forskellig størrelse - fra 2 til 5 sengepladser - blev erstattet af en række værelser af ens størrelse med 2 sengepladser på hver. Men i påkommende tilfælde kunne de selvfølgelig sagtens forsynes med køjesenge, så der blev plads til 4.

Midtergangen mellem værelserne blev lavet ret bred - 2 m - og den blev ført helt igennem til østgavlen, hvor der før også havde været et værelse - "Morgengry", som det kaldtes fra den første tid. Nu blev der på dette sted et stort vindue, foruden at der længere inde blev lavet to ovenlysvinduer.

I den vestlige ende af bygningen, hvor der var private soveværelser og værelser til tjenestepigerne, og midt på sydsiden, hvor hovedbygningen støder til gymnastiksalfløjen, blev noget af det gamle muligvis bibeholdt, men bl.a. på grund af senere ændringer er det ikke muligt at fastslå det nøjere i detaljer.

Som omtalt var installeringen af centralvarme det andet store hovedpunkt i denne modernisering. Der blev indrettet fyrrum i en tidligere almindelig forråds-kælder under den lille skolestue og ført en skorsten op i det sydøstre hjørne af bygningen. De fleste af skolens 6 gamle skorstene blev selvfølgelig sløjfet. Foruden den nye blev kun to tilbage; én til komfuret i køkkenet og en, som vistnok var til en gruekedel. (Men under taget står flere af dem for øvrigt endnu).

Den 7. oktober mødtes bestyrelsen på højskolen, "for at vi alle kunde se Ombygningen af Skolen, der nu skred godt fremad". På dette møde blev der desuden taget bestemmelse om udvidelse af den lille skolestue samt flere andre mindre ting. Og med hensyn til de sanitære forhold bestemtes det at forbedre kloakforholdene, samt at 5 retirader i garagebygningen skulle istandsættes. Al kraft skulle sættes ind for at få alt færdigt til november.

Udvidelsen af den lille skolestue må have bestået i, at man sløjfede det lille værelse, der var i hjørnet op til gymnastiksalen.

Af andre bygningsmæssige forhold skal nævnes, at man allerede til sommerskolen - eller muligvis allerede i Thomsens tid - havde indrettet spisestue i den tidligere opholdsstue i hovedbygningen i stedet for i "Sønderomme".

Tilbuddet fra bygmesteren lød som tidligere nævnt på godt 36.000 kr., men da der undervejs kom noget mere til, blev det følgelig noget større. I en omtale i Bornholms Tidende nævnes således 45.000 kr. Til delvis finansiering af dette beløb søgte man et tillægslån på 15.000 kr. i Østifternes Kreditforening, hvilket man fik i begyndelsen af 1941.

Da resultatet af indsamlingen blev gjort op hen på foråret, viste den sig at have indbragt 30.220 kr. I en kassebog, som blev påbegyndt i juli 1941, figurerer i august desuden et byggetilskud fra staten på 5.000 kr. Ud over det nævnes det, at Bornholms Amt havde givet tilsagn om et tilskud på 1.500 kr. fordelt over 3

år. Af kassebogen ses det, at raterne er indbetalt i februar 1942 og i marts og november 1943. Dermed har der været et overskud i størrelsesordenen 5.000-7.000 kr. til en "indsamlingsfond", som der blev god brug for senere.

Ansættelse af ny lærer/forstander

En uges tid inden det ovenfor omtalte møde på højskolen, hvor man besøgte nybyggeriet, havde bestyrelsen imidlertid den 30. september holdt et andet møde i Åkirkeby, hvor det første, der drøftedes, var Kirkegaard Jensens ansættelse af en lærer fra Rønshoved Højskole, Peter Gamborg Nielsen, for den kommende vinter og med tanke på, at han derefter skulle overtage forstanderstillingen, "saafremt Samarbejdet i Vinteren forløber tilfredsstillende for begge Parter".

Det lader således til, at bestyrelsen til dels havde overladt til Kirkegaard Jensen at finde en ny forstander. Gamborg Nielsen, som også var til stede, ville imidlertid ikke drage til Bornholm blot på lykke og fromme og bekoste en flytning eventuelt kun for et halvt år. Skulle han det, ville han være sikker på at kunne overtage forstanderstillingen. Det fremgår af referatet, at bestyrelsen accepterede dette, således at han skulle overtage stillingen fra 1. april 1941.

Kort tid efter flyttede han så med kone og børn over og rykkede ind i forstanderboligen, men i første omgang altså for at være lærer på vinterskolen.

Vinterskolen 1940-41

Den nye opblomstring for skolen slog også igennem på vinterskolen 1940-41. Der kom 26 elever til november og fra januar endnu én. Af dem var der én fra Broager i Sønderjylland; resten var bornholmere.

Og også på dette hold stammede ca. 20 fra den gamle kreds af "højskolefamilier". En af dem, Philip Christian Koefoed, var således søn af den tidligere formand, Holger Koefoed.

En anden, Johannes Kofoed fra Bolbygård i Klemensker, var den yngste af indtil da 8 søskende, der havde været elever. Han havde gerne villet være elev på en højskole et andet sted i landet, f. eks. Vallekilde, men hans fader, Hans Kofoed, der havde været elev hos N. P. Jensen i 1890-erne, havde holdt på, at de skulle støtte Bornholms Højskole⁴. Et par år senere var endnu en broder elev, så det blev til i alt 9 søskende, der havde været elever, det næststørste antal i skolens historie.

Dette hold var jo det første, der tog den nyistandsatte skole i brug. Håndværkerne var ikke mere end lige blevet færdige, så det var meget friskt, men dejligt så det ud, hedder det. Kirkegaard Jensen skriver i

årsberetningen bl.a.: "Vi, der har kendt de gamle Elevværelser paa den mørke og skumle Gang, maatte sande, at her var virkelig kommet noget lyst og godt i Stedet".

Men som sikkert ofte før gik det ikke helt stille af, når så mange unge mænd var samlet på et sted og undertiden skulle have afløb for deres mange kræfter. Kirkegaard Jensen skriver videre, at de tog huset i besiddelse med storm. "Bølgerne gik højt de første Dage, men Haandtagene holdt - næsten allesammen. At Væggene gav lidt efter var kun godt, saa fik vi nye Vægge". Det sidstnævnte kan man andetsteds forstå var kalkpudset, som ikke havde fået tid til at hærde godt nok. Derfor var det raslet af under tumulterne, men håndværksmesteren gik senere med til at opsætte ny puds i skulderhøjde uden beregning.

Holdet var også det første, der havde varme på værelserne. Derimod var der endnu ikke varmt vand i vaskerummet. Derfor skete det nogle gange, fortælles det, at de tappede varmt vand af udluftningsventilerne på radiatorerne til barberingen. Men så varede det ikke længe, før der blev problemer med vandstanden i anlægget. Så måtte der en opsang til fra forstanderen for at få det stoppet.

Eftersom Kirkegaard Jensen ikke boede på skolen og havde sin præstegerning at passe ved siden af, var de vigtigste lærerkræfter nu Gamborg Nielsen og hans kone. Foruden dem medvirkede flere af 'de gamle' og som ny i kredsen medvirkede sognepræsten i Nylars, Axel Løvgreen.

Det viste sig hurtigt, at Kirkegaard Jensen og Gamborg Nielsen ikke rigtig kunne sammen. Man forstår, at eleverne tydeligt kunne mærke det. Kirkegaard Jensen nævnes som den rolige og besindige, der altid helst ville fare med lempe i tilspidsede situationer. Gamborg Nielsen virkede derimod nervøst anlagt, impulsiv og lidt hidsig, og han ville hellere håndhæve en strengere disciplin.

Om Gerda Gamborg Nielsen hedder det derimod entydigt, at hun var ualmindeligt afholdt. Hun er utvivlsomt en af de mange lærer- og forstanderkoner, der ved deres væsen og stilfærdige gøremål i det daglige har haft overordentlig stor betydning for både eleverne og højskolernes virke i øvrigt.

Den nævnte elev fra Sønderjylland, som hed Christian Hansen Kaad, blev efter opholdet engageret som avlskarl på "Godset". Det var han i to år.

Lærere 1940-41

Asta Nielsen har i sin skildring allerede omtalt lærerne på sommerskolen 1940, så derfor skal kun nogle enkelte ting tilføjes.

Knud Holm, som underviste i dansk og samfundslære og formodentlig et par ting mere, var kun lærer

den samme sommer. Han blev senere præst og endte som omtalt med at blive biskop i Odense. I 1969 talte han ved elev- og efterårsmødet og genså da en del af sine elever.

Anna Rønnow, som havde gymnastik, anatomi (formodentlig sundhedslære), ernæringslære og håndarbejde, medvirkede også kun samme sommer. Om efteråret år blev hun ansat på Flemming Efterskole, og som omtalt af Asta Nielsen blev hun senere konsulent i Jysk Haveselskab.

Bodil Luun Nielsen, som underviste i regning og sammen med Anna Rønnow i håndarbejde - herunder vævning - var også kun lærerinde den samme sommer.

Fridlev Skovmand, som var timelærer i sang, var lærer i Rønne og tæt på pensionsalderen. Han fortsat-

te som sanglærer også på vinterholdet. En lærer, **Erik Faber Jensen**, fra Åkirkeby nævnes dog også som sanglærer.

Christen Christensen, som var begyndt hos Thomas Thomsen, fortsatte som lærer med nogle få timer om sommeren 1940 og som landbrugslærer om vinteren. Det sidstnævnte fortsatte han i et vist omfang med nogle år frem. Han var således også med 1944-45 på Aksel Lauridsens første vinterhold.

Nye på vinterholdet blev så **Gerda og Peter Gamborg Nielsen**, men foruden dem blev som nævnt også sognepræsten i Nylars, **Axel Løvgreen**, engageret som timelærer.

Det turde næsten være overflødigt at nævne, at **Andreas Hansen** også hele tiden medvirkede med nogle få timer.

Gamborg Niensens forstandertid 1941-44

Peter Gamborg Nielsen blev født den 24/2 1908 og var som ung elev hos den navnkundige Aage Møller på Rønshoved Højskole. Senere blev han læreruddannet, og sin løbebane inden for højskolen begyndte han omkring 1934 på Vestbirk Højskole, hvor han var i 1½ år. Derefter var han i 2 år på Testrup Højskole, og i 1937 blev han og hans kone, Gerda, som blev født 16/7 1912 og vistnok også var læreruddannet, så ansat på hans gamle skole, Rønshoved Højskole.

Denne skoles elevtal gik imidlertid stærkt tilbage i de følgende år, så derfor måtte de i 1940 se sig om efter noget andet. Efter at have set på noget, som de ikke turde binde an med, søgte de så på forstander Arnfreds anbefaling Bornholms Højskole, og da det ikke blev til noget med de først indkaldte ansøgere, endte det med, at de fik det.

Gerda og Peter Gamborg Nielsen

Man forstår, at Gamborg Nielsen var meget inspireret af Aage Møller, for hvem den nordiske mytologi i den grundtvigske fortolkning var det helt centrale højskolestof. På alle sine hold holdt han da også mytologiske foredrag, som han kaldte 'frie folkelige foredrag'. Førnævnte Johannes Kofoed har fortalt, at han syntes godt om disse foredrag, men der var en del af kammeraterne, der ikke brød sig om dem.

I samklang med det mytologiske var han også stærkt engageret i de nationale spørgsmål, hvor han nærmest må betegnes som kompromisløs i forhold til det, han anså for det rette. Denne skarpe holdning skulle senere få alvorlige konsekvenser for ham som forstander.

Det meste af det ovenstående har han selv redegjort for i et brev fra 1983 og i et privat interview 1984.

Her fortalte han naturligvis meget mere om sin tid på Bornholms Højskole, og i det følgende vil der flere gange blive henvist til disse skildringer.

Gamborg Nielsen blev i lighed med sine forgængere ansat som både forstander og forpagter. Den årlige forpagtningsafgift blev sat til 2.500 kr. for skolen, men som det havde været skik med reduktion det første halve år. Denne blev på 500 kr., som Kirkegaard Jensen skulle udrede af overskuddet fra vinterskolen. Ellers nævnes der ikke andet om betingelserne og kontrakten end, at der opnåedes enighed herom.

Af nogle regnskabstal fremgår det dog, at afgiften af "Godset" i første omgang blev sat til 1.100 kr. årligt, men her blev der også enighed om nedslag i den første tid. En mere varig ordning blev flere gange udskudt og kom først endeligt på plads 1¹/₂ år senere.

Elevtilslutningen

Efter vinterskolens slutning tiltrådte Gamborg Nielsen så fra 1. april 1941 som forstander, og Kirkegaard Jensen blev timelærer, som han også havde været før sin forstanderperiode.

Det første år efter skiftet fortsatte den positive udvikling med forholdsvis god tilgang af elever, men derefter gik det nedad igen. Til sommeren 1942 meldte der sig så få, at man så sig nødsaget til at aflyse, bl.a. på grund af usikkerhed omkring en ny lov, der stod foran vedtagelse.

Men lad os først se nærmere på de konkrete elevtal for skoleårene 1940-41 til 1943-44.

Antal elever 1940-44

Sommerskolen	Vinterskolen	kontr. elever
194028	1940-4127	
194128	1941-42 ...20+2 piger	5
1942.....aflyst	1942-4317	6
19437	1943-44 9	8

For vinteren 1943-44 kan det tilføjes, at der før jul var 9 unge piger på husholdningskursus i 6 uger, og i februar-marts var der 18, formodentlig også i 6 uger. Men med de egentlige højskoleelever var det igen meget småt.

Der kan peges på flere forskellige årsager til dette bratte dyk, men det vil vi se på længere fremme.

Sommerskolen 1941

Efter skildringen i årsberetningen fik sommerskolen 1941 et helt normalt forløb. Som nylige tilflyttere til

Bornholm fik Gamborg Niensens dog besøg af familie og venner i løbet af sommeren, og nogle af dem blev så sat til at fortælle eleverne om, hvad de særligt var kendt med. En kontorchef i en bank fortalte om bank- og pengevæsen, en lektor fortalte danmarkshistorie, og en ung sydslesviger fortalte om sønderjyske forhold.

Som sædvanlig var de også på en del ture på cykel, og af disse blev to-dages turen til Nordbornholm trods meget regnvejr undervejs den store begivenhed. Som sædvanlig overnattede de på vandrerhjemmet "Sjøljan", men turen blev også kombineret med besøg i tre af elevernes hjem. Først hos bryggeriejer Holm, Hasle, hvor der blev serveret sodavand til alle kvinderne og øl til alle mændene - hvoraf der kun var Gamborg. Efter besøg ved Jons kapel gik turen til St. Hallegård i Olsker, hvor de fik en god middag og derefter blev der spillet op til dans, som varede et godt stykke ud på aftenen. Efter overnatning på "Sjøljan" og rundtur dagen efter til Finnedalen og Hammershus, gik turen til Sandkås, hvor de badede og bagefter så på kunstudstilling. På vejen hjem satte de sig så til et mægtigt kaffebord i den tredje elevs hjem, ejendommen "Højvang" i Rø. De nåede først hjem hen på aftenen.

Den første fællesskole

På vinterskolen 1941-42 prøvede Gamborg Nielsen for første gang i skolens historie at lave fællesskole for både unge mænd og piger. Når der ses bort fra Askov Højskole, var dette noget meget nyt i højskoleverdenen, og så vidt det kan fornemmes, var det heller ikke med bestyrelsens gode vilje. Det blev da også kun til 2 piger, mens der var 20 mænd på denne første fællesskole.

Gamborg Niensens begrundelse for fællesskolen var, at "Vi vil jo gerne gøre Tiden her saa rig for de unge som der er Mulighed for". Han var tydeligt skuffet over, at det kun blev til 2 piger, men fortrød ikke forsøget. Han skriver videre:

"Vi var glade for vort Vinterhold, og det var mig en stor Hjælp og Glæde at have de to Piger med. Det betyder mere for den, der taler, at der er baade Mænd og Kvinder at tale til, end man aner. Det betyder Frugtbarhed og Vækst i langt højere Grad for alle Parter, end naar kun det ene Køn er til Stede".

At fællesskolen bar fremtiden i sig skulle det videre forløb inden for højskolen til fulde vise, men på Bornholm var Gamborg Nielsen forud for sin tid. Efter aflysningen af den følgende sommerskole henstillede bestyrelsen forud for de to næste vintre til ham om kun at holde skole for unge mænd, og sådan blev det.

Sommerholdet 1941. Gerda og Peter Gamborg Nielsen står som nr. 2 og 3 fra venstre i 2. række. Manden til venstre for dem er ukendt, men den unge mand til højre var en fætter til Gamborg Nielsen, som en tid var godsforvalter. Længst til højre i samme række Kay Kirkegaard Jensen, og lige til venstre for ham gymnastik- og håndarbejds lærerinden, Anna Margrethe Haugaard. Hun var søster til Svend Haugaard, senere forstander for St. Restrup Husmandsskole og mangeårig folketingsmand. I tredje række som nr. 4 fra venstre står Elna Kofoed fra Kannikegård i Klemensker, senere mangeårigt kommunalbestyrelsesmedlem i Nyker og Hasle kommuner (og ældre søster til folketingsmand Niels Anker Kofoed). Længst til højre i samme række står Helene Skovmand, som havde undervisning i sang. Den ældre dame længst til venstre i forreste række menes at være Gamborg Nielsens moder, der en tid har opholdt sig på skolen.

En bevæget sommer - 1942

Gamborg Nielsen ville åbenbart gerne prøve noget nyt. I hvert fald blev sommeren 1942 planlagt til fire måneder, fra maj til august. I den følgende årsberetning skriver han, at det en overgang tegnede til et pænt antal elever, men da tiden nærmede sig, så det småt ud. Elevforeningen averterede om muligheden for at få understøttelse, men lige meget hjalp det åbenbart.

Ved samme tid var der indledt forhandlinger mellem højskolen og formændene for Bornholms landøkonomiske Forening og De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger om en eventuel oprettelse af en husholdningsskoleafdeling. De to formænd var henholdsvis Holger Brandt Kofod, Brandtsgård, Bodilsker, og Paul Ipsen, Klintvang, Åkirkeby.

I den givne situation med udsigt til meget få elever er det utvivlsomt baggrunden for, at de to herrer midt i april skrev et indlæg til de bornholmske aviser⁵,

hvori de opfordrede unge piger, der skulle på højskole denne sommer, til at tage på Bornholms Højskole. De pegede på, at dette kulturcenter på Bornholm ikke kunne undværes, men forudsætningen for dens bevarelse var jo netop, at der kom tilstrækkeligt med elever. "Bornholms Højskole er nu en smuk Skole, men Skønheden ved en Ungdomsskole kommer dog først rigtigt frem, naar den bliver fyldt med en levende, interesseret og blomstrende Ungdom", skrev de.

Indlægget fik en gårdejer i Klemensker til at fare i blækhuset og skrive et lidt ubehersket læserbrev⁶. Han går her - ganske rigtigt - ud fra, at såvel elevforeningens avertering som de to formænds opfordring skyldtes, at tilgangen af elever ikke var så stor som ønskeligt, men derefter lægger han utvetydigt skylden for problemerne på Gamborg Nielsen. Han havde selv haft en datter som elev på skolen i sommeren 1940. Da havde der været fuldt hus, og de havde kun hørt lovord om forstanderparret og om forholdene på skolen i det hele taget. Sommeren efter, da Gamborg Nielsen havde overtaget ledelsen, havde en anden

datter været elev, og da var meget åbenbart anderledes. Indtil videre ville han dog ikke sige andet om denne sommer end, at "det var ikke det, vi har været vant til på Bornholms Højskole". Han kritiserer endvidere eksperimentet med kombineret karle- og pige-skole, som ikke var nogen afgjort succes, og den 4 måneders sommerskole så altså heller ikke ud til at falde i god jord blandt dem, der skulle skaffe elever. Og hvorfor havde Kirkegaard Jensen ikke længere timer på skolen? Eleverne havde jo netop været så glade for de timer. Indlægget slutter: "...Forstanderens egenrådige Ledelse af Skolen, saavel som hans lidt ejendommelige Valg af Talere ved de faa Møder, der har været holdt paa Højskolen, har ikke bidraget til at knytte særlig solide Baand mellem Bornholms Befolkning og Højskolen".

Gamborg Nielsen reagerede et par dage efter med en notits om, at han tvivlede på, at indlægget var et udtryk for bornholmernes mening, og at han derfor ville afvente nærmere.

Som reaktion kom der imidlertid også et indlæg fra Harald Brandt Nielsen⁷, Bodilsker, som glædede sig over landboformændenes initiativ og i det store og hele tog Gamborg Nielsen i forsvar. Han spillede nærmest bolden videre til "højskolens venner", som jo egentlig var dem, der skulle sørge for at der kom nogle elever. Han opfordrede til at slutte op om skolen og afstå fra at holde offentlig storvask.

Han pegede også på de ændrede vilkår, som krigstilstanden havde medført med rationering og andre indskrænkninger, og som måtte gøre tingene vanskelige for en ny forstander. Nogen kritik af Gamborg Nielsen som lærer for de unge havde han heller ikke hørt - "og det er jo dog det vigtigste".

Men så føjer han til: "At vi andre saa ikke altid kan tage den Form eller Tone, han anlægger i sine Foredrag, er en Sag for sig; men vort demokratiske Sindelag skulde dog gerne spænde saa vidt, at det rummer Plads til at andre ogsaa maa have en Mening. En anden Ting er, at dersom Forstanderen vil have os til at komme paa Højskolen til Møder, saa maa han ogsaa sørge for at faa Talere herover, som vi kan være nogenlunde i Kontakt med".

Noget af kritikken i det første indlæg kunne han altså for en del være enig i, men i sin grundtone er hans indlæg en varm fortale for højskolen; "...her, paa vor Højskole kan de (unge) faa Øjet opladt for de Værdier, som kan bære gennem Livet, og som kan hjælpe til at føre vort Folk gennem vanskelige og svære Tider".

Sommerskolen aflyst

En uges tid efter disse avisindlæg bragte Andreas Hansen som formand for bestyrelsen med dyb beklagelse

meddelelse i alle tre aviser om, at det sædvanlige sommerkursus for unge piger var aflyst⁸.

Der havde meldt sig i alt 9 elever, hvad der jo før havde været holdt skole med, men 3 af dem var under 18 år, og da der som nævnt var usikkerhed med hensyn til de nye regler, enedes man i samråd med undervisningsministeriet om at aflyse.

Skolen kom dog ikke til at ligge stille af den grund. I årsberetningen skriver Gamborg Nielsen, at den fik et langt bedre forløb, end de havde turde vente. Foruden skolens sædvanlige møder blev der holdt en række andre møder og kurser, f.eks. to kurser for unge landmænd, hver på 8 dage, som begge var godt besøgt. Og traditionen tro holdt en række foreninger deres årsmøde på skolen.

8 dage på højskole-møde

I slutningen af juli forsøgte de for første gang endnu en ny ting, et "8 dage på højskole-møde" for bornholmere. Man inviterede folk, der ville, til at bo på skolen i de otte dage, men ellers kunne man komme udefra, så meget man ville og følge de foredrag, der blev holdt. Det blev dog kun til godt en halv snes, der boede på skolen, men til foredragene kom gennemsnitligt ca. 40 ugen igennem. Da det var første gang, det blev prøvet, var alle foredragsholderne lokale folk. Det var præsterne Harald Thorsager, Axel Løvgreen og Andreas Hansen, en lærer Håkansson og hans kone, landbrugskandidat Hans Peter Andersen, lærer ved statsungdomslejren Gustaf Bengtson og Gamborg Nielsen selv. Hver aften var der samtale og en enkelt aften oplæsning.

Gamborg Nielsen skriver, at de på den måde ville prøve at komme til at forstå bornholmerne bedre, og bornholmerne dem, idet 8 dage sammen altid bringer mennesker nærmere til hinanden. Han betegner arrangementet som så vellykket, at de ville prøve det igen sommeren efter. De håbede da på, at endnu flere ville være med og navnlig bo på skolen. Der ville da blive bedre lejlighed til samtale, end når man nøjedes med foredragene, og det var netop ikke mindst under disse samtaler, at man havde fundet ind til forståelse.

Den nye højskolelov og Bornholms Højskole

Som allerede berørt var en ny højskolelov på vej i foråret 1942, og i forårsmånederne har der tilsyneladende hersket en betydelig usikkerhed med hensyn til, hvordan de nye regler ville blive. Denne usikkerhed blev den direkte anledning til, at sommerskolen blev aflyst. Usikkerheden gjaldt især det mindstemål af årselever, der skulle til for at skolen kunne anerkendes og dermed få statstilskud.

Efter de gældende regler⁹ skulle en skole for at blive anerkendt have været i virksomhed i to år med mindst 12 årselever i hvert af disse år. (1 årselev = 1 elev i 12 måneder).

Når en skole havde været godt i gang og var anerkendt, ville den derimod ikke miste anerkendelsen, før den i tre på hinanden følgende år kom under 8 årselever. Eleverne kunne tælle med som årselever fra de var 16 år.

Med den daværende almindeligste struktur med 5 måneders vinterskole og 3 måneders sommerskole svarede de 12 årselever til 18 elever på hver af holdene, og de 8 årselever svarede til 12 på hvert hold.

I forslaget til den nye lov var disse minimumsgrænser sat til henholdsvis 15 og 10 årselever, og kun elever, der var fyldt 18 år inden kursets afslutning kunne tælles med. Der var altså tale om en skærpelse, og for at komme op på 15 årselever skulle man nu op på 23 elever på 18 år på både sommer- og vinterhold. Det havde Bornholms Højskole ikke kunnet opfylde i

meget lang tid, heller ikke de ret store hold i Kirkegaard Jensens periode, fordi der var for mange under 18 år.

Disse forhold gjorde Gamborg Nielsen rede for i en artikel i de bornholmske aviser den 17. april. Det var tre dage efter Paul Ipsens og Holger Brandt Kofods indlæg, men lidt før de andre skrivelser. Begrundelsen for redegørelsen var, at når bornholmerne havde vist så stor interesse for deres højskole, at man havde samlet over 30.000 kr. sammen til dens modernisering, så havde de også krav på at vide ren besked om vilkårene under den nye lov. Men redegørelsen var også et forsøg på at gøre klart, at forudsætningen for skolens videre eksistens ikke bare var penge, og heller ikke et pænt antal elever i 3 - 4 år, men et bestemt minimum af elever hvert eneste år.

Han nævner dog også, at der var begrundet håb om, at man på grund af øens isolerede beliggenhed kunne få dispensation fra de 15 årselever, og ydermere ville udvidelsen af sommerskolen til 4 måneder

Holdet på den første fællesskole 1941-42, heraf fem kontrolassistentelever. Til venstre i forreste række ses fru Gamborg Nielsen. Efter hende en pige som de havde med fra Sønderjylland som deres private stuepige, men da en af køkkenpigerne kom til skade ved skoldning, måtte hun også tage fat i skolens køkken. Efter hende to andre køkkenpiger. Dernæst Anna Margrethe Haugaard, som fortsatte om vinteren som lærerinde. Efter hende de to elevpiger, Stine Hansen fra Palmegård i Vestermarie og Johanne Kofoed (kaldet Hanne) fra Vig i Odsherred. Begges fædre havde været elever på skolen i dens første tid, Adolf Hansen fra Palmegård på det allerførste hold 1893-94, og Jens Andreas Kofoed, Ammehuset (senere Vangsbo), Østerlars, vinteren 1897-98. Sidstnævnte blev senere landbrugskandidat og virkede som konsulent i Odsherred.

også tælle opad. Alligevel skulle det kommende sommerhold under hensyn til de nye regler ikke gerne være under 20 - forudsat at de alle tog de 4 måneder.

Da det så kun blev til 9, og heraf kun 6, som man mente kunne tælles med, turde han ikke holde skole med dem af frygt for at miste hele statstilskuddet. I stedet satsede han på, at den næste vinterskole dog blev så stor, at skolen fik status som halvårsskole - hvad der var hjemmel for også i det nye lovforslag - og derved bevarede det forholdsmæssige tilskud.

I sin granskning af lovforslaget havde han imidlertid - bevidst eller ubevidst - overset to i denne sammenhæng væsentlige ting. For det første, at en igangværende anerkendt skole kunne gå væsentlig længere ned i årselevtal end de 15, før anerkendelsen bortfaldt, og for det andet, at der i forslaget var nogle overgangsbestemmelser, hvor netop beregningen af årselevtal skulle følge reglerne i den gamle lov frem til 1. april 1946.

Andreas Hansen havde åbenbart heller ikke lagt mærke til denne bestemmelse - eller rettere: hans redegørelse om aflysningen af sommerskolen blev formodentlig i hovedsagen skrevet af Gamborg Nielsen.

Loven angives endeligt vedtaget den 4. juli 1942 og, med undtagelse af den nævnte og et par andre overgangsbestemmelser, med gyldighed fra den 15. juli. Efter vedtagelsen granskede man den åbenbart noget nøjere og måtte konstatere, at det lovmæssigt ikke havde været nødvendigt at aflyse sommerskolen. I en redegørelse fra formand og forstander herom i aviserne¹⁰ i august indrømmer de åbent at have overset overgangsbestemmelsen, hvilket "(vi) beklager... i høj Grad, da det jo havde forbedret Situationen for Sommerskolen meget". Men bagefter er det som bekendt altid let at være klog.

Allerede før den tid havde en tidligere elev fra Olsker også læst den nye lov grundigt, og konkluderede i et læserbrev¹¹ deraf, at undervisningsministeren måtte være blevet misinformeret om elevtallene af Gamborg Nielsen, da han tilrådede at aflyse sommerskolen. Ud fra det retter han en skarp kritik ikke alene mod Gamborg Nielsen, men for så vidt også mod bestyrelsen. Desuden insinuerer han lidt småligt, at hvis Gamborg Nielsen ikke syntes, højskolen gav ham stort nok overskud med de elever, han kunne samle, var der den udvej at få en anden forstander.

På den måde må man konstatere, at der i hvert fald blandt nogle kun var en meget ringe forståelse af, hvad skolens grundlæggende problemer bestod i. For én ting var, at Gamborg Nielsen formodentlig havde klokket grundigt i det, da han studerede lovforslaget. Noget andet var, hvad der økonomisk kunne bære sig, og med hensyn til det var lovens minimumskrav end ikke nær nok.

Højskolen som "åndeligt symbol"

Vi ved ikke ret meget konkret om, hvordan "højskolens venner" reagerede på aflysningen af sommerskolen, men nogle antydninger kunne tyde på, at det betragtedes som en alvorlig sag. I årsberetningen i det følgende årsskrift skriver Gamborg Nielsen, at det er "meget beklageligt, at man offentligt diskuterer denne Sag, og vi haaber nu, at de mange Rygter, der gaar, maa blive vurderet efter det, de er, idet vi her altid kan konstatere, at det enten er en Fjer, der er blevet til fem Høns eller det pure Opspind".

At det var noget, der snakkedes om, var utvivlsomt et udslag af andet og mere end det sensationelle i situationen, for det kan umuligt have været af så stor betydning.

Det er langt snarere dette, at højskolen forlængst var blevet et samlingspunkt for et betydeligt antal mennesker, et pejlemærke for det grundtvigske åndsliv. Så længe skolen fungerede, var den en slags garant for de livsværdier, den var repræsentant for, en sikkerhed for, at alt var som det skulle være. Stedfortrædende åndsliv kunne man kalde det, som det så blev den til enhver tid siddende forstanders opgave at holde intakt. Derfor var det, at der "ikke skete noget" på skolen den sommer så alvorlig en sag. Dybest set var det udtryk for, at noget langt mere omfattende var i fare for at slå revner.

At denne 'stedfortrædende' funktion med de forventninger, der lå i det, så også kunne bidrage til at svække ansvarsfølelsen over for skolen og forståelsen af dens reelle problemer, er en anden sag, som skal med for fuldstændighedens skyld.

Hvor meget dette fænomen betød er det ikke muligt at klarlægge, men det hører i hvert fald med i vurderingen af, hvad der skete.

Hvorfor svigtede elevtilgangen i 1942?

Om årsagerne til tilbageslaget i elevtilgangen kan der peges på flere ting.

For det første var den større interesse for højskolen meget bestemt af situationen i vinteren 1939-40, da spørgsmålet reelt var, om skolen overhovedet havde nogen fremtidsmuligheder. Efter tendensen fra før den tid var det næsten at vente, at interessen ville dale igen, når krisen var gledet lidt i baggrunden. Det er Gamborg Nielsen også inde på i sin redegørelse i aviserne om den nye lov.

For det andet måtte Gamborg Nielsen skære ned på den materielle standard, specielt kosten. Kirkegaard Jensen havde åbenbart været ret generøs og sørget for god mad. Asta Nielsen nævnte i sin skildring aftensmaden som særlig god og varieret med forskellige salater. Gamborg Nielsen taler i det før-

nævnte interview nærmest vrissende om, at fru Kirkegaard Jensen ligefrem kaldte en af køkkenpigerne for "salatpigen". Hun bestilte næsten ikke andet end at tilberede disse salater.

Denne standard så han hurtigt, at der ikke var økonomisk grundlag for. Han måtte i det hele taget holde et meget stramt budget og beklager sig en del over, at han på grund af forpagtningsordningen aldrig rigtig vidste, hvor han var økonomisk. Resultatet blev, kan man forstå, at der opstod snak rundt på øen om, hvor elendig maden var blevet på højskolen, og det var just heller ikke befordrende for elevtilgangen.

Den tredje ting, der kan nævnes, er imidlertid nok den afgørende faktor. Det var Gamborg Niensens optræden udadtil i forhold til besættelsesmagten og i den særlige situation i det hele taget. I interviewet erkender han for så vidt åbent, at det var ham selv, der var årsag til hele miséren. Han skabte mistillid og skræmte folk væk fra højskolen, fordi han ikke kunne tie stille med, hvad han følte måtte siges åbent i situationen.

Han var som omtalt stærkt nationalt engageret, og han fortæller¹², at han efter at være kommet til Bornholm længe gik og ventede på, at nogen - og ikke mindst blandt øens 22 præster - skulle stå frem og sige det, der burde siges om forholdet til tyskerne og deres overgreb på landet. Da der imidlertid ikke kom noget, tog han selv fat på - kompromisløs, som han var - ved næsten enhver lejlighed at tale imod den tyske besættelsesmagt, imod nazismen og enhver sympati, medløberi og samarbejdsvillighed med dem.

Det vakte bekymring og ængstelse i kredsen omkring højskolen. Landbrugslærer Christen Christensen sagde engang til ham, at det, han sagde, alt sammen var godt og rigtigt, men han ville råde ham til at vente med det. "Hvis du fortsætter med det, bliver din tid herovre kort", sagde han, "men hvis du venter en halv snes år til de kan tåle at høre det, så kan du blive her, så længe du selv vil". Men Gamborg måtte svare med Kaj Munk, at man kunne ikke putte åndsliv på flaske og åbne den til senere brug. Det var nu, det måtte og skulle siges - ud fra den grundtvigske devise, at hvad der troes, må bekendes; ellers

ville "folkelivet" kvæles. Han gjorde det klart for sin kone hvilke konsekvenser, det kunne få, og hun svarede: "Du skal følge din samvittighed". Det gjorde han så og fortsatte sin virksomhed.

Det medførte efter hans eget udsagn, at han først skræmte valgmenighedsfolkene væk fra højskolen, derefter husmændene og endelig også alle LS-folkene, som der skulle have været mange af på Bornholm i den tid. Man skulle ellers tro, at det skete i den omvendte rækkefølge, men det er umuligt at afgøre.

LS - Landbrugernes Sammenslutning -, som under krigen var venlig stemt over for nazismen, var i det hele taget en af hans største aversioner. På et tidspunkt blev han angivet af en efter egen mening tidligere elev, anklaget for at skade Danmarks forhold til udlandet og idømt 10 dages hæfte.

Han anklager dog ikke alle og enhver, der vendte ham ryggen eller blot var forbeholden over for ham, for at være unationale eller ligefrem tyskvenlige. Inderst inde, mente han, var de fleste nok meget enige med ham, men de turde ikke tage konsekvensen af det og træde frem og sige det åbent.

Han havde tilsyneladende heller ikke nogen fornemmelse af, at der kunne være noget i selve den måde, han fremlagde tingene på, der kunne virke frastødende. Aage Møller, som et par gange var taler ved møder, var heller ikke faldet i nær alles smag. Han var nogle år før af en venstreorienteret forfatter¹³ blevet anklaget for at være nazist, formentlig fordi skarphe- den i hans sprogbrug i forfægtelse - og forherligelsen - af det nationale kunne give associationer i den retning.

Et og andet tyder på, at det var noget lignende med Gamborg Nielsen; en skarphe- d i udtalelserne og en tendens til hård anklage mod enhver, der ikke kunne følge ham, at det uvilkårlig måtte frastøde mange.

Hvorom alting er, så kan man forstå, at denne polarisering, som han selv bidrog så kraftigt til, fik hovedskylden for, at elevtilslutningen raslede ned igen, og i begyndelsen af august 1943, da det kun var blevet til 7 elever på sommerskolen, følte bestyrelsen sig igen foranlediget til at tage affære. Men herom senere.

Bestyrelsens videre arbejde

Bygningerne

Tre af bestyrelsens større "sager" er allerede udførligt omtalt, ansættelse af forstandere, købet af "Godset" og den store ombygning af overetagen i hovedbygningen. Straks efter vinterskolens afslutning 1941 besigtigede bestyrelsen det sidstnævnte sammen med arkitekten og bygmesteren for at vurdere skaderne efter en vinters brug. Arkitekten udtalte, at i betragtning af, at arbejdet skulle være færdigt så hurtigt, så det generelt ud til at være godt udført, men at der var visse ting, der kunne tales om. Bygmester Andersen gik ind på at opsætte nyt kalkpuds i skulderhøjde (1,6 m) overalt i det nybyggede; det havde ikke været hårdt nok. Ligeledes skulle der laves ventilation til lyskasserne til ovenlysvinduerne, da der dannedes kondensvand.

På samme bestyrelsesmøde bestemtes det "at omorganisere Indlægget af Elektriciteten". Hvad det indebar, ved vi ikke, men formodentlig en ret omfattende gennemgang og forbedring af den ældre del af installationerne.

Det bestemtes endvidere at anskaffe en pejs til stuen i forstanderboligen og til denne at opføre en skorsten på hovedbygningens vestgavl. Slutresultatet blev, at pejsen også blev muret op i røde mursten. Som folk, der kender skolens lokaler, vil vide, forefindes den endnu og fungerer udmærket.

Således blev skolen igen i april 1941 genstand for hektisk aktivitet fra håndværkerside.

Af andre ting vedrørende bygningerne skal nævnes, at det i september samme år bestemtes at lave en del om i køkkenet. Der skulle om muligt anskaffes et andet komfur til at stå frit i rummet og etableres undertræk til skorstenen. Der skulle også flyttes en væg for at få et større spisekammer, og desuden skulle der laves et brændselsrum. De sidstnævnte ting ser dog først ud til at være blevet lavet næsten to år senere i forbindelse med etableringen af skolekøkkenet.

På et møde den 6. november besluttedes det få dækket omkostningerne til køkkenet med den sidste rest af beholdningen i "Hjælpefonden". Ifølge en regnskabspost var det et beløb på 662,15 kr. og det dækkede kun knap og nap. Hjælpefonden blev derefter

ter ophævet, men allerede inden da var man begyndt at forberede oprettelsen af en ny på et andet grundlag.

Bornholms Højskoles Hjælpefond af 1942

På det ovennævnte bestyrelsesmøde blev der forelagt et opråb angående oprettelsen af denne nye hjælpefond. Det var tanken at samle en kreds, som ville tegne sig for et mindre beløb i en årrække f.eks. 5 år. Det vedtoges at arbejde videre med sagen, som blev berørt på flere følgende møder, men af forskellige grunde dog stadig udsattes. Knap et år efter, i september 1942, var man dog nået så vidt, at man skred til handling. Der blev udformet et nyt "opråb" eller indbydelse til at sætte som hoved på tegningslister, som så skulle ud blandt folk på øen.

Indbydelsen lyder i uddrag: "De Vanskeligheder, som Krigen har skabt, er saa indgribende i Skolens økonomiske Drift, at alle vi, som ønsker den fortsat som Højskole, maa løfte i Flok for at hjælpe den igennem og maa navnlig staa som en aandelig Støtte for det Arbejde, der skal øves fra Højskolens Side baade blandt vor Ungdom, og naar det gælder Mødevirk-somheden".

Derefter sættes sagen i forbindelse med skolens sandsynlige overgang til selvejende institution, hvorefter der sluttes:

"For at få oprettet et Fond til nødvendige Udgifter, indbydes De til at være med til at danne en fast kreds af Højskolens Venner ved at tegne Dem for et aarligt Bidrag".

Bestyrelsesmedlemmerne fordelte i alt 41 lister mellem sig, og de gamle indsamlingslister fordelte de også mellem sig "for at de i hver sin Kreds kunde have dem at støtte sig til ved Udvælgelsen af dem, man skulde henvende sig til".

Resultatet kan aflæses i protokollen, som fortsattes i den gamle bog. Ca. 300 personer havde tegnet sig for årlige bidrag i fem år. Størrelsen var for de fleste på 5 - 25 kr.

Nogle få var mindre og en enkelt, købmand Kjærgaard i Neksø, havde tegnet sig for 100 kr. Enkelte andre havde også tegnet sig for et større beløb, men

kun for 1 à 2 gange. Desuden lod man et beløb på 283 kr. fra N. P. Jensens mindefond, som var blevet opløst, indgå i den nye fond.

Den samlede indbetaling for 1942 kom til at beløbe sig til 3563 kr. I 1943 kunne éngangsbeløbene naturligvis ikke tælle med, men en del af de andre faldt også fra, så derfor blev det kun til 2308 kr. I 1944 blev det til 1908 kr., i 1945 til 1943 kr. og i 1946 2023 kr. Tiden skulle vise, at der blev god brug for alle disse penge.

Nye navne i bestyrelsen

En lidt usædvanlig ting ved denne periode er, at der i forhold til tidligere skete store forandringer i bestyrelsens sammensætning. På generalforsamlingen i 1940 kom der som omtalt fire nye navne til. Året efter kom der yderligere tre, og i 1942 kom der igen tre nye. Et par af disse nye var kun medlemmer i kort tid, men når der ses bort fra Andreas Hansen, blev bestyrelsen alligevel fuldstændig fornyet inden for tre år.

På generalforsamlingen 1941 afgik efter tur Ludvig Kofoed, Herluf Hansen og Holger Kofoed. Som nye i deres sted blev valgt Vilmer Juul Nielsen, Ll. Grammegård, Åker, Jørgen Andersen, Dammegård, Østerlars, og pastor Kirkegaard Jensen.

Kirkegaard Jensen nåede kun at deltage i ét bestyrelsesmøde, og til generalforsamlingen året efter bad han sig fritaget for at fortsætte. Hans begrundelse var, at han var imod oprettelsen af en fagafdeling ved skolen, altså den påtænkte kursusbygning.

På generalforsamlingen 1942 afgik også Anker Hansen og Thorvald Thorsen, og som tre nye blev valgt direktør Axel Müller, Almindingen Savværk, gårdejer Arne Funch, Langedeby, og karetmager Axel Jensen, Østermarie. Genvalgt blev Olaf Henriksen, Viggo Petersen, Andreas Hansen og Markus Hansen.

De nye medlemmer

Vilmer Juul Nielsen¹⁴ blev født 1898 som søn af Hans Martin Nielsen, der var lærer på Grødby Skole, Åker, (se side 87 og 273), men de var ellers af landmandsfamilie, idet faderen stammede fra Stangegård, også i Åker. Faderen havde været elev på højskolen i Østermarie hos brødrene Bøgeskov i 1878-79, og 3 af hans 9 børn blev elever på Højskolen ved Ekkodalen, Vilmer Juul Nielsen vinteren 1920-21. Før den tid havde han været elev på Ryslinge Højskole og senere blev han elev på Haslev udvidede Højskole - 'for man skulle jo ikke være ensidig' - samt på Kærehave Landbrugsskole. Han blev gift med en datter af N. J. Svendsen, Ll. Munkegård, Gerda Kirstine, som var elev sommeren 1915. De overtog 1931 Ll. Grammegård, som ligger i umiddelbar nærhed af Grødby Skole.

To af deres tre døtre blev elever i 1950 og 1953. Hans engagement i højskolens bestyrelse blev langvarigt og hans betydning for skolen blev meget stor.

Jørgen Alexander Andersen¹⁵ blev født 1893 på Dammegård i Østerlars, som han i 1918 overtog efter sine forældre. Han var elev på skolen i vinteren 1913-14 som nr. 7 af en søskendeflok på 10 - den største søskendeflok, der har været elever. Senere var han elev på Ladelund Landbrugsskole. Han blev gift med Rigmor Hansen fra Bækkegård i samme sogn, født 1897 og elev sommeren 1915. En søn af dem, Arne Andersen, var elev vinteren 1940-41, og han overtog senere gården.

Axel Müller¹⁶ stammede fra Vallensgård og var søn af Johannes Müller, som i sin tid havde solgt grunden til skolen. Han blev født 1880, og gik som stor dreng på den børneskole, som N. P. Jensen drev sideløbende med højskolevirksomheden. Senere var han i vinteren 1902-03 højskoleelev hos Krebs Lange. Han blev uddannet ingeniør og konstruerede som sådan maskinerne til Almindingen Savværk, da det blev oprettet. Da det nogle år senere gik konkurs, overtog han det og drev det i mange år, indtil en søn overtog det. Denne søn, Olaf Müller, var elev 1928.

Arne Schiellerup Funch¹⁷ blev født 1909 på Solvang i højskolens umiddelbare nærhed som søn af Carl Mathias Funch - som er omtalt i det foregående. Familien flyttede dog et par år efter til Baunegård i samme sogn. Han var elev på skolen i 1924-25 som én af fire søskende. Efter giftermål boede han først i en del år på en ejendom i Åker, men overtog 1948 sin kones fødegård i Langedeby i Bodilsker (7. vdg.). En søn, Ole Schiellerup Funch, var elev vinteren 1955-56. Han overtog senere gården.

Axel Jensen¹⁸ stammede på moderens side fra familien Munch, Rågeskovsgård, Ibsker, hvorfra der har været en del elever.

Moderen, Bolette Munch, var elev på højskolen i Østermarie i sommeren 1882 sammen med Karen Jensen fra Stevns, som er omtalt i kapitlet om brdr. Bøgeskov (se side 53 f.). Axel Jensen havde ikke selv været elev på højskolen, men har utvivlsomt været elev på en anden højskole. Hans yngre broder, Ejnar Jensen, som oprettede Bornholms Mejerimaskinforretning (B.M.M.F.), var således elev på Vallekilde Højskole.

Aktieselskabets økonomi

Som vi har set havde aktieselskabet almindeligvis ikke andre indtægter end forpagtningsafgiften - og en

lille smule renter. Og disse indtægter dækkede kun renter og afdrag på prioritetsgæld samt vedligeholdelse af bygningerne. Alt andet måtte skaffes ved indsamlinger eller tilskud.

Som det var sket før, når man havde ydet en ny forstander reduktion i den første tid, blev der underskud på regnskabet.

For regnskabsåret 1941-42 blev det på godt 2.600 kr. og for 1942-43 på godt 1.800 kr. Begge gange angives det, at beløbet var dækket af indsamlingsfonden - formodentlig overskuddet fra 1940 (jvf. side 190).

Underskuddene gav imidlertid anledning til en vis uro på generalforsamlingen 1942. Et par tidligere bestyrelsesmedlemmer, som stadig stod som kautiønstere for lån i "Godset", var utilfredse med, at det forpagtedes ud så billigt, at købesummen ikke kunne forrentes. Derfor opfordrede de til at få en holdbar ordning snarest, mens formanden, Andreas Hansen, bad om, at sagen af hensyn til Gamborg Nielsen blev stillet i bero en tid mere. Den ene af de utilfredse var i øvrigt den samme, som havde skrevet det første læserbrev, så uviljen mod Gamborg Nielsen har nok også spillet ind.

Den siddende bestyrelse forsvarede naturligvis sine dispositioner, og med et tilsagn om, at der ville blive truffet en endelig ordning med "Godset" fra 1. april 1943, ebbede debatten ud.

Generalforsamlingen i 1943 blev den sidste ordinære i aktieselskabet, idet skolen fra 1. april var blevet en selvejende institution. Den fik en helt formel karakter, idet boet nærmest blot skulle gøres op. Der gik dog tre år, inden man fik sig bekvemmet til at få selskabet endeligt opløst.

Forpagtningsordning for "Godset"

Den endelige forpagtningsordning blev forhandlet på plads på et bestyrelsesmøde den 24. november 1942. Man var enige om, at forpagteren, altså Gamborg Nielsen, skulle overtage besætning og udbo, dvs. landbrugsredskaber, vogne, hjulbør, spande, seletøj osv., som sin ejendom; det betragtede man som hørende til ejendommens drift. Besætningen blev vurderet til 2.975 kr. og udboet til 415 kr. Gamborg Nielsen erklærede sig tilfreds med vurderingen og ville prøve at rejse beløbet. For de penge plus et mindre lån ville man så indfri det famøse kautionslån så hurtigt som muligt og helst inden 1. april 1943.

Hvor meget selve forpagtningsafgiften blev sat til fremgår mærkeligt nok ikke, men af regnskabstallene for 1943-44 fremgår det, at den var på 385 kr. plus renter 491,80 kr. og skatter 174,32 kr.; alt i alt 1.070,12 kr. Bortset fra de reduktioner, der var ydet undervejs, var der således ikke megen forskel fra den tidligere ordning med et fast beløb på 1.100 kr.

Ved Gamborg Niensens fratræden knap halvandet år senere blev der sluttet en overenskomst, hvor skolen tilbagekøbte det ovennævnte til priser i samme størrelsesorden.

Overgang til selvejende institution

Spørgsmålet om en eventuel overgang fra aktieselskab til selvejende institution blev første gang berørt på et bestyrelsesmøde den 15. august 1942. Man vedtog, at Gamborg Nielsen skulle undersøge formerne for en eventuel sådan overgang.

Baggrunden for dette var helt klart vedtagelsen af den nye højskolelov en måneds tid før, og i indbydelsen til bidragsyderne til hjælpefonden nævnes direkte tre paragraffer, 16, 17 og 18, som ville "medføre betydelige Fordele for Skolen i det hele". Disse paragraffer drejede sig om muligheden for at få statslån ved oprettelse af nye skoler og omdannelse af ældre skoler, og i dette tilfælde var det naturligvis det sidste, der havde interesse.

Hvis skolen blev omdannet til selvejende institution, kunne den, "naar Nybygninger, større Ombygninger eller Forbedringer eller større Anskaffelser af Inventar og Undervisningsmateriel er nødvendige for at bringe Skolen i tidssvarende Stand" opnå statslån på op til halvdelen af udgifterne. Der kunne også opnås statslån, hvis selve overgangen var forbundet med udgifter - f.eks. hvis skolen var privatejet og skulle købes af forstanderen.

Disse statslån var afdragsfrie, så længe som skolen virkede som højskole, men skulle forrentes med 4% pro anno. Der var naturligvis knyttet betingelser om godkendelse af ethvert projekt til, ligesom statslåne- ne skulle stå foran andre lån i prioriteringen.

I slutningen af november 1942 var bestyrelsen nået så vidt, at den bestemte sig for en ekstraordinær generalforsamling midt i december for at denne skulle afgøre, om man skulle gå over til selvejende institution. Bestyrelsen havde i forvejen arbejdet med sagen sammen med sagfører Wichmann fra Neksø, og på generalforsamlingen blev dette forelagt af Wichmann. Det fornemmes af referatet, at han undertiden argumenterede ret håndfast for den nye ordning, men der viste sig nærmest lutter velvilje blandt de fremmødte. De udgjorde så vidt det fremgår 13 personer og repræsenterede i alt 75 stemmer. Ved afstemningen om principbeslutningen var der 74 stemmer for og kun én imod. Dernæst fik bestyrelsen mandat til at arbejde videre med sagen efter de forelagte retningslinier. Der var endelig nogle forslag til organisationsform og om hvem, der skulle have stemmeret o. lign.

Bestyrelsen og sagfører Wichmann arbejdede derefter videre med at udforme udkast til en fundats for

den nye institution og med at ordne andre praktiske ting. Således udsendte de en skrivelse til alle aktionærerne med opfordring til at overføre deres aktier til elevforeningen, der i forvejen var i besiddelse af langt det største antal.

Den 15. marts blev der så holdt endnu en ekstraordinær generalforsamling, hvor udkastet til fundats også denne gang blev forelagt af Wichmann. Efter en del diskussion om den nye ledelsesform og et ændringsforslag, der blev forkastet, blev bestyrelsens forslag vedtaget med overvældende flertal, 161 for og 10 imod.

Derefter blev der valgt repræsentantskab og suppleanter til dette, og endelig skulle der tages stilling til aktieselskabets overdragelse af sin ejendom til den nye selvejende institution og selskabets efterfølgende likvidation. Også til dette punkt var der overvældende flertal, 154 for og 3 imod mens 2 var blanke.

En så vidtrækkende afgørelse kunne imidlertid kun ske, når den "paa tvende efter hinanden følgende Generalforsamlinger vedtages med 2/3 af Selskabets Stemmer". Efter de fastlagte regler var der i alt 230 stemmer og da 2/3 af disse er 153, var de 154 ja-stemmer altså kun lige akkurat nok. Wichmanns faste optræden er således forståelig; det hele kunne let være tabt på gulvet på grund af et par regler, der ikke længere var i trit med virkeligheden.

Den anden af de to obligatoriske generalforsamlinger blev holdt allerede 14 dage efter, den 29. marts. Til den var der åbenbart mødt lidt flere, idet i alt 189 stemmer var repræsenteret. Denne gang blev flertallet af ja-stemmer på 186 og kun 3 stemte nej, så overgangen var nu endeligt sikret.

Man havde ikke nået at få fundatsudkastet godkendt i ministeriet inden generalforsamlingerne, så det nye repræsentantskab fik bemyndigelse til at foretage de ændringer, ministeriet eventuelt måtte ønske.

Tilbage for aktieselskabet var nu kun at holde sin sidste ordinære generalforsamling, som fandt sted den 7. juni.

Her blev der bl.a. redegjort for årets driftsregnskab, der udviste et underskud på 1804,35 kr., som blev dækket af den nye hjælpefond.

Den nye ledelsesstruktur

Den væsentligste praktiske ændring i forhold til før var ledelsesstrukturen - som jo også havde givet anledning til debat.

Institutionens øverste myndighed blev et repræsentantskab på i alt syv medlemmer, hvoraf de fire - én fra hver af de bornholmske herreder - valgtes af den første af de to generalforsamlinger i aktieselskabet. Til valget af de tre andre havde alle bidragydere

fra de sidste indsamlinger stemmeret ved et samtidigt møde, men det ser dog ud til, at det i praksis er klaret på selve generalforsamlingen.

Medlemmerne af dette repræsentantskab skulle afgå med én hvert år, således at valgperioden med tiden blev på syv år. De fremtidige ny- eller genvalg skulle foretages af elevforeningens bestyrelse.

Til varetagelse af de løbende økonomiske anliggender og til at repræsentere institutionen udadtil blev der en bestyrelse på tre medlemmer, som valgtes af repræsentantskabet uden for dets egen kreds.

Det første repræsentantskab kom til at bestå af følgende personer: For Søndre Herred: Vilmer Juul Nielsen, Ll. Grammegård, Åker, for Østre Herred: Jørgen Andersen, Dammegård Østerlars, for Nordre Herred: Laurs Tholstrup, Strangegård, Klemensker, og for Vestre Herred: Olaf Henriksen, Myreby, Vestermarie. De tre andre blev pastor Harald Thorsager, Åkirkeby, avlsbruger Herluf Runge Madsen, Brunekul, Olsker, og direktør Axel Müller, Almindingen Savværk.

Umiddelbart efter den sidste generalforsamling den 29. marts holdt det nyvalgte repræsentantskab sit første møde, hvor Jens Andersen valgtes til formand og Axel Müller til næstformand. Dernæst valgtes medlemmer til den nye bestyrelse. Det blev Vilmer Juul Nielsen, Ll. Grammegård, og formændene for de to landboorganisationer, avlsbruger Poul Ipsen, Klintvang, Åkirkeby, og gårdejer Holger Brandt Kofod, Brandtsgård, Bodilsker.

Eftersom bestyrelsen skulle vælges uden for repræsentantskabets kreds, kunne Vilmer Juul Nielsen ikke længere være medlem af dette. Derfor indtrådte hans suppleant, som var Karl Henrik Hansen, Nyholt, Strøby.

De nye navne i de styrende organer

En del af personerne i de nye styrende organer har været omtalt i det foregående, men som det ses, er der også nogle nye.

Harald Thorsager¹⁹ havde ikke tidligere direkte haft noget med højskolen at gøre. Han var søn af en avlsbruger og købmand i Svaneke, født 1893 og blev cand. theol. i 1919. Fra 1933 havde han været sognepræst i Åker/Åkirkeby.

Herluf Runge Madsen²⁰, født 1908, stammede fra den ene af de to Bakkegårde i Østerlars (18. vdg. lige nord for kirken). Han havde ikke selv været elev på højskolen, men to ældre søstre havde været. Hans fader, som var indvandret svensker, havde været elev hos N. P. Jensen i vinteren 1899-1900, og moderen, Mathea Pedersen, som stammede fra (Over) Sande-

gård i Østerlars (søster til Julius Svendsen), havde været elev på et af de sidste hold i Østermarie. (Se elevbillede side 61).

Paul Kofoed Ipsen²¹ blev født 1895 som søn af en maler i Valby, men forældrene var formodentlig af bornholmsk afstamning. Han blev elev på højskolen vinteren 1913-14, blev senere gift med en pige fra Rønne, og i 1924 overtog de ejendommen "Klintvang" i Strøby syd for Åkirkeby. Han gik aktivt ind i husmandsbevægelsen og blev hurtigt en af dens ledende skikkelser, i mange år som formand for hele den bornholmske bevægelse. Det var som sådan, han blev bedt om at lade sig vælge til højskolens nye bestyrelse, fordi man der gerne ville have en repræsentant for det mindre landbrug. Det hedder sig, at det var med store betænkeligheder, han gik ind på det, fordi han i forvejen var overlæst med tillidsposter. Men det varede ikke længe, før det også greb ham med den ildhu og entusiasme, som var ham egen.

Holger Brandt Kofod²² blev formodentlig også opfordret til at lade sig vælge til den nye bestyrelse, men modsat Paul Ipsen var det som repræsentant for det større bornholmske landbrug.

Han blev født i 1888 på Brandtsgård i Bodilsker, som han i en ung alder måtte overtage, fordi hans fader døde tidligt. Han var elev på højskolen på Andreas Hansens første hold vinteren 1906-07. Faderen, Jens Brandt Kofod, havde været elev på højskolen i Østermarie i 1872-73.

I 1910 blev Holger Brandt Kofod gift med Astrid Kofoed fra Skovgård i samme sogn, elev sommeren 1907, og da hans fader allerede var død fire år før, overtog de med det samme gården, begge 22 år gamle. De fik syv døtre, hvoraf de seks blev elever på højskolen.

Holger Brandt Kofod blev som den første tidligere elev fra højskolen ved Ekkodalen valgt til bestyrelsen for Bornholms landøkonomiske Forening i 1919. I den sad han i 34 år, helt frem til 1953, fra 1938 som formand.

Karl Henrik Hansen²³ blev født 1904 på St. Duegård i Åker og var altså en lidt ældre broder til elevforeningens formand, Markus Hansen. Bedstefaderen var den bekendte Markus Hansen, som er omtalt flere steder i det foregående. Begge Karl Henrik Hansens forældre havde været elever i de allerførste år, og han var selv den ældste af fire søskende, som blev elever. Han blev gift med Bodil Reinholdt, som var lærerdatter fra Pedersker og elev sommeren 1924. De

boede først på ejendommen "Nyholt" i Strøby, men overtog 1946 den ene af Strandbygårdene i Østerlars, som de drev i mange år.

For Karl Henrik Hansen som for flere andre af de omtalte gælder det, at de også gennem mange år har hørt til nogle af de mest trofaste deltagere i skolens møder.

Forhandlinger om husholdningsafdeling

I marts måned 1942 fik bestyrelsen en henvendelse fra de bornholmske husmandsforeninger og landboforeningen. (Jvf. side 177 f.). I denne henvendelse var der en opfordring til tage en oprettelse af en husholdningsafdeling i forbindelse med højskolen under overvejelse.

Den konkrete baggrund for denne opfordring var, at fru Hansigne Hansen, som i ca. 20 år havde drevet husholdningsskole på Søndregård i Nylars, havde bebudet, at det blev hendes sidste år med denne virksomhed. Hun begrundede det med, at hun var ved at køre træt. Til dette bidrog naturligvis knapheden under krigen, men også at det efterhånden kneb med at få det til at bære sig økonomisk.

De to store landboorganisationer så imidlertid gerne, at virksomheden kunne fortsætte under nye former, og derfor var de meget hurtigt ude med nogle planer, som især husmandsforeningernes formand, Paul Ipsen, var primus motor i. Man ville imidlertid også gerne have de bornholmske husmoderforeninger med i projektet.

Tanken var, at der skulle opføres en bygning med plads til 25 elever, og at der i bygningen skulle indrettes et skolekøkken, 2 skolestuer og et laboratorium. Man ville gerne, at den blev opført i umiddelbar nærhed af højskolen, idet man fandt det praktisk med et vist samarbejde mellem denne og den nye husholdningsskole. I givet fald ville den nye bygning blive opført i samme stil som højskolen.

Man fik bygmester Ernst Andersen til at udarbejde en skitse til bygningen og beregne, hvad den ville koste. Overslaget kom til at lyde på 71.600 kr. Hovedparten af dette beløb tænkte man sig tilvejebragt ved gennem en indsamling at oprette en byggefond på 50.000 kr. Af Bornholms ca. 13.000 husstande påregnede man at få 1.000 til at bidrage med 10 kr. årligt i 5 år, hvilket ville indbringe beløbet.

Man ville begynde indtegningen meget hurtigt, og hvis den faldt tilfredsstillende ud, ville man sætte byggeriet i gang allerede samme sommer, så skolen omtrent kunne begynde, når Hansigne Hansen indstillede sin virksomhed i begyndelse af 1943.

Efter et par forberedende møder blev disse ret optimistiske planer forelagt højskolens bestyrelse i

begyndelsen af april, og lidt senere blev de offentliggjort ved omtale i aviserne²⁴.

De faldt i øvrigt sammen med planerne om oprettelsen af højskolens hjælpefond og resulterede da også i, at denne blev udsat indtil situationen blev mere afklaret.

Bestyrelsen stillede sig i det store og hele positivt til projektet, men ønskede det hele nøje undersøgt - og forståeligt nok især det økonomiske grundlag.

Så blev der ellers stille om sagen. Kilderne melder ikke et ord mere om den. Et halvt års tid efter var det så, at man tog skridt til oprettelsen af hjælpefonden.

Uformelt lader det dog til, at man har fortsat drøftelserne, og på et bestyrelsesmøde næsten et år efter, i februar 1943, forelagde Gamborg Nielsen et forslag om at indrette et skolekøkken i "Sønderomme". Da stod man imidlertid nært foran afgørelsen om overgang til selvejende institution, så det blev vedtaget at lade den eventuelle nye bestyrelse tage stilling til spørgsmålet.

Som vi har set, blev de to organisationsformænd imidlertid begge medlemmer af denne nye bestyrelse, og dermed var sagen for så vidt klar.

På bestyrelsens første møde den 5. april var skolekøkkenet på dagsordenen, men spørgsmålet udsattes til et nyt møde den 15., hvor husmandsforeningernes husholdningskonsulent, Anna Nørgaard, kunne være til stede som sagkyndig. Endvidere var bygmestrene Christian Andersen og Ernst Andersen blevet bedt om at komme for at beregne et prisoverslag.

Af referatet af dette og et efterfølgende repræsentantskabsmøde fremgår det imidlertid, at man ved samme lejlighed ville have lavet forskelligt andet, ligesom idéen med den nye afdeling træder klart frem.

Det var således tanken, at hele den sydlige ende af gymnastiksalsfløjen - både oppe og nede - skulle indrettes til "Afholdelse af korte Kursus, der kunde afholdes uden Afbræk i det ordinære Skolearbejde". Den lille sal, som rummet i overetagen kaldtes, skulle være almindeligt undervisningslokale, og den tidligere spisesal nedenunder skulle være faglokale, altså skolekøkken.

De andre ting, som man i samme sammenhæng ville have ordnet, var følgende: forbedring af kloakudløbet fra den nye fyrkælder, etablering af en ny viktualiekælder samt opførelse af skillevægge til et spisekammer og et brændselsrum.

Pristilbuddene fra håndværkerne skulle foreligge allerede dagen efter, og dagen efter igen skulle der være repræsentantskabsmøde, hvor der skulle tages endelig stilling til arbejdets udførelse. Der skulle altså ske noget i en fart.

Prisoverslagene kan give et indtryk af de forskellige arbejders omfang, og derfor skal de anføres nedenfor:

Dræning af fyrrummet	750 kr.
Viktualiekælder m.m.	1.850 kr.
Kursuslokale	150 kr.
Skolekøkken m.v	6.900 kr.
.....i alt:	9.650 kr.

Dertil kom anskaffelse af 4 komfurer, indlæggelse af vand, maling m.v., således, at den samlede udgift anslædes til	alt i alt: 12.000 kr.
---	-----------------------

På det nævnte møde den 17. april enedes repræsentantskabet om at gå ind på bestyrelsens planer - dog med den tilføjelse, at der burde foretages isole-ring af murene i "Sønderomme" inden der blev indrettet skolekøkken. Det praktiske i forbindelse med arbejdets udførelse blev overladt til bestyrelsen, men man ønskede endvidere at pointere, at "Repræsentantskabets Stilling er betinget af, at (kursus)Arbejdet gennemføres som korte Kursus udenfor Højskole-tiden".

Denne tilføjelse er formentlig et udslag af den bekymring, som adskillige utvivlsomt har haft over at knytte en udpræget faglig undervisning så snævert til højskolen. Det var "faneflugt" fra den rene højskole, som indførelsen af landbrugsfag i 1909 for en dels vedkommende også havde været det.

I løbet af maj og juni måned blev hele projektet i det væsentligste klaret, og Bornholm havde dermed fået en afløser for Hansigne Hansens husholdnings-skole, omend det blev i en noget mere beskedent udgave end landboorganisationernes ledende folk oprindeligt havde tænkt sig.

På det ovennævnte repræsentantskabsmøde enedes man under punktet 'eventuelt' også om, "at Skolen under alle Forhold holdes i indeværende Sommer".

Og det blev den også - med de kun syv elever, det blev til. De blev så også de første, der kom til at tage det nye skolekøkken i anvendelse, idet de hver mandag og tirsdag i juli og august måned havde undervisning i husholdning fra kl. 9 - 13, i alt 68 timer. Undervisningen blev forestået af Anna Nørgaard, som husmandsforeningerne stillede gratis til rådighed.

Den 6. august holdt bestyrelsen og repræsentantskabet igen et fælles møde, hvor regnskabet over etableringen blev forelagt. Alt i alt kom den til at beløbe sig til 16.646,70 kr. Til at finansiere beløbet og til at indfri et par andre gældsposter havde man søgt et statslån ifølge den nye lov på 25.000 kr. Da der stadig kom til at mangle 2.000 kr. i at dække det hele, bestemtes det at søge tilskud hos landbo- og husmandsforeningerne, husmoderforeningerne samt Arbejdernes Oplysningsforbund, 500 kr. fra hver for-

ening. Fra de to førstnævnte kom der et tilskud på det ansøgte beløb, mens der fra de to sidstnævnte kom henholdsvis 175 kr. og 150 kr.

Disse tilskud forslø imidlertid ikke ret meget, eftersom det søgte statstilskud først kom til udbetaling hen på sommeren 1945. Det skyldtes, at ministeriet ønskede visse ændringer i fundatsen til den selv-ende institution og senere også i pantebrevet til

lånet, så der blev en del sendt papirer frem og tilbage.

Det ser ud til, at man i mellemtiden har klaret sagen ved at trække på en kassekredit og ved et kontantlån på godt 9.000 kr. hos Vilmer Juul Nielsen. For ham blev dette begyndelsen til et meget langvarigt engagement som privat långiver til skolen, i mange år oven i købet rentefrit.

Skolevirksomheden 1942-44

Vinteren 1942-43

Efter alle disse praktiske, men både nødvendige og udmærkede ting, vil vi igen vende lidt tilbage til den egentlige skolevirksomhed. Efter den frustrerende og dog begivenhedsrige sommer 1942, kom man godt i gang med vinterskolen 1942-43 med 17 elever, 2 fra Jylland og resten bornholmere.

Den ene af de to fra Jylland var Kristian Kaad, avlskarlen fra Broager i Sønderjylland. Han deltog kun delvis i undervisningen, specielt i landbrugsfagene. Han blev om foråret afløst som avlskarl af den anden jyde på elevholdet, Karl Vilhelm Pedersen fra Mårslet syd for Århus.

Den vinter skete der det, at Gamborg Nielsen glemte at søge om brændseltildeling tids nok, så derfor var alt væk, da han få dage efter fristens udløb forsøgte at få noget. Så måtte de finde på noget andet. Ved Axel Müllers mellemkomst fik de lov til at hente vindfælder i skoven og affaldstræ på savværket. Den første uges tid af vinterskolen gik derfor med at få det klaret, og så vidt det kan fornemmes, blev det en vældig ekstra oplevelse for eleverne. En fortæller i øvrigt, at selv om der var erstatningskaffe og andet af det,

Der skæres brænde, november 1943.

krigen medførte, så manglede de ikke noget med hensyn til kosten; de fik det, de kunne spise.

I de sidste to måneder kom der så ekstra seks kontrolassistentelever, som alle klarede uddannelsen med glans.

Gamborg Nielsen karakteriserer holdet som et, de kunne være meget glade for, og de var ikke glade for at skilles fra dem i slutningen af marts.

Lærere i Gamborg Nielsens tid

Fra sommeren 1941, da Gamborg Nielsen overtog forstanderhvervet, blev han og hans kone naturligvis hovedkræfterne i undervisningen. Det er allerede nævnt, at Kirkegaard Jensen fortsatte som timelærer, men det var han kun den samme sommer; så ville Gamborg Nielsen ikke have ham mere. Man kan forstå, at modsætningen mellem dem var af dyb personlig art. I det omtalte interview omtaler Gamborg nogle træk ved Kirkegaard Jensen, der kan sammenfattes til den karakteristik, at han bag en pæn ydre facade var en meget selvkredsende person, som altid tilpassede sin adfærd efter, hvad der ville stille ham selv i et fordelagtigt lys; overhøjtidelig i kirken og friskfyragtig over for især de unge højskolepiger.

Vi ved egentlig meget lidt om Kirkegaard Jensen og har derfor ingen mulighed for at vurdere Gamborg Nielsens opfattelse. Med sin indstilling til tingene og sit temperament var han nok også særlig ømskindet over for personlighedstræk af denne art.

De andre lærere var følgende:

Gustaf Bengtson, som var ansat som lærer på statsungdomslejren, medvirkede som omtalt af Asta Nielsen ved et skuespil sommeren 1940. Fra sommeren efter blev han også engageret som lærer, det meste af tiden kun med nogle få timer, men på det sidste vinterhold med mange timer. Med baggrund i sin

deltagelse i modstandskampen her på Bornholm skrev han romanen "Sagnet, som ikke vilde dø". Under sit ophold her blev han i øvrigt gift med en bornholmsk pige, Inger Espersen fra Årsballe. Han blev senere i mange år (1951-79) forstander for Lollands Højskole.

Anna Margrethe Haugaard blev også ansat sommeren 1941 som en af de sædvanlige sommerlærere i håndarbejde og gymnastik.

Da der blev fællesskole vinteren efter fortsatte hun også da, men var samtidig lærerinde i husmandsforeningernes sykkredse. Da sommerskolen 1942 blev aflyst, måtte hun imidlertid finde noget andet og blev da i første omgang vandrelærerinde i syning i det østjyske. Gamborg Nielsen skriver om hende, at hun var altid frisk og glad og var dem til stor hjælp også langt ud over skolearbejdet.

Hans Peter Andersen, som var landbrugskandidat, medvirkede også på vinterskolen 1941-42. Sommeren efter blev han konsulentassistent i husmandsforeningerne, men fortsatte i øvrigt med at have undervisning på højskolen vinteren 1942-43. Han havde foruden landbrugsfagene også dansk og regning. Fra samme efterår blev han ansat inden for ungdomsarbejdet under Bornholms landøkonomiske Forening.

Nanna Mejlgaard fra Silkeborg medvirkede som gymnastiklærerinde sommeren 1943, hvor det som nævnt kun blev til 7 elever.

Anna Nørgaard er allerede omtalt i forbindelse med etableringen af skolekøkkenet. Hun underviste i øvrigt også senere under forstander Lauridsen.

Johannes Müller, som benævnes løjtnant og grosserer, havde gymnastikken på Gamborg Nielsens sidste vinterhold og fortsatte med det en tid under forstander Lauridsen. Han var søn af Axel Müller og boede i nogen tid hos forældrene på "Fjældhytten" i Ekkodalen.

Undervisningen

I den undervisningsprotokol, der blev påbegyndt i 1918 og brugt de følgende mange år frem, er der et "hul" fra juni 1932 til november 1942. Og det er vel at mærke ikke, fordi der er forsvundet noget fra bogen, for de to måneder er delvis beskrevet på hver sin side af samme blad.

Om bogen er blevet væk og senere genfundet, eller der slet ikke har været ført nogen undervisningsprotokol i de mellemliggende 10 år, ved vi ikke, men fra

Gamborg Nielsens sidste tre hold er den i hvert fald ført - oven i købet ret udførligt, så på denne måde har vi et ret godt billede af undervisningen på disse tre hold.

Det fremgår, at man også i hans tid i alt væsentligt har fulgt det traditionelle mønster, hvor man inden for den givne tid søgte at bibringe eleverne en så bred orientering som muligt.

Der er dog visse særpræg. Det væsentligste af disse er, at alle tre hold foruden de timer, hvor der var foredrag om historiske emner, også havde en foredragsrække, som kaldtes frie folkelige foredrag. På vinterholdet 1942-43 havde Gamborg Nielsen fem af disse om ugen, mens Gustaf Bengtson havde ét. På de andre to hold, hvor der kun var få elever havde Gamborg Nielsen dem alle.

I interviewet fra 1984 siger han, at han ofte talte ud fra bibelhistoriske salmer og folkelige sange, og det er givetvis også inden for denne række han har holdt sine mytologiske foredrag. I den henseende var han i øvrigt meget på linie med Gustaf Bengtson, som også var meget inspireret af Aage Møller.

Sommerskolen 1943

Som omtalt var sommerskolen 1942 planlagt til 4 måneder. Det blev fastholdt senere, så sommeren 1943 blev således den første 4 måneders sommerskole. Der var også enkelte andre højskoler, der gjorde det samme omkring denne tid.

De fire måneder indebar den fordel, at der så også blev rimelig god tid til den nye husholdningsundervisning. Den fandt som nævnt sted fra kl. 9-13 mandag og tirsdag i juli og august dette første år.

Som tidligere omtalt blev dette hold kun på syv elever.

Gamborg Nielsen havde næppe før holdt højskole med et så lille hold. Han skriver om det i årsberetningen: "Det er klart, at deres Ophold her maatte forme sig anderledes, end dersom der var kommet en større Flok. Der kan dog paa mange Maader leves et endnu rigere Samliv med faa end med mange. I Betragtning af de smaa Forhold synes vi, at vi havde en god Sommer med dem".

Problemet var så blot stadig, at det både lovmæssigt og økonomisk var alt for lidt.

Vinterholdet 1943-44

Vinterholdet 1942-43 havde som sædvanlig landbrugsfag, idet 12 af de 17 elever var fra landbohjem. I undervisningsprotokollen er disse fag for en gangs

skyld ført meget nøjagtigt, mens de ellers de fleste andre år slet ikke blev ført eller blot krydset af.

Vinterholdet 1943-44 blev kun på 9 elever, og af dem var kun 3 fra landbohjem, så det forekommer rimeligt, at landbrugsundervisningen blev udeladt på det hold - for første gang siden 1909. Gustaf Bengtson havde dog et par ugentlige timer med landbrugs-historie.

Han havde imidlertid også et andet fag, som afspejler hans egentlige arbejde på statsungdomsleiren, og som måske var nok så relevant på dette hold. Det hed arbejdsteknik, og de enkelte emner viser tydeligt, hvad det drejede sig om. De var følgende: cementfabrikation, betonblandinger, jernbeton, husbygning, kloakering (2 t.), nivellering, værktøjstyper (3 t.), afvanding, tørv og briketter (2 t.), skovarbejde, løftestænger, ?, tovtaljer, væg- og konsolspil, donkraft, kraner, pumpetyper, dampmaskinen, forbrændingsmotoren (2 t.), karburatoren, gasgeneratoren, elektricitet, elementer, magnetisme, elektromagneter (2 t.), vekselstrømsgeneratoren, jævnstrømsdynamoen, ordregangen på en fabrik.

Ellers formede undervisningen denne vinter sig helt, som den plejede, men som de foregående små hold, gav det ikke grundlag for ret mange lærerkræfter. Bortset fra gymnastikken klarede Gamborg Nielsen og hans kone og Gustaf Bengtson det hele. Det fremgår tydeligere af næste afsnit.

Undervisningen i tal

For de to sidste hold er der en opgørelse over, hvor mange timer, de hver især havde haft, og som det forekommer rimeligt også at gengive her.

Først sommerskolen 1943. På denne havde Gamborg Nielsen i alt 287 timer fordelt med 80 frie folkelige foredrag, 33 danmarkshistorie, 16 verdenshistorie, 15 kirkehistorie, 32 litteraturhistorie, 17 geografi, 14 samfundslære og 80 med regning.

Gerda Gamborg Nielsen havde i alt 307 timer fordelt med 96 i dansk, 30 sang, 15 sundhedslære, 30 oplæsning, 108 håndarbejde og 28 i folkedans.

Nanna Mejlgaard, som kun havde gymnastikken, havde kun i alt 63 timer, og Anna Nørgaard, som havde husholdningsundervisningen i juli og august havde 68 timer.

På vinterskolen 1943-44 havde Gamborg Nielsen i alt 269 timer fordelt med 116 frie folkelige foredrag, 78, som han denne gang kaldte opdragelse, skole og kirke, 37 litteraturhistorie og 38 i sang; dertil kom 12 vikartimer.

Gerda Gamborg Nielsen havde i alt 263 timer fordelt med 105 med danskhold I, 104 med danskhold II, 17 sundhedslære og 37 oplæsning.

Gustaf Bengtson havde i alt 348 timer fordelt på en lang række fag: 38 danmarkshistorie, 19 verdenshistorie, 18 kirkehistorie, 17 geografi, 19 samfundslære, 78 regning, 36 tegning, 34 geometri, 19 fysik, 35 arbejdsteknik og 35 landbrugshistorie. Dertil kom 8 vikartimer.

Endelig havde Johannes Müller 57 gymnastiktimer.

For skoleåret som helhed havde Gamborg Nielsen i alt 568 timer og hans kone i alt 570. Det er kun lidt over den daværende mindstenorm på 540 timer årligt, men ganske hårdt har det utvivlsomt alligevel været at være så få om så mange forskellige fag. Men det var altså vilkårene med så få elever.

Og der var i praksis altså heller ingen timerreduktion til forstanderen. Dengang var der 50% tilskud til lærerlønningerne, men intet til forstanderens løn, og derfor heller ingen norm for timetal. På en velaflagt skole med mange elever behøvede forstanderen således ikke have ret megen undervisning. På en fattig skole med få elever som Bornholms Højskole, var han derimod nødt til at have fuld undervisning og alligevel klare alt det andet ved siden af.

Mødevirksomheden - korte kurser m.v.

Som det er meget almindeligt i årsskrifter bruger Gamborg Nielsen meget plads i årsberetningerne på omtale af møderne. Det var det, der gav afveksling i de ellers ret ensartede skoleforløb.

Af disse beretninger ser det ud til, at møderne trods krigstiden forløb ret normalt, men med veksellende tilslutning. Af de omtalte læserbreve fremgår det dog også, at der ikke just var udelte tilfredshed. Ved at kigge nærmere på, hvem talerne var, ser det ud til at "hans ejendommelige valg" i det første år var to officerer, som talte om folket og forsvaret. Det havde der åbenbart ikke været megen åndelig næring i, og tilslutningen havde også været ret ringe. Aage Møller, som samme sommer havde talt på et tre-dages møde, var åbenbart heller ikke faldet i alles smag. Dertil var han for skarp i sine synspunkter og sin sprogbrug.

I interviewet fra 1984 taler Gamborg Nielsen om, at det som tiden gik blev et andet publikum, der kom til møderne; at den faste kreds efterhånden svandt ind og erstattedes af andre, som gerne ville høre de talere, han indbød.

Denne påstand må dog nok tages med noget forbehold. At der har været en vis udskiftning, er der næppe tvivl om, men hele den tradition, der var det bærende i disse møder, er ikke uden videre forsvundet. Hovedparten af mødedeltagerne har formentlig fortsat været de samme.

I sommertiden havde der allerede i mange år været afholdt en del møder af forskellig art og korte faglige

Elevbillede, formodentlig fra marts 1943, hvor der var 8 højskoleelever, 9 kontrolassistentelever og omkring 18 husholdningselever. Forrest fra venstre Gerda og Peter Gamborg Nielsen med deres børn, dernæst Johannes Müller og efter ham Inger og Gustaf Bengtson. Nr. 2 fra højre er husholdningslærerinden, Anna Nørgaard. I anden række længst til venstre Andreas Hansen. Bageste række længst til venstre avlskarlen, Karl Vilhelm Pedersen.

kurser. I sommeren 1943 tog disse et yderligere op-sving på grund af det nye skolekøkken. Der blev holdt månedlige husmoderdage og også et 4-dages husmoderkursus, som gik muntert og fornøjelig.

Desuden blev 8-dages kurserne udbygget. I juni blev der holdt kursus for unge piger, og i juli tilsvarende for unge mænd. I de dage måtte de syv sommerpiger sammen med gymnastiklærerinden, Nanna Meilgaard, tage ophold i "Hytten". Og det var noget, de kunne bruge, hedder det. Det var en kærkommen afbrydelse af skolens daglige orden.

Endelig holdtes også i juli det andet af de '8 dage på højskole-møder' for bornholmere i al almindelighed, som blev påbegyndt året før. Som hovedtaler havde de Folke Trier Hansen fra Sønderjylland, som formentlig har holdt et foredrag hver dag. Han havde i 1934 oprettet Abild Landbohjem ved Tønder, et forsøg på at lave en ny form for højskole, hvor eleverne fik undervisning den halve dag og med legemligt arbejde den anden halve dag betalte for opholdet. På kurset medvirkede desuden præsterne Thorsager, Åkirkeby, Rohde, Klemensker, Løvgreen, Nylars, og Andreas Hansen og endelig Gustaf Bengtson og Gamborg Nielsen selv. Fru Gamborg Nielsen læste op. Også dette kursus betegnes som et, der gav "stor Opmuntring og bragte os megen Glæde".

Skolen kunne samme efterår fejre sit 50-års jubilæum, og i den anledning var der planer om at holde et stort 3 dages efterårsmøde for at fejre det med tidligere lærere og forstandere.

Disse planer blev imidlertid kuldcastede af begivenhederne den 29. august og den derpå følgende undtagelsestilstand.

Efterårsmødet blev dog holdt, men under mere beskedne former, og på selve jubilæumsdagen den 3. november holdtes en eftermiddagsfestlighed for en indbudt kreds på godt 100 mennesker for at markere dagen. Særskilt indbudt var de elever fra de første to hold, der endnu levede. Af dem var 9 mænd og 8 kvinder til stede.

Dagen før var der artikler i aviserne om skolens historie²⁵, og dagen efter var der fyldige referater af festligheden.

Elevforeningen

For elevforeningen formede denne periode sig i det store og hele som den foregående tid med de sædvanlige møder og sammenkomster, juletræsfest kort efter nytår, årsmøde i midten af marts og det store sommerelevmøde den tredje weekend i juli. Men for-

manden beklagede meget, "...at der i de senere Aar har været alt for faa til Stede ved mange af disse Møder, og vi, som i Øjeblikket har med Arbejdet at gøre, føler det, som vi næppe magter den Opgave, der er betroet os". Udtalelsen blev fremsat i et rids af elevforeningens historie i jubilæumsårsskriftet, som blev udsendt ved juletid 1943. Dette bar naturligt nok også i sit indhold stærkt præg af jubilæet med små artikler af fire af eleverne på det første hold samt af Nanna Ingerslev og Johannes Jensen.

Elevforeningens sædvanlige opgave med udde-ling af understøttelse til elever fortsatte naturligvis også. I de fire år blev der udbetalt i alt 2050 kr. fordelt til omkring 30 elever.

Foreningens medlemstal viste en mindre stigning i perioden efter at have faldet lidt i den foregående periode. I 1940 var medlemstallet 666 og i 1943 var det steget til 697. De forholdsvis store hold i 1940-41 slår her tydeligvis igennem.

Efter ombygningen i 1940 begyndte man året efter på en ny praksis ved møderne, idet man bad om 50 øre i entré. De penge, der kom ind på denne og lignende måder, skulle bruges til møbler og udsmykning på skolen. Fra vinteren 1941-42 nævnes, at der blev indkøbt en hjørnebænk og et gammeldags bondestuebord til elevdagligstuen, og to elever fra vinteren før havde lavet en lysekronen af træ til den. Møblerne er formodentlig de samme, som stadig forefindes i den nuværende dagligstue; lysekronen var i brug til omkring 1970.

Det nævnes også, at skolen fik foræret forskellige billeder af Andreas Hansen og andre og ligeledes fik foræret noget keramik, altsammen for at pynte op og gøre lokalerne hyggeligere.

Fra 1944 optræder der sammen med elevforeningens regnskab også en post over 'Midlerne til Udsmykning af Skolen'. Den fortsætter sammen med en post for foreningens hjælpefond helt frem til 1960.

Husholdningskursus

Som tidligere berørt henstillede bestyrelsen både i sommeren 1942 og i sommeren 1943 til Gamborg Nielsen om kun "at holde Karleskole til Vinter". Og sådan blev det da også. De var helt tydeligt ængstelige for, at en ny fællesskole ville have negativ indflydelse på elevtallet. Det har formodentlig først og fremmest været forældrene, de har tænkt på, da man knap kan forestille sig, at de unge havde noget imod at være sammen på skole.

Nu var der imidlertid oprettet et skolekøkken, og der var åbenbart ønsker om, at det blev udnyttet - altså trods repræsentantskabets udtalelse om at holde kurserne uden for højskoletiden.

I hvert fald var den nye bestyrelse og et par af repræsentantskabet samlet til møde den 24. september for at tage stilling til spørgsmålet: "Husholdningskursus samtidig med Karleskole til Vinter".

Man beså lokalerne og blev enige om at se tiden lidt an og se, hvordan elevindmeldelserne forløb. Eventuelt kunne der sættes skillerum op i elevgangen og på den måde dele værelserne op.

I protokollerne omtales der intet mere om husholdningskursus, men i årsskriftet nævner Gamborg Nielsen, at der før jul 1943 var 9 unge piger på kursus i 1½ måned.

Til februar 1944 kom der foruden de 9 elever andre 8 mænd til kontrolassistentuddannelse, og på et gruppebillede, der må være taget engang i marts, ses det, at der også har været omkring 18 unge piger på kursus, formodentlig igen i 1½ måned. På den måde var der hele 35 "elever" på skolen, men kun 9 af dem var altså "rigtige" højskoleelever.

Nyt princip

I referatet af det ovennævnte bestyrelsesmøde nævnes det også, at der forelå en skrivelse fra ministeriet om et par mindre ændringer i fundatsen samt ændring af forpagtningskontrakten derhen, at kun kostforplejning og landbrug kunne bortforpagtes. Selve skolens drift skulle være for institutionens regning, og forstanderen skulle være fastlønnet. Her må det siges at være grundprincippet i begrebet en selvejende institution - at ingen må kunne drage økonomisk fordel af den udover den fastsatte løn -, der slår igennem. Det fik imidlertid ingen betydning for Gamborg Nielsen, for på det tidspunkt var han allerede reelt sagt op.

Gamborg Niensens afskedigelse og fratræden

Bestyrelsen og repræsentantskabet måtte naturligvis se med megen bekymring på de lave elevtal. Med de få piger der var på sommerholdet 1943, skulle der mange mænd til på vinterholdet for at veje det op.

På det samme møde den 6. august 1943 som man gjorde udgifterne til skolekøkkenet op, endte det derfor med, at Gamborg Nielsen nærmest stilledes over for et ultimatum. Det vedtoges at sige hans kontrakt op til oktober (dvs. gældende fra april), og samtidig skulle det meddeles ham, at såfremt der ikke kom ca. 22 elever til vinterskolen, ville den ikke blive fornyet. Og så henstilledes det som omtalt endnu engang til ham om kun at holde skole for mænd den kommende vinter.

Da det kun blev til 9 elever, var sagen for så vidt klar, og i årsberetningen i jubilæumsårsskriftet skriver han med nogen patos, at det var det strengeste år de havde oplevet på Bornholm, "idet vor Kamp for aandelig Sandhed og Redelighed med overvejende Sandsynlighed er sluttet 1. April 1944".

Og sådan blev det da også.

Ved elevforeningens årsmøde, som fandt sted den 19. marts blev der naturligvis taget officielt afsked med ham. Formanden, Markus Hansen, ville i sin beretning ikke tage stilling til den trufne afgørelse, men udtrykte beklagelse over, at Gamborg Nielsen ikke var kommet i kontakt med befolkningen. Han ville derimod rette en personlig tak til ham for samarbejdet. Og så tog han til sidst alligevel en slags stilling ved at stille spørgsmålet 'om vi fortjener at have en højskole, sådan som vi har behandlet de sidste forstandere?'

Gamborg Nielsen svarede med, at det var gået sådan, fordi man var vejet tilbage for at tage en kamp, men den ville blive ti gange værre, og det ville komme til at svie til folkelivet på Bornholm, for uden kamp er der intet liv. Han erkendte sit nederlag; han og hans kone lå, som de havde redet, men de følte sig i en større sags tjeneste. Han sluttede med en tak til Markus Hansen.

Til stede var også repræsentantskabets formand, Jørgen Andersen, og han følte sig gået for nær af Gamborg Niensens svada. Under punktet 'eventuelt' erklærede han, at forstanderen var for skrap. De havde hele tiden håbet på, at det skulle gå, men uden elever turde de ikke fortsætte. Når skolen mistede opbakningen så stærkt, måtte det være tiden at finde en mand, der kunne samle.

Gamborg Nielsen svarede med at erklære, at han ikke var bitter. Det hele var så broget, at det nærmest havde været en lettelse. Men han ville gerne advare mod at komme i samme situation næste gang. Og så sluttede han med, at han ville opfattes som en mand, der slås til det sidste.

Det var unægtelig en anderledes afskedssalut end Thomas Thomsens ydmyge afgang, men bag det ydre har nederlagets bitterhed nok været lige sviende for dem begge - trods den ydre benægtelse af det.

Det er vanskeligt at foretage en fyldestgørende vurdering af denne urolige og omskiftelige tid. At skolens problemer stak langt dybere end til at finde den "rette mand" til at stå i spidsen for den, havde det tidligere forløb for så vidt vist, og de følgende år skulle vise det med al ønskelig tydelighed. I samtiden var det blot endnu ikke erkendt.

Med sin tydelige trang til at prøve noget nyt fik Gamborg Nielsen tilført skolen nogle ting, som fortsattes af efterfølgeren, men med noget af det var han i forhold til kredsen bag skolen for tidligt ude. Dertil

kom så den særlige situation med besættelsen, med dens uundgåelige modsætningsforhold.

Ud fra det, der foreligger, er Gamborg Nielsen bestemt ikke uden sympatiske træk, men i en situation, hvor det var nødvendigt "at stryge folk med hårene" for at få blot et nogenlunde rimeligt antal elever, gjorde han nærmest det modsatte. Der er næppe tvivl om, at han for manges vedkommende pirrede til deres lidt dårlige samvittighed, og for alle tyskvenlige har han virket stærk provokerende.

Med sin kompromisløshed og vel også sit noget stridbare sind har han utvivlsomt også skabt større modstand og uvilje mod sig, end det egentlig var rimeligt. Man må for så vidt respektere hans frygtløse patriotisme og idealisme, men der er også et skær af ensidighed over ham, en så stærk overbevisning om egne idéers rigtighed, at det utvivlsomt har virket blokerende - ikke alene i forholdet til modstanderne - men også til mennesker med et blot lidt anderledes temperament og væsen.

Hvorom alting er: i den givne situation var han og Bornholms Højskole uforenelige størrelser, så derfor kunne det ikke gå.

Der er ikke nogen grund til at tro, at bestyrelsens og repræsentantskabets afgørelse har været let, eller at den har været så kold og kynisk, som referaternes nøgterne korthed kunne tolkes som. Det er nok snarere lige omvendt. At skolens grundlæggende problemer dog stadig var de samme, er så en anden sag.

Efter sin fratræden bosatte Gamborg Nielsen sig midlertidigt med familien i Gudhjem. Fra da af blev han ikke mere spurgt om at holde foredrag, for som han siger: "Det var ikke mig, de ville høre; det var forstanderen". Når han ikke længere havde titlen, havde han ingen interesse, en form for snobberi, som heller ikke er ganske ukendt i dag.

Sit illegale arbejde, som mest bestod i at skrive i og redigere Dansk Samlings lokale illegale blad, fortsatte han ellers med, og det medførte, at han igen blev angivet og denne gang arresteret af tyskerne i begyndelsen af november 1944. Han sad fængslet en tid på Galløkken og derefter i Rønne, blev senere overført til Vestre Fængsel i København, og kom senere igen til Frøslev-lejren, hvor han var indtil befrielsen, i alt 6 måneder.

Efter befrielsen var han i nogen tid en slags rejsesekretær for organisationen 'Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945', som arbejdede for Sydslesvigs udskillelse fra Tyskland. I 1948 blev han forstander for Danmarks Fiskerhøjskole, som lå i Esbjerg, men på et tidspunkt flyttede til Middelfart. Efter at den ophørte i 1964, blev han valgmenighedspræst i Salling og senere sognepræst i tre små sogne, Nr. Sandager, Grindløse og Klinte i nærheden af Bogense. Efter pensioneringen slog han sig ned i nærheden af Nyborg.

Foredragsholdere ved de offentlige møder 1940-44

Sommeren 1940: Kay Kirkegaard Jensen: Dansk folkelighed; Andreas Hansen: Oplæsning af H. C. Andersen.

Midsommermødet: højskolelærer Poul Engberg, Askov, om de værdier, der kan bære i alle tider; pastor Thorsager, Åkirkeby: Mod til at leve; friskolelærer Jørgen Rasmussen: Tanker om livet.

Som forstanderemner talte senere: efterskolelærer Niels Høeg, Rens, og højskolelærer Arne Nørregaard, Ryslinge.

1940-41: Nov.: forfatteren Arne Sørensen.

Adventsmødet: pastor Thorsager og Gamborg Nielsen.

Juni: provst Mathiesen: Om at længes hjem.

Midsommermødet: amtmand von Stemann, Folke Trier Hansen og pastor Løvgreen, Ny-lars.

September: fhv. forstander Aage Møller: Danmarks nederlag og sejr (en længere række af foredrag over 3 dage).

Oberst Waagepetersen og kommandørkaptajn Andersen: Om folket og værnet.

Efterårsmødet: Jørgine Abildgaard: Om danskhed; Gustaf Bengtson og Andreas Hansen.

1941-42: Adventsmødet: pastor Thorsager.

Midsommermødet: Pastor Thorsager og Andreas Hansen.

Efterårsmødet: Amtsfuldmægtig Abitz: Nordisk ret; pastor Ove Rohde og pastor Hjorth Lange.

1942-43: Adventsmødet: pastor Thorsager.

Maj: provst Mathiesen og Andreas Hansen.

Midsommermødet: kaptajn Ejnar Mikkelsen; pastor Hjorth Lange.

Efterårsmødet: pastor Løvgreen; Gustaf Bengtson; provst Mathiesen og Gamborg Nielsen.

Forstanderskifte og fred igen

Aksel Lauridsens første tid 1944-45

Ansættelsen

Mod slutningen af 1943 stod bestyrelsen for den nye selvejende institution over for at skulle finde en løsning på forstanderproblemet; man var enige om, at det ikke kunne udskydes længere.

Man slog stillingen op i dagspressen, og det resulterede i seks ansøgninger fra en frimenighedspræst og fem højskolelærere. Blandt de sidstnævnte var tidligere lærer ved Gerlev Gymnastikhøjskole Richard Syberg, som kom over for at se på forholdene. Han blev velvilligt modtaget af formanden for repræsentantskabet, Jørgen Andersen, men det blev foreholdt ham, at man helst ville have en landbrugskyndig, nu hvor der hørte landbrug til skolen. Det kunne han ikke opfylde; han var uddannet cand. polit., men havde ingen forstand på landbrug¹.

Af de øvrige ansøgere udvalgte man to til at komme over at tale ved et offentligt møde i januar 1944. På grund af, at den ene blev syg, blev det dog til to møder, det sidste for en mindre, indbudt kreds. I mellemtiden var der imidlertid indløbet et tilbud fra en lærer på Vestbirk Højskole, Aksel Lauridsen, som naturligt gav anledning til, at man skrev til Frode Aagaard for at få en udtalelse.

På et bestyrelsesmøde den 29. januar, hvor man forud havde haft det nævnte møde med den sidste ansøger, forelå der endnu ikke noget fra Frode Aagaard, så man enedes om en ung lærer fra Ask Højskole, "saafremt ikke Aagaards Brev var af en saadan Art, at man maatte overveje Muligheden af ogsaa at se Lauridsen herovre".

Da Aagaards brev dukkede op, var det imidlertid en stærk opfordring til bestyrelsen om at antage Lauridsen, og han blev derfor også sammen med sin kone, Kristine, indbudt til et møde med en indbudt kreds den 7. februar. Indtrykket af dem var det allerbedste, hedder det, og da det endvidere var sådan, at statskonsulent Novrup havde ytret betænkelighed ved at indstille den anden til godkendelse, på grund

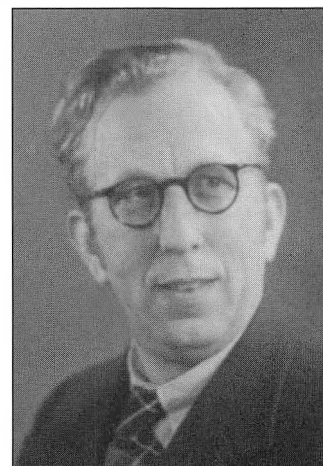
af hans meget unge alder, enedes man hurtigt om at antage Lauridsen. Det blev enstemmigt godkendt af repræsentantskabet.

Aksel og Kristine Lauridsen

Aksel Lauridsen² blev født 28. august 1909 i Oksbøl i Vestjylland. Han var landmandssøn og fik sin skolegang i Ål Friskole hos den senere ret kendte højskolemand Kr. Kolding. Som ung arbejdede han selv med landbrug, og i vinteren 1930-31 var han elev på Ryslinge Højskole, hvor han sandsynligvis gennemgik uddannelsen til delingsfører (gymnastikleder). Året efter - fra 1/11 1931 til 30/8 1932 - var han lærer på St. Restrup Husmandsskole, hvor han underviste i gymnastik og sang, og måske også i andet. På et elevbillede af sommerholdet optræder han side om side med sin senere kone, som imens var stuepige hos forstander Balle. På det tidspunkt havde han bestemt sig til at blive lærer og fik som forberedelse til det særundervisning i historie af Kr. Kolding, der da var blevet lærer på husmandsskolen. Til gengæld passede han Koldings have.

I de følgende to år tog han den 2-årige læreruddannelse på Elbæk Lærerskole i nærheden af Horsens, hvorfra ikke så få lærere i de frie skoler dengang fik deres uddannelse.

Vinteren 1934-35 var han lærer på Vinding Højskole. Umiddelbart derefter - fra 1. april 1934 - blev han

Aksel Lauridsen

lærer på Herning Friskole, og to år senere - fra 1. maj 1937 - blev han leder af den.

Han sluttede på Herning Friskole i foråret 1943. Fra november samme år blev han lærer på Vestbirk Højskole, men det blev altså kun til den samme vinter, hvorefter han så kom til Bornholms Højskole.

Hans kone, **Kristine**, født Jørgensen, blev født 21. november 1911. Hun var datter af en skræddermester i Lunde i Vestjylland, kun ca. 15 km fra Lauridsens hjemsovn. Hun blev uddannet håndarbejds-lærerinde fra Askov Højskole og gennemgik også et tilskærer-kursus. Sommeren 1935 var hun ansat som lærerinde på Askov.

Kristine Lauridsen

De blev gift i foråret 1936, og i hele deres tid på Herning Friskole var hun også ansat der med 16 ugentlige timer. Et par vintre havde hun også undervisning på Herning Ungdomsskole. De havde to døtre, da de kom til Bornholm. Senere kom der en søn og yderligere to døtre til.

Ansættelsesformen

Hvornår der blev sluttet kontrakt med Lauridsen og hvilken form, den fik, fremgår ikke direkte af forhandlingsprotokollen. Af forskellige detaljer fremgår det dog tydeligt nok, at det blev en kombination af ansættelse med fast løn og forpagtning.

Som omtalt i sidste kapitel ønskede ministeriet forpagtningen begrænset til kun at gælde kostforplejningen og landbruget, og sådan blev det. Derfor blev ikke bare forpagtningsafgiften for "Godset", men også prisfastsættelse for kostdage for såvel lærere som elever centrale spørgsmål for bestyrelsen. For at godkende kontrakten betingede ministeriet sig dog, at prisen, som forstanderen modtog af institutionen for kostforplejningen, aldrig måtte overstige den af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler fastsatte. For denne pris, som for 1944-45 fastsattes til 2,50 kr. pr. kostdag, skulle forstanderen foruden maden afholde alle udgifter til brændsel, pigeløn og andre udgifter ved kostforplejningen. Herunder hørte, forstås man, også service, bestik og andre løse remedier. Alt større og fast inventar henhørte derimod under institutionen.

Før overgangen til selvejende institution, hvor forpagtningen omfattede hele skolen, var tingene selv-

sagt langt enklere. Med den nye struktur blev der derimod skabt en dobbelt-økonomi, som næppe altid har været problemfri at håndtere.

En skole i krise

Aksel og Kristine Lauridsen tiltrådte officielt den 1. april, men det blev dog den 9. inden de nåede hertil og et par dage senere inden de kunne flytte ind.

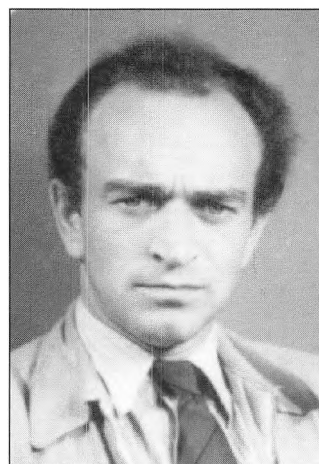
Det er næppe for meget sagt, at det var en skole i dyb krise, de overtog. I "Bornholmernes Land", som udkom samme år, skriver Andreas Hansen i en artikel om højskolen bl.a. om dette:

"Der er nu antaget en 34-årig Lærer ved Vestbirk Højskole, Aksel Lauridsen. Han er foreløbig et ubeskrevet Blad. Lad os haabe, at han er "den rette Mand", at han og hans Hustru kan komme saadan paa Bølgelængde med Bornholmerne, at de kan se det som deres Livsopgave at føre Bornholms Højskole frelst gennem Brændingen og ind i smult Vand..."

Udtalelsen om "den rette Mand" viser noget om, hvor meget betydning denne forestilling endnu havde. At der egentlig var mange tegn på, at tiden var blevet en anden, lukkede man tilsyneladende øjnene for. Nok var det krisetid, og man var nede i en bølgedal, men det lader til, at mange alligevel følte sig sikre på, at en dag ville det gå fremad igen, om ikke før så når krigen forhåbentlig inden længe var forbi. Sådan noget lignende ser det i hvert fald ud til at have tegnet sig for Lauridsen og hans kone, og de tog fat med frisk mod.

Lærere og andre ansatte 1944-45

Vilhelm Rasmussen³ kom med Lauridsen til Born-

Vilhelm Rasmussen

holms Højskole. De havde kendt hinanden i flere år, havde læst sammen og senere flere gange været på kursus sammen. Han blev født 16/4 1912. I årene 1935-43 havde han været lærer på Staby Efterskole og derefter i vinteren 1943-44 på Rønhoved Højskole. På Bornholms Højskole underviste han i verdenshistorie, dansk, regning, geografi og som noget nyt kunsthistorie. En tidligere elev har fortalt, at han også selv malede i sin fritid.

På det første sommerhold 1944 traf Vilhelm Rasmussen sin senere kone, **Gerda Brandt Kofod**⁴ fra Brandtsgård, Bodilsker. På sommerskolen 1945 havde hun undervisning i håndarbejde. Vinteren derefter var hun elev på Snoghøj Højskole, som dengang var gymnastikhøjskole for kvinder, og i april 1946 blev de gift og bosat i "Hytten". Han fortsatte som lærer frem til efteråret 1947, hvor de blev ansat på Vivild Efterskole. I 1950 oprettede de Sjælsølund Efterskole i Nordsjælland.

Inga Thygesen⁵ var lærerinde den første sommer. Hun blev født 1917 og var uddannet gymnastik- og håndarbejds lærerinde. Hun havde i årene 1941-44 om sommeren været lærerinde på Odder Højskole og om vinteren håndarbejds konsulent i Ribe Amt. Efter sommerskolen 1944 blev hun lærerinde på et pigehjem på Fyn. I 1950 blev hun gift med en svensker ved navn Franzén og bosat i Stockholm.

Anna Nørgaard, der som tidligere omtalt havde været med til at bygge husholdningsafdelingen op, medvirkede også i sommeren 1944.

I korte perioder på de første sommerskoler medvirkede også Lauridsens søster, **Gudrun Lauridsen**, København. Hun var uddannet sygeplejerske og underviste i sundhedslære.

Fra vinteren 1944-45 nævnes, at løjtnant **Johannes Müller** havde overtaget gymnastikken, mens landbrugskonsulenterne **Hans Peder Andersen**, **Aksel Juel Nielsen** og **Christen Christensen** havde regning og landbrugsfag. De havde alle medvirket tidligere i Gamborg Niensens tid.

Ny lærerinde på sommerskolen 1945 blev **Else Katborg**⁶. Hun nåede dog ikke frem før til juni på grund af et stærk engagement i modstandsbevægelsen, men så tog hun også fat med energi og foretagelse, hedder det. Hun blev født 1918 og uddannet som lærerinde i både husholdning, håndarbejde og gymnastik fra henholdsvis "Ankerhus" og Snoghøj Gymnastikhøjskole. Hun havde to somre været lærerinde på Vejstrup Ungdomsskole og ellers husholdningskonsulent. På Bornholms Højskole havde hun husholdning, håndarbejde, sundhedslære og gymnastik. Hun var også lærerinde sommeren 1946, hvorefter hun tog på årskursus på Statens Gymnastikinstitut.

Endelig skal nævnes, at Andreas Hansen som sædvanlig medvirkede med nogle få foredrag.

Sommerskolen 1944

Lauridsens tiltræden blev naturligvis markeret ved det traditionelle åbningsmøde, som blev holdt den 5.

maj, og her udtalte han i forbindelse med sin velkomst, "at mit Maal for Skolegerningen kunde udtrykkes med Christen Kolds Ord: at give de unge Troen paa Guds Kærlighed og Danmarks Lykke. Den Ungdom, der skal bære Danmark ind i de nye Tider, skal være vaagen, - men først og sidst skal de lære at bøje sig for Aandslivet som den største Magt".

Derefter blev der holdt foredrag af Vilhelm Rasmussen og af Lauridsen selv.

Der var mødt 13 elever på dette første sommerhold, men én måtte snart ud at arbejde igen, så de blev 12 det meste af sommeren. Ligesom Gamborg Nielsen havde indført året før, var kurset berammet til 4 måneder. Som det er fremgået var lærerne denne første sommer Lauridsen og hans kone, Vilhelm Rasmussen, Inga Thygesen og Anna Nørgaard.

Undervisningen

Undervisningen blev i alt væsentligt tilrettelagt efter det traditionelle mønster. Dog fremgår det tydeligt, at skolen nu havde et skolekøkken, som naturligvis skulle udnyttes. Fagfordelingen var følgende (med angivelse af ugentligt timetal samt - hvor det er muligt - den pågældende lærers initialer):

Nordens historie, 4 t., AL; verdenshistorie, 2 t., VH; kirkehistorie, 1 t., AL; kunsthistorie, 1 time hver anden uge, VH; samfundslære, 1 t., AL; sundhedslære, 1 t., IT; litteratur, 3 t., AL & VH; dansk, 4 t.; regning, 3 t.; geografi, 1 t. VH; husholdning, 10 t. AN; håndarbejde 8½ t., IT; sang 2 t.; gymnastik, 6 t., hvoraf 1 var folkedans, IT. Det gennemsnitlige ugentlige timetal har været omkring 46.

Med hensyn til de enkelte emner inden for fagene fulgte man i langt det meste også nøje den fastlagte tradition. En ny ting var dog kunsthistorien, men det var selvsagt meget begrænset, hvad der kunne nås med 1 time hver anden uge. I litteratur ser det ud til, at man i hovedsagen har koncentreret sig om nogle enkelte værker, f. eks. Bjørnsøns "En glad gut", 5 t. Paludan-Müllers "Adam Homo", 11 t., Henrik Ibsens "Brand" og "Peer Gynt", 5 t., Jakob Knudsens "Den gamle Præst", 5 t. Ud over disse har de haft en række andre emner med 1 eller 2 timer. Blandt disse kan nævnes: Islandske digtning i nytiden, G. Gunnarson: Borgslægtens historie, Selma Lagerlöf: Gøsta Berlings saga, Hans Kirk: Fiskerne, Nis Petersen: Sandalماغernes gade, Kaj Munk og enkelte andre ting.

Feriekurser, udflugter m.v.

Foruden det almindelige højskolekursus på fire måneder blev der i sommerens løb afholdt tre såkaldte feriekurser, formentlig af en uges varighed. Sidst i

juni var det for unge piger, 35 i alt, så da var skolen fyldt. Det hedder, at arbejdet var lagt sådan tilrette, at de gled ind i skoleplanen sammen med eleverne, og hvad der kunne være blevet til uro og forstyrrelse i arbejdet, blev i stedet et frisk pust med liv og humør, som de frydede sig over.

Få dage efter var der et tilsvarende kursus for husmødre, som også blev vellykket. Lidt senere igen - i midten af juli - var der så feriekursus for unge mænd. Der var indrettet sovepladser i "Hytten", 23 i alt, men det blev kun til 16 deltagere. De havde været noget spændt på, hvordan det skulle gå, men det blev nogle stilfærdige og gode dage, hedder det. Om deltagerne i disse feriekurser var bornholmere eller folk ovrefra, nævnes der desværre ikke noget om, men i betragtning af, at det var krigstid, er det nok mest sandsynligt, at det var bornholmere. Det sidste kursus for unge mænd skulle have været gentaget i september, men det måtte aflyses på grund af for ringe tilslutning.

Trods den fortsatte krigstid, var sommerpigerne på en del udflugter. Den første gik til Rønne, hvor de besøgte forskellige virksomheder og museet. Derefter nævnes der besøg i seks af elevernes hjem, hvoraf flere blev kombineret besøg på forskellige seværdigheder, Dueodde, Snogebæk (med røgede sild) og Balka på én tur, Paradisbakkerne og Randkløveskår på to andre.

Mod slutningen hen i august tog de på en to-dages tur til Nordbornholm, som formede sig lidt specielt. De tog først med toget til Rønne, hvor Andreas Hansen stødte til. Så gik turen videre med rutebil til Hasle, hvor de besøgte kullejerne. Derefter gik de om bord i ruteskibet "Carl" og sejlede langs kysten til Allinge. Derfra til vandrehjemmet "Sjøljen", hvor de spiste. Om aftenen besøgte de Hammershus, hvor Andreas Hansen førte dem rundt og fortalte om fæstningens historie. Senere på aftenen samvær på vandrehjemmet med sang og fortælling.

Næste morgen tog de efter morgenmaden af sted til fods til Allinge, hvor der blev provianteret, derefter videre til Sandkås, hvor frokost blev indtaget i en hyggelig have. Her tog de så afsked med Andreas Hansen og fortsatte derefter traveturen til Rø og Gudhjem. Undervejs badede de i Salenebugten. Fra Gudhjem tog de så toget hjem til skolen.

Man overvejede, om tiderne var til at holde fest som slutning på sommeren, men besluttede sig for det. Der havde hver mandag sommeren igennem været folkedans på skolen, og alle, der havde været med udefra, blev inviteret med til festen. Desuden blev elevernes søskende inviteret - og eventuelle kærestes med ring(!), men dem var der ingen af. Det hedder, at det blev en god fest med mange gæster og godt humør. Der var kort forinden kommet en ny hest på "Godset", kaldet Klaus, og under festen blev der

opført et lille spil med den som "hovedperson". Det havde man moret sig meget over.

Andre kurser

Efter sommerskolens slutning måtte et fagligt kursus for bygmestre aflyses, fordi lærere ovrefra, som skulle have medvirket, ikke turde rejse til Bornholm af frygt for ikke at kunne komme hjem igen.

I september holdt man endvidere et månedskursus for unge piger i husholdning og kjølesyning. Det var først og fremmest et fagligt kursus, men Lauridsen nævner, at "vi kunde nu ikke samle en Flok unge Piger paa en dansk Højskole, uden at samles om noget af det egentlige i Højskolen". En deltager, Grethe Aagesen, Knudsker, har om det sidstnævnte fortalt, at han bl.a. gennemgik Sigrid Undsets "Kristin Lavransdatter". Det blev en uforglemmelig oplevelse for dem. Men også Vilhelm Rasmussens timer i verdenshistorie, hvor han især havde lagt vægt på de store linier, havde været meget givende.

Vinterskolen 1944-45

Efter alt dette stod vinterskolen for døren. Og nu lader det til, at det var blevet kendt, at der var sket en forandring på skolen. Det blev til 24 elever, en særdeles pæn fremgang. Men helt tilfreds var Lauridsen ikke. Der havde været 31 indmeldte først i oktober, men da tiden nærmede sig, kom der udmeldelser fra nogle ovrefra og mere uventet også fra nogle bornholmere.

Skolemæssigt blev det, så vidt man kan forstå, en helt normal vinter, hvor der blev arbejdet godt og solidt. Undervisningen fulgte også her det fastlagte mønster med højskolefag som det væsentlige og landbrugsfag i et vist antal timer nogle eftermiddage.

Men man var fortsat "under krigens skygge", og det satte sit præg på mange ting. Der var f.eks. problemer med at holde de sædvanlige møder på grund af indskrænket toggang, men ved nytårsmødet, som det lykkedes at gennemføre, mindedes de Kaj Munk. Ellers prøvede de at følge med i krigens gang. Hver dag samledes en flok lyttende elever og lærere om radioapparatet i Lauridsens stue og bagefter stregede de stillingerne ind på kortet. Den tyske modoffensiv i Belgien skyggede i nogen tid for håbet om en snarlig slutning på krigen, men selv om det snart igen gik fremad for de allierede, var der nok af andet, der kastede skygger - især henrettelserne blandt danske. Et par gange fik skolen også besøg af tyskerne med henblik på benyttelse af skolen til "andet formål", men det blev heldigvis undgået.

Under disse omstændigheder blev det også diskuteret om man burde holde en rigtig elevfest. Det blev man dog enige om at gøre, og så inviterede man pigerne fra sommeren før samt deres søstre og eventuelle kærester (med ring) til spisning den 11. marts kl. 16. Derefter festede man med dans i en smukt pyntet sal til kl. 21, og sluttede derefter af med kaffe og sang.

Ugen efter var der det sædvanlige elevmøde med generalforsamling og ugen efter igen forældremøde med gymnastikopvisning af eleverne og oplæsning og sang og musik af nogle af lærerne. Et par dage efter var "en god og rig vinter" så til ende.

Befrielsen - og sommerskolen 1945

Efter den sædvanlige omgang rengøring, kalkning o.a. i april, begyndte så den næste sommerskole den 3. maj 1945. Og den fik unægtelig en ekstraordinær og meget glædelig optakt.

Det var bestemt, at der skulle være åbningsmøde søndag den 6. maj, men allerede fredag middag anedes det, at kapitulationen kunne komme inden søndag, og ganske karakteristisk for Lauridsen bemærker han, at så gjaldt det om at få ordnet det sådan, at der kunne blive mulighed for at fejre befrielsen. Derfor samledes de nogle stykker for at tale sammen om det, medens de naturligvis hørte radio fra B.B.C. Og allerede samme aften kom så den bekendte meddelelse fra London. En af eleverne, Gudrun Dam fra Smedegård i Nylars, har senere fortalt, at Lauridsen og lærer "Rass" (Vilhelm Rasmussen) kom springende ud til dem og fortalte det - helt ovenud glade.

Det blev naturligvis fejret på behørig vis. Dagen efter, lørdag, var de alle til gudstjeneste i Å Kirke, der var fyldt til sidste plads. Om lidt af dette lader vi Lauridsen fortælle:

"...oppe i Korbuen var ophængt et dejlig stort Dannebrogslag. På trinene op til Koret under Korsflaget sad og stod Sommerpigerne. - For mig blev det mere end et Indtryk; det blev et Ønske hos mig, at dette bil-

Pigeholdet befrielsessommeren 1945. Nr. 3 fra venstre i forreste række lærerinde Else Katborg. Derefter familien Lauridsen og efter dem lærer Vilhelm Rasmussen. Ved siden af ham hans forlovede, Gerda Brandt Kofod fra Brandtsgård i Bodilsker, som havde været elev året før. Hendes yngre søster Gudrun var elev denne sommer. Hun står som nr. 1 fra venstre i bageste række. Hun var den yngste af i alt seks søstre, som blev elever på Bornholms Højskole.

lede der maatte blive som et Symbol paa det nye Danmark, som vi nu skulde bygge: Dansk Ungdom i Kirkens Kor under Korsflaget“.

Dagen efter, søndag den 6. maj, hejstes flaget og derefter var der kirkegang igen. Og om eftermiddagen var der et stort møde på skolen, til hvilket elevforeningens repræsentanter havde hjulpet med at få indbydelser udbredt over hele øen. En lang række mænd var blevet bedt om at tale. Det var følgende: pastor Andreas Hansen, pastor Thorsager, Åkirkeby, skolens bestyrelsesmedlemmer, Vilmer Juul Nielsen, Holger Brandt Kofod og Paul Ipsen; desuden mejeribestyrer Holger Haahr, Bøsthøj Mejeri, folketingsmand H. C. Koefoed, Markeregård, Poulsker, landstingsmand Johannes Larsen, Åkirkeby, og endelig Vilhelm Rasmussen og Aksel Lauridsen selv.

Af Lauridsens tale er et uddrag gengivet i årsskriftet. Vi tager et par udpluk: "...den tunge Sorgens Dag og Dagene derefter kom for de fleste danske til at betyde en inderlig Vækkelse til Forstaaelse af, at Danmarks Sag er vor Sag, og Danmarks Skæbne er vor Skæbne...

Med Oplevelsen af Folkefællesskabet som noget stærkt og bindende gaar vi ind til vor genvundne Frihed med Tak og Tro.

Gud give saa, at den onde Tid har lutret os, saa vi ikke har lidt og mistet forgæves. Maatte vi have lært at føle Ansvar baade for vore egne Handlinger og for vort Folks.

Maatte vi ogsaa nu ret forstaa, at... vi er eet Folk, der vil bygge sammen paa vort fælles Hjem: Danmark. - At Skel mellem By og Land - Arbejder og Arbejdsgiver - Gaardmand og Husmand nu virkelig maa udviskes. Maatte vi gaa ind til den ny Tid med Ansvarsfølelse...

Vi har med Gru set et Folks - det tyske Folks - Fornedrelse...

Hvor er alting blevet forenklet for os. Vi forstaa nu bedre end før, at Mennesket kun kan leve værdigt Menneskeliv i Lyset fra Kristus.

Vort gamle Flag - Dannebrog - har vi lært at føle større Ærbødighed for...

Rundt i de nordiske Lande hænger i Højskolernes Festsale de nordiske Flag. De bærer alle Korsets Tegn i Dugen. Dette Tegn er Symbolet paa den stærkeste aandelige Virkelighed. Dette Symbol maa nu holdes saa højt som aldrig før“.

Allerede dagen efter blev de imidlertid revet ud af den glade feststemning, da de russiske bomber ved middagstid faldt over Rønne og Neksø og blev efterfulgt af et endnu større bombardement dagen efter igen, tirsdag den 8. maj. Under de urolige dage, der fulgte efter dette, turde de ikke taget ansvaret for at fortsætte skolen umiddelbart, så pigerne blev sendt hjem i nogle dage.

Mandag den 14. maj var der faldet så meget ro over tingene, at de tog fat på det egentlige skolearbejde. Da var en fynsk pige omsider også ankommet. Hun havde været med på rutebåden "Østersøen", da den flygtede til Sverige. Da hun så ankom til Rønne, blev hun evakueret til Vestermarie, og først derefter nåede hun frem til bestemmelsesstedet - efter 12 dage undervejs.

Nu kunne man så omsider holde højskole igen under normale, fredelige tilstande, og det er forståeligt, at denne sommerskole bliver betegnet som noget helt særligt. Den havde også vundet rimelig god tilslutning, 21 i alt.

I sit almindelige forløb formede denne sommerskole sig dog som så mange andre med det samme skolearbejde, de samme møder osv. Men med de sædvanlige cykelture var det problematisk, da mange cykler efter krigsårenes mangel på dæk og andre reservedele var i en elendig forfatning. De nåede dog at komme til Neksø på grundlovsdagen, hvorefter de var gæster på Brandtsgård i Bodilsker, hvorfra den yngste datter var elev. Der indløb adskillige andre invitationer til besøg i elevhjem, men en del måtte de af tidnød sige nej tak til. De var også på udflugt til Rønne, men den store udflugt til Nordbornholm blev opgivet.

Så nærmede slutningen sig. Man holdt afslutningsfest den 28. august, og da det samtidig var Lauridsens fødselsdag, forstår man, at lejligheden blev benyttet til ikke mindst også at fejre den.

Foredragsholdere ved de offentlige møder 1944-45

Midsommermødet 1944: Lauridsen og Andreas Hansen

Efterårsmødet: statskonsulent Johannes Novrup, højskolelærerne Holger Kjær og Poul Engberg, begge Askov, pastor Hjorth Lange.

Åbningsmødet for vinterskolen: Pastor Thorsager, Åkirkeby, og Lauridsen: Et rids af højskolens historie i anledning af 100 års jubilæet.

Adventsmødet: Vilhelm Rasmussen, Højskolen, og pastor Løvgreen, Nylars.

Derefter intet offentligt møde før det omtalte befrielsesmøde.

Midsommermødet 1945: Pastor Eller, Varde, og dr. Jens Kruse, Askov.

Afsluttende bemærkninger

Med skildringen af pigeskolen i befrielsessommeren 1945 vil jeg som bebudet i de indledende bemærkninger slutte den detaljerede beretning om de bornholmske højskolers historie.

Med erindringen om den meget stemningsfulde skildring fra den 5. maj af sommerpigerne under korsflaget i Å Kirkes kor, kunne man ønske, at forløbet videre frem var blevet, som den nye situation gav forhåbninger om og tiltro til.

Men sådan kom det ikke til at gå for Bornholms Højskole. Allerede den følgende vinter sank elevtallet til 16, sommeren 1946 til 12 for i vinteren 1946-47 at nå den absolutte bundrekord med kun 6 elever. I 10-året 1945-54 - begyndende med vinterskolen 1945-46 - var der i alt 243 elever, hvilket giver et gennemsnit på 12. Som tidligere påpeget var det under den lovmæssige minimumsgrænse, men der blev givet dispensation i en lang række år.

Af de 243 elever var 104 mænd og 139 piger, heraf 26 på vinterholdene. Af bornholmske elever var der 70 mænd og 38 piger, mens der ovrefra var 34 mænd og 101 piger.

Gennemsnittet for bornholmske elever pr. år var således henholdsvis 7 og 4, og dette sammen med de meget små elevtal i øvrigt er baggrunden for mit synspunkt om, at skolens rolle som lokal skole reelt var udspillet i 1945 - og for så vidt længe havde været på vej hen imod det.

For at få skolen til at overleve måtte der derfor skaffes elever andetsteds fra. Det lykkedes til en vis grad, hvad der afspejler sig i antallet af piger ovrefra.

Antallet var imidlertid ikke nær stort nok til at give en bæredygtig økonomi. Derfor måtte indtjeningen suppleres med alle mulige andre aktiviteter, men alligevel blev det i mange år en lang, sej kamp for at holde skolen oven vande.

Situationen var imidlertid ikke helt særegen for Bornholms Højskole. Også mange andre højskoler måtte i tiden efter 2. verdenskrig gennem en langva-

rig omstillingsproces, som til tider nok har været temmelig problemfyldt.

På landsplan havde det samlede årlige elevtal fra det absolutte højdepunkt på godt 8000 omkring 1920 vist en jævnt faldende tendens til ca. 6000 omkring 1940. På dette niveau holdt det sig i krigsårene, men lige efter krigens ophør dykkede det til ca. 4700. De unge fra de traditionelle "højskolekredse" kom ikke i nær det samme antal som tidligere, og derfor måtte højskolerne til at gå nye veje for at få unge fra andre samfundsgrupper til at komme, naturligt nok især fra den stærkt stigende bybefolkning. Et væsentligt initiativ i den forbindelse var oprettelsen af landselevforeningen i 1949 og Højskolernes Sekretariat under denne året efter.

I takt med, at eleverne fra de traditionelle kredse blev væsentligt færre, forsvandt også muligheden for at satse på en lokalt område. Det havde i udpræget grad været gældende for Bornholms Højskole, men synes dog også langt frem i tiden at have været en væsentlig del af elevgrundlaget for en del andre højskoler. I den nye situation måtte alle højskolerne søge at fungere med hele landet som potentielt "marked", og over for det kunne ikke alle være lige heldigt stillede.

For Bornholms Højskole, der unægtelig ligger i en yderkant af landet, måtte det uvægerligt give særlige problemer, og derfor kan det ikke undre, at kampen for et nyt eksistensgrundlag måtte blive særlig smertefuld her.

Som anført andetsteds ligger denne omstillingsproces dog uden for denne bogs rammer, bl.a. fordi den naturligt hører hjemme sammen med den seneste tids udvikling. Det håber jeg at kunne levere en skildring af senere.

FJERDE DEL

Højskolens
elever
1893-1953 i tal

Generel statistik

Indledende bemærkninger

I denne sidste del af bogen skal resultaterne af en statistisk bearbejdning af dataene for elevholdene fra årene 1893-1953 fremlægges.

For denne - lidt specielle - side af historieskrivningen er det så heldigt, at samtlige elevprotokoller fra 1893 til dato er bevaret, eftersom de til dette udgør selve det grundlæggende kildemateriale.

Efter fremlæggelsen af de forhold, som protokollerne giver mulighed for at undersøge, skal ligeledes resultaterne af nogle mere specielle statistiske undersøgelser, især vedrørende de bornholmske elever fra landbohjem, fremlægges.

Disse sidstnævnte er nogle undersøgelser, som har kunnet foretages på grund af nogle fordelagtige forhold her på Bornholm.

Som berørt andetsteds blev Bornholms Højskole på grund af afstanden til resten af landet i hovedsagen en lokal skole for øens egne unge, og med sit klart afgrænsede område giver det en række muligheder for at sætte de statistiske beregninger ind i sammenligninger med øens forhold i øvrigt. Det være sig med hensyn til befolkningen som helhed, erhvervsfordeling m.v. Som tidligere nævnt er Bornholm muligvis det eneste sted i landet, hvor en sådan lokalt afgrænset undersøgelse kan foretages.

Ifølge stoffets natur vil dette kapitel indeholde mange beregninger og skemaer med talopstillinger. Det vil derfor sikkert falde noget tungt at læse. I stedet for at tage det hele i ét stræk kan det derfor anbefales, at man tager det i småbidder.

Eftersom der undervejs i det ret omfattende registrerings- og optællingsarbejde har måttet træffes en del valg af fremgangsmåder og foretages forskellige skøn, finder jeg det her hensigtsmæssigt ind imellem at bruge en mere personlig form, ikke mindst, når disse ting skal forklares nærmere.

Hele optællings- og registreringsarbejdet er i øvrigt foretaget to - og for nogets vedkommende tre - gange, idet jeg, efter at det var lavet første gang, fik mulighed for at behandle det på et EDB-anlæg. Den bearbejdelse, som selve indtastningen på database

egentlig indebar, medførte, at en del fejl både i den første optælling og i angivelserne i protokollerne blev opdaget og korrigeret.

Formålet med analysen i sin helhed er først og fremmest at få et talmæssigt materiale til belysning af skolens funktion som højskole for det bornholmske lokalsamfund. Derfor drejer undersøgelsen sig især om de bornholmske elever, som, efter at vi har set på "de store linier" i tallene, vil blive skilt ud fra de elever, der kom fra andre dele af landet - "ovrefra", som vi siger her på øen - eller fra udlandet. De sidstnævnte vil i hovedsagen sige elever fra Sønderjylland (Slesvig) før 1920 og Sydslesvig efter dette år, nogle få fra de andre nordiske lande, samt en enkelt, hvis fader var direktør på Ny Hebriderne i Stillehavet. De to grupper vil derefter blive behandlet hver for sig.

Det gav nærmest sig selv, fra hvilket tidspunkt denne undersøgelse skulle begynde, nemlig fra skolens oprettelse i 1893. Det var derimod ikke nær så oplagt, hvor langt frem i tiden, den skulle føres. Fra første færd bestemte jeg mig til, ligesom med den almindelige historiske skildring, at lade undersøgelsen slutte med 1945, eftersom antallet af bornholmske elever som omtalt andetsteds nærmest styrtdykkede efter dette år, og at dens funktion som lokal højskole dermed reelt var slut.

Efter nærmere overvejelser endte det dog med, at jeg bestemte mig for 1953 som slutåret. Det skyldes dels, at der trods nedgangen i elevtallet endnu var ca. 50 unge mænd fra de gamle "højskolekredse", der var elever i disse år. Men dertil kom, at undersøgelsesperioden derved ville strække sig over nøjagtig 60 år, som meget bekvemt lod sig inddele i ensartede, mindre perioder - hvor i øvrigt skellet mellem to 30-års perioder falder sammen med, at Andreas Hansen afløstes af Frode Aagaard.

Disse to 30-års perioder vil blive en del anvendt i beregningerne. Det skyldes især, at de egentlig repræsenterer to generationer. I en del andre tilfælde vil perioden blive opdelt i seks 10-års perioder.

Som vi har set af den foregående skildring, fulgtes der på Bornholms Højskole i det meste af den 60-årige periode det almindelige højskolemønster med 5

måneders vinterkursus for unge mænd fra november til marts og 3 måneders sommerkursus for unge piger i maj, juni og juli.

I vinteren 1941-42 og igen fra 1947 ændrede man vinterskolen, idet der blev indført fællesskole for både unge mænd og unge piger. På disse vinterskoler var der i alt 16 piger, 6 fra Bornholm og 10 ovrefra. Disse piger er lidt vanskelige at håndtere i de forenkede kategorier, som er nødvendige til en statistisk bearbejdning, men så vidt muligt er der taget hensyn til dem.

Fra 1943 ændrede man også sommerskolen, idet den blev forøget til 4 måneder, men det er der ikke taget hensyn til i beregningerne.

I undersøgelsen er alle elever, som angives at have været på skolen i 1 måned og derover, talt med. Nogle ganske få, som angives at have været der kortere tid, er udeladt.

Som vi har set, var der i skolens første år under N. P. Jensen foruden højskolekursus også en lille børneskole og et såkaldt udvidet kursus. Eleverne på de sidstnævnte optræder også i den ældste protokol, og ca. halvdelen af dem optræder både som højskoleelever og som elever på det udvidede kursus. Her er de imidlertid kun talt med i det omfang, de optræder som højskoleelever.

Som vi også har set, var der under adskillige vinterkurser fra 1929 og fremefter kursus for kontrolassistenter. I en hel del tilfælde - formentlig de fleste - er disse elever også indført i protokollerne, og i nogle tilfælde kan de kun skelnes fra de almindelige elever ved, at de angives kun at have været på skolen i én eller to måneder. Eftersom disse kurser, efter at de havde fundet deres form, fik et stærkt islæt af højskolefag, er disse elever også talt med. I forstander Lauridsens tid er de dog i nogle år ikke indført og har derfor ikke kunnet tælles med¹.

Generelt giver dataene i protokollerne mulighed for analyse af tre forhold: 1) hvor eleverne kom fra, 2) hvilket erhvervmiljø, de kom fra, dvs. faderens erhverv, og 3) hvor gamle de var som elever.

Umiddelbart kan disse spørgsmål virke ret uinteressante, eftersom de fleste med lidt kendskab til Bornholms Højskoles historie ved, at de fleste inden for det pågældende tidsrum kom her fra Bornholm, at de fleste af disse kom fra landbohjem, og at ligeledes hovedparten var 18-20 år gamle.

I store træk viser disse ting sig da også at holde stik, men det forhindrer ikke, at der i mange detaljer gemmer sig en del "overraskelser", som kaster et mere nuanceret lys over et og andet.

I et vist omfang giver en af elevprotokollerne også mulighed for en analyse af elevbetaling og understøttelse. Det skal vi derfor også se nærmere på.

Dertil kommer så de nævnte mere specielle analyser af eleverne fra landbohjem, som andet kildemateriale har muliggjort.

For ikke at "overlæsse" skildringen med tabeller og skemaer, er nogle enkelte af disse lagt hen til et bilagsafsnit efter selve redegørelsen. Der vil blive henvist til dem på de relevante steder.

Tallene i generelle træk

I den pågældende 60-årige periode 1893-1953 besøgte Bornholms Højskole af følgende antal elever:

Alt i alt	2860
heraf på vinterskolerne	1515
og på sommerskolerne	1345

Af det samlede antal elever var der:

fra Bornholm i alt	2384
og ovrefra samt fra udlandet.....	476

På vinter- og sommerskolerne var fordelingen således:

	Bornholm	ovrefra og udland
vinterskolerne	1341	174
sommerskolerne	1043	302

Af det samlede antal elever gennemførtes kurserne fuldt ud af i alt.....1319 mænd og 1309 piger og delvis af i alt.....196 mænd og 36 piger

Af de i alt 2860 højskoleelever var der 41, der var elever mere end én gang; 38 var elever 2 gange, 2 var elever 3 gange og en enkelt hele 4 gange. Den sidstnævnte var Hans Markussen, som er udførligt omtalt i kapitel 11 om N. P. Jensens tid.

Disse "gængere" tæller i alt 45, og således bliver det konkrete antal personer, der optræder i protokollerne i alt 2815, heraf 2344 fra Bornholm og 471 ovrefra.

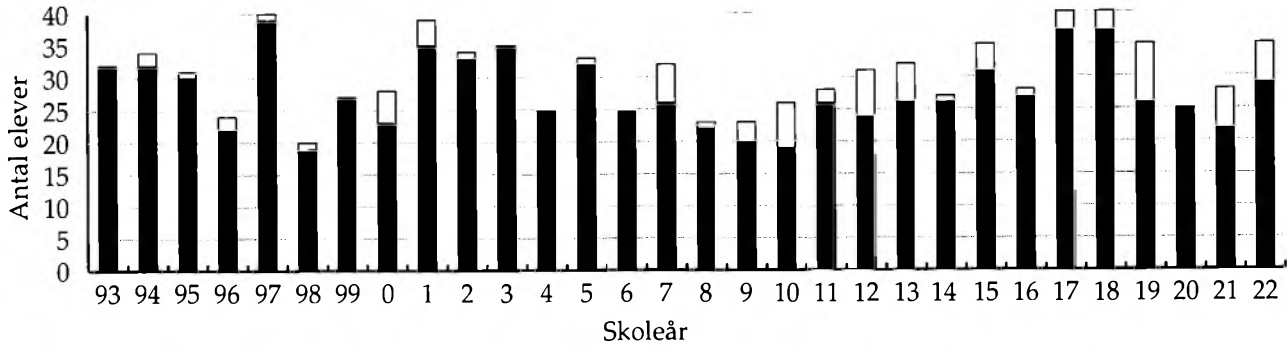
Til de generelle statistiske beregninger, som vi vil se på først, vil "gængerne" blive talt med for hver gang de har været elever. Men til de mere specielle analyser senere, hvor det drejer sig om konkrete personer, vil de naturligvis hver især kun tælle for én person.

De forholdsvis mange mænd, der kun delvis fuldførte kurserne, er dels kontrolassistenterne, hvis kursus kun var på to måneder, men dels også nogle, som først kom til januar, hvor man i en del år, især i den tidligste tid, "fyldte op."

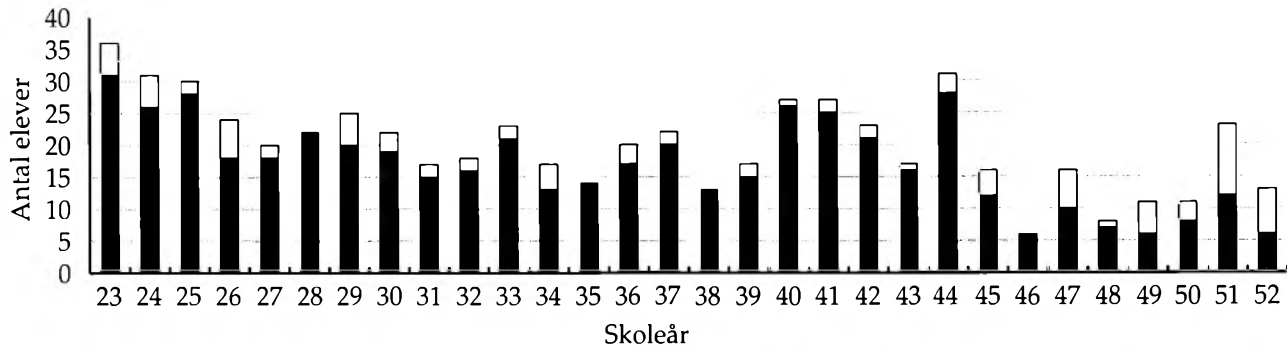
På næste side vil vi se på nogle søjlediagrammer, der viser de enkelte elevholds størrelse samt fordelingen mellem de bornholmske elever og eleverne ovrefra.

Elevtilslutningen på Bornholms Højskole 1893-1953

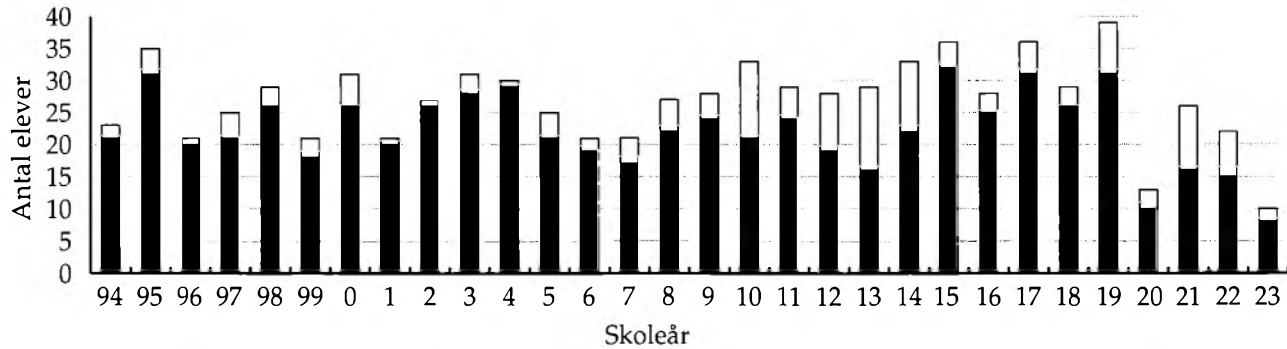
Vinterholdene 1893-1922

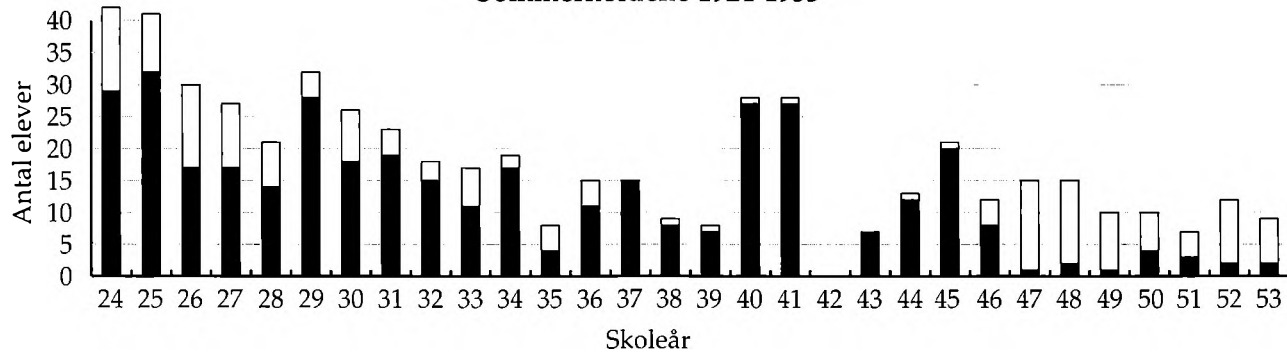
Vinterholdene 1923-1952

Sommerholdene 1894-1923

Sommerholdene 1924-1953

■ Bornholmske elever □ Elevler „ovrefra“

Kommentarer til diagrammerne

De faktiske tal for de enkelte elevhold kan ses på tabellerne side 253-255, hvor også antallet i 10-års perioder er gjort op.

Diagrammerne afspejler naturligvis hele det forløb, som vi har set i skildringen som helhed. Trods ganske store udsving i elevtallet fra år til år - for mændenes vedkommende fra 20 til 40, og når vi ser bort fra de ekstremt lave tal for 1920 og 1923, noget lignende for pigerne -, så er det alligevel sådan, at den første 30-års periode og ca. 5 år ind i den næste, må betegnes som skolens relativt stabile og dermed rimeligt gode tid. Større ord, såsom glansperiode, forekommer det ikke rimeligt at bruge om de ret beskedne forhold.

Efter denne tid, fra omkring 1926-27, sætter en nedadgående tendens ind, som trods stadige op- og nedgange skulle vise sig uafvendelig i det lange løb. Ved modernisering af skolen og en kraftig indsats for at få flere elever lykkedes det at få et pænt opsving i de første krigsår, og efter forstanderskifte også omkring krigens slutning, men derefter faldt tilslutningen af især de bornholmske elever til meget små tal, specielt for pigernes vedkommende, der næsten forsvandt helt.

Om diagrammerne i øvrigt kan der være grund til at hæfte sig ved de førnævnte meget kraftige fald på sommerholdene 1920 og 1923. Det hænger formentlig til en vis grad sammen med Andreas Hansens kone, Ingers, sygdom og død kort før jul 1919 og Andreas Hansens fratræden fire år senere. Hans sidste hold var sommeren 1923, hvor det kun blev til 10 elever.

Den nye forstander, Frode Aagaard, fik til gengæld en vældig tilslutning den første tid, især på sommerholdene, der de første to år blev på 42 og 41 elever, det absolutte højdepunkt inden for de her omhandlede 60 år.

Af andre ting kan nævnes, at det især var i Andreas Hansens første år før 1. verdenskrig og i Frode Aagaards ligeledes første år fra 1923-30, at det lykkedes at få en del piger ovrefra som elever. Det hænger utvivlsomt nøje sammen med deres foredragsturnéer forår og efterår, som var en afgørende faktor i "markedsføringen" dengang.

Det samme gør sig gældende efter 2. verdenskrig, men da var det til gengæld også tvingende nødvendigt, da antallet af de bornholmske elever som nævnt sank til meget små tal.

Højskolehyppighed

På vinterholdene var der i perioden 1893-1923 i alt 915 elever, hvilket svarer til et gennemsnit på 30,5. Af disse var 832 fra Bornholm og 83 ovrefra, gennemsnitligt henholdsvis 27,7 og 2,8.

På sommerholdene var der i den samme periode i alt 807 elever, som svarer til et gennemsnit på 26,9. Af dem var 665 bornholmere og 142 ovrefra, gennemsnitligt henholdsvis 22,2 og 4,7.

Befolkningstallet på Bornholm var i 1911 på 42.885². Hvis vi bruger dette tal som middeltal for ovennævnte periode på 30 år, så svarer de 832 mandlige elever fra Bornholm til, at ca. 7% af alle mænd, der i perioden var i "højskolealderen", blev elever på Bornholms Højskole. For de 665 kvindelige elever fra Bornholm bliver det tilsvarende tal knap 6%.

Dette gælder naturligvis Bornholm som helhed. Vi skal senere se på, hvordan tallene bliver, når øen stykkes ud i enkelte områder, i landsogne og købstæder.

De sidstnævnte procenttal kaldes i den statistiske sprogbrug for højskolehyppighed, og den er i princippet altså blot den procentdel af landets unge, der tog på højskole. Men da det er en beregningsenhed, som vil blive brugt nogle gange i det følgende, vil det være formålstjenligt at gøre lidt nærmere rede for den.

På landsbasis bruges som grundlag for denne beregning det til enhver tid værende antal af ugifte 20-årige i befolkningen. Højskolehyppigheden er således den procentdel af disse 20-årige, som det pågældende års samlede antal højskoleelever udgør³.

I denne sammenhæng, hvor det kun gælder Bornholm og Bornholms Højskole, vil en opgørelse af højskolehyppighed på grundlag af et enkelt år ikke være fyldestgørende, fordi den ikke ville tilgodese de til tider ret store udsving i elevtallet. Derfor er alle beregningerne her foretaget som gennemsnit af perioderne på de 10 eller 30 år.

Af denne grund - og for desuden at kunne gøre brug af let tilgængeligt statistisk materiale - har jeg som beregningsgrundlag heller ikke brugt de 20-årige, men i stedet valgt gruppen af 15-24-årige.

Derfor har det ikke været muligt at tage hensyn til, hvor mange af de 20-årige der var gift eller ej, og heller ikke til befolkningens aldersmæssige sammensætning specielt for Bornholm. (Det sidste ville kræve meget dybtgående studier af disse forhold, og det har jeg til dette afgrænsede spørgsmål ikke fundet umagen værd).

I stedet har jeg brugt alderssammensætningen i landet som helhed som grundlag ud fra den forudsætning, at sammensætningen på Bornholm næppe har været væsentligt anderledes.

Dette sammen med, at jeg her opererer med gennemsnitstal for en række år - for altså at udligne udsvingene i elevtal fra år til år - giver en vis usikkerhed. Derfor skal procenttallene, der af samme grund - med et par enkelte undtagelser - er afrundet til hele tal, ikke betragtes som nøjagtige størrelser, men snarere som forholdstal eller omtrentlige angivelser af størrelsesorden. Dette gælder for øvrigt for alle bereg-

ningerne i denne statistiske del. Dog er det i alle tilfælde tilstræbt at komme så tæt på den reelle virkelighed som muligt.

Ifølge statistisk materiale i diverse leksika udgjorde aldersgruppen af 15-24 årige i 1901 18,2% af befolkningen, i 1940 lige omkring 17%, for i 1951 at falde til 13,6%⁴. I det sidste tal slår de forholdsvis små årgange i 1930-erne igennem. Mændene ligger en smule højere end kvinderne, men denne forskel udliges ved det næste alderstrin. Det hedder endvidere, at antallet af børn var større i landkommunerne end i hovedstaden og bykommunerne, og dermed har antallet af unge givetvis også været større. I denne sammenhæng ville dette tendere mod at trække højskolehyppigheden nedad for landsognene og dermed for landbrugserhvervet, mens det modsatte vil gøre sig gældende for byerne.

For ikke at gøre tingene unødigt komplicerede, når forholdene alligevel er behæftet med en vis usikkerhed, har jeg dog her valgt at sætte procenttallene for de 15-24 årige til 18 for perioden 1893-1923 og til 16 for perioden 1923-53. Det giver en tilpas enkelhed i beregningerne, og i denne sammenhæng finder jeg, det giver en acceptabel nøjagtighed.

For landet som helhed var det sådan, at det forholdsmæssige antal højskoleelever nåede et højdepunkt omkring 1905-06. Dette år var det samlede antal 6.689, hvilket gav en højskolehyppighed på 15%. I en lang række år fra 1875-90 havde hyppigheden ligget på 10-11%, hvorefter den steg jævnt til det nævnte tal. De absolutte tal steg derefter til et højdepunkt på 8.089 i 1919-20, men i procent var tallet nu kun 13. Derefter gjorde en svagt faldende tendens i begge talstørrelserne sig gældende.

I forhold til det nævnte højdepunkt i landsgennemsnittet, der falder nogenlunde midt i den her omhandlede første periode, forekommer tallene for Bornholms Højskole på ca. 6-7% (jvf. ovenfor) at ligge lavt.

Skal vi have det tilsvarende reelle tal for Bornholm frem, skal vi imidlertid tælle alle højskoleelever med, dvs. også dem, der tog på højskole andre steder. Hvor mange det drejer sig om, ved vi ikke - det ville kræve en ret omfattende efterforskning i rigsarkivet i København -, men i en speciel undersøgelse, som vi senere skal se på (se side 250), har vi dog et fingerpeg om, at procenttallet for denne periode skal øges med 40-50, hvilket ville give en højskolehyppighed for Bornholm på ca. 10%. Derved kommer vi nærmere landsgennemsnittet, men dog stadig noget under.

For tiden 1923-53 forekommer det irrelevant at beregne højskolehyppighed for perioden som helhed, idet tilslutningen som vist havde en jævnt faldende tendens. Her forekommer det mere rimeligt at angive den i 10-års perioder. For begge køn under ét ligger

den for tiden 1923-33 på ca. 5%, for 1933-43 på ca. 4% og for 1943-53 på ca. 2,5% (beregnet på grundlag af befolkningstallet 1930, 1940 og 1950).

I denne periode fik en nyoprettet højskole i øvrigt stor betydning for en bestemt kategori af bornholmere. Det var Luthersk Missionsforenings Højskole i Hillerød, som begyndte sin virksomhed sommeren 1923. I noget af perioden ser der ud til at have været lige så mange, eller endda flere, bornholmske elever på denne som på Bornholms Højskole.

Med den faldende tendens i elevtilslutningen fra sidst i 1920-erne deler Bornholms Højskole skæbne med en lang række andre højskoler. Fra det nævnte højdepunkt på 8.089 elever i 1919-20 gør en jævnt faldende tendens sig gældende så det samlede antal i 1940-41 var på 6.023, et fald på godt 2.000 eller 25%.

Nedgangen faldt imidlertid ikke jævnt på alle højskolerne⁵. Det gik især ud over mange af de små skoler, hvortil Bornholms Højskole jo hørte, men også en del af de store, gammelkendte skoler blev hårdt ramt, således Ollerup Folkehøjskole på Sydfyn (ikke at forveksle med Ollerup Gymnastikhøjskole), som i 1920-erne havde haft op til omkring 170 elever, men i 1939-40 var sunket til kun at have ca. 40.

I denne periode blev der i øvrigt oprettet en del skoler med visse specialer eller faglige præg, først og fremmest nogle gymnastik- og sygeplejeskoler. (Senere kom andre slags til). Hvis de ikke var kommet, var den samlede nedgang formentlig blevet endnu større.

Hvor kom eleverne fra ?

Efter dette generelle udblik over tallene i deres helhed, vil vi gå over til detailundersøgelserne. Som tidligere omtalt giver protokollerne muligheder for at undersøge tre forhold:

- 1) hvor eleverne geografisk kom fra,
- 2) hvilket erhvervmiljø, de kom fra, og
- 3) hvilken alder, de havde under opholdet.

Spørgsmålene vil blive behandlet i den her nævnte rækkefølge, og som tidligere nævnt vil vi se på de bornholmske elever og eleverne ovenfra hver for sig.

De bornholmske elever

Det er en almindeligt kendt ting, at langt de fleste af eleverne kom fra landbohjem, men kom de jævnt spredt fra alle landsogne? eller var der nogle af disse, der var mere højskoleprægede end andre?

Optællingerne skulle vise, at det i betydelig grad var det sidste, der var tilfældet.

De blotte elevtal har imidlertid ikke så stor interesse, idet såvel sognene som købstæderne er af ret for-

skellig størrelse. For at få et reelt billede af det må elevtallet fra de enkelte områder derfor ses i forhold til befolkningstallet, altså også her begrebet 'højskolehyppighed'.

Det hele fremgår af skemaet nedenfor, hvor vi igen opererer med de to 30-års perioder. For nemheds skyld er højskolehyppigheden for begge perioder her

beregnet ud fra befolkningstallet i 1921, da tallene dels foreligger let tilgængelige i Trap: DANMARK⁶, og dels fordi dette år ligger nogenlunde midt i hele perioden.

Som tidligere berørt giver denne metode en vis unøjagtighed, idet hverken befolkningstal eller elevtal er statiske størrelser. Procentangivelserne skal der-

De bornholmske elever 1893-1953

Fordeling efter hjemsovn eller hjemby samt højskolehyppighed i forhold til befolkningstallet 1921

Sogn/by	Befolkn. 1921	1893-1923		1923-53	
		Antal elever	Højsk. hypp.	Antal elever	Højsk. hypp.
Åker	2706	196	13%	107	8%
Pedersker	1158	104	17%	65	12%
Vestermarie	2164	167	14%	99	10%
Nylars	1059	36	6%	54	11%
Knudsker	950	45	9%	24	5%
Nyker	1195	52	8%	21	4%
Klemensker	2507	114	8%	79	7%
Rutsker	1460	58	7%	25	4%
Olsker	1388	42	6%	23	3%
Rø	805	29	7%	12	3%
Østerlars	1619	121	14%	54	7%
Østermarie	2771	112	7%	64	5%
Ibsker	1699	60	7%	49	6%
Bodilsker	1382	87	12%	57	9%
Poulsker	1238	69	10%	41	7%
Landsogne i alt	24.101	1292	10%	774	7%
Åkirkeby	1496	70	9%	27	4%
Rønne	10.336	52	1%	45	1%
Hasle	1414	12	2%	9	1%
Allinge-Sandvig	2078	14	1%	4	0%
Gudhjem	835	3	1%	3	1%
Svaneke	1324	12	2%	12	2%
Nexø	2724	37	3%	11	1%
Købstæder i alt	20.207	200	2%	111	1%
Christiansø	117	1	2%	1	2%
Uoplyst		4		1	
Bornholm og Chr. Ø i alt	44.425	1497	6%	887	4%

for også her ses som forholdstal, som dog fortsat er tilstræbt at ligge så tæt på virkeligheden som muligt.

Kommentarer til skemaet

Vi ser først på kolonnerne for "den store højskoletid" for Bornholms Højskole, perioden 1893-1923.

Det fremgår her tydeligt, at Pedersker sogn ligger absolut i top med 17%. Herefter følger Vestermarie og Østerlars med hver 14, og først på fjerdepladsen kommer skolens hjem sogn, Åker, med 13% tæt fulgt af Bodilsker med 12%. I bunden ligger Olsker og Nylars med hver 6%. Resten indtager mellempositioner fra 7 til 10%. For landsognene som helhed bliver det et gennemsnit på 10%.

Af købstæderne ligger Åkirkeby absolut i top med 9%, mens alle de andre har meget lavere tal. Gennemsnittet bliver her kun på 2%, og for Bornholm som helhed ligger det på 6%.

Ser vi derefter på perioden 1923-53, så præger de betydeligt lavere elevtal naturligvis billedet. I det store og hele tegner der sig dog nogenlunde det samme mønster i forholdet mellem procenttallene, blot på et lavere niveau. En tydelig afvigelse er dog Nylars, som her har 11% og dermed rykker op som et af de store "højskolesogne". Omvendt er det for Østerlars, der fra 14 glider ned til 7%. For Nyker, Olsker og Rø sker der også en halvering af procenttallene, og for landsognene som helhed synker procenten til 7.

For byerne kan iagttages den samme udvikling, og procenttallet for dem kommer nu helt ned på 1, mens det for Bornholm som helhed bliver 4.

Eftersom det førhen i hovedsagen var landboer, der befolkede højskolerne, er det ikke særligt overraskende, at der forholdsmæssigt var 5 gange så mange elever fra landsognene som fra byerne.

Nok så overraskende er derimod de ret betydelige afvigelser, der er mellem de forskellige dele af Bornholm. Ved at sammenholde tallene med et landkort vil det ses, at det er de sydlige og til dels østlige dele af øen - samt i den første periode Østerlars -, der har haft den tætteste tilknytning til højskolen. Derimod var nordspidsen med sognene Rutsker, Olsker og Rø samt Østermarie og Ibsker - og i første periode Nylars - væsentligt svagere repræsenteret. Den vestlige del med sognene Klemensker, Nyker og Knudsker indtager en mellemstilling.

Om årsagerne til disse forskelle kan der ikke gives noget klart og entydigt svar. Som påpeget i den foregående skildring, har det forhold, at der i området omkring Åkirkeby opstod en livskraftig grundtvigsk bevægelse, utvivlsomt været en væsentlig årsag til, at der kom flest elever fra denne egn.

Omvendt tyder et og andet på, at Indre Mission og forskellige andre kirkelige retninger, f.eks. pinseme-

nigheden, generelt stod stærkere på Nordbornholm, og unge fra disse kredse kom kun i meget begrænset omfang som elever på den grundtvigske Bornholms Højskole⁷.

At der i godt 20 år havde været en højskole i funktion i Østermarie, kan vi konstatere ikke havde sat sig varige spor for elevtilgangen til den nye højskole, mens det åbenbart forholder sig modsat med nabo-sognet Østerlars.

Hvor stor betydning disse og lignende forhold - også andre steder på øen - end har haft, så har de dog næppe været altafgørende. Der har utvivlsomt været flere andre faktorer, der har spillet ind. Så vidt det kan skønnes kom der ganske mange elever, der ikke havde noget tilknytningsforhold til de religiøse retninger. Den generelt større bevidsthed om gavnigheden af bedre oplysning, som langsomt har bredt sig, skal, når det gælder disse kredse, nok ikke underkendes, mange steder fremmet af fremskridtsvenlige lærere, som ved aftenskolevirksomhed o.lign. har været med til at gavne sagen.

Eleverne ovrefra

Efter således at have set nøjere på, hvor de bornholmske elever kom fra, vil vi nu se på, hvilke egne af landet, de andre elever kom fra. Vi vil se på, hvordan de fordeler sig på landets hoveddele, og til forskel fra bornholmerne bliver de fordelt i 10-års perioder og vinterhold og sommerhold hver for sig. Fordelingen fremgår af skemaerne på næste side.

Kolonnen for Sønderjylland (Slesvig) gælder indtil 1920 for hele området, der var under tysk herredømme. Efter 1920 gælder den det, der blev dansk igen, mens Sydslesvig så har sin egen kolonne.

Kommentarer til skemaerne

I det store og hele virker tallene jævnt spredt. Kun omkring et par steder er der en vis koncentration: Jylland, Sønderjylland og Sydslesvig i 2., 3. og 4. periode. Afstanden til Bornholm taget i betragtning kan de forholdsvis store tal her kun forklares af én ting, nemlig forstandernes tidligere nævnte foredragsrejser i forår og efterår. Særlig markant er antallet af piger i 4. periode. Det er netop dem, Frode Aagaard fik "hentet" herover. Alene på hans tre første sommerhold var der i alt 22 piger fra Jylland. Derimod ligger mændene langt lavere i tal. En vinter på Bornholm var nok heller ikke dengang særlig attraktiv.

Langt hovedparten af dem, der før 1920 kom fra Sønderjylland, kom fra den nordlige del, der som bekendt dette år blev dansk igen. Men som det ses, kom der efter genforeningen flere elever fra den del,

Eleverne „ovrefra“ I

Fordeling efter landsdele - vinterholdene, heraf 10 piger

10-år	København	Sjælland	Loll., Fals. Møn	Fyn med øer	Jylland	Sønd. jylland	Syd-slesvig	Nordisk land
93-02	1	6	1	1	6	2		
03-12	1	5	0	2	10	9		
13-22	3	7	1	3	5	13	5	1
23-32	2	2	2	1	14	1	10	
33-42	4	4	0	0	4	2	4	
43-52	10	3	1	2	14	4	6	1
I alt	21	27	5	9	53	31	25	2

Foruden dem, der er angivet på skemaet, var der den tidligere nævnte fra Ny Hebriderne i Stillehavet. Af de to fra de nordiske lande var den ene fra Island og den anden fra Sverige.

der forblev tysk. Det kan næsten også kun forklares med, at man efter genforeningen i langt højere grad har koncentreret sig om Sydslesvig på foredragsrejserne. Det var jo nu især dem, der havde behov for kontakt med det gamle land.

I perioden 1933-43 synker tallene, som vi før har set, til meget små størrelser, men for den sidste periode kan vi se, at de for pigernes vedkommende igen stiger kraftigt for Sydslesvig. Her er det helt klart Aksel Lauridsens indsats som foredragsholder, der slår igennem.

Hvilke erhvervsmiljøer kom eleverne fra?

Som det næste af de generelle forhold, som lader sig analysere efter elevprotokollerne, vil vi se på, hvordan eleverne fordeler sig efter hjemmets - i langt de fleste tilfælde faderens - erhverv.

De bornholmske elever

Med tallene fra fordelingen mellem landområderne og byerne i erindring og med det, vi i forvejen ved om dominansen af landboer, kunne en sådan inddeling synes ganske overflødig. Den vil da heller ikke bringe de store overraskelser i første omgang, men senere, hvor vi skal se på den nævnte grundigere analyse af landbohjemmene, vil tallene dog kunne fortælle ét og andet.

Først tallene i generelle træk.

Af de i alt 2384 bornholmske elever fra hele den 60-årige periode var 1890 - 79% - fra landbohjem og 483 - ca. 20% - var fra anden erhvervsbaggrund. For 11 er der ingen oplysninger.

I praksis kan det dog være vanskeligt at drage et skarpt skel mellem de to grupper, idet adskillige af de mindre landbrugere havde andre erhverv ved siden

Eleverne „ovrefra“ II

Fordeling efter landsdele - sommerholdene

10-år	København	Sjælland	Loll., Fals. Møn	Fyn med øer	Jylland	Sønd. jylland	Syd-slesvig	Nordisk land
94-03	0	12	1	2	7	1		3
04-13	5	10	6	4	13	21		
14-23	4	11	4	9	12	13	3	
24-33	3	5	1	4	42	9	13	
34-43	0	0	2	2	5	3	2	
44-53	8	1	2	10	22	6	17	3
I alt	20	39	16	31	101	53	35	6

På sommerholdene er én uoplyst. De tre fra de nordiske lande i første periode er alle fra Sverige, mens der i sidste periode er to fra Norge og én fra Sverige.

af landbruget, f.eks. er der en del forskellige håndværkere, møllere, nogle enkelte postbude eller ufaglærte arbejdsmænd.

Fordelt på de to 30-års perioder og i vinter- og sommerhold ser tallene således ud:

Vinterholdene	landbrug	andre erhverv
1893-1922.....	684.....	145
1923-52.....	406.....	103
I alt	1090.....	248

Sommerholdene

1894-1923.....	488	172
1924-53.....	312	63
I alt	800	235

For størstedelen af landboeleverne benævnes - ikke uventet - faderens erhverv som gårdejer. Det drejer sig om 1303 eller 69%, herunder nogle få, der benævnes proprietærer samt nogle enker efter gårdmænd. De resterende 587 eller 31% benævnes med fire betegnelser: boelsmand, parcellist, husmand eller avlsbruger; efterhånden dog kun de to sidstnævnte.

Efter de samme retningslinier som ved fordelingen i sogne og byer vil vi nu undersøge højskolehyppigheden inden for erhvervene, idet vi dog nøjes med de to her nævnte grupper: landbrug og andre erhverv, og ser på det for Bornholm under ét. Det sker på grundlag af erhvervstællinger fra 1911 og 1940⁸.

Fordelingen og procenttallene fremgår af skemaet nedenfor. (Tallene i parentes i rækken med Pens.m.v. er eleverne med hjemmets erhverv uoplyst).

Kommentarer til skemaet

I de absolutte tal for eleverne er der naturligvis ingen overraskelser. Men også forholdsmæssigt viser eleverne fra landbohjem sig som langt den talrigeste gruppe. Rundt regnet fire af hver fem elever kom derfra, og set i forhold til det samlede antal elever i de her omhandlede 60 år udgør de i alt 1890 bornholmske landboelever 66% - eller to trediedele.

Det turde være klart, at langt hovedparten af dem kom fra landsognene, men der var dog også nogle fra avlsbrugene i og omkring byerne, i alt ca. 60.

Gruppen af andre erhverv med i alt 483 elever spænder over et bredt spektrum af forskellige erhvervsgræne. Langt de fleste af de dengang almindeligste erhverv ser ud til at være repræsenteret, men da tallene for mange af de enkelte vil være meget små, skal de ikke nærmere udspecificeres her.

Forholdsmæssigt er der ingen af erhvervsgrupperne i den officielle statistik, der træder særligt frem; de ligger alle i nærheden af gennemsnittet; grupperne handel og pengeomsætning og immateriel virksomhed dog i overkanten. Det første skyldes en del børn af købmænd og brugsuddelere, det andet først og fremmest en del døtre af lærere i det første 10-år. Det absolutte tal på disse er dog kun 10, så vi er nede i de beskedne størrelser.

Med hensyn til elevernes fordeling mellem byerne og landsognene er det for hele gruppen nogenlunde jævnbyrdigt, ca. 240 fra hver kategori.

Eleverne ovrefra

Også for eleverne fra de andre dele af landet skal vi se, hvordan de fordelte sig efter hjemmets erhverv. Her er eleverne fra de andre nordiske lande skilt ud, ligesom også "gengangerne" er det. Det samlede tal i denne opgørelse bliver derfor på 461.

Skemaet øverst på næste side gælder for alle 60 år, hvor eleverne er inddelt efter landsdelene på den ene led og de to erhvervs kategorier, landbrug og andre erhverv, på den anden.

Kommentarer til skemaet

Når der ses bort fra København og Sydslesvig er eleverne fra landbohjem også her i overtal - 235 mod

Bornholms Højskoles elever 1893-1953

Inddeling efter hjemmets erhverv, vinter- og sommerhold

	Perioden 1893-1923			Perioden 1923-53		
	Erhvervsfordeling 1911	Antal elever	Højsk. hyppighed	Erhvervsfordeling 1940	Antal elever	Højsk. hyppighed
Landbrug	16.570	1.172	13%	18.389	718	8%
Andre erhverv	22.657	317	3%	21.670	166	2%
Pens. m.v.	3.658	(8)		6.483	(3)	
I alt	42.885	1.497	6%	46.542	887	4%

Elever ovrefra 1893-1953
Erhvervsfordeling i forhold til landsdele

Landsdel	Landbrug	Andre erhverv	Uoplyst	I alt
København	0	35	5	40
Sjælland	42	23	1	66
Lolland, Falster og Møn	17	4		21
Fyn med øer	24	15	1	40
Jylland	96	53	4	153
Sønderjylland	56	33		89
Sydslesvig	10	40	2	52
I alt	245	203	13	461

128 bliver det for de andre dele af landet. Forskellen er dog ikke nær så stor som for de bornholmske elever. Vi kan således konstatere, at de elever, der rejste den lange vej ovrefra helt til Bornholm, kom fra noget bredere erhvervmiljøer end de lokale elever.

Fra København er der naturligt nok ingen elever fra landbohem, men når gruppen af andre erhverv for Sydslesvigs vedkommende ligger langt over landbruget, skyldes det, at langt hovedparten af dem også var byboer. 30 af de i alt 52 kom nemlig fra Flensborg.

Gruppen af andre erhverv spænder også her over et bredt spektrum, de fleste af dem dog almindeligt kendte, men også nogle mere sjældne. Det mest specielle forekommer at være en pige på sommerholdet 1906, hvis fader var krigsassessor.

Hvor gamle var eleverne?

Endelig skal vi som det sidste af de generelle forhold se på aldersfordelingen.

Umiddelbart kan spørgsmålet om, hvor gamle eleverne var, synes ret uinteressant, eftersom der i mange år synes at have været en almindelig forestilling om, at langt de fleste var fra 18 år til i begyndelsen af 20-erne, og at kun ganske få var under og over denne almindelige højskolealder.

Nogle flygtige blikke på de pågældende kolonner i protokollerne synes da også at bekræfte dette. Alligevel viste optællingen, at det ikke var helt så enkelt.

De bornholmske elever

For de bornholmske elever vil vi se på aldersfordelingen, som den fremtræder i de seks 10-års perioder og

naturligt nok med vinter- og sommerhold hver for sig.

De konkrete tal for perioderne kan aflæses på tabellen i bilagsafsnittet side 255.

Her skal vi derimod på næste side se nærmere på nogle søjlediagrammer for hvert 10-år, som langt bedre end de nøgne tal giver mulighed for en umiddelbar tilegnelse og vurdering af fordelingen.

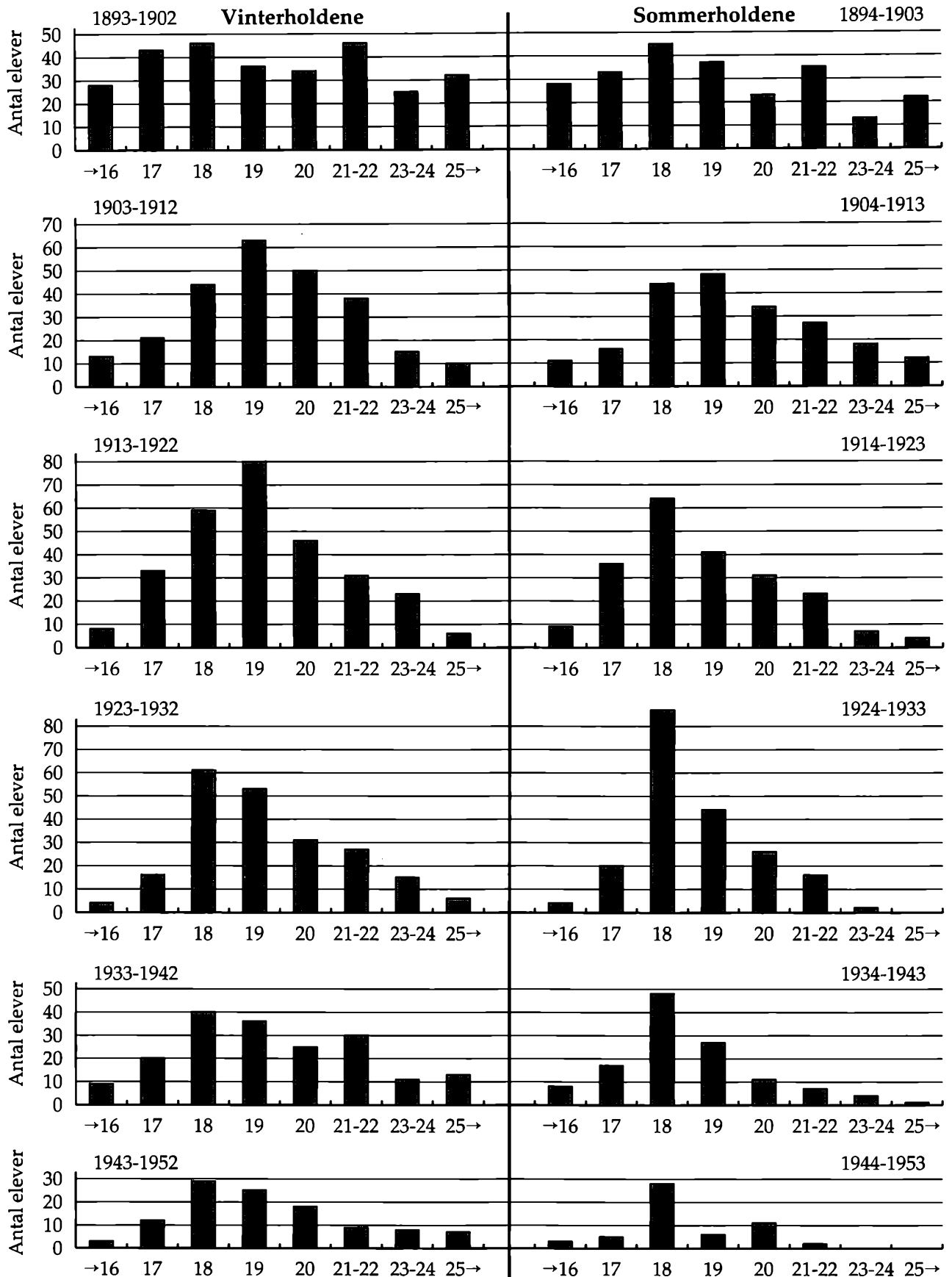
Kommentarer til diagrammerne

På det allerførste hold i vinteren 1893-94 var den yngste 14 år og den ældste 33. På det første pighold sommeren efter var den yngste 15 år og den ældste 35. Selv om det er yderpunkterne, så viser søjlediagrammerne også tydeligt, at der var betydelig større aldersspredning i den første tid, end der blev senere. I diagrammerne for det første 10-år er der således en række nærmest jævnbrydige søjler, mens der derefter sker en gradvis udvikling mod en større koncentration af de 18-19 årige. Især i perioden 1923-33 er disse alderstrin dominerende, mens der i de sidste to perioder sker en vis udjævning igen. Her er de faktiske tal til gengæld meget små.

Vedrørende de helt unge på 16 år og derunder kan nævnes, at der på vinter- og sommerholdene i den første periode var henholdsvis 4 og 2 14-årige og 6 og 10 15-årige. I anden periode var der tilsvarende 3 og 5 15-årige. Derefter er der først et par enkelte af disse helt unge, når vi når frem til perioden 1933-43. Derimod er der hele vejen igennem et vist antal 16-årige og et betydeligt antal 17-årige⁹.

Tager vi alle under 18 år under ét, udgør de i den første periode 25% af det samlede antal, mens de derefter gradvis falder til omk. 15%.

Aldersfordelingen for de bornholmske elever 1893-1953

I den anden ende af aldersskalaen, dvs. de elever, der var 25 år og derover, sker der en tilsvarende udvikling. De udgør i den første periode ca. 10%, men skrumper derefter hurtigt ind til meget små tal. For mændenes vedkommende sker der dog et forholdsmæssigt opsving i denne gruppe i de sidste to perioder, hvor de udgør knap 7%, mens pigerne i denne alder næsten forsvinder helt.

Den her skildrede aldersmæssige udvikling blandt de bornholmske elever falder i hovedtrækkene sammen med udviklingen på landsplan, men der er visse lokale særpræg.

I højskolernes første tid var mere end halvdelen af eleverne under 18 år. Derefter er der en jævnt faldende tendens for denne aldersgruppe indtil den omkring 1940 kun udgør 3%. Derimod angives det, at gruppen af elever på 25 år og derover indtil 1940 konstant lå på 14-18%¹⁰.

For Bornholms Højskole var gruppen af unge under 18 år i den periode, det her drejer sig om, således forholdsmæssigt betydelig større end på landsplan. Det hænger nok i nogen grad sammen med, at skolen var en udpræget lokalskole, men for de sidste 10-års perioder skyldes det nok i højere grad, at man, som det er udtrykt et sted, "måtte tage, hvad man kunne få".

Omvendt var gruppen af ældre elever på 25 år og derover forholdsmæssigt langt mindre end på landsplan. Hvis vi imidlertid flytter skellet til denne ældre gruppe ned til 23 år, så får vi for mændenes vedkommende tal, der nærmer sig landsgennemsnittet, mens tallene for pigerne i de tre sidste perioder stadig ville være små.

Endelig skal blot nævnes, at søjlediagrammernes størrelse naturligvis også afspejler det stærkt nedadgående antal af bornholmske elever i de sidste to perioder.

Eleverne ovrefra

For eleverne ovrefra vil vi nu se på den tilsvarende aldersfordeling, idet vi dog nøjes med at inddele dem i de to 30-års perioder.

Kommentarer til skemaerne

Aldersmønsteret for disse elever minder en del om de bornholmske elevers i de første par 10-år, en jævn spredning over et bredt felt. Men tyngdepunktet ligger, især for mændenes vedkommende, noget højere. Der er således kun ret få på 18 år og derunder, mens de højeste tal ligger i aldersgrupperne fra 21-25 år. Hovedindtrykket er dog her den jævne spredning, og der er ingen synderlig forskel på de to perioder.

For pigernes vedkommende er der en del flere af de helt unge, men også her ligger tyngdepunktet højere. Den første periode er dog kendetegnet ved meget jævn spredning. I den anden periode er der derimod en tendens til et højdepunkt for de 21-22 årige, men ikke i nær så udtalt grad som for de 18-19 årige bornholmske piger.

At der i det store og hele var en del flere af de lidt ældre aldersgrupper og tilsvarende færre af de helt unge kan egentlig ikke undre, når den lange rejse til Bornholm tages i betragtning. I det store og hele kendetegnes eleverne ovrefra dog i hele perioden af en ret bred aldersspredning.

Aldersfordelingen for eleverne ovrefra

Vinterholdene - heraf 10 piger i 2. periode

Alder	-17	18	19	20	21-22	23-25	26-29	30-
1893-1922	6	7	11	15	20	20	4	0
1923-52	0	6	17	16	17	20	10	5
I alt	6	13	28	31	37	40	14	5

Sommerholdene

Alder	-17	18	19	20	21-22	23-25	26-29	30-
1894-1923	14	24	24	22	30	17	7	4
1924-53	4	23	27	34	47	18	7	0
I alt	18	47	51	56	77	35	14	4

Elevbetaling og understøttelse

Efter de foregående undersøgelser af personlige forhold går vi i dette afsnit over til at se lidt på den økonomiske side af sagen.

Om højskolens økonomi i snævrere forstand findes fra før den blev selvejende institution nærmest intet kildemateriale. På grund af forpagtningsordningen var økonomien jo nærmest forstanderens private anliggende. Som det er fremgået flere steder i skildringen, er der dog tilstrækkelig med vidnesbyrd om, at den aldrig har været noget lukrativt foretagende.

Om elevernes økonomiske forhold har vi derimod nogle holdepunkter, idet vi for den første 30-års periode nogenlunde kender betalingens størrelse og indtil 1944 også nøje ved, hvilke elever, der fik understøttelse, hvorfra denne kom, og hvor stort beløbet var. De sidstnævnte ting er i hvert enkelt tilfælde noteret i protokollerne.

Elevbetalingen

Om prisen for højskoleopholdet nævner Hans Markussen i sine erindringer (jvf. side 83), at det for et fem måneders ophold kostede 150 kr. Det svarede til 30 kr. pr. måned, og fra andre kilder ved vi, at månedsprisen var den samme for sommeropholdet.

Denne pris havde været retningsgivende for alle landets højskoler allerede i mange år før den tid, og det blev den ved med i en del år mere.

Af andre steder i Hans Markussens erindringer fremgår det, at en almindelig årsløn for en voksen tjenestekarl på landet - dvs. ud over kost og logi - omkring den tid (1895) var 200 kr. Prisen for et vinterophold udgjorde således 75% af en sådan årsløn for en tjenestekarl. I løbet af de følgende 25 år steg lønningerne dog forholdsvis mere end betalingen, således at prisen i årene omkring 1920 lå på ca. halvdelen af en årsløn. Derefter steg procenttallet gennem 1930-ernes kriseår noget igen for så i 1940-erne at falde til et betydeligt lavere niveau.

Prisen på 30 kr. pr. måned lå som nævnt fast i mange år, men i 1905 angives vinterprisen at være steget til 32 kr. To år efter stiger prisen imidlertid igen. I slutningen af marts 1907 meddeles det i Højskolebladet¹¹,

at en række højskoler, deriblandt Bornholms, havde forhøjet priserne på højskoleophold fra 160 til 175 kr. for vinterskolen og 90 til 96 kr. for sommerskolen. Stigningen begrundes med voksende udgifter på alle områder.

Fra vinterskolen 1907-08 er det så heldigt, at Andreas Hansen i de fleste tilfælde noterede den totale elevbetaling i protokollen, og det giver os mulighed for at lave følgende opstilling over prisudviklingen.

Priser på højskoleophold 1904-23

vinteren	sommeren
indt.1904150 kr.	
1905-06160 kr.	indt.190690 kr.
1907-08175 kr.	1907.....96 kr.
1913-14200 kr.	1913.....108 kr.
1915-16225 kr.	1916.....120 kr.
1916-17250 kr.	1917.....132 kr.
1917-18275 kr.	1918.....150 kr.
1918-19ikke angivet	1919.....180 kr.
1919-20400 kr.	1920.....240 kr.
1920-21465 kr.	1921.....240 kr.
1921-22450 kr.	1922.....210 kr.
1922-23400 kr.	1923.....210 kr.

Det ses tydeligt, at det er i årene under og efter 1. verdenskrig, at prisudviklingen for alvor tog fart. Af andre tal fra dengang ses det dog, at det til dels var inflation. Lønningerne steg også, så den forholds-mæssige pris steg ikke nævneværdigt. Ved udregninger af det samlede beløb, der blev givet i understøttelser ses det også, at denne fulgte med inflationen.

Med reallønnen var det derimod noget andet, idet priserne på allehånde livsforbrønde steg meget mere end lønningerne. Netop derfor blev det, som også omtalt, en problemfyldt tid for højskolen.

Andreas Hansens afløser, Frode Aagaard, begyndte sin protokolføring med også at angive elevbetalingen, men det ophørte allerede efter den første vinter. Derefter skulle der gå godt 20 år, før der for et enkelt sommerhold dukker noget tilsvarende op. Det er for

sommerholdet 1944, hvor det fremgår, at den samlede betaling for fire måneder var på 420 kr.

Understøttelsen

Selvom prisen for et højskoleophold i tidens løb relativt blev mindre i forhold til lønniveauet, må man alligevel regne med, at det var de færreste, der havde mulighed for at betale højskoleopholdet ud af egen lomme. De har praktisk talt alle været afhængige af hjælp fra forældrene eller af understøttelse.

Hans Markussen nævner, at han og de fleste af hans ligestillede fik 100 kr. fra amtet, altså to trediedele af betalingen. Af protokollen kan vi se, at der det år - vinteren 1894-95 - var syv, der fik 100 kr., én, der fik 90 kr., én, der fik 80 kr. og fire, der fik 50 kr. Endelig fik en sønderjyde hjælp fra Sønderjysk Forening, men der nævnes ikke noget beløb.

Derved er et par af mulighederne også berørt. De fleste og de største beløb blev givet som tilskud fra det offentlige, som blev administreret af det amt, hvor eleven sidst havde haft bopæl.

Som vi har set i skildringen blev en anden mulighed elevforeningen, der gav understøttelse til enkelte, der ikke kunne få amtstilskud, og i enkelte særlige tilfælde supplerede et amtstilskud af beskeden størrelse.

En kategori af elever, der gav særlige problemer, var sønderjyderne, der før 1920 ikke var danske statsborgere, og tilsvarende med sydslesvigerne efter dette år. Her trådte forskellige instanser til med hjælp. Den vigtigste af disse blev nok Sønderjydsk Forening for Bornholm, der i en del tilfælde betalte det meste af en elevs ophold, mens højskolen gav reduktion for resten. (Andreas Hansen var selv formand for foreningen i en række år). Af andre instanser nævnes Dansk Skoleforening i Flensborg, Nordslesvigsk Skoleforening og Sønderjydsk Fond.

Fra 1928-29 og nogle år frem fik i alt 14 mandlige elever det meste af deres ophold betalt gennem Arbejdsløshedsfonden eller Arbejdsdirektoratet, naturligvis som afhjælpning af arbejdsløshedssituationen dengang.

Endvidere kan nævnes, at husmandsforeningerne fra 1941 og nogle år frem ydede tilskud til nogle elever.

Endelig kan nogle private givere nævnes. På vinterholdet 1900-01 var der tre husmandssønner, der fik deres ophold fuldt betalt formentlig af fædrenes arbejdsgivere, nemlig én fra herresædet Bregentved og to fra Gisselfeldt. Og på sommerholdet 1910 fik en pige fra Nørre Grimmelstrup på Falster et tilskud på 10 dollars fra "Trælasthandler Hermansen, Amerika".

Almindeligvis er det naturligvis sådan, at det er børn af husmænd, småhåndværkere og lignende

mindre bemidlede, der fik de store tilskud på normalt op til 2/3 af betalingen, mens elever fra gårdmandshjem fik væsentligt mindre - eller i de fleste tilfælde slet intet. Men der er også overraskelser, hvor særlige forhold må have gjort sig gældende. På det allerførste hold 1893-94 var der således to brødre som elever fra en større gård i Åker. Til den ene blev der ydet et tilskud på 60 kr. Det hænger formodentlig sammen med, at faderen var død et par år før. Og i 1906-07 var der en elev fra en mellemstor gård i Rutsker, som åbenbart havde opholdt sig en tid på Sjælland. Han fik det største tilskud den vinter, 120 kr. fra Roskilde Amt, som dækkede 75% af betalingen. Hvad der ligger bag det, ved vi ikke. Det var i hvert fald ikke det normale.

Hvor mange fik understøttelse?

Øverst på næste side skal vi på et skema se en opgørelse over hvor mange elever, der fik understøttelse, og fra hvilke instanser, de fik den. Det gælder for de første fem 10-års perioder. (Forstander Lauridsen holdt meget hurtigt op med at notere disse ting i protokollen, og derfor har vi intet om det fra den sidste periode).

Kommentarer til skemaet

Ved sammenligning mellem procenttallene for vinter- og sommerhold ses det, at tallene for de tre sidste perioder er meget nært sammenfaldende. Derimod er de for de to første perioder noget højere for sommerholdene. Der har således forholdsmæssigt været flere tilskudsberettigede piger end mænd som elever på skolen i dens første 20 år. Optællingerne viser da også, at der i denne periode var en del flere piger fra husmands- og håndværkerhjem, end der var senere.

Endvidere ses det tydeligt, at der med procenttallene for begge hold for den sidste periode sker en markant stigning. Der skete i de sidste år af 1930-erne en betydelig forøgelse af beløbsrammen for de offentlige tilskud, men elevtallene på Bornholms Højskole ses ikke at være forøget af det. De var, som vi har set, meget små i disse år. Stigningen skyldes derfor nok så meget, at der efter krigsudbruddet blev foretaget en ændring af reglerne, således at langt flere fik mulighed for at få tilskud¹². Det ses i protokollen at have fået virkning fra vinterholdet 1940-41, hvor 16 af 27 elever fik amtstilskud, heraf 6 åbenbart med et maksimumbeløb på 225 kr. Det samme gør sig gældende på de følgende hold, og antallet viser, at ændringen medførte omkring en fordobling af antallet af tilskudsberettigede.

Ikke overraskende ses det i øvrigt tydeligt, at det er amterne, der tegner sig for langt det største antal

Antal elever, der fik understøttelse 1893-1943

Vinterholdene - tilskud fra:						
	Amter	Elevforening	Sønderjysk.	Andet	I alt	Procent
1893-02	82	19	1	3	105	34%
1903-12	66	40	8	0	114	41%
1913-22	80	27	6	1	114	35%
1923-32	73	28	10	6	117	48%
1933-42	82	45	4	8	139	68%
I alt	383	159	29	4+14	589	43%
Sommerholdene:						
1894-03	92	28			120	45%
1904-13	97	36	12	1	146	54%
1914-23	59	29	5		93	34%
1924-33	74	40	7		121	44%
1934-43	61	32	2		95	69%
I alt	383	165	26	1	575	47%

understøttelser, og vi skal på det næste skema se, at de også tegner sig for langt det største beløb. Hvor stor en andel, Bornholms Amt tegner sig for, er ikke gjort op, men det drejer sig naturligt nok om langt hovedparten.

Det ses imidlertid også, at elevforeningen er godt med med et antal, der nærmer sig halvdelen af amterne. De beløb, den ydede, lå dog generelt væsentligt lavere. Det skyldtes naturligvis dels, at der ikke var nær så mange penge til rådighed, men nok så meget, at disse tilskud kun tænkte som supplement til amtstilskuddene, dvs. til elever, der ikke kunne få amtstilskud, men alligevel var sådant stillede, at de skønnedes at have behov for hjælp.

Sønderjysk Forening og de andre instanser, der ydede tilskud til sønderjyder under det tyske herredømme, ses at have ydet i alt 55 portioner, og i kolonnen med "Andet" er der på vinterholdene de omtalte 14 fra arbejdsløshedsfonden samt fem private.

Det var således et ganske betydeligt antal elever, der havde mulighed for at få tilskud af den ene eller den anden art. For en del sønner og døtre af småkårsfolk dækkede de en betydelig del af udgiften - for en del af sønderjyderne det hele - og muliggjorde dermed for dem, at de overhovedet kom på højskole. For andre var det væsentligt mindre, men utvivlsomt i alle tilfælde en kærkommen lettelse i omkostningerne.

Som omtalt i 11. kapitel (side 83) fik Hans Markusen i 1894-95 maksimumbeløbet på 100 kr., som dækkede 2/3 af udgiften, mens de, der fik mindst, fik 50 kr. I 1920, da prisen var på sit højeste på 465 kr. for et vinterophold, var maksimumbeløbet på 275 kr. Året efter var prisen faldet til 450 kr., mens maksimumtilskuddet var steget til 300 kr. - altså svarende nøjagtigt til forholdet i 1894. I disse år lå de mindste tilskudsbeløb fra amterne på 135 kr.

Elevforeningens tilskud lå som nævnt generelt noget lavere end amtstilskuddene. I de første år lå de højeste beløb således på 50 kr., altså halvdelen af maksimumbeløbet fra det offentlige. Dette forhold i fordelingen ser ud til i princippet at være fastholdt mange år frem, men ind imellem blev der dog også taget individuelle hensyn. Da den omtalte prisudvikling fra omkring 1914 tog fart, kunne elevforeningen imidlertid ikke være med i samme tempo. Det ser dog ud til, at man har søgt at fastholde forholdet i beløbsstørrelserne. Til gengæld blev der så lidt færre portioner at dele ud.

For de enkelte elever var der, som vi har set, betydelige forskelle på, hvilke fordele der kunne drages af tilskudsmulighederne.

Det forekommer imidlertid også relevant at prøve at danne sig et billede af, hvilken betydning tilskuddene havde i den større sammenhæng.

Forholdet mellem elevbetaling og tilskud 1903-23

	Elevbetal. i alt	Moderat.	Amts- tilskud	Elev- forening	Sønder- jysk	Tilskud i alt	Procent
Vinterhold 1903-12	44.984	1.025	4.920	1.865	845	7.630	17%
Sommerhold 1904-13	24.960	624	5.111	1.490	744	7.345	29%
Vinterhold 1913-22	97.925	455	14.599	2.035	1.450	18.084	18%
Sommerhold 1914-23	41.587	263	5.515	1.493	409	7.417	18%

Det vil vi prøve på grundlag af det næste skema (her ovenfor), hvor vi for to af 10-års perioderne skal se på, hvor stor en del af den samlede elevbetaling de forskellige tilskud udgjorde.

Når vi kun ser på pengebeløbene for de to angivne 10-års perioder, skyldes det i hovedsagen, at kilderne her giver mulighed for at beregne den samlede elevbetaling med næsten fuldstændig nøjagtighed. Denne mulighed er der ikke for de senere perioder.

Dernæst, at det giver mulighed for at sammenligne to i økonomisk henseende meget forskellige perioder, den første præget af stabilitet med priserne i et fast leje, og den anden, hvor inflationen tog fart med deraf følgende nye problemer.

På skemaet er kolonnen med "Andet" udeladt, da der inden for de 20 år kun er én hvert sted. Derimod er der indføjet en ny, hvor der angives, hvor meget skolen (forstanderen) ydede i moderation i betalingen til enkelte elever. Denne er ikke indregnet i det samlede tilskud. Procenttallene i kolonnen længst til højre angiver, hvor meget de samlede tilskud udgjorde af den samlede elevbetaling.

Kommentarer til skemaet

Helt som ventet ses det, at amterne tegner sig for langt de største beløb, lige omk. 10.000 i den første periode og omk. 20.000 i den anden. Elevforeningen tegner sig for ca. 3.300 kr. i den første periode - 33% af amternes - og fastholder stort set beløbet i den anden periode - ca. 3500 kr. -, men der er procenttallet til gengæld sunket til 17 - ca. en halvering. Som omtalt ovenfor kunne elevforeningen ikke være med over for den stærke inflation, mens det derimod ses, at de offentlige tilskud fulgte med prisstigningen.

I øvrigt afspejler procenttallene det nævnte større antal tilskudsberettigede piger i den første periode - 29% mod 18 i den næste.

Skolens moderation var i den første periode i alt 1649 kr. Heraf blev de 863 kr. ydet som lempelse i betalingen til 19 af i alt 25 sønderjyder. Tre elever havde friplads - formedelst i alt 446 kr. -, fordi de under opholdet også havde undervisning i gymnastik, husflid o.a. Resten gik til andre elever.

I den anden periode er moderationen trods pristigningen sunket til 718 kr. På grund af dyrtiden var der utvivlsomt ikke så meget at rutte med, og der er kun ydet 72 kr. til to sønderjyder. Resten er ydet til bornholmske elever.

Tilskuddene fra andre instanser til sønderjyske elever blev inden for de her omhandlede 20 år ydet til 14 mandlige og 17 kvindelige elever.

Af den samlede elevbetaling i de 20 år udgjorde de samlede tilskud godt 19% - rundt regnet en femtedel. Dertil kom det direkte tilskud fra staten til skolerne, men også med hensyn til dette har vi på grund af forpagtningsordningen ingen kilder til at fastslå dets størrelse.

Trods alt dette - at der var ganske gode støttemuligheder for mange elever - var det altså ikke anderledes end, at langt hovedparten af elevbetalingen - ca. 80% - skulle klares ad anden vej. En del af de unge har uden tvivl selv hjulpet godt til med opsparing, men i hovedsagen må vi regne med, at det er hjemmene, der har måttet klare den sag.

Det er derfor nærliggende at undersøge, om der er nøjere sammenhænge mellem hjemmenes økonomiske formåen og elevbesøget på højskolen. Det er et af formålene med de specielle undersøgelser, som vi som det næste skal se på.

De bornholmske landboelever

Hvor kom de fra? og hvad blev der af dem?

Efter alle undersøgelserne på grundlag af de gamle elevprotokoller, og som mere eller mindre har vedrørt alle de "gamle" elever, vil vi nu vende os mod de i indledningen nævnte videregående undersøgelser af de bornholmske landboelever.

De udgjorde som bekendt langt den største erhvervsgruppe - eller måske snarere samfundsgruppe - blandt eleverne - ca. 2/3 af samtlige. De kan dermed betegnes som grundstammen i elevflokkene.

Men netop på grund af denne dominans forekommer det relevant at undersøge deres forhold nærmere. F.eks. mere præcist om, hvilke dele i landbobefolkningen, de egentlig kom fra? jævnt spredt fra det hele eller særlig fra bestemte grupper?

Snart meldte sig imidlertid også spørgsmålet om, hvad der senere blev af dem? Lader det sig f.eks. undersøge, om højskoleopholdet fik betydning for deres videre liv, specielt med hensyn til erhverv, og da på hvilken måde? Intentionerne med undersøgelserne har i hvert fald været at forsøge at give et lille svar på disse omfattende spørgsmål.

Hvor kom de fra?

Først spørgsmålet om, hvor de kom fra. Det sker ud fra følgende slutninger og deraf afledte spørgsmål:

1) Til trods for det ensartede i landbrugets grundlæggende karakter kan erhvervet ikke uden videre betragtes som noget entydigt. Det gælder først og fremmest med hensyn til størrelsen på de forskellige landbrugsbedrifter og dermed også for økonomien. Var der således en sammenhæng mellem brugsstørrelserne og det antal voksne sønner og døtre, der blev sendt på højskole?

2) Nok var de fleste af eleverne fra landbohjem, men med en højeste højskolehyppighed på 13% for erhvervet som helhed var det alligevel kun en begrænset del af landbohjemmene, der fik nær kontakt med højskolen. Hvilke dele af landbostanden hørte de hjemme i?

3) Granskningen af de gamle protokollerne viste snart, at der blandt eleverne var særdeles mange søskende. Hvor mange var der af dem? hvor store søskendeflokke var der? og fra hvilke kategorier af landbrug kom de?

Intentionen med denne del af undersøgelsen er at vise, hvordan eleverne fordelte sig i enkelt-elever og i søskendeflokke, og dermed hvor mange landbohjem, de kom fra. Dernæst hvilke størrelser målt i antal tønder hartkorn, disse landbrug havde, og hvordan disse fordelte sig i forhold til Bornholms landbrug som helhed. Af praktiske, anskuelighedsmæssige grunde vil vi dog se på det i den omvendte rækkefølge.

Denne første del af undersøgelsen gælder kun for eleverne fra landsognene. Det skyldes, at de officielle landbrugsstatistikker¹³, som elevtallene skal ses i forhold til, kun omfatter landbrugene i disse landsogne, mens landbrugene i byerne ikke er talt med. Derfor er de forholdsvis få elever fra landbohjem i købstæderne udeladt, ligesom "gengangerne" og enkelte andre også er udeladt.

Når disse udeladelser er foretaget indgår der i undersøgelsen i alt 1795 elever, heraf 1097 i den første periode 1893-1923 og 698 i den anden 1923-53. Da grundlaget her er de enkelte familier, skelnes der ikke mellem mænd og kvinder.

Undersøgelsen har nødvendiggjort et omstændeligt registrerings- og optællingsarbejde. Til det har et bestemt værk været helt uundværligt. Det er Ernst G. Olsens såkaldte "sladrebog" fra 1950, eller officielt: "Bornholms Historie - Landbruget og dets Biografier". Uden dette værk var denne undersøgelse næppe blevet påbegyndt.

En og anden læser vil nok undre sig over, hvorfor jeg her har valgt at bruge en så antikveret måleenhed som antallet af tønder hartkorn. I dag ville det umiddelbart forekomme mere på sin plads at bruge jordarealet målt i hektar som grundlag.

Det skyldes imidlertid to meget relevante forhold. For det første bruges hartkornsansættelsen så sent som i 1950 i de officielle landbrugsstatistikker. Når der derfor skal sammenlignes med Bornholms landbrug som helhed, er netop denne før 1950 den eneste brugbare mulighed.

Men dertil kommer for det andet, at det i virkeligheden er en langt bedre målestok for et landbrugs økonomiske muligheder end det nøgne antal tdr.land eller hektar. Ved det nøgne mål af areal tages der jo ikke hensyn til jordens kvalitet som landbrugsjord. På Bornholms bedste landbrugsjord, f.eks. området omkring Gudhjem eller den sydlige del af Åker sogn, går der efter den bornholmske hartkornsansættelse således omkring 4 hektar til 1 tønne hartkorn. På de fattigere jorder, især på de opdyrkede højlyngsjorder, f.eks. i området langs Sdr. Lyngvej i Klemensker og på Østermarie Højlyng, skal vi undertiden helt op på omkring 30 hektar for at komme op på 1 tønne hartkorn. Hvad denne forskel har betydet for økonomien, er ikke så svært at forestille sig. Dertil kan nævnes, at det ved arealangivelserne ikke fremgår, hvor meget, der er udyrkede klippeløkker, moseområder eller sandklitter. Det er derimod altsammen indregnet ved ansættelsen af tdr. hartkorn. Derimod er skovarealer ikke taget med, hvilket kan siges at være en mangel.

Den 60-årige periode vil også her blive delt i de to "generationsperioder" på 30 år. Et yderligere del-formål med undersøgelsen er netop at klarlægge, hvor stor en del af landbohjemmene inden for hver af de to generationer, der kom i kontakt med højskolen.

Skillelinien mellem de to perioder er fortsat i princippet efteråret 1923, men da de samme husstande ikke må optræde på begge sider af skillelinjen inden for samme generation - og dermed tælle dobbelt -, er søskendeflokkene, der optræder på begge sider, i hvert enkelt tilfælde samlet på den side, hvor de "vejer tungest". Det har medført en del forskydninger til begge sider, som i sidste ende dog næsten opvejer hinanden. Af den samme grund har det også været nødvendigt at udelade 6 elever fra 3 gårde, hvor der inden for de 60 år har været elever fra 3 generationer samt en enkelt elev, hvor der kun var 10 år fra den yngste i den ene generation til den ældste i den næste.

Det skal endvidere nævnes, at der er nogle elever, hvis forældre havde "lagt op" og derfor benævnes

rentier e.lign. I de tilfælde, hvor jeg er vidende om, at de tidligere var fra en gård eller andet landbrug, er de også medregnet her.

Alle disse "transaktioner" medfører, at der i den endelige undersøgelse som nævnt indgår i alt 1795 elever.

Efter disse omstændelige, men nødvendige forklaringer, skal vi nu se nærmere på den talmæssige fordeling.

Fordelingen for de 1097 elever i den første periode vil blive vist på de to næste skemaer.

På det første skema nederst på denne side skal vi se på, hvor mange elever der kom fra de forskellige størrelser af landbrug, og hvor stor en del af det samlede antal landbrug disse udgjorde. Ligeledes hvor stort gennemsnittet af antal elever pr. husstand i de forskellige størrelsesgrupper var.

Kommentarer til skemaet

Af de i alt 1097 elever, som indgår i denne undersøgelse er der 169, hvis hjemsted det ikke har været muligt at identificere. Men for at få et så fuldt færdigt billede af forholdet til det bornholmske landbrug som muligt, har det været nødvendigt alligevel at indregne dem. For 31 af dem er hjemmets erhverv angivet at være gårdejer, og for de 138 de fire betegnelser for mindre landbrug. De to grupper er så fordelt på de forskellige størrelsesgrupper efter det samme forhold, som de andre fordeler sig på disse.

Nogle af disse 169 er vi vidende om er søskende og nogle andre er det sandsynligvis. Undersøgelser af deres efternavne sammenholdt med deres hjemsgn har godtgjort, at de var fordelt på husstande ca. i forholdet 1 : 1,1, og sådan er de derfor fordelt her.

Alt dette indebærer, at de enkelte tal især i de små størrelsesgrupper er behæftet med en vis usikkerhed, men til gengæld skulle der blive et mere fyldestgørende helhedsbillede ud af det.

Bornholmske elever fra landbohjem 1893-1923

Antal ejendomme med elever inddelt efter størrelse og set i forhold til Bornholms samlede antal landbrug 1916 samt antallet af elever fra de enkelte størrelsesgrupper

	Ejendomsstørrelse i tdr. hrtk. ¹⁴						I alt
	0-1	1-2	2-4	4-8	8-12	12-	
Antal landbrug 1916 ¹⁵	1.980	513	345	453	173	72	3.536
Antal landbohjem m. elever	83	91	122	184	115	23	618
Procent af total	4%	18%	35%	41%	66%	32%	17%
Antal elever pr. str. grup.	108	128	186	376	255	44	1.097
Gennemsnit pr. husstand	1,3	1,4	1,5	2,0	2,2	1,9	1,8

Som alle de andre skemaer indeholder også dette mange tal, som kan være svære at overskue. For at anskueliggøre det ser vi nærmere på kolonnen med mellemgruppen på 2-4 tdr.hrtk. Det fremgår, at der i 1916 var 345 af denne størrelse landbrug på Bornholm. Fra disse var der i perioden elever fra 122, svarende til 35%. Antallet af elever var i alt 186, hvilket giver et gennemsnit pr. husstand på 1,5.

Som det videre ses, er de små landbrug på under 1 tdr.hrtk. meget svagt repræsenteret med kun 4%, men derefter stiger procenttallet jævnt til et højdepunkt på 66% for gruppen på 8-12 tdr.hrtk. For derefter at falde til det halve for det store landbrug på 12 tdr.hrtk. og derover. Gennemsnittet for alle landbrugene er på 17%, men dette tal trækkes kraftigt ned af det store antal små landbrug, der er så svagt repræsenteret. Hvis vi udelader denne gruppe på under 1 tdr.hrtk., får vi et procenttal for resten på 34. Det vil sige, at der fra 1/3 af alle landbrug på Bornholm på 1 tdr.hrtk. og derover i perioden 1893-1923 var én eller flere elever på Bornholms Højskole.

Som det også fremgår, er gennemsnittet af antal elever pr. husstand også jævnt stigende fra de små ejendomsstørrelser til de større. Nedenfor skal vi dog se, at disse tal dækker over store forskelle mellem de enkelte familier.

Alt i alt udviser tallene dog, når der ses bort fra de største landbrug, at der er en klar sammenhæng mellem landbrugsbedrifternes størrelse og antallet af elever. Med andre ord: de enkelte familiers økonomiske formåen har i betydelig grad influeret på elevtilslutningen.

Dermed er det hele dog ikke sagt; det vil fremgå af det næste, vi skal se nærmere på.

Det er, hvordan eleverne fordelte sig i antal søskende fra de forskellige hjem og set i forhold til hjemstedernes størrelse.

Det fremgår af det næste skema herunder, hvor ejendomsstørrelsen til forskel fra det foregående vises i lodret kolonne.

Kommentarer til skemaet

For at anskueliggøre strukturen i skemaet, vil vi igen bruge mellemgruppen på 2-4 tdr.hrtk. som eksempel.

Det fremgår heraf, at der i perioden har været 84 enkeltelever fra denne ejendomsstørrelse, $48 : 2 = 24$ søskendepar, $15 : 3 = 5$ søskendeflokke på 3, $28 : 4 = 7$ søskendeflokke på 4, samt 1 søskendeflok på 5 og 6, alt i alt 186 elever fordelt på 122 husstande - som det fremgik af det sidste skema.

Tallenes fordeling afspejler naturligvis de samme forhold, som vi lige har set ovenfor med en klart stigende tendens op gennem størrelsesgrupperne, hvorefter der er et kraftigt fald for gruppen af de største landbrug. Og det fremgår næsten som på et søjlediagram, hvor den største søskendeflok på 10 danner højdepunktet, at det egentlige tyngdepunkt ligger på mellemgrupperne og de større landbrug under 12 tdr.hrtk.

Men det fremgår også, at der fra nogle af de små landbrug har været søskendeflokke på 3, 4 og 5. Og ligeledes at nogle af de største søskendeflokke på 7 og derover kom fra mellemgruppen på 4-8 tdr.hrtk. Den nævnte største flok på 10 kom fra en gård på 6 tdr.hrtk., Dammegård i Østerlars.

Det turde være klart, at den økonomiske belastning - trods bedre understøttelsesmuligheder for de små - for disse sidstnævnte har været forholdsvis meget større end for de store gårde. I hjemmene med de store søskendeflokke har man sat meget mere ind

Bornholmske elever fra landbohjem 1893-1923

Fordelt efter antal søskende og i forhold til ejendomsstørrelse

Tdr. hrtk.	Antal søskende										I alt
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
0-1	67	24	3	4	10						108
1-2	68	28	12	20							128
2-4	84	48	15	28	5	6					186
4-8	96	82	60	44	45	24	7	8		10	376
8-12	53	58	45	20	25	30	7	8	9		255
12-	14	8	9		5			8			44
I alt	382	248	144	116	90	60	14	24	9	10	1.097

Bornholmske elever fra landbohjem 1923-53

Antal ejendomme med elever inddelt efter størrelse og set i forhold til Bornholms samlede antal landbrug 1950 samt antallet af elever fra de enkelte størrelsesgrupper

	Ejendomsstørrelse i tdr. hrtk.						I alt
	0-1	1-2	2-4	4-8	8-12	12-	
Antal landbrug 1950	1.781	654	380	434	168	58	3.480
Antal landbohjem m. elever	66	49	72	147	63	13	410
Procent af total	4%	7%	19%	34%	38%	22%	12%
Antal elever pr. str. grup.	73	70	110	285	136	24	698
Gennemsnit pr. husstand	1,1	1,4	1,5	1,9	2,2	1,8	1,7

på at få sendt sine voksne sønner og døtre på højskole, så der er næppe tvivl om, at det her er det ideale - det åndelige, hvis man tør bruge så stort et ord - der i langt højere grad end det økonomiske har spillet ind.

Vi så ovenfor, at der i perioden var i alt 1097 elever fordelt på 618 husstande. Hvis man et øjeblik ser på forholdet mellem enkelteleverne på i alt 382 elever fra de tilsvarende 382 hjem og resten på i alt 715 elever fra de resterende 236 hjem, så viser det i procent, at 382 hjem (= 62%) "leverede" 382 (= 35%) af eleverne, mens 236 hjem (= 37%) "leverede" 715 (= 65%) af eleverne. Dermed kan man sige, at det var en ret lille gruppe af landbrug på 15% af dem på 1 tdr.hrtk. og derover, der i realiteten trak "det tunge læs".

Den største søskendeflok på 10 kom som nævnt fra Dammegård i Østerlars. Det var 5 sønner og 5 døtre af Andreas og Margrethe Kristine Andersen, og det var samtlige børn, der blev voksne, (3 var døde som små). Fra den næste generation blev det til 5 elever fra denne familie.

Den næststørste flok på 9 kom fra Skovgård i Bodilsker, 4 sønner og 5 døtre af Thor og Vilhelmine Kofoed. Det var også samtlige voksne (1 datter var død som lille). Fra denne familie kom der i næste generation i alt 27 fætre og kusiner som elever.

Af de tre flokke på 8 søskende kom den ene fra Ågård i Pedersker, 5 sønner og 3 døtre af Otto Julius og Margrethe Jensen. De var ud af en søskendeflok på 14 (hvoraf 2 dog var døde som små). I den næste generation blev det til 6 elever fra Møllehuset i Poulsker, hvor en af døtrene blev husmoder.

En anden søskendeflok på 8 kom fra Dammegård, ligeledes i Pedersker, og det var alle undtagen 1, 6 sønner og 2 døtre af Hans og Julie Munch. Fra denne familie kom der i næste generation 18 elever, hvoraf 5 dog er fælles med Skovgårds-familien.

Den sidste flok på 8 kom fra Kjøllergård i Bodilsker, som er den på mere end 12 tdr.hartk. De var ud af en søskendeflok på 17, hvoraf alle blev voksne. Fra denne familie blev det imidlertid kun til en enkelt elev i anden generation.

Perioden 1923-53

I den næste 30-års periode, 1923-53, har vi tidligere set, hvordan elevtallet gradvis sank, hvorved det samlede antal for hele perioden ligger betydeligt lavere. I denne del-undersøgelse indgår som nævnt ovenfor i alt 698 elever, og de fordelte sig på i alt 410 husstande. Her var der kun 10 elever, hvis hjemsted det ikke er lykkedes at finde, men da alle fædrene betegnes husmænd, er de alle placeret i størrelsesgruppen 0-1 tdr.hartk.

Når det gælder fordelingen på ejendomsstørrelser og i antallet af søskende, så tegner der sig et mønster, der på det talmæssigt lavere niveau ligger ret nær det, vi lige har set for den første periode. Gennemsnitsantallet af elever pr. husstand er således næsten sammenfaldende, mens der i procenttallene for husstande med elever er nogle afvigelser, men i hovedsagen dog den samme tendens.

Øverst på denne og næste side ses de tilsvarende skemaer for perioden.

Den største søskendeflok i denne periode var på 9, hvis hjemsted var Tyndekullegård i Klemensker og, efter at en af sønnerne overtog denne, Bolbygård, som ligger nær ved. Gårdene var på henholdsvis 7 og 9 tdr. hartkorn. Den næststørste flok på 8 kom fra Krusegård i Østermarie, en mere beskedne gård på 4 tdr. hartkorn. I begge tilfælde havde faderen været elev på højskolen i nogle af dens første år. Det samme gjaldt Nørregård i Vestermarie, hvorfra der i den første periode var 3 elever og i den næste 7. Og ligeledes den førnævnte ejendom, Møllehuset i Poulsker, som kun var på 2 tdr. hartkorn, men hvorfra der i den første periode var 2 sønner og i denne periode 6 søskende som elever.

Med dette turde spørgsmålet om antallet af søskende og fordelingen på ejendomsstørrelser statistisk være ret udførligt belyst. Men inden vi går videre, kunne det være på plads igen at minde om den

Bornholmske elever fra landbohjem 1923-53

Fordelt efter antal søskende og i forhold til ejendomsstørrelse

Tdr. hrtk.	Antal søskende									I alt
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
0-1	60	4	9							73
1-2	35	18	12		5					70
2-4	52	16	15	16	5	6				110
4-8	78	76	45	12	35	24	7	8		285
8-12	30	28	27	24		18			9	136
12-	7	8	3			6				24
I alt	262	150	111	52	45	54	7	8	9	698

geografiske fordeling, i dette tilfælde naturligvis specielt i de enkelte landsogne, for at komplettere bille-

det af, hvorfra i det bornholmske landbosamfund eleverne kom.

Hvad blev der af dem?

Landboelevernes senere livsstilling

Efter således at have klarlagt, hvor eleverne fra landbokredsene kom fra, vil vi vende os mod det andet hovedspørgsmål: Hvad blev der af dem senere i livet? - i denne forbindelse specielt med hensyn til erhverv.

Dette spørgsmål har ganske vist kun indirekte relevans for højskolens historie i snævrere forstand. Når det alligevel kunne være interessant at få det belyst, er det som antydning ovenfor ud fra den betragtning, at et statistisk talmateriale herom formentlig kan fortælle lidt om, hvorvidt højskoleopholdet fik nogen betydning for elevernes videre livsløb og dermed også for deres virke i erhvervs- og samfundsliv.

Til denne undersøgelse vender vi i princippet tilbage til alle landboeleverne fra såvel landsognene som fra byerne, og også her kun de konkrete personer. Når "gengangerne" er trukket fra, udgør de i alt 1858 personer, heraf 1064 mænd og 794 kvinder.

Også denne undersøgelse har nødvendiggjort en omfattende efterforskning og registrering. Og her har "sladrebogen" også været til uvurderlig nytte. Men også en del andet materiale har kunnet udnyttes, foruden at der er indhentet oplysninger fra en lang række tidligere elever, slægtninge til dem eller andre privatpersoner¹⁶.

Som det kunne forventes, er der ganske store forskelle i omfanget af de oplysninger, der har kunnet

findes. For manges vedkommende er det kun det allernødvendigste til undersøgelsen, mens det for andre er betydeligt mere.

Men på denne måde er det lykkedes - mere eller mindre - at finde oplysninger om 868 af mændene - svarende til ca. 80% - og 602 af kvinderne - svarende til ca. 75%.

Fra begyndelsen blev også denne undersøgelse lagt an på en deling i de to 30-års perioder, og igen med mænd og kvinder hver for sig. Det sidstnævnte er naturligvis opretholdt, fordi den erhvervsmæssige situation almindeligvis ikke kan siges at være den samme for de to køn. Men man kunne også forvente en forskel mellem de to perioder foranlediget af samfundsudviklingen med de efterhånden flere og bedre uddannelsesmuligheder og bl.a. deraf følgende stærkere vandrings fra land til by.

Optællingerne har imidlertid vist, at der mellem de to perioder er en overraskende overensstemmelse, så derfor er tallene for hele perioden her slået sammen og gengives for dem, der forblev i landbrugserhvervet, i skemaerne nederst på næste side og på side 244. De små afvigelser, der er mellem de to 30-års perioder vil der blive redegjort for i kommentarerne.

Når vi på skemaerne nøjes med at se nærmere på dem, der blev i landbruget, skyldes det, at det var langt de fleste. En del-undersøgelse¹⁷ af dette spørgsmål, som jeg foretog i 1988, udviste, at 88% af mæn-

dene forblev i landbruget, og 75% af pigerne blev gift med landmænd. Derfor meldte spørgsmålet sig om, hvordan fordelingen inden for erhvervet blev? om det gik opad eller nedad på "rangstigen" osv.? Det fremgår af tallene fra denne mere "færdige" undersøgelse. Som det ses, er størrelsesgrupperne nu indskrænket til fire for at gøre det mere overskueligt. Vi ser først på skemaet for de mandlige elever.

Kommentarer til skemaet

Som det ses i feltet nederst til højre blev 692 - 80% - af de mandlige elever, der er oplysninger om, selv landmænd på Bornholm. Procenttallet er lidt reduceret i forhold til den tidligere nævnte del-undersøgelse, men udviser helt klart den samme tendens. Af tallene oven over for de enkelte størrelsesgrupper ses det, at de stiger gennem de tre første for at falde lidt i den sidste, men særlig markante forskelle indbyrdes er der ikke tale om.

Af den tredje kolonne fra venstre ses det, at af disse 692 overtog i alt 346 - nøjagtig 50% - deres eget hjem. Procentdelen er meget nær den samme i alle størrelsesgrupperne. For dem skete der altså ingen ændring med hensyn til bedriftsstørrelse.

Anderledes var det naturligvis for alle de andre, der måtte ud på det frie marked for at finde sig en virkeplads. Og her er det naturligvis, at spørgsmålet om hvilket mønster i bevægelserne, der tegner sig.

En del overtog naturligt nok ejendomme af samme størrelsesorden som deres hjem, og ligesom med dem, der overtog deres hjem, skete der i princippet ingen forandring i deres "status". Som det ses er de på skemaet angivet i de afmærkede felter. De felter, der således danner en diagonal i skemaet, danner dermed skel mellem dem, der steg opad på "rangstigen" og dem, der gled nedad.

Eftersom så mange af de tidligere elever blev i landbruget, kunne man forvente, at der skete en bevægelse nedad i ejendomsstørrelserne, da der ganske enkelt var langt flere af disse og dermed flere til rådighed til generationsskifte. Det viser sig da også i nogen grad at være tilfældet. Sammenlagt er tallene under diagonalen således 147 mod 68 oven over.

Tallene viser dog også, at der har været en vis bevægelse den modsatte vej. Det fremgår således, at 6 sønner af smålandbrugere endte som storbønder. Omvendt er der 17 sønner af storbønder, som blev smålandbrugere.

Hovedindtrykket er dog en meget betydelig grad af stabilitet. Med små variationer blev de fleste "ved deres læst".

De mandlige elever, der ikke blev selvstændige landmænd på Bornholm udgør 868 minus 692 = 176.

Af dem blev 24 også landmænd, men i andre dele af landet. I alt 56 gik over i andre erhverv på Bornholm og tilsvarende 36 i andre dele af landet. 22 udvandrede, fortrinsvis til Canada og USA, 27 døde som unge, og endelig var der 11, som blev hjemme på fødehjemmet alle deres dage. Nogle af dem var mentalt for svage til at klare sig selv, andre var invaliderede på grund af sygdom, og endelig er der et par enkelte, som der ikke er oplysninger om.

Endelig skal det nævnes, at nogle få af dem, der blev landmænd, senere gik over i andet erhverv. Det drejer sig dog kun om ca. 10-15.

Af alle de 868, vi har oplysninger om, angives 600 at være gift, mens 68 var ugift. Af de 600, der blev gift, blev 173 gift med tidligere sommerpiger. Mens som nævnt halvdelen overtog deres eget hjem, var der kun 23, der giftede sig til et landbrug, altså overtog konens hjem.

Af de i alt 92, der gik over i andet erhverv her på Bornholm eller andetsteds, gik 13 ind i handelsvirksomhed af forskellig art, 7 blev håndværkere eller

Landboelevernes senere livsstilling I

De mandlige elever, som blev i landbrugserhvervet på Bornholm, inddelt efter hjemmets størrelse og eget landbrugs størrelse

Hjems str. i tdr. hrtk.	Antal elever med oplysn.	Eget landbrug på Bornholm					Bornh. i alt	Pct. af opl.
		Eget hjem	hrtk. 0-2	hrtk. 2-4	hrtk. 4-8	hrtk. 8-		
0-2	136	46	23	9	11	6	95	70%
2-4	125	47	20	15	9	2	93	74%
4-8	351	149	34	28	55	31	297	85%
8-	256	104	17	12	36	38	207	81%
I alt	868	346 = 50%					692 = 80%	

andet, der normalt krævede 4 års læretid; således blev 2 smede, 1 snedker, 1 elektriker, 1 bager, 1 gartner og 1 mejerist. I alt 24 var ufaglærte arbejdsmænd.

Af andre erhverv kan nævnes, at 2 blev møllere, 2 savværksejere og 3 vognmænd. 3 blev virksomhedsledere inden for industrien.

Af folk, der gik ind i offentlig eller lignende virksomhed, var der 3, der blev politifolk, og ligeledes 3, der gik ind i kommunal administration, 1 blev baneformand, 1 bestyrer af et elektricitetsværk og 2 blev bankmænd.

Af folk, der efter højskoleopholdet tog en videregående uddannelse, var der i alt 15. Heraf var de 9 landbrugskandidater, som enten blev konsulenter eller lærere på landbrugsskoler, 5 tog lærereksamen og blev lærere i folkeskolen, og endelig blev 1 ingeniør.

Resten fordeler sig på forskellige andre erhverv.

Der er således tale om en meget bred vifte af erhverv, disse elever gik ind i, og der kan ikke udledes noget bestemt af det.

Som tidligere nævnt er der kun ubetydelige forskelle i mønsteret for de to 30-års perioder. Det eneste, der træder lidt frem, er egentlig antallet af udvandrede. Af de i alt 22 var der således 17 i den første periode, mens der kun var 5 i den næste.

I indledningen til dette afsnit nævnte jeg en delundersøgelse, som jeg foretog i 1988. Den blev lavet på grundlag af stamtavlen over Lauegaards-Familien og omfattede alle personer i denne, der var født her på Bornholm inden for tidsrummet 1870-1935 (begge år incl.) og opholdt sig her på øen indtil de blev 20 år. Det drejer sig i alt om 620 personer, der på den måde "opfyldte betingelserne" for på et eller andet tidspunkt at have været elever på Bornholms Højskole. Af disse var 143 elever inden for vores 60-årige undersøgelsesperiode, mens de andre 477 udgjorde en kontrolgruppe til sammenligning.

I den nærværende sammenhæng her er det dog kun mændene fra landbohjem, det er relevant at sammenligne med. Det drejer sig om 218, hvoraf 79 havde været elever, mens 139 ikke havde været det.

Denne del af undersøgelsen gav som resultat, at 88% af dem, der havde været elever, forblev i landbrugserhvervet, herunder indregnet dem, der blev landmænd i andre dele af landet, mens kun 9%, herunder også udvandrere, gik over i andre erhverv.

Hvis vi til den nærværende bredere undersøgelse gør det samme, bliver de tilsvarende procenttal 82 og 13. Der er således for mændenes vedkommende rimelig god overensstemmelse mellem de to undersøgelser.

For kontrolgruppen på de 139 mænd gav optællingerne til resultat, at 81 - 58% - blev i landbrugserhvervet, mens 55 - 40% - gik over i andre erhverv. Det ses

således, at der var betydelig større bevægelighed i gruppen af ikke-elever end blandt de tidligere elever. Selv om den større undersøgelse tenderer mod en udjævning af forskellene, forekommer hovedtendensen dog stadig at være klar. Antallet af dem, der i denne gruppe tog en lærlingeuddannelse eller en videregående teoretisk uddannelse, er også forholdsmæssigt højere. Af de 55 blev således 20 faglærte, 5 blev lærere og 11 fik en akademisk uddannelse.

De kvindelige elever

Vi vil herefter gå over til at se på de tilsvarende opgørelser over de kvindelige elever.

De var jo helt anderledes fri på Herrens mark, når det gjaldt erhverv. Med det daværende livsmønster afhang det i langt de fleste tilfælde af, hvem de valgte som ægtefælle; de giftede sig så at sige til et erhverv.

På et skema (øverst på næste side) svarende til mændenes vil vi igen først se på tallene for dem, der blev landmandskoner her på Bornholm, idet kolonnen med "Eget hjem" dog er udeladt.

Kommentarer til skemaet

Som det ses nederst til højre, er procenttallet for de piger, der blev i landbomiljøet, 20% lavere end for mændene, men dog over halvdelen. Tallet er også her lavere for de mindste brug, men dog også her i samme størrelsesorden.

Ellers tegner spredningen på de forskellige størrelsesgrupper nogenlunde det samme mønster som for mændene. Der er bevægelser til begge sider for diagonalen, større nedad end opad. Nedenfor diagonalen er det samlede tal 130, ovenfor 68. I yderpunkterne er der 2 husmandsdøtre, der blev storbondekoner, mens 13 fra de større gårde blev husmandskoner.

Der har således også for kvinderne været en vis bevægelighed, men helhedsindtrykket er dog også her en betydelig stabilitet. Og når vi ser bort fra de mænd, der overtog deres eget hjem, danner tallene for begge køn et mønster, der i forbavsende grad ligner hinanden.

I alt 43 af kvinderne overtog deres eget hjem, 40 sammen med deres respektive ægtemænd, 3 på egen hånd som ugifte. Derimod var der som man kunne vente langt flere, der kom til deres mands hjem, i alt 121.

Af alle 602, som vi har oplysninger om, angives 448 at være blevet gift, mens 105 var ugift. Og med hensyn til dem, der blev gift med tidligere elever, skulle tallet umiddelbart være det samme som for mændene, 173. Der var imidlertid nogle af konerne, der døde

Landboelevernes senere livsstilling II

De kvindelige elever, der blev landmandskoner på Bornholm, inddelt efter fødehjemmets og deres eget hjemms størrelse

Hjemms str. i tdr. hrtk.	Antal elever med oplysn.	Eget landbohjem på Bornholm				Bornh. i alt	Pct. af opl.
		hrtk. 0-2	hrtk. 2-4	hrtk. 4-8	hrtk. 8-		
0-2	70	17	8	10	2	37	54%
2-4	94	18	21	13	2	56	60%
4-8	262	31	28	67	33	159	61%
8-	176	13	12	28	51	106	60%
I alt	602					358 =	60%

tidligt, hvorefter manden blev gift igen. Derfor er der lidt flere, omk. 178, men der er lidt usikkerhed knyttet til disse tal.

De kvindelige elever, der ikke blev landmandskoner på Bornholm, udgjorde i alt 244.

Af dem blev 21 landmandskoner i andre dele af landet; 4 udvandrede og 13 døde som unge. De resterende 206 vil det her være mest praktisk at inddele efter, om de blev gift eller ikke, eftersom kvindernes livsstilling tidligere var meget afhængig af dette.

Der var praktisk talt lige mange af hver, 104 gifte og 102 ugifte. Af de gifte blev 58 gift med mænd i andre erhverv her på Bornholm, og 46 tilsvarende i andre dele af landet. Af disse var der 6 her på Bornholm, der havde deres eget erhverv foruden. Det samme var tilfældet med 12 ovre. Disse tal er dog meget usikre; det kan godt have været en del flere.

Hvad angår de 102 ugifte, så har de været nogle af de vanskeligste at passe ind i de faste rammer, som en sådan statistik kræver. Derfor er tallene nærmest kun omtrentlige. Godt 90 blev boende her på Bornholm, mens omk. 10 bosatte sig ovre. Omk. 30 her på Bornholm havde et regulært erhverv, enten som ansatte eller selvstændige; det sidstnævnte typisk som handlende. Det samme var tilfældet med 4 ovre. De resterende ca. 60 er de mest ubestemmelige. En del af dem, ca. 15, ser ud til at have haft regulære stillinger som husbestyrerinder for fremmede. De andre ca. 45 var dem, der blev hjemme for at holde hus for og passe deres forældre på deres gamle dage. Efter forældrenes død fortsatte en del af dem med at være husbestyrerinder for én eller flere brødre; andre fortsatte

med at bo i forældrenes hus uden noget egentligt erhverv. De betegnes oftest frk. eller rentrice. En del af dem nævnes da også at have været svagelige og blev netop af denne grund hjemme hos forældrene eller i enkelte tilfælde hos andre pårørende.

Funktionen med at tage sig af den ene eller begge forældrene gjaldt i øvrigt også en del af de omk. 30, der havde regulære erhverv. Mange af dem boede netop sammen med forældrene i mange år og udøvede så at sige deres erhverv ved siden af.

Som vi har set på skemaet ovenfor blev 60% af de kvindelige landboelever selv landmandskoner. Dette er imidlertid et gennemsnitstal. Når tallene for de to 30-års perioder bliver gjort op hver for sig, viser det sig, at tallet for den første periode var 62, mens det i den anden var 58. Det er tæt på hinanden, og derfor er det da også slået sammen her. Det er imidlertid den eneste egentlige forskel mellem de to perioder, og den peger da også hen mod en udvikling, der senere skulde tage meget mere fart.

Sammenligner vi disse tal for pigerne med Lauegaardsundersøgelsen, så viser de ikke længere nogen større forskel mellem elever og ikke-elever. Delundersøgelsen gav som resultat, at 75% af eleverne blev landmandskoner, mens kun 51% af de andre blev det, altså ligesom for mændene en meget tydelig forskel. Undersøgelsen her har imidlertid i betydelig grad elimineret denne forskel, så der for pigernes vedkommende ikke længere kan påvises nogen klar afvigelse mellem elever og ikke-elever. En tendens til at forholdsvis flere blev på landet, var der dog nok stadig tale om.

Højskoleeleverne i det offentlige liv

I forlængelse af redegørelserne for højskoleelevernes senere livsstilling forekommer det naturligt også at se på, i hvilket omfang de kom til at virke i det offentlige liv, i kommunalpolitik og i de erhvervsmæssige og folkelige organisationer.

Af kilder til dette er Bornholms Vejviser 1922-67, i alt 15 bind, de vigtigste. De giver mulighed for at klarlægge fire af disse "områder": 1) medlemmerne af sognerådene i perioden 1921-70, 2) formændene for brugsforeningerne, 3) formændene for andelsmejerierne, og endelig 4) formændene for skytteforeningerne, de tre sidstnævnte ting nogenlunde inden for samme periode som sognerådsmedlemmerne.

En anden kilde er Bornholms landøkonomiske Forenings jubilæumsbog fra 1958, hvori foreningens formænd og bestyrelsesmedlemmer indtil 1953 er angivet.

Vi vil i det følgende se nærmere på, i hvilket omfang disse tillidsposter blev bestridt af tidligere elever fra Bornholms Højskole og i det omfang, det er muligt, også af andre "højskolefolk".

Sognerådsmedlemmerne

Som det største og vigtigste område vil vi først se på, hvor mange tidligere elever, der var medlemmer af sognerådene i landsognene, og i hvor mange år, de var det. Når vi nøjes med landsognene her og udelader købstæderne, skyldes det, at der i de sidstnævnte kun har været yderst få eller slet ingen tidligere elever i de offentlige råd.

Før 1909 var der valg til sogne- og byråd hvert tredje år, men fra dette år blev valgperioden forlænget til fire år. Derefter var der regelmæssige valg hvert fjerde år i marts måned frem til 1937. Derefter skulle der igen være valg i 1941, men det tillod besættelsesmagten ikke. Derfor blev de hidtidige sogneråd siddende til 1943, hvor nyvalg blev tilladt. Da krigen var forbi i 1945, bestemtes det at holde valg igen allerede 1946, altså efter tre år. Derefter har der igen været regelmæssige valg hvert fjerde år.

Bornholms Vejviser angiver i det såkaldte realregister navnene på sognerådernes medlemmer fra udga-

ven i 1922, og fra udgaven i 1929 angives også hvilket politisk parti, de tilhørte. Af navnelisterne fremgår, at de fleste store og mellemstore sogne, i alt otte, havde 9 medlemmer i sognerådet, fem af de små sogne havde derimod kun syv, mens Østermarie og Østerlars-Gudhjem havde 11 medlemmer.

Efter disse navnelister er det en forholdsvis let sag at regne navnene på de tidligere elever og det antal år, de var medlemmer, op.

Resultatet af dette angives på skemaet på næste side. Da der er meget stor forskel på, hvor længe de enkelte personer var medlemmer - det spænder lige fra en enkelt periode på 4 år til rekordindehaveren, Konrad Munch i Pedersker, der var medlem i 41 år, heraf de 37 som formand -, så bruges her antallet af "medlemsår" som grundlag for procentberegningerne. I tid strækker hele perioden sig som nævnt fra valget i 1921 til 1970, da der første gang holdtes valg i de nye storkommuner, i alt altså 49 år.

Kommentarer til skemaet

I 2. kolonne fra venstre angives, hvor mange medlemmer, der var i de enkelte sogneråd, og i 3. kolonne hvor mange år de tilsammen sad i den 49-årige periode.

Her er det naturligvis de næste tre, der har den største interesse, idet de viser, hvor mange af medlemmerne, der havde været elever på Bornholms Højskole, hvor mange år, de sammenlagt var medlemmer, og endelig hvor mange procent det sidstnævnte udgjorde af det samlede antal medlemsår.

Det fremgår klart, at der er ret store forskelle mellem sognene. Som man kunne forvente, ligger de store "højskolesogne" som Pedersker, Vestermarie, Bodilsker og Åker i toppen med procenttal fra 28 til 36. Derimod ligger et af de mindste højskolesogne, nemlig Rø, overraskende højt med 21%. Lige så overraskende er for så vidt den lave procent for Østerlars-Gudhjem, men her må vi regne med, at kommunefællesskabet med Gudhjem har virket i nedadgående retning.

Sognerådsmedlemmer i Bornholms landsogne 1921-70

Antal tidligere elever, der har været medlemmer samt de samlede antal „medlemsår“

Sogn	Antal råds-medlemmer	Antal medlemsår	Tidligere elever fra Bhs. Højskole		
			Antal medlemmer	Antal medlemsår	Procent af medlemsår
Bodilsker	9	441	13	125	28%
Ibsker	9	441	4	32	7%
Klemensker	9	441	3	35	8%
Knudsker	9	441	8	46	10%
Nyker	9	441	5	41	9%
Nylars	7	343	5	63	18%
Olsker	9	441	5	48	11%
Pedersker	7	343	9	105	31%
Poulsker	7	343	6	44	13%
Rutsker	7	343	5	53	15%
Rø	7	343	5	71	21%
Vestermarie	9	441	17	136	31%
Østerlars - Gudhjem	11	539	6	55	10%
Østermarie	11	539	5	30	6%
Åker	9	441	14	158	36%
I alt		6.321	110	1.042	16%

Som det også fremgår er det samlede antal tidligere elever 110 i alt, og deres samlede antal medlemsår er 1042.

Det samlede gennemsnit er som angivet på 16%. I forhold til højskolehyppigheden for landsognene på henholdsvis 10 og 7 i de to 30-års perioder er det altså rundt regnet det dobbelte af, hvad befolkningstallet ellers kunne berettige til, men det er bestemt ikke så dominerende en del, som nogle højskolefolk undertiden synes at mene, det var.

I sognerådene var der også medlemmer, der havde været elever på andre højskoler eller på anden måde havde en nær tilknytning til de grundtvigske kredse. Hvis vi regner dem med får vi en forøgelse af personantallet på 48 og af antallet af medlemsår på i alt 346. Derved kommer det samlede gennemsnit op på 22%.

Fra 1929-udgaven af vejviseren angives som nævnt også det politiske parti, som medlemmerne var valgt af. Derved har vi partitilhørsforholdet for 101 af de 110 tidligere elever. 76 af dem var fra Venstre, 13 fra de konservative, 5 fra de radikale og 3 fra Socialdemokratiet. 4 var valgt på andre lister uden for partierne. Også her må det siges, at landboernes stærke dominans sætter sine spor.

Af de 110 tidligere elever i sognerådene var de 108 mænd og 2 kvinder. De sidstnævnte var Elna Dam Kofoed, Lillegård, Nyker, og Marie Due Kjøller, St. Myregård, Pedersker, der begge blev valgt i deres respektive sogne i 1967. Men denne dominans af mændene var som bekendt det mest almindelige førhen.

Formænd og bestyrelsesmedlemmer i organisationerne

Dernæst vil vi gå over til at se på antallet af formænd og bestyrelsesmedlemmer i de nævnte organisationer. Det sker på skemaet øverst på næste side, hvor grundlaget for den statistiske beregning på samme måde som for sognerådsmedlemmerne er det antal år, de var i funktion. Eftersom vejviserne udkom med intervallet på 2-5 år kan heller ikke dette beregnes med fuldstændig nøjagtighed, men vi må dog regne med, at unøjagtighederne nogenlunde opvejer hinanden.

Denne del-undersøgelse har naturligvis også en vis begrænsning i og med, at det, bortset fra landbo-

Formænd og bestyrelsesmedlemmer i organisationerne

Antal tidligere elever, der har været formænd for skytteforeninger, brugsforeninger og mejerier samt bestyrelsesmedlemmer i Bornholms landøkonomiske Forening

Forening/ organisation	Antal år i funktion	Samlet antal formænd	Tidligere elever fra Bhs. Højskole		
			Antal formænd	Antal år i funktion	Procent af alle år
13 skytteforeninger 1922-67	530	75	19	119	22%
16 brugsforeninger 1925-67	688	72	22	215	31%
19 andelsmejerier 1927-67	769	78	36	355	46%
Bornholms landøkon. Forening 1915-55	40	Bestyr. medlem. 34	Bestyr. medlem. 16	Ikke beregnet	Pct. af person. 47%

foreningen, kun er formændene, der har kunnet tælles op. Tallene er dog så store, at de må skønnes at give et nogenlunde korrekt fingerpeg. I øvrigt er det sådan med procentberegningen, at enten man bruger antallet af personer eller antallet af funktionsår som grundlag, giver det næsten de samme tal.

Kommentarer til skemaet

Ligesom for sognerådsmedlemmerne ligger de tidligere elevers andel af posterne i alle disse fire organisationer højere end deres forholdsmæssige del af befolkningen. Det ses endvidere tydeligt, at jo mere specifikt landbrugsfaglig organisationen er, des stærkere er de tidligere elever repræsenteret.

Også i disse organer har der været elever fra andre højskoler eller fra andre grundtvigske kredse repræsenteret. Hvis vi tæller dem med, kommer vi derfor alle steder op på højere procenttal. For skytteforeningerne stiger det til 38%, for brugsforeningerne til 48% og for mejerierne til 58%. For landboforeningen bliver det til yderligere 8 bestyrelses-medlemmer, så det bliver 24 ud af 34 - ca. 70%.

For den sidstnævnte har vi også mulighed for at se på sammensætningen længere tilbage i tiden. Hvis vi tager perioden 1875-1915, så var der inden for denne periode 27 medlemmer af bestyrelsen. Af disse kan vi fastslå, at 13 havde en eller anden tilknytning til højskolen, enten de selv havde været elever, eller en eller flere af deres børn senere blev elever.

Man kan således konstatere, at "højskolefolket" har været solidt repræsenteret i disse organisationer, men fortsat absolut stærkest, når det drejer sig om det absolut landbrugsfaglige. Det viser yderligere, hvor tæt den grundtvigske højskolebevægelse var knyttet

til landbrugserhvervet. I lang tid var det utvivlsomt dens styrke, men på længere sigt skulle det vise sig også at blive dens svaghed.

Her kunne det være på sin plads igen at gøre opmærksom på, at den grundtvigske højskolebevægelse ikke var enerådende. Af andre, der fik betydning her på Bornholm, må i første række nævnes Indre Mission og senere meget markant Luthersk Missionsforening.

Igen takket være "sladrebogen" kan vi for de samme tidsrum klarlægge også disse bevægelers repræsentation i de ovenfor omtalte organer - omend tallene her dog er mere usikre. I optællingerne er de to bevægelser her taget under ét.

Det viser sig, at de som formænd for brugsforeningerne var repræsenteret med 9% og tilsvarende for mejerierne med 6%. Skytteforeningerne ser derimod ikke ud til at have haft deres interesse. I landboforeningens bestyrelse kan der helt klart kun peges på 1 medlem - svarende til 3%.

I sognerådene er Indre Mission inden for perioden repræsenteret med 140 medlemsår og Luthersk Missionsforening med 43, tilsammen 183 - svarende til ca. 3%.

Som nævnt forekommer disse tal dog noget usikre; de kan godt have ligget noget højere. Trods det er der dog ikke tale om en repræsentation, der blot tilnærmelsesvis når op på siden af eleverne fra Bornholms Højskole eller de andre grundtvigske højskoler.

Bornholmerne og højskolebevægelsen

Tilslutningen til elevforeningen

Som det næste vil vi se lidt på, i hvor høj grad de tidligere elever støttede højskolen og holdt forbindelsen med den ved lige gennem medlemskab af elevforeningen.

Netop dette skulle til en vis grad kunne tages som udtryk for, hvad højskoleopholdet havde betydet for den enkelte; om det fællesskab, man kunne have omkring de særlige foreningsmøder, og den livsoplysning, man fortsat kunne nyde godt af ved de offentlige foredragsmøder, var noget, man følte som så værdifuldt, at man ville ofre såvel tid som penge på det? - og i sidste ende også ville være med til at delagtiggøre andre i det gennem foreningens tilskud til nye elever?

Eller på den anden side om det var noget, som egentlig ikke betød særlig meget for én, og man derfor hurtigt faldt fra?

I tabellen her overfor vil vi se nærmere på de konkrete medlemstal for hvert 5. år, sådan som de fremgår af listerne i årsskrifterne - for de førstes vedkommende dog efter foreningsprotokollen.

Udover disse er tallene for 1929 og 1930 også med, da de tydeligt afspejler den økonomiske krise dengang.

Desuden angives, hvor stor en procentdel, medlemstallene udgjorde af det samlede antal elever, og hvor mange der boede på Bornholm og hvor mange ovre. Efter 1943 er listerne ikke optrykt regelmæssigt hvert år; derfor er der lidt afvigelser i intervallerne. Tallet for 1953 er også fra protokollen, da der her er en afvigelse fra listerne på ca. 60.

Fra 1938 og frem er procenttallet beregnet af de sidste 40 års samlede antal elever; for 1938 altså alle årgange fra 1898 og fremefter, og tilsvarende for de andre.

Elevforeningens medlemstal 1905-46

år	antal medlemmer	pct. af elevtal	medl. på Bh.	medl. ovre
1903	202	40%	-	
1904	277	48%	-	
1905	360	56%	-	
1913	446	40%	425	21
1918	645	45%	595	50
1923	739	43%	687	52
1928	824	41%	739	89
1929	820	40%	735	85
1930	716	34%	647	69
1933	679	30%	632	47
1938	676	35%	655	21
1943	697	35%	687	10
1946	762	39%	754	8
1950	746	40%	686	60
1953	720	41%	-	-

Kommentarer: Tallet for 1903 er det antal, der ifølge referaterne i foreningsprotokollen havde betalt kontingent dette år. Formanden opgav på årsmødet foreningens medlemstal til 430, hvilket svarer til 85% af alle tidligere elever. Han har formodentlig blot talt alle navnene, der var indført i protokollen, op. Men det fik, som vi har set (side 113), et medlem til at opfordre til at man gik noget strengere frem med indkrævningen af kontingent, eftersom mindre end halvdelen havde betalt. Det ses af de næste tal, at man de følgende to år har gjort en kraftig indsats for at forøge medlemstallet.

Af de senere tal kan vi imidlertid se, at de 40%, som i 1903 havde betalt, nogenlunde svarede til den procentdel, som foreningens medlemstal i det længere løb stabiliserede sig på.

Som nævnt giver den økonomiske krise i 1930-erne sig sit tydelige udslag, idet medlemstallet fra 1929 til 1930 faldt med godt 100, og i de næste 3 år med yderligere ca. 40. I absolutte tal var de 824 i 1928 det absolutte højdepunkt. Derefter kunne de lave elevtal ikke længere opveje den naturlige afgang.

I 1946 ses der at være sket en kraftig stigning igen, hvilket især er de bornholmske elever. Det er de forholdsvis store hold i 1944-45, der slår igennem. Derefter falder antallet af bornholmske medlemmer igen, hvilket naturligvis skyldes den kraftige nedgang i antallet af disse elever. Samtidig sker der imidlertid en kraftig stigning i antallet af medlemmer ovrefra, så det samlede tal nogenlunde fastholdes.

En del gange i 1940-erne og 1950-erne angives medlemstallet i foreningsprotokollen i forbindelse med formandsberetningen. Ifølge disse nåede man i 1949 et nyt højdepunkt med 779 medlemmer. Derefter faldt det svagt og holdt sig en del år på lidt over 700, hvorefter det fra omkring 1960 gik stærkere nedad. I 1963 angives tallet til 473.

Vi kan således fastslå, at ud over de første år efter opholdet fastholdt mindre end halvdelen af eleverne deres medlemskab af elevforeningen, undertiden kun ca. en tredjedel. Om denne andel af det potentielle antal må betragtes som god eller dårlig tilslutning, må vurderes individuelt efter indstilling og temperament. I protokollerne skorter det imidlertid ikke på beklagelser over, at det var for lidt.

Selv om det naturligt nok har været meget individuelt, hvad eleverne fik ud af højskoleopholdet, så kan tilslutningen til elevforeningen som nævnt nok i nogen grad tages som udtryk for dette, når man skal forsøge at se det i en større samfundsmæssig sammenhæng.

Over for det kan de foreliggende tal nok mane til en vis forsigtighed med ikke at overvurdere højskolens betydning.

Bornholms Højskole og landets andre højskoler

Som nævnt ovenfor var den grundtvigske højskolebevægelse ikke enerådende - omend den klart mest dominerende. Vi skal derfor som det næste - og i denne sammenhæng noget af det sidste - beskæftige os lidt med forholdet mellem bornholmernes elevbesøg på Bornholms Højskole og på landets andre højskoler.

Det er et tema, der dukker op i kilderne, hver gang skolen har været i en krisesituation med nedgang i elevtallet - såvel i Østermarie-tiden som efter 1893. Så er der i reglen en eller anden af skolens støtter, der beklager, at de unge bornholmere i stedet for at støtte deres egen højskole tog på højskole andre steder. Da

nedgangen for alvor satte ind i 1930-erne og efter 2. verdenskrig, var det også en almindelig antagelse, at det var, fordi bornholmerne med de forbedrede rejsemuligheder tog på højskole ovre - for at se sig lidt om i landet samtidig og for at komme på en større og mere anset skole.

I hvor høj grad bornholmerne i tidens løb har "svigtet" deres egen højskole og i stedet valgt en anden højskole ovre, er vanskeligt at sige. Som nævnt tidligere i kapitlet ville en fuldstændig klarlæggelse af dette nødvendiggøre en omfattende efterforskning i rigsarkivet i København, men det er det indtil nu ikke blevet til.

I en mere tilgængelig kilde har vi imidlertid mulighed for at få et fingerpeg om det. Og det er igen "sladrebogen", der har vist sig anvendelig.

Da Ernst G. Olsen i sin tid drog rundt på øen og udspurgte folk om deres ejendomme og familief forhold, har han også spurgt dem, om de havde været på højskole, landbrugsskole og/eller husholdningsskole. Det er ikke alle, der har svaret på det - eller evt. villet have, at det skulle nævnes i bogen. Som det ses på skemaet på næste side, er der således 326 mænd, der har opgivet at have været på Bornholms Højskole inden for tidsrummet 1893-1943, men i min efterforskning har jeg fundet omkring 90 flere.

Det samme gør sig gældende for ægtefællerne. Det ses på skemaet, at 105 af dem er opgivet at have været elever på Bornholms Højskole, men det faktiske tal, indbefattet enker og ugifte kvindelige ejere, er på omk. 240, altså mere end det dobbelte.

Vi må imidlertid gå ud fra, at disse unøjagtigheder i besvarelsene har været nogenlunde lige store for alle højskolerne, og derfor forekommer optællingerne trods unøjagtighederne at kunne give et nogenlunde troværdigt billede - i hvert fald for mændenes vedkommende.

De misforhold, der måtte være, vil i øvrigt næppe være til gunst for Bornholms Højskole. Der er faktisk nogle få eksempler på folk, der har opgivet at være på en anden højskole eller på landbrugsskole, men har undladt at nævne deres forudgående ophold på Bornholms Højskole - formodentlig fordi opholdet her ikke blev regnet for så meget som det andet.

Vi skal på skemaerne på næste side se på, hvad optællingerne i "sladrebogen" resulterede i - det vil sige, hvor mange ejere af bornholmske landbrug i 1950, der havde været på højskole og hvilken kategori af højskolerne i de andre dele af landet, de havde været på.

Kommentarer til skemaerne

10-års perioden 1913-22 må her betegnes som den væsentligste, idet den repræsenterer nogle af de

Bornholmske landboers højskoleophold 1893-1943

Antallet af ejere af bornholmske landbrug 1950, der havde været elever på Bornholms Højskole eller en anden højskole i tidsrummet 1893-1943

10-år	Bornholms Højskole	Andre grundtv. højskoler	IMs højskoler	LMs højskoler	Gymnastik højskoler
1893-1902	12	4	2		
1903-12	69	8	7		
1913-22	112	23	20		0
1923-32	84	10	20	46	1
1933-42	49	11	13	39	5
I alt 1893-1942	326	56	62	85	6
Forholdstal for hele perioden (Bornholms Højskole = 100)					
1893-1942	100	17	19	26	2
	100	64			

Ejeres ægtefæller, der havde været på højskole

10-år	Bornholms Højskole	Andre grundtv. højskoler	IMs højskoler	LMs højskoler	Gymnastik højskoler
1894-1903	4	0	0		
1904-13	10	4	1		
1914-23	24	11	11	(1923 : 6)	
1924-33	46	12	10	26	0
1934-43	21	6	13	27	3
I alt 1894-1943	105	33	35	59	3
Forholdstal for hele perioden (Bornholms Højskole = 100)					
1894-1943	100	31	33	56	3
	100	123			

største højskoleårgange, såvel her på Bornholm som på landsplan. Tallene for mændenes vedkommende peger i retning af, at ca. 20% af antallet på Bornholms Højskole tog på andre grundtvigske højskoler (heraf 2/3 på sjællandske skoler og 1/3 andre steder). Nogenlunde det samme antal tog på Indre Missions højskoler (heraf ca. halvdelen på Haslev Højskole og den anden halvdel på de andre). Som det ses på forholdstallene holder disse tal nogenlunde, når vi tager alle 50 år under ét.

Men i 1923 oprettedes så Luthersk Missionsforenings Højskole i Hillerød, og som det tydeligt fremgår, fik den betydelig tilslutning her fra Bornholm. For de 20 år, der er med her, peger tallene i retning af ca. 60% af det antal, der tog på Bornholms Højskole, og det samlede forholdstal for de andre skoler for hele perioden ryger op på 64.

De absolutte tal for mændene forekommer store nok til at give et realistisk fingerpeg om forholdet mellem elevtilslutningen til de forskellige højskoler.

Når det gælder pigerne, er tallene derimod så små, at de må betragtes med noget forbehold; ikke mindst under indtryk af den begrænsede del af eleverne fra Bornholms Højskole, der er angivet i "sladrebogen". Tendensen peger dog klart mod, at der forholdsmæssigt var en del flere piger end mænd, der tog på højskole i andre dele af landet.

I forlængelse af det ovenstående kan man stille spørgsmålet, om de unge bornholmere, der tog på

højskole andetsteds, var nogle, som Bornholms Højskole egentlig gik glip af. Svaret ville i det store og hele blive et nej.

Selvfølgelig er det sådan, at hvis alle, der tog på andre grundtvigske højskoler, i stedet var taget på Bornholms Højskole, så var det blevet til nogle flere elever. Men omvendt fik skolen jo også en del elever ovrefra, som så kan siges at opveje dette.

Med hensyn til de andre to grupper, altså dem, der tog til Indre Missions og Luthersk Missionsforenings

Gymnastikholdet sommeren 1910 med den tids dragter. Foruden Inger Hansen, som sidder i midten, er der 28 piger. Det var ellers Johanne Christensen, som var gymnastiklærerinde, men hvorfor hun ikke er med, ved vi ikke. Der var 33 på holdet i alt, men 5 angives at have været fritaget for gymnastik, så antallet passer. Vi kender kun navn på én af dem. Det er Thora Svendsen fra Østerlars, som står som nr. 8 fra venstre i bageste række (og fra hvis datter, Ragnhild Seier, vi har fået billedet).

Billedet ser ud til at være taget ved hjørnet af "Sønderomme", hvor tilkørselsvejen fra landevejen kommer ned bagved fra venstre. Det karakteristiske stakit i "krydsskifte" kan også iagttages på andre billeder fra den tid. På originalbilledet kan det ses, at der i træet til venstre hænger en le. Det øverste af en rigtig bornholmsk "sajsabom" (leskaft) hænger ned - en meget brugt måde at anbringe en le på førhen. I de dertil påsatte bøjler af læder er der også en strygespån.

På holdet var der ikke færre end 12 ovrefra, 2 fra København, 1 fra Stevns, 1 fra Falster, 1 fra Vejle-egnen, 1 fra Vendsyssel, 1 fra Øster Tørslev lidt nord for Randers og 5 fra Sønderjylland. Tre af dem blev i øvrigt her på Bornholm i nogen tid efter. Det var de to fra København, som i protokollen har opgivet adresser på Baunegård i Åker og Brændegård i Vestermarie. Den tredje var Sofie Tolstrup fra Øster Tørslev, som har angivet Boghandelen i Åkirkeby som adresse. Hun var søster til Laurs og Søren Tolstrup, som begge efter højskoleopholdet blev gårdmænd herovre, idet de blev gift med en datter fra deres respektive gårde, Strangegård i Klemensker og Dalegård i Nyker.

Det er i øvrigt nogle af de samme piger, der en søndag var taget på udflugt til Randkløveskår og blev fotograferet dér. Se billedet side 124.

højskoler, er det overvejende sandsynligt, at Bornholms Højskole ikke gik glip af noget. Selvom situationen eventuelt havde været en anden, f.eks. at bevægelserne ingen højskoler havde haft, var de næppe kommet i noget stort tal alligevel.

En nærmere undersøgelse af familieforholdene for disse elever viser, at de i hovedsagen kom fra andre kredse, end dem der kom på Bornholms Højskole. Af de i alt 97 elever på IMs højskoler, hvis hjemsteder alle er angivet - og dermed muligheden for nærmere undersøgelse - er der i 15 tilfælde forbindelser til Bornholms Højskole, i de fleste tilfælde ved at faderen havde været elev, i andre tilfælde, at søskende havde været elever, eller at de blev gift med en tidligere elev. I alle de andre tilfælde ser de ud til at være fra andre kredse.

Det samme gør sig gældende med dem, der tog til LMs højskole. Af dem er der 71, hvis hjemsted er angivet, 40 mænd og 31 kvinder. Af dem er der i 12 tilfælde på samme måde forbindelse til Bornholms Højskole. For fem familier kan man sige, at de, efter at LMs højskole blev oprettet, har "skiftet" til denne. Også her ser de resterende ud til at tilhøre andre kredse.

Med den begrænsede forbindelse, der var mellem disse retninger og højskolen, kan man sige, at skolens første formand, Markus Hansens, indstilling om, at højskolen var for alle, og at man derfor ikke skulle markere det grundtvigske alt for stærkt, i nogen grad havde båret frugt. Der var elever imellem i de første år, som var eller senere blev knyttet til de omtalte retninger. Og der har også været folk, der blev baptister eller gik ind i pinsemenigheden.

Efterhånden som traditionen blev indarbejdet, ser det dog ud til, at de ikke kom mere.

Som påpeget kan det dog ikke med nogen rimelighed hævdes, at deres udebliven var årsag til tilbagegangen i elevtal efter de første relativt gode 35 år. Og som tallene har vist, kan det heller ikke uden videre hævdes, at nedgangen skyldtes, at de unge i særligt stigende grad tog andetsteds hen på højskole.

Som vi før har set, var der på landsplan en generelt nedadgående tendens allerede fra omk. 1920, og da man nåede frem til tiden efter 2. verdenskrig, var man nær ved en halvering af det højeste elevtal fra 25 år før. Derefter gik det så opad igen.

Om hele dette spørgsmål må man derfor konkludere, at det først og fremmest er denne udvikling, der er årsagen til Bornholms Højskoles vanskeligheder fra begyndelsen af 1930-erne og fremefter. Som en lille højskole, der var helt afhængig af opbakning fra lokalsamfundet, var den i en særligt udsat position. Dens vanskeligheder kom først og fremmest af, at samme lokalsamfund åbenbart ikke følte, det havde brug for den mere. Det er let at se i dag, men alting

tyder på, at denne situation og hele dens årsagsforhold kun i ringe grad blev erkendt dengang.

Hvilke navne havde de bornholmske elever?

Som et lille kuriosum vil vi til allersidst se på, hvad de bornholmske elever hed; dog kun de hyppigst forekommende af sidste efternavn og første fornavn.

Som tidligere anført (side 222) var der, når "gengangerne" er trukket fra, 2344 bornholmske elever, og de viste sig at fordele sig på 178 forskellige efternavne.

Ikke særligt overraskende viste det sig, at Kofoed (i alle tre staveformer) var førende med 235 navne, svarende til 10%, men det var tæt fulgt af Hansen med 219, svarende til godt 9%.

Nedenfor anføres en liste over de 20 hyppigst forekommende efternavne, samt deres procentvise andel af det samlede antal - afrundet til hele tal. Ligesom for Kofoed er der ikke skelnet mellem forskellige staveformer, f.eks. ch i stedet for k, etc.

1. Kofoed	235	10%
2. Hansen	219	9%
3. Jensen	186	8%
4. Pedersen, Petersen	104	4%
5. Nielsen	99	4%
6. Andersen	78	3%
7. Olsen	75	3%
8. Dam	73	3%
9. Munch	69	3%
10. Ipsen	66	3%
11. Larsen	47	2%
12. Jørgensen	41	2%
13. Westh	41	2%
14. Svendsen	38	2%
15. Madsen	34	1%
16. Schou	32	1%
17. Mogensen	29	1%
18. Funch	29	1%
19. Mortensen	27	1%
20. Sonne	24	1%
<hr/>			
I alt	1546	66%

De resterende 798 fordeler sig således på 158 forskellige navne, hvilket giver et gennemsnit på 5.

Af det første fornavn er kun opgjort de to hyppigst forekommende for begge køn. For mændene ligger Hans i toppen med 137 fulgt af Jens med 73. For pigerne er det hyppigst forekommende Anna eller Anne med 75 og Marie med 65.

Bornholms Højskoles elever 1893-1953
 Antal elever fra Bornholm og „ovrefra“ på de enkelte hold

Vinterholdene 1893-1922:				Sommerholdene 1894-1923:			
Skoleår	Bornholm	„Ovrefra“	I alt	Skoleår	Bornholm	„Ovrefra“	I alt
93	32	0	32	94	21	2	23
94	32	2	34	95	31	4	35
95	30	1	31	96	20	1	21
96	22	2	24	97	21	4	25
97	39	1	40	98	26	3	29
98	19	1	20	99	18	3	21
99	27	0	27	00	26	5	31
00	23	5	28	01	20	1	21
01	35	4	39	02	26	1	27
02	33	1	34	03	28	3	31
03	35	0	35	04	29	1	30
04	25	0	25	05	21	4	25
05	32	1	33	06	19	2	21
06	25	0	25	07	17	4	21
07	26	6	32	08	22	5	27
08	22	1	23	09	24	4	28
09	20	3	23	10	21	12	33
10	19	7	26	11	24	5	29
11	26	2	28	12	19	9	28
12	24	7	31	13	16	13	29
13	26	6	32	14	22	11	33
14	26	1	27	15	32	4	36
15	31	4	35	16	25	3	28
16	27	1	28	17	31	5	36
17	37	3	40	18	26	3	29
18	37	3	40	19	31	8	39
19	26	9	35	20	10	3	13
20	25	0	25	21	16	10	26
21	22	6	28	22	15	7	22
22	29	6	35	23	8	2	10
I alt	832	83	915	I alt	665	142	807
Gennemsnit:			30,5	Gennemsnit:			26,9

Elevholdene 1923-53

Vinterholdene 1923-52:				Sommerholdene 1924-53:			
Skoleår	Bornholm	„Ovrefra“	I alt	Skoleår	Bornholm	„Ovrefra“	I alt
23	31	5	36	24	29	13	42
24	26	5	31	25	32	9	41
25	28	2	30	26	17	13	30
26	18	6	24	27	17	10	27
27	18	2	20	28	14	7	21
28	22	0	22	29	28	4	32
29	20	5	25	30	18	8	26
30	19	3	22	31	19	4	23
31	15	2	17	32	15	3	18
32	16	2	18	33	11	6	17
33	21	2	23	34	17	2	19
34	13	4	17	35	4	4	8
35	14	0	14	36	11	4	15
36	17	3	20	37	15	0	15
37	20	2	22	38	8	1	9
38	13	0	13	39	7	1	8
39	15	2	17	40	27	1	28
40	26	1	27	41	27	1	28
41	25	2	27	42	0	0	0
42	21	2	23	43	7	0	7
43	16	1	17	44	12	1	13
44	28	3	31	45	20	1	21
45	12	4	16	46	8	4	12
46	6	0	6	47	1	14	15
47	10	6	16	48	2	13	15
48	7	1	8	49	1	9	10
49	6	5	11	50	4	6	10
50	8	3	11	51	3	4	7
51	12	11	23	52	2	10	12
52	6	7	13	53	2	7	9
I alt	509	91	600	I alt	378	160	538
Heraf piger	6	10	16				
Gennemsnit:			20	Gennemsnit:			17,9

Bornholms Højskoles elever 1893-1953

Antal elever i 10-års perioder

Vinterholdene 1893-1952:				Sommerholdene 1894-1953:			
Skoleår	Bornholm	„Ovrefra“	I alt	Skoleår	Bornholm	„Ovrefra“	I alt
93-02	292	17	309	94-03	237	27	264
03-12	254	27	281	04-13	212	59	271
13-22	286	39	325	14-23	216	56	272
23-32	213	32	245	24-33	200	77	277
33-42	185	18	203	34-43	123	14	137
43-52	111	41	152	44-53	55	69	124

De bornholmske elevers aldersfordeling i 10-års perioder

Vinterholdene										
Periode / Alder	-16	17	18	19	20	21-22	23-24	25-	uopl.	I alt
1893-1902	28	43	46	36	34	46	25	32	2	292
1903-12	13	21	44	63	50	38	15	10		254
1913-22	8	33	59	80	46	31	23	6		286
1923-32	4	16	61	53	31	27	15	6		213
1933-42	9	20	40	36	25	30	11	13	1	185
1943-52	3	12	29	25	18	9	8	7		111
Sommerholdene										
Periode / Alder	-16	17	18	19	20	21-22	23-24	25-	uopl.	I alt
1894-1903	28	33	45	37	23	35	13	22	1	237
1904-13	11	16	44	48	34	27	18	12	2	212
1914-23	9	36	64	41	31	23	7	4	1	216
1924-33	4	20	87	44	26	16	2	0	1	200
1934-43	8	17	48	27	11	7	4	1		123
1944-53	3	5	28	6	11	2	0	0		55

50 Kr.

Nr. 104

BESTYRELSEN

for

Aktieselskabet

„Bornholms Højskole”

erkjender herved, at

gædsjer K. A. Mø., Bakksgaard i Røsteker.

eller den, til hvem dette Aktiebrev lovligt overdrages, er
Deltager i bemeldte Selskab i Overensstemmelse med dets
Love for et Beløb af

Halvtredsindstyve Kroner.

Den 30de November 1893.

Martinus Hansen. H. Blom. M. P. Blom
A. J. Kjøllev. C. H. P. Ipsen. A. Kjøllev.
G. Due. Hans Andersen. M. M.

Aktionærer m.m.

Liste over aktionærer og bidragydere 1893

	3-årigt bidrag	aktie + Øm. beløb	kau- tion		3-årigt bidrag	aktie + Øm. beløb	kau- tion
	kr.	kr.	tion		kr.	kr.	tion
Åker sogn:				Købmand Ludvig Dams enke.....			100
Christian Koefoed, Soldatergård.....	20	50 +	100	Birgitte Skov.....	15	100	
Peter Blem, Værmelandsgård.....	20	300 +	100	Avlsbruger Markus P. Dam.....	2	50	
Andreas Blem, Værmelandsgård....	10	100		Bager Martin Dam.....	2	50	
Julius Svendsen, Værmelandsgård.	10	100		Bager Markus Dam.....		50	
M. L. Koefoed, Siegård.....	15		100	Avlsbruger Hans Andersen.....	2		
Anton Jensen, Ll. Grammegård.....	10	100		“ M. Dam.....	2		
H. P. Kofoed, St. Bakkegård.....	25	200 +	100	“ August Ipsen.....	2		
Markus Hansen, St. Duegård.....	25	150 +	100	Bolette Munk.....	2		
Johannes Müller, Vallensgård.....	20	100 +	100	Kristine Sonne.....	4		
J. C. M. Dam, Vasegård.....		100		Laura Dam.....	2		
Chr. Dam, St. Myregård.....	20	100		Kristian Kofoed.....	2		
J. P. Andersen, Hullegård.....	5	100		Anna Bidstrup.....	1		
Filip Dam, Ladegård.....	5		100	Johanne Ipsen.....	3		
Andreas Munk, 44. slg. pcl.....	5	50		Hanne Jørgensen.....	2		
Lærer Magnus Jensen, Søndre Skole	10	100		Rasmus Hansen.....	2		
Anton Larsens enke, Egeskovsgård	10		100	Kr. Kofoed.....	2		
Jens Larsen, Fåreby.....	5	50		Anton Hansen.....	2		
H. P. Hansen, Ø. Skovgård.....		50		J. Rasmussen.....	1,50		
Marius Kofoed, Ll. Kalbygård.....		100		M. P. Ipsen.....	2		
Chr. Nielsen, Stangegård.....	20	200		J. P. Andreasen, Myreby.....	1		
Bodil Nielsen, “.....	2			Marie Pedersen, Frostegård.....	3		
Valdemar Nielsen, Munkerup.....	5			Skrædder Anton Hansen.....	2		
N. Hansen, Østre Skole.....	10			Hans Kofoed, Baunet.....	2		
Lærer Møller, Nordre Skole.....	5			Smed Kr. Becker.....	10		
Markus Dam, Egebygård.....	10			Karl Dam.....	10		
Kr. Holm, St. Hallegård.....	10			Pedersker:			
J. Sørensen, Ll. Gusegård.....	2			Esper Due, St. Myregård.....	20	50 +	100
Lærer Hans Christian Dam.....	10			Rasmus Madsen, Aspegård.....	10	100	
Alfred Kofoed, Ll. Duegård.....	10			Jens Nielsen, Skræddergård.....	15	50	
				Peter Andersen, Bakkegård.....	10	100 +	100
Åkirkeby:				Hans Munch, Dammegård.....		100	
Dyrlæge Albrechtsen.....	10	50		L. Bidstrup, Mejeriet.....	15	50	
Købmand Hans Conrad Koefoed....		200		Kristian Ipsen, Slettegård.....	15	50 +	100
Købmand Mads Kofoed.....	15	100 +	100	Anton Jensen, Kratlund.....		100	
Købmand A. P. Ipsen.....	5	50		Hans Sonne, Grubbegård.....		200	
Hjulfmager Mogens Peter Ipsen.....		100		Hans Brandt, Kællingebygård.....	10		
				Peter Lund Koefoed, Ll. Myregård.	10		

	3-årigt bidrag	aktie + Øm. beløb	kau- tion		3-årigt bidrag	aktie + Øm. beløb	kau- tion
	kr.	kr.			kr.	kr.	
Vestermarie:				Flygering	6		
Hans Jespersen, 31. slg. pcl.			100	K. A. Petersen	3		
Smed Jørgen Kofoed		50		J. Kofoed	2		
J. P. Kofoed, Klintgård (18. slg.)		50		L. C. Dam	8		
Sognepræst P. Moes		50		Lærer Fridlev Skovmand	2		
Chr. Landshoff, Kærgård		50		H. P. Jensen	2		
Andreas Dam, Smørengsgård	10			Elmine Buul	2		
Chr. Dam, Kæmpegård	5			Holger Nutzhorn	2		
Hans Rask, Myrebygård	10			Laura Juul	2		
Hans Jørgensen, Brodal	10			H. P. Svendsen	5		
Nylars:				Nyker:			
Markus Peter Blem, Engegård	20	100 + 100		Anton Sode, Dyndegård		50	
Knudsker:				Klemensker:			
Lærer Lærkesen, Knudsker skole	3			Hans Anker, Strangegård	10	100	
Rønne:				Christian Kofoed, Kofoedgård	10	250	
Maskinfabrikant Hermann Blem	30	250		Købmand P. Vesth, Træbenemøllen		50	
Regnskabsfører Karl Bidstrup	20	200		Jens Jensen, Kjøllergård	10		
Forretningsfører Otto Bidstrup	20	100 + 100		Hasle:			
Stenværksejer A. P. Brodersen	20	250 + 100		Lærer L. Munk	5	100	100
Fabriksbestyrer Peter Bidstrup	20	200		A. Munk	5		
Arkitekt Mathias Bidstrup	20	250		F. K. Hansen	4		
Avlsbruger Julius Larsen		50		P. Dam	2		
Pastor F. V. Christensen	30	50		S. Thomsen	4		
J. A. Jensen		50		A. M. Riis	2		
Karen Holm, best. af Højskolehj.	4	50		Jensens enke	2		
Købmand Valdemar Holm	20	50		8 forskellige mænd	8		
Sagfører Carl Petersen	20	50		Rutsker:			
Stenværksejer Jacob Mogensen	10	50		Klaus Andreas Klo, Bakkegård	15	100	
Boghandler Hans Colberg	20	200		Lærer Jeppe Ipsen		50	50
Købmand C. Bendtsen	20	50		Andreas Lund		50	
Redaktør Stenbæk	4	50		A. Mortensen, Engegård	10	50	
Købmand Carl Schor		50		A. Riis, Barkvistegård (Risegård)		50	
Landinspektør Hans Madsen Kofoed		100		E. M. Dam, Hullegård	3	50	
Fabriksejer Tholander		50		H. A. Skov, Tassen	5		
Particulier Tryde		50		Th. Lund, Olehalsegård	6		
Thorvald Dam	10			P. Holm, Rosendalegård	5		
Mathea Ipsen	4			Lærer Kofoed, Søndre Skole	10		
Marie Hansen	4			P. Olsen, Dalegård	10		
Johanne Müller	4			Jens Olsen, Tækkeregård	10		
Marie Bidstrup	4			J. M. Skov, Væbogård	5		
I. P. Hansen	8			J. Skov, Højegård	5		
Vilhelmine Westh	4			A. Lund, Hyldegård	5		
P. A. Jespersen	4			Sigfred Olsen, Tornegård	3		
O. Kofod	10			H. Grønberg, 2. slg. pcl.	2		
J. Pedersen	5			Olsker:			
Redaktør M. M. Smidth	10			Lars Jensen, Pæregård	15	100	
Johanne Müller	6			Ludvig Olsen, St. Hollændergård ...	10	100	
Senius Madsen	6						
Lærer Dam	6						
M. Kofoed	5						

	3-årigt bidrag	aktie + Øm. beløb	Øm. kau- tion		3-årigt bidrag	aktie + Øm. beløb	Øm. kau- tion
	kr.	kr.			kr.	kr.	
Kristoffer Jensen, Lærkegård		50		Thor Kofoed, Skovgård.....	5	100	
Marie Jensen, Lærkegård.....		50		Poul Kofoed, St. Hallegård.....	4	50	
Chr. Jakobsen, St. Bakkegård	10			Kristine Kofoed, "	2	50	
H. Mogensen, Blåholt.....	6			Oline Kofoed "	2	50	
S. Jensen, Lærkegård	6			Hans P. Kjøller, Langedeby.....	2	50	
Allinge-Sandvig:				Marius Jensen, Friskolen	20	100	
Lærer Joh. Kofoed.....		50		Margrete Nielsen, "	2		
Partikulier Michael Petersen.....	10			Marie Pedersen, "	1		
Købmand Kure.....	8			Karoline Kofoed, Langedeby	1		
Rø:				Peter Ipsen	4		
Pastor Mørk		50		Karoline Hansen, Stenseby.....	2		
Gudhjem:				Johanne Hansen, "	2		
Lærer Ingvar Jensen	10			Anthon Hansen, "	4		
Østerlars:				Jens Mahler Skov, Langedeby	10		
Lærer Martin Nielsen, Vestre Skole.	10	50		Mathias Nørregaard, Ll. Pilegård....	2		
Østermarie:				Maurits Kofoed	2		
Chr. Thorsen, Østergård		50		Hans Mathias Hansen.....	2		
Anthon J. Kjøller, Ellesgård			50	Hans Henrik Kaas.....	2		
Ibsker:				J. Kofoed.....	4		
Jens Munk, Rågeskovsgård	15	100		H. Chr. Hansen.....	4		
Karen Munk, "	5			Johanne Hansen	2		
Jens Kr. Hansen, Vornedegård	5			Kr. Hansen	4		
Frederikke Hansen, "	3			Anton Hansen	1		
Hans Ibsen, Dalegård	2			Gdr. Chr. Hansen	100	(gave)	
Neksø:				Neksø:			
Jens Rasmussen.....		50		Mathea Hansen	5		
Bodilsker:				Købmand I. Kjærgaard.....	5		
Andreas Kjøller, Langedeby.....	6	100		Poulsker:			
Peter M. Hermansen, Kattesletsgård			100	N. P. Lund, Duegård.....	10	100	
Jens Brandt Kofod, Brandtsgård.....	5	50		N. P. Sommer, Sandegård	4	50	
Hans P. Olsen, Langedeby.....	6		100	Tage M. Grønbech, Slettegård.....		50	
Jokum Brandt, Egesgård	4	100		Mosin Munk	4		
				Peder Kofod.....	5		
				Janus Rohmann.....	2		
				Frederik Kann (?)	2		
				Philip Jensen	2		
				Mathilde Sommer	2		
				Karl Kofoed	4		

Nye aktionærer indtil 1933

	Elev år	Aktie- beløb	Elev år	Aktie- beløb
Aktiebreve udstedt i forbindelse med indsamlingerne til byggeri. Enkelte af de førnævnte navne figurerer igen. Alle, der har mere end 2 aktier (100 kr.), har fået dem à to eller flere gange, men her er de samlet til ét beløb. Elevforeningen figurerer dog to gange.				
Avlsbr. Karl Dam, Åkirkeby		50		
“ Markus Brandt, Nekso		150		
“ Julius Jensen, Poulsker		50		
Hans Kofoed, Frostegård, Åker.....	Øm	200		
Ludvig Kofoed, St. Bukkegård, Åker ...	93-94	400		
Fhv. gdr. H. Chr. Petersen, Åkirkeby	93-94	50		
Ludvig Olsen, St. Klintgård, Åker	07-08	100		
Sognepræst Hans Møller, Vestermarie ..		50		
Johs. Thorsen, Ypnastedgård, Østermarie	93-94	50		
P. Kr. Hansen, St. Duegård, Åker	93-94	250		
Fru Marie Kjeldsen, Kerteminde		50		
Fhv. gdr. Jokum P. Blem, Åkirkeby		100		
Isenkræmmer P. M. Kofoed, Åkirkeby..	97-98	50		
Købmand A. P. Ipsen, Åkirkeby		50		
Jens Larsen, Fåreby, Åker		50		
Jens Th. Nielsen, Stangegård, Åker	95-96	250		
Bornholms Højskoles Elevforening		1800		
Avlsbr. J. M. Kofoed, Nyvang, Åkirkeby		50		
Hans A. Kaj, Spidlegård, Åker		100		
Fiskehandler H. P. Jensen, København .	93-94	50		
Fru Marie Jensen, København		50		
Fru Anna Kofoed, Lillegård, Nyker	1895	50		
P. Kofoed, Rømergård, Vestermarie		50		
Emil Hansen, Kofoedgård, Vestermarie		50		
Viktoriana Hansen, Karensminde, Vesterm.	1903	50		
Adolf Hansen, Palmegård, Vestermarie	93-94	50		
Andersen, Sejersgård, Knudsker		50		
Kristian Hansen, Risegård, Østermarie	94-95	50		
Frimenighedspræst Krebs Lange, Stevns		250		
Emil Skovgaard, Erlandsgård, Knudsker	94-95	200		
Pastor emer. H. M. Erichsen, Roskilde ..		100		
Fru Gudrun Holm, Hasle (f. Blem)	1903	50		
Frk. Ingeborg Bidstrup, Rønne		50		
N. S. Hansen, St. Sursænkegård, Knuds.	94-95	100		
Hans K. Jakobsen, Langedeby, Bodilsker		50		
Peter Jensen, Langedeby, Bodilsker		50		
Jens Hansen, Slamrehus, Bodilsker		50		
Anton Hansen, Stenseby, Bodilsker		50		
Mads Nielsen, Vestergård, Østerlars		100		
Anna Andersen, Stenbaltregd., Pedersk.	1902	50		
Jens Jensen, Tåstrup (Ågård, Pedersk.).	99-00	50		
Mejeribest. J. H. Schmidt, Åkirkeby		50		
Kathrine Anker, Strangegård, Klemensk.	1907	50		
Fhv. gdr. N. J. Svendsen, Åkirkeby	93-94	200		
Valdemar Müller, Vallensgård, Åker	93-94	100		
Købmand Chr. Bidstrup, Rønne		50		
Carl Mathias Funch, Baunegård, Åker..	94-95	100		
Mejeribest. P. Kofoed, Bøsthøj, Åker		100		
J. P. Jensen, St. Pilegård, Bodilsker		50		
Johs. Brandt, Egesgård, Bodilsker	03-04	50		
Jakob Nørregaard, Døvregård, Bodilsker	03-04	50		
P. Larsen, Ndr. Døvregård, Bodilsker		50		
Poul Kofoed, Kannikegård, Klemensker	11-12	50		
Holger Kofoed, Langedebygård, Bodils.	93-94	250		
Jens Hansen, Stensebygård, Bodilsker ..	94-95	100		
Fhv. gdr. Julius Jensen, Nekso		50		
Johs. Jensen, Dyndeby, Poulsker		50		
A. Sonne, Risegård, Åker		100		
Anton Jensen, Pibergård, Åker		100		
L. Sonne, Julegård, Åker		50		
Fhv. gdr. H. O. Larsen, Åkirkeby		50		
Ole Edv. Kofoed, St. Bakkegård, Åker...	94-95	100		
Harald Blem, Soldatergård, Åker	93-94	250		
Alfred Kaj, Klintgård, Åker	97-98	50		
Anna Kjølner, Kannikegård, Åker		50		
Jørgen Jensen, Fårebygård, Åker		50		
Skærieriejer Julius Andersen, Åker		50		
Karetmager Viggo Petersen, Åker	01-02	50		
Aksel Kofoed, M.F., Siegård, Åker	01-02	50		
Fhv. lærerinde Marie Kofoed, Åkirkeby		50		
Johannes Jensen, Grundmosegård, Sjæll.	95-96	50		
Johs. G. Müller, Klippely, Åker		50		
Bogholder Martin P. Ipsen, Åkirkeby		50		
Fhv. købmand Svend Andersen, Nekso		50		
Barbermester Chr. Rasmussen, Åkirkeby		50		
Bygmester Peter Andersen, Åkirkeby		50		
Bagermester S. B. L. Østerbye, Åkirkeby		50		
Købmand H. Michelsen, Åkirkeby		50		
Skomagermester Alfred Hansen, Åkirkeby		50		
Slagtermester. J. P. Petersen, Åkirkeby ..		50		
Brugsuddeler Anton Nielsen, Åkirkeby		50		
H. P. Bendtsen, Smørenggård, Vestermarie		50		
Fhv. gdr. A. Andersen, "Heimskringla", Vm.		50		
Lærerinde Petrea Holm, Kirkesk. Vesterm.	1895	50		
Adolf Hansen, Palmegård, Vestermarie		100		
Fhv. gdr. Jørgen Kofoed, Solhjem, Vesterm.		50		
Købmand Chr. Bidstrup, Rønne		100		
Fru Bodil Tholstrup, Strangegård, Klemsk.	1908	50		
Avlsbr. Hans Nielsen, Dyrstenshøj, Klemsk		50		
Fru Rottensten, Bjørnegård, Klemensker		50		
Fru Dorthea Riis, Risbygård, Klemensker		50		
Frk. Anna Larsen, Brugsforeningen, Rø		50		
P. K. Rømer, Tyskegård, Rø		50		
H. M. Hansen, Pilegård, Rø		50		
Søren Kattrup Dam, Offergård, Rø		50		
Købmand I. S. Kjærgaard, Nekso		200		
Frk. Hanne Hansen, Nekso		50		
Malermester Andreas Ipsen, Åkirkeby ..		100		
Johannes Munch, Fynergård, Knudsker.	00-01	250		
Andreas Blem, Smørbygård, Knudsker		100		

	Elev	Aktie-		Elev	Aktie-
	år	beløb		år	beløb
H. P. Olsen, Sandegård, Knudsker.....	04-05	50	Direktør Hans P. Bidstrup, Rønne.....		50
Fru Nielsen, Bondebroen, Knudsker		50	Marcus Kofoed Blem, Engegård, Nylars	05-06	100
Karl Kofoed, Brunsgård, Nylars		50	Johannes Sonne, Julegård, Åker	09-10	50
Jens Espersen, St. Strandbygård, Nylars	97-98	50	Smedemester Karl Bohn, Saxebro, Åker		50
Bankassistent Marcus Jensen, Åkirkeby		50	Avlsbr. Laurits Thorsen, Åker		50
J. Olsen, Båsegård, Nylars.....	99-00	50	Hans O. Kofoed, Hundshalegård, Åker	09-10	50
P. Madsen, St. Myregård, Knudsker	97-98	50	Avlsbr. Chr. Sode, Mariendal, Knudsker	11-12	50
Alfred Hellisen, Maries Minde, Nylars.		50	Lærer H. K. Lærkesen, Kirkeskolen, Knud.		50
Hans Ipsen, Rangbygård, Østermarie...	11-12	50	Frk. Hansine Nielsen, Bondebroen, Knud. 1895		50
Herluf Hansen, Risegård, Østermarie...	12-13	150	Avlsbr. Hans Nielsen, Bondebroen, Knud.95-96		50
Pastor Andreas Hansen, Rønne		100	Andreas Dam, Hullegård, Østerlars.....		50
Fru pastor Hansen, Rønne		50	Oluf Jensen, Elleskovsgård, Østerlars...	99-00	50
Chr. Bohn, Gusegård, Åker.....		50	P. Nielsen, Egeskovsgård, Østerlars		50
Axel Madsen, Aspesgård, Pedersker.....	12-13	50	Oluf Hansen, Bækkegård, Østerlars.....		50
Peter Kofoed, St. Hallegård, Bodilsker..	07-08	50	H. P. Nielsen, Præstegård, Nyker.....		50
Jens Kofoed, Jomfrugård, Poulsker	11-12	50	H. P. Hansen, Søndregård, Nyker.....	05-06	50
Aksel Folkmann, Fårebygård, Åker	06-07	50	K. H. Kjær, Østergård (Blæsbjerggd.), Nyk.98-99		50
Fru Gerda Nielsen, Ll. Grammegård, Åk.	1915	50	Agnes (?) Mortensen, Yppernegård, Nyk. 1910		50
Svend Gunnar Svendsen,			Niels Kure, Granegård, Nyker	09-10	50
Ll. Munkegård, Åker	15-16	50	J. P. Jensen, Dammegård, Nyker		50
Sigurd Svendsen, Loftsgård, Nylars.....	16-17	50	Forpagter Herman Funch, Holmegård, Nyker		50
Harald Runge Svendsen, Brogård, Åker	18-19	50	Anine Sode, Dyndegård, Nyker.....		50
Albert Nielsen, Skræddergård, Ped.....	94-95	50	Ove Johs. Sode, Dyndegård, Nyker.....	21-22	50
O. Sonne Hansen, Pæregård, Åker	05-06	100	Kristian Rasmussen, Hoppegård, Østerm. Øm		50
Chr. Dam, Værmelandsgård, Åker	93-94	100	Lærerinde Manna Westh,		
L. E. Hermansen, Jamestown, Amerika		100	Kirkeskolen, Østermarie	1908	100
Laurs Tolstrup, Strangegård, Klemensk.	10-11	100	P. Hjorth, Gadeby, Østermarie.....		50
Købmand Alfred Bidstrup, Rønne.....		50	Karl A. Jensen, Brodal, Østermarie.....		50
Anton Sode, Dyndegård, Nyker		50	Hans P. Riis, St. Frigård, Østermarie		50
Henning Nørregaard, Ll. Pilegård, Bodilsker		50	H. C. Kofoed, Markeregård, Poulsker.		50
Valdemar Dam, St. Krusegård, Bodilsker		50	Peter Smidt, Kirkekilde, Østermarie	Øm	50
Jens Brandt, Ø. Slamregård, Bodilsker..	00-01	50	Jens Chr. Ipsen, Østermarie		50
Rigmor Hansen, Palmegård, Vestermarie		50	Chr. Hjorth, Maglegård, Østermarie		50
Helge Hansen, Palmegård, Vestermarie		50	Rønne Højskoleforening.....		200
Herman Bidstrup, København		50	Bygmester Ernst Andersen, Åkirkeby...		50
Fru Marie Bidstrup, Rønne		50	Valdemar Hansen, Risegård, Østermarie	97-98	50
Købmand Magnus Bidstrup, Rønne.....		150	Hans Kofoed Jakobsen, Langedeby		50
Arkitekt Harald Bidstrup, Rønne		50	Niels Ejnar Jakobsen, Langedeby.....	23-24	50
Direktør Jørgen Blem Bidstrup, Rønne.		50	Aksel Hjorth, Hintzegård, Bodilsker	18-19	50
Købmand H. P. Blem Bidstrup, Rønne..		50	Lærer Axel Hermansen,		
Købmand Carl Svendsen, Rønne		50	Kirkeskolen, Åker.....	00-01	50
Købmand Fr. Svendsen, Rønne		100	Konsulent K. A. Jensen, Rønne		50
Købmand Andr. P. Bidstrup, Rønne		50	Avlsbr. Markus Dam, Åkirkeby	10-11	50
Købmand Alfred Bidstrup, Rønne.....		50	Husbest. Karoline Dam, Åkirkeby.....	1909	50
Bryggeriejer P. Gad, Rønne		100	Bornholms Højskoles Elevforening		2550
Direktør Jens Nørregaard, Rønne	04-05	50			

Nye aktionærer 1933-43

Efter 1933 ser der ikke ud til at være udstedt nye aktiebrev. Man har derimod "genbrugt" nogle af de gamle, som ved dødsfald er blevet "ledige". Vi må regne med, at praktisk talt alle disse sidste aktier hidrører fra indsamlingen til ombygningen i 1940. Enkelte af de førnævnte figurerer igen.

	Elev år	Aktie- beløb
Fru Vilhelmine Dam, Hullegård, Østerl.	1897	50
Harald Brandt Nielsen, Kirkebogd., Bodilsk.		50
Vaskeriejer Harald Tholander, Rønne ...		50
Fru Karen Ipsen, Doktorbakken, Åkirkeby		50
Avlsbr. Herluf R. Madsen, Brunekul, Olsker		50
Svend Kalf Hansen, St. Klintgård, Vm..	15-16	100
Inger Hansen, St. Klintgård, Vestermarie		50
Erik Hansen, St. Klintgård, Vestermarie		50
Pastor Andreas Hansen, Rønne		100
Landbrugslærer Johannes Jensen, Sjæll.	95-96	50
Lærer Axel Kofoed, Ndr. Skole, Åker....		50
Købm. Herman Nikolaj Mogensen, Neksø		50
Baneformand Gunnar Anker, Østerlars	16-17	100
Knud Brandt, Ø. Slamregård, Bodilsker	27-28	50
Viggo Petersen, Bakkehuset, Åker	01-02	50
Avlsbr. Th. Thorsen, Virkelyst, Vesterterm.	05-06	50
Avlsbr. Poul Ipsen, Klintvang, Åkirkeby	13-14	50
Ernst Hansen, Klint, Lobbæk.....	13-14	50
Marcus Kofoed Blem, Engegård, Nylars	05-06	100
Agnes Kristine Holm, Neksø.....		50
Frk. Anna Nicoline Brandt, Neksø	1915	150
Vilmer Juul Nielsen, Ll. Grammeg., Åk.	20-21	50
Jørgen Andersen, Dammegård, Østerl..	13-14	100
H. C. Kofoed, M.F., Markeregård, Poulsker		50
Fru Ingeborg Kofoed, Markereg., Poulsker		50
Fhv. forst. Thomas Thomsen.....		100
August Olsen, Hollændergård, Olsker .	01-02	100
Avlsbr. Peder Ipsen, Doktorbak., Åkirkeby		50

Elev Aktie-
år beløb

Pastor Harald Thorsager, Åkirkeby.....		50
Karetmager Aksel Jensen, Østermarie ..		50
Bagermester Henrik Larsen, Pedersker	14-15	50
Eivind Kofoed, St. Bukkegård, Åker	20-21	50
Anker Hansen, Pilegård, Rø	15-16	50
Arne Schiellerup Funch, Pilegård, Åker	24-25	50
Fru Gunhild Jensen, Holmegård, Nyker	1919	50
Karl Kofoed, Ringebygård, Vestermarie	20-21	50
Avlsbr. Olaf Henriksen, Myreby, Vesterterm.	21-22	50
Helge Læsa, Skovsholdt, Pedersker	17-18	50
Frk. Lilly E. Blem, Engegård, Nylars.....		50
Ingeborg Kofoed, St. Bukkegård, Åker .	1930	50
Christensen, Gammeleje, Pedersker		50
Anker Andersen, Thorupgård, Kl.....	19-20	50
Gunnar Juul Nielsen, Sortegård, Åker ..	18-19	50
Edvard Juul Nielsen, Stangegård, Åker	19-20	50
Avlsbr. Knud Hansen, Solvang, Åker....	17-18	50
Pastor Kay Kirkegaard Jensen, Bethania		500

Kort før overgangen til selvejende institution i 1943 blev ca. 180 aktier overdraget elevforeningen, således at denne ved overgangen stod som ejer af ca. 250 af det samlede antal på 563.

Til dette betydelige antal personer kommer egentlig også det utvivlsomt noget større antal, der ved de forskellige indsamlinger bidrog med mindre beløb. For de første indsamlinger findes ingen navnelister. Derimod findes navnene på dem, der i ét eller flere år bidrog til den rekonstruerede hjælpefond af 1942. Det drejer sig om i alt 318 personer, men de skal dog ikke nævnes her. En del af de ovenstående figurerer fortsat, men der er også mange nye, og ikke overraskende udgør de tidligere elever en meget stor del.

Konkluderende betragtninger

Højskolesagens udvikling på Bornholm er en del af den danske højskolebevægelses udvikling; derom kan der ikke være tvivl. Der er visse lokale særpræg, men i alt væsentligt ligger mønsteret tæt på det, der kom til at gælde for bevægelsen som helhed.

Derfor vil jeg i det følgende – ligesom mange steder i skildringen i øvrigt – søge at sætte det bornholmske forløb i forhold til den større danske sammenhæng. Betragtningerne gælder især højskolebevægelsen som et "sociologisk" fænomen og knytter sig derfor især til den foregående statistiske del. Men ligesom denne er en del af det samlede billede, er det nedenstående netop et forsøg på at indkredse helheden i det bornholmske forløb i kort begreb.

Lidt forenklet sagt kom den bornholmske højskolebevægelse af grundtvigsk observans til at eksistere i ca. 90 år – eller i tre generationer. I løbet af den første generation skabtes efterhånden, dels i forbindelse med de første højskoleinitiativer, dels som følge af det grundtvigske livssyns udbredelse, en folkelig bevægelse, der igen skabte grundlag for, at den nye højskole ved Ekkodalen i løbet af 2. generation fik så pæn tilgang af elever, at den havde et rimeligt godt eksistensgrundlag. Men i løbet af 3. generation faldt interessen, og da der heller ikke var tilgang af betydning fra nye kredse, gled det hele lige så stille ud med de bornholmske elever. Derefter skulle der megen anstrengelse til for blot at få et nogenlunde antal henrettet hertil ovrefra.

Fra begyndelsen ser det ud til, at højskolevirksomheden mest betragtedes som en regulær efteruddannelsesmulighed for folk, der følte behov for supplement til den undervisning, de havde fået i børneskolen. Eleverne kom i aldersmæssigt bredt udsnit – helt fra 14 til 35 år. Ret meget anderledes har det næppe været i andre dele af landet. Når de så først var "inden for døren", kunne der i mange tilfælde ske bemærkelsesværdige ting med hensyn til deres videre menneskelige udvikling.

At det fortrinsvis blev unge fra landbohjem, der her på Bornholm som andre steder befolkede højsko-

lerne, må skyldes, at det var hos dem, behovet følte mest påtrængende. Højskolerne i videste forstand blev en mulighed for videreuddannelse for unge i det vidtspredte landbosamfund, ikke mindst i kraft af kostskoleformen. Og ikke mindst blev skolerne et led i den sociale opstigning, der skete for det danske gårdmandsbrug frem gennem 1800-tallet og videre ind i vort århundrede.

Da opholdet imidlertid kostede en del penge, skulde der et vist økonomisk rygstød til. Af statistikken fremgår det da også, at det her på øen fortrinsvis blev fra de mellemstore og større gårde, eleverne kom. På grund af velvilje fra det offentliges side med hensyn til tilskud, men også som følge af offervilje fra "kredsen", blev der i noget omfang også mulighed for, at småkårsfolk fik del i dette gode. Derimod kunne det se ud til, at en stor del af ejerne af de største gårde, når vi når lidt frem i tiden, har ønsket og har haft råd til at sende deres unge til andre uddannelsessteder. Dette mønster adskiller sig næppe meget fra landet som helhed.

Efterhånden som Grundtvigs tanker slog igennem i bredden, og også blev det åndelige fundament for flere højskoler, der ikke havde været grundtvigske fra begyndelsen, og den grundtvigske folkebevægelse blev mere grundfæstet, blev det en del af dennes hele livsstil eller "dannelsesmønster", at de unge kom på højskole.

Sådan blev det også her på Bornholm. De mange, og i adskillige tilfælde ganske store søskendeflokke, der kom som elever, forekommer at være det bedste udtryk for den familietradition, der opstod omkring dette grundtvigske livsmønster.

Omvendt kan man så sige, at netop i kraft af de mange søskende blev bevægelsen i virkeligheden båret af forholdsvis få familier. De har til gengæld virkelig været indstillet på at yde noget for sagen.

Det er formodentlig også blevet en del af denne særlige tradition, at den almindelige "højskolealder" efterhånden betragtedes som alderen fra 18 til ca. 21 år, et mønster, der i øvrigt skulle holde sig meget lang

tid frem. Først i de allerseneste år er der sket en udvikling, der er ved at ændre dette.

Den noget ujævne geografiske spredning her på Bornholm med sognene Åker, Vestermarie og Pedersker som de største "højskolesogne", har formodentlig også sin væsentligste årsag i dette grundtvigske livsmønster. Det synes i hvert fald ikke at kunne forklares på anden måde. Lignende forskelle fra egn til egn kan i øvrigt også iagttages andre steder i landet¹. Vi skal dog regne med, at en ret stor del af eleverne ikke havde nogen egentlig tilknytning til den grundtvigske kreds.

Her på Bornholm begyndte den grundtvigske bevægelse med en lille kreds i Rønne, formodentlig helt tilbage i 1850-erne, men den begyndte først at gøre sig gældende mere udadtil omkring 25 år senere, ikke mindst med sognepræsten F. V. Christensen som den åndelige støtte. Noget lignende må siges om kredsen i Åkirkeby og oplandet der omkring. Det begyndte så småt i 1860-erne og tog fastere form under den inspiration, der udgik fra sognepræsten P. K. Algreens vidtspændte foretagsomhed. En anden, der i samme forbindelse fremhæves i kilderne, er Henning Jensen, der i seks år virkede som sognepræst i Pedersker. Vi må dog regne med, at bevægelsens trivsel var betinget af, at der de pågældende steder også var andre, f.eks. stedlige lærere eller andre fremtrædende personer, der forstod at følge det op og få det ind i fastere rammer – dog ikke forstået som en fast organisation; det har aldrig været de grundtvigskes sag.

Kredsen i Rønne kom med hensyn til elever ikke til at betyde så meget for Bornholms Højskole, men som vi har set blev netop Åkirkebys store opland på Syd-bornholm den største "leverandør" af elever.

Til trods for, at denne folkebevægelse i en ret lang periode forekommer at have været ganske livskraftig, kan vi imidlertid konstatere, at efterhånden som landbrugets sociale position som en af landets bærende erhvervs- og samfundsgrupper i den nye tid blev konsolideret, og formodentlig også i takt med, at de almindelige uddannelsesmuligheder også for landboerne blev bedre, tabte interessen for højskolerne sig mærkbart i de gamle kredse. En del andre steder i landet nåede man at få en del af 4. generation med, men på Bornholms Højskole kom der kun ganske enkelte af denne.

Som det er fremgået, kan man nærmest slå fast, at højskolen ikke beredte vejen til et skifte i erhverv. Tværtimod. Langt de fleste – især af mændene, blev i landbrugserhvervet. Og det har næppe været ret meget anderledes i andre dele af landet. Man skal dog være forsigtig med at tillægge højskoleopholdet for

megen betydning i denne henseende, idet valget af erhverv almindeligvis skete meget tidligt dengang.

Der er dog næppe tvivl om, at det, eleverne generelt mødte på højskolerne, også trak i samme retning. Landbruget blev både af dets egne udøvere såvel som af mange andre betragtet som noget af det sundeste og ædleste, almindelige mennesker kunne beskæftige sig med. For mange var der ingen tvivl om, at "de rigtige mennesker boede på landet".

Et godt eksempel på en højskolemands bekræftelse af denne holdning har vi i en artikel af Morten Bredsdorff i Ollerup Højskoles årsskrift for 1936². Artiklens emne er "Tre slægtleds syn på folkeliv og samfund", og et sted i omtalen af tredje slægtled hedder det bl.a.:

"Naar saa mange unge forlader Landbruget og tyr til Byerne, hvor de kan faa en noget større Løn i Øjeblikket, og hvor de kan blive sikrede et beskedent Udkomme i Fremtiden, men ogsaa er sikrede imod nogensinde at naa en virkelig fri og uafhængig Stilling, saa er det sikkert Udslag af den samme Tilbøjelighed (til en overfladisk og ansvarsløs leven i nuet. SAM)... man vil leve i Nutiden, og man vil ikke binde sig til en usikker Fremtid, selv om denne indebærer langt rigere Muligheder for en rig personlig Udvikling og for en friere og selvstændigere Stilling".

Der er næppe tvivl om, at Morten Bredsdorff kun var én af mange højskolefolk, der havde den samme holdning. Og det er derfor overvejende sandsynligt, at de unge landmænd, der kom som elever, i det, de hørte, i høj grad fik bekræftet det ideale syn på landbolivet, og at det så har medvirket til, at så mange af dem fastholdt dette erhverv. For pigerne gjorde utvivlsomt det samme sig gældende, men som påpeget var deres livsstilling i højere grad afhængigt af, hvilken mand de fandt at gifte sig med.

Det stærke præg, landboerne satte på højskolerne, medførte på den anden side en tilsyneladende ret udbredt forestilling – ikke mindst i landbobefolkningen selv – om, at disse skoler netop var for landboer. Der er i hvert fald eksempler her på Bornholm på, at når en landmandssøn i stedet for landbruget valgte at blive håndværker, betragtedes det nærmest som en selvfølge, at han ikke skulle på højskole. Håndværket havde jo sin egen skoletradition med de tekniske skoler, og arbejdsrytmen i næsten ethvert andet erhverv gjorde det heller ikke så enkelt at rykke et halvt år ud af kalenderen til skolegang.

At højskolerne ideelt set stod for en livsoplysning, der gjaldt alle uanset "kald og stand", lykkedes det i de første generationer tilsyneladende kun i begrænset omfang at få skabt bevidsthed om.

Højskolefolk har især tidligere haft en vis tilbøjelighed til at tillægge deres egen virksomhed ret stor betydning. Det har skabt nogle idealforestillinger – eller myter – om højskolens opkomst og betydning i

samfundslivet, som man endnu kan høre ført til torvs, men som næppe holder helt over for en nærmere efterprøvelse.

Man har således været meget tilbøjelige til at se højskolernes opblomstring som et resultat af den religiøse vækkelse (jvf. kap. 2). Denne skulle have medført en trang til oplysning i bredere forstand. Derfor tog de unge på højskole og blev oplivet og oplyst. De tog derefter hjem og blev aktive i det folkelige liv, virkede ivrigt for oprettelsen af andelsmejerierne, og blev i det hele taget foregangsmænd i landbrugserhvervet – altsammen ud fra devisen om, at "åndens løsen er bedrifter". Særlig andelsbevægelsen har mange højskolefolk taget til hjertet og har ment, at dens opståen var en direkte følge af højskolernes påvirkning.

Her på Bornholm kan man næppe tale om nogen særlig talstærk grundtvigsk folkebevægelse før tæt op mod århundredskiftet. Som beskrevet var det begyndt tidligt i Rønne, og fra omkring 1870 tog det også form og begyndte at vokse sig stærkt i og omkring Åkirkeby. Endnu i 1880-erne må man dog konstatere, at den grundtvigske bevægelse endnu ikke stod så stærkt, at den kunne danne grundlag for en højskoles virksomhed på Bornholm. Højskolen i Østermarie gik det, som vi har set, tilbage for efter få år, hvor den ikke havde været udpræget grundtvigsk, og selv om den blev det med brødrene Bøgeskov, måtte de alligevel opgive at fortsætte i 1885.

Ikke desto mindre oprettedes der inden for de følgende fem år ikke mindre end 16 andelsmejerier rundt om på hele øen. Det forekommer ikke at kunne forklares med, at det var de tidligere højskoleelever, der var de drivende kræfter. Dertil var deres andel af befolkningen for lille. Adskillige af dem har sikkert været med blandt de toneangivende, men det store flertal må have været andre.

Når der har været talt meget om højskoleeleverne – og det er vel at mærke altid kun mændene, der nævnes – som foregangsmænd i landbruget, så kan man egentlig lige så godt vende sagen om og sige, at i de tilfælde, de blev foregangsmænd, skyldtes det, at de havde "stof" i sig til det og derfor tog på højskole for at dygtiggøre sig.

I denne som i andre henseender synes de høje vurderinger af højskolernes betydning at være blevet til langt senere under indtryk af deres betydelige succes i de første par årtier af vort århundrede. I samtiden synes i hvert fald nogle af højskolefolket med deres meget ideale holdninger snarere at have været lidt tilbageholdende over for meget af det nye, som ikke mindst havde med de tekniske landvindinger at gøre.

Ifølge Karen Jensens breve (se side 53-54) var Johan Bøgeskov således ikke en mand, der gik foran, da

Gadeby Mejeri i Østermarie blev oprettet i 1887³. Han var slet ikke involveret i det, eftersom de på gården havde deres eget lille mejeri. Året efter meldte han sig dog med.

Betænelighederne ved at indføre landbrugsfag på Bornholms Højskole i 1909, skønt ønskerne om det utvivlsomt havde været der længe, udsprang sikkert også af det samme. Det var formentlig ud fra et stærkt, ideelt præget ønske om at fastholde de alment livsværdier omkring det kirkelige og folkelige liv i den "rene" højskole. Derved ser det ud til, at man ofte har stået tøvende over for meget af det nye, der skete, og over for den tiltagende interesse for eksakt viden, som det åbenbart medførte. Ofte har man formodentlig mistænkt det for dybest set at være udslag af den "materialistiske ånd", som tydeligt blev anset for faretruende for det åndelige og folkelige liv⁴.

Der er næppe tvivl om, at højskolens virksomhed har haft en vis betydning for erhvervs- og samfundslivet, direkte i kraft af landbrugsundervisningen, men ellers mere indirekte. Men denne betydning må nødvendigvis ses i forhold til, hvor meget højskolebevægelsen almindeligvis "fyldte i landskabet", og under det perspektiv skal man nok være varsom med at svinge sig for højt op i vurderingerne. Som vi har set af tallene har eleverne aldrig udgjort mere end forholdsvis små procentdele af de unge årgange, og selv om der i mange tilfælde i det senere forløb kan have været en afsmittende virkning til bredere kredse, må deres betydning i kraft af deres antal alligevel betegnes som begrænset.

Vedrørende højskoleelevernes deltagelse i offentlige hverv, som må siges at have direkte sammenhæng med dette, har vi set, at de er pænt repræsenteret med procentdele, der overalt ligger højere end deres tilsvarende andel af befolkningen, men en meget talstærk gruppe har de dog kun udgjort i de udpræget landbrugsfaglige organisationer. På de andre felter har det store flertal været andre.

Må højskolens betydning af ovennævnte grunde således vurderes som begrænset, så forekommer det dog hævet over enhver tvivl, at et betydeligt antal mennesker som elever, såvel på Bornholms Højskole som på andre højskoler, har fået en oplevelse på det personlige plan, som har præget dem resten af livet. Ved det, de hørte og oplevede, har de fået del i et menneskeligt fællesskab omkring åndelige værdier, som de alle deres dage har følt taknemmelighed over, til glæde for dem selv, deres børn og deres omgivelser i det hele taget.

Der har i tidens løb været mangfoldige udsagn, der peger i den retning, især fra de kvindelige elever. Mændene er i reglen mere blufærdige og taler for-

trinsvis om, hvad de lærte af mere konkrete ting, at læse, skrive og regne osv., men ofte nok kan det fornemmes, at der ligger mere bag ved.

Det, de således havde oplevet, fik mange af dem til at holde fast ved tilknytningen til skolen ved medlemskab af elevforeningen, ved deltagelse i dens møder osv. – eller blot ved, at de mindedes de livsværdier, de fik del i, med indre glæde og varme.

For nærværende krønikeskriver er der ingen tvivl om, at det er heri, at højskolens egentlige og særegne betydning ligger. De gode resultater af de pengeindsamlinger, der i tidens løb blev foretaget, forekommer at være det umiddelbart synligste udtryk for netop dette forhold. Og var det endda kun for en del af eleverne, det blev sådan – jævnfør den begrænsede tilslutning til elevforeningen – så var det måske ikke så ringe endda.

Også disse betragtninger gælder i princippet kun frem til 1945.

Skolen har som bekendt fortsat sin virksomhed lige siden, men som tidligere omtalt skete der i det videre forløb betydelige forandringer. Som et lille eksempel på det skal vi se lidt på vinterskolen 1958-59, hvor det for første gang i mange år lykkedes at komme op på et antageligt elevtal. Der var den vinter 6, 5 og 3 mdr.s kursus, og elevtallet på disse var henholdsvis 7, 4 og 24, i alt 35 de sidste tre måneder.

Af disse 35 var 8 fra Bornholm og 27 ovrefra. Ligeledes var 8 af dem mænd, heraf 2 bornholmere, og altså 27 piger. Af eleverne ovrefra var 15 fra København, 3 fra andre steder på Sjælland, 1 fra Lolland, 1 fra Fyn og 7 fra Jylland. Af elever fra landbohjem var der 8, heraf de 6 bornholmere, og altså (igen) 27 fra andre erhvervmiljøer. Med hensyn til aldersfordelingen var der 3 på 17 år, 20 der var 18 år eller blev det under opholdet, 8 var 21-22 år, 3 var 24 og en enkelt 26 år.

Mønsteret i fordelingen mellem mænd og piger og mellem land og by ligner meget det, det efterhånden også blev for landet som helhed. Mens antallet af mænd stagnerede steg antallet af piger støt i perioden 1945-65, således at de det sidstnævnte år udgjorde 68% af det samlede elevtal. Noget lignende tal er det for erhvervsfordelingen, hvor ca. 60% af mændene og 70% af pigerne i 1963-64 kom fra anden erhvervsbaggrund end landbruget.

Af elever fra de gamle "højskolefamilier" på Bornholm kan der på holdet 1958-59 egentlig kun udpeges

én, nemlig Knud Andersen fra Tornegård i Østerlars. Han fulgtes af en halvkusine, Ruth Funch Lund fra Bakkegård i Pedersker, i 1963, men så var det også uigenkaldeligt slut med elever fra de gamle kredse. Nævnte Knud Andersen har i øvrigt nu i en del år været formand for elevforeningen.

Slutbemærkning

Med denne bog har jeg søgt at skildre højskolebevægelsens historie i en af landets udprægede yderkanter, langt væk fra de åndelige centre i Rødding – og senere Askov –, Kristen Kolds højskole på Fyn, Vallekilde o.a.

Afstanden forekommer at have medført nogle særpræg i forløbet – men i øvrigt var højskolerne fra begyndelsen ikke noget helt entydigt fænomen.

Jeg har i videst muligt omfang søgt at bygge på samtidigt kildemateriale, men har dog i mangt og meget også været nødt til at bygge på materiale fra en senere tid.

For ikke at lede tankerne på "vildspor", specielt med hensyn til vurderinger af årsager og virkninger, har jeg i den sidste bearbejdningsfase bevidst holdt mig væk fra anden højskolehistorisk litteratur og kun brugt enkelte værker til detaljer om personer, eller hvor jeg har haft behov for statistiske oplysninger el. lign.

Som det er fremgået af skildringen er resultatet af dette i en række tilfælde blevet vurderinger, der, især med hensyn til den tidligste tid, afviger fra meget af det, der hidtil har været fremført.

Ud fra det foreliggende kildemateriale har jeg søgt at skildre forløbet så nuanceret og mangesidet som muligt, men naturligvis er det sådan, at det er et resultat af min bearbejdning og vurdering af stoffet. Anderledes kan det ikke være.

Dermed er det sidste ord næppe heller sagt. Der kan dukke nyt materiale op, der kan ændre billedet af en og anden detalje, eller andre vil anlægge en anden vurdering af et og andet.

Det ændrer imidlertid ikke ved, at det som tidligere nævnt har været meget interessant og givende for mig at arbejde med dette stof. Det har i høj grad været meningsfuldt, og da det er den første større samlede fremstilling af de bornholmske højskolors historie, er jeg selvsagt meget glad for, at der er blevet mulighed for at udgive bogen.

SAM

Kilder til de bornholmske højskolers historie

For de første højskoler 1856-93:

De tre bornholmske dagblade:

Bornholms Avis

Rytterknægten, senere Bornholms Amtstidende og senere igen Bornholms Dagblad

Bornholms Tidende

De enkelte eksemplarer, hvorfra der er hentet oplysninger, er angivet i noterne.

H. Rosendal: Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844-1894. Odense 1894.

Biografiske oplysninger:

K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie I-V, 1936-40 - identisk med Bornholmske Samlinger, I. række, bind 23-27.

Klippeøens Mænd

Specielt for de enkelte perioder:

For virksomheden i Åkirkeby 1856-58 og forsøgene senere:

Opgaver skrevet af Markus Hansen, og breve og en anbefaling til ham af Lucianus Kofoed. Privateje.

Indbydelse til aktietegning og skoleplan, 1867. Privateje.

G. L. Dam og H. K. Larsen: Aakirkeby 1346-1946, Åkirkeby 1951.

Festskrift i Anledning af Bornholms Valgmenigheds 25-Aars Jubilæum, Rønne 1919.

For virksomheden i Østermarie 1870-93:

Taler og Sange ved Bornholms Folkehøjskoles Indvielse - et hefte på 24 sider udgivet senere. 2 stærkt medtagne eksemplarer findes bevaret på højskolen.

"Indbydelse til at danne et Folkehøjskole-Samfund for Bornholm". Løbeseddel med tegningsliste. Teksten bragtes også i annoncer i dagbladene.

Notater af Rudolf Skovgaard fra 1877 og 1880. Privateje.

Breve fra tasmørket. En højskoledagbog og breve fra 1882. Bornholmske Samlinger, II. række, 11. bind, side 33 ff.

Ebbe Geert Rasmussen: Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73. Bornholmske Samlinger, II. række, 10. bind, side 109

og

Elever på Bornholms Folkehøjskole i året 1882-83. Bornholmske Samlinger, II. række, 12. bind, side 199. Mindebog fra vinterholdet 1873-74. Privateje.

Brev fra Ludvig Bøgeskov til Hans Kofoed 1881. Privateje.

Notitsbog fra 1884. Privateje.

Henrik Yde: Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander. Bornholmske Samlinger, III. række, 2. bind, side 157 ff.

og

Det grundtvigske i Martin Andersen Nexø's liv, 1991 (doktordisputats).

Martin Andersen Nexø: For Lud og koldt Vand. 1. udgave 1937, 4. udgave 1985.

Brev fra Alfred Foverskov til Martin Andersen (Nexø), 1892.

Personlige data om Alfred Foverskov:

Stamtavle over Ågårds-familien, Pedersker. Privateje.

For enkelte detaljer: Festskrift for Bornholms Amts Skytteforenings 25 Aars Jubilæum, Rønne 1894.

For højskolen ved Ekkodalen 1893-1945:

Generelt for hele perioden:

Forhandlingsprotokollen for aktieselskabet "Bornholms Højskole"; 2 bøger: 1893-1906 og 1906 til selskabets endelige opløsning 1946. Den ældste af bøgerne indeholder foruden mødereferater, fortegnelse over de oprindelige aktionærer og bidragyderne til den 3-årige indsamling samt et afsluttet regnskab for selve etableringen af skolen.

Elevforeningens protokol; 2 bøger: 1894-1932 og 1932-80.

Protokol for Bornholms Højskoles Hjælpefond 1920-42 og 1942-62 (samme bog).

Aktieprotokol - autoriseret 1930.

Forhandlingsprotokol for den selvejende institution "Bornholms Højskole" 1943-.

Forhandlingsprotokol for Bornholms Højskoles repræsentantskab, 1943-.

Elevprotokollerne 1893-1953.

Undervisningsprotokol - med nogle "huller" omfatter den perioden 1918-46.

Bornholms Højskoles årsskrifter 1911-45.

Til disse kilder, som er de absolut vigtigste for perioden 1893-1945, har jeg ikke fundet det hensigtsmæssigt med henvisninger i noterne. Det skulle overalt fremgå af skildringen, hvor stoffet er hentet fra.

Af andre kilder kan nævnes artikler i dagbladene i forbindelse med 40 og 50 års jubilæerne 1933 og 1943.

Desuden specielt for de enkelte perioder:

N. P. Jensens tid:

Hans Markussens livserindringer (privateje).

Vandrebogen "Ekko", bog I og II (højskolens arkiv).

Bornholms Tidende - specielt notitser og referater omkring grundstensnedlæggelsen og indvielsen 1893.

Breve til og fra Markus Hansen 1894-95 (privateje).

Jubilæumsårsskrift 1894-1944.

Krebs Langes tid:

Et Mindeskrift, Stevns Frimenighed 1884-1934: Uddrag af min Levnedsbog, af Krebs Lange, side 47-53.

Undervisningsprotokol: et collegiehefte, som dækker perioden vint. 1901-02 - som. 1906.

Andreas Hansens tid:

Højskolebladet, årgang 1907, 1908 og 1909.

Elevavisen "Ekko" fra 1909.

Vandrebogen "Baandet" fra 1909-11.

Arbejdsaar og fyraften, 1956 - Mindebog for Andreas Hansen med artikler, digte, breve m.v.

Skildringer og meddelelser fra tidligere elever: Gunnar Juul Nielsen, Thora Mattesen, m.fl.

Frode Aagaards og Thomas Thomsens tid:

Skildringer og meddelelser fra tidligere elever: Thor Thorsen, Kirsten Müller m.f.

Gamborg Niensens tid:

Privat brev fra Peter Gamborg Nielsen til Steen Balle af 15. september 1983 og privat interview med ham også af Steen Balle fra sommeren 1984.

Begge dele bærer præg af den lange afstand i tid, og af, at det var en tid, han ikke mindedes med særlig glæde. Om sine elever fra den tid udtaler han sig generelt meget positivt, men meget andet forholder han sig forståeligt nok overordentligt kritisk til. Derfor har mange ting måttet vurderes og afvejes nøje.

Skildringer og meddelelser fra tidligere elever: Asta og Arne Nielsen, Rønne, Valdemar Kofoed, Nyker, Johannes Kofoed, Klemensker, Asta Petersen, Nivå, og Ebba Hansen, Nexø.

Om højskolerne på landsplan samt en del biografiske oplysninger:

A. Nordahl-Pedersen: Danmarks Højskoler, 1909.

Den danske Folkehøjskole gennem hundrede Aar, bind I & II, Odense 1939 og 1940.

Danmarks Folkehøjskole 1844-1944, Festskrift, København 1944. Udgivet af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler.

Thomas Rørdam: Folkehøjskolen, København 1966.

Højskoleloven af 1942.

I noterne vil der desuden blive henvist til enkelte andre kilder.

Desuden kan nævnes diverse billedmateriale samt undersøgelser af skolens gamle bygninger.

Højskolens elever i tal:

Elevprotokollerne 1893-1953.

Bornholms Historie - Landbruget og dets biografier, v. Ernst G. Olsen, Rønne 1950, den såkaldte "sladrebog".

Bornholms Vejviser - 15 bind 1922-67.

Trap: DANMARK, 4. og 5. udgave, bindene vedr. Bornholm.

DANMARK - Land og Folk, v. Daniel Bruun, København 1921, bindet om Bornholm - et værk noget lignende Trap: DANMARK.

Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forening 1805-1955, Rønne 1958.

Til afsnittet om de bornholmske landboelever:

Lauegaards-Familien, Stege 1982

Stamtavle over Familierne Jochumsen m.fl., Rønne 1921

Stamtavle over Familien Blem

V. Svendsen: Østerlarsker Slægter

Bidstrup: Stamtavle over Familien Kofoed, Kofoedgaard

Desuden en lang række andre stamtavler, dels trykte, dels utrykte, som forefindes i Bornholms Centralbiblioteks lokalsamling.

Om statistiske forhold på landsplan desuden:

Gyldendals Leksikon, 1977-78

Dansk Konversations Leksikon, 1955

Af generelle oversigter over hele højskolebevægelsens historie kan nævnes følgende:

Andreas Hansen: Højskolebevægelsen paa Bornholm - artikel i "Bornholmernes Land", 1944, bind I, side

277-292 (den eneste, der her delvis er brugt som kilde).

Samme: Kundskab i Ære - men Haab skal Livet bære, artikel i Bornholms Tidende den 2/11 1943.

Gustaf Bengtson: Højskolens historie, artikel i Bornholms Avis den 3/11 1943

Werner Hansen: Højskolen gennem 100 år, artikel i dagbladet Bornholms Socialdemokrat, genoptrykt i årsskriftet for 1956.

Samme: Højskolen, kapitel i "Inde i landet", en bog om Åkirkeby i nyere tid, side 243-253.

Noter

Forkortelser i noterne

Bhs. Td.	Bornholms Tidende
Bhs. Avis.....	Bornholms Avis
Bhs. Amtstd.....	Bornholms Amtstidende
Rtk.	Rytterknægten
K. H. Kofoed	
.....K. H. Kofoed:	Bornholms politiske Historie
Kofoed	
....J. Bidstrup:	Stamtavle over Familien Kofoed
Jochum.	Stamtavle over Familien Jochumsen
Blem-Sl.....	Stamtavle over Familien Blem
Lauegd.....	Laegaards-Familien
Østerl-Sl.....	V. Svendsen: Østerlarsker Slægter
LB.	“Sladrebogen”
	– Ernst G. Olsen: Landbrugets Biografier
H. Rosendal.....	H. Rosendal:
	Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler
DDF 100 år	
.....Den danske Folkehøjskole gennem 100 Aar	
DFH 44.....	Danmarks Folkehøjskole 1844-1944

KAPITEL 1

Virksomheden i Åkirkeby 1856-58

1. Bhs. Avis 22/2 1856.
2. Samme den 4., 7. og 11/3 1856.
3. Samme den 18/3 1856.
4. Samme den 1/4 1856.
5. Rytterknægten den 4/11 1856.
6. Bhs. Avis d. 11/11 1856.
7. K. H. Kofoed, bind II, side 181 ff.
8. Samme side 150 ff.
9. Ifølge Roar Skovmands doktordisputats side 93.
10. Annoncer i Bhs. Avis 5., 11. og 12/9 1856 og i Rtk. den 6/10.
11. Papirerne forefindes i rigsarkivet. Oplysningerne her er hentet fra G. L. Dam og H. K. Larsen: AAKIRKEBY 1346-1946, side 170.
12. DDF 100 år, bind I, side 398-399.
13. K. H. Kofoed, bind II, side 196.

14. Referat i Rtk. den 28/11 1856.
15. Notits i Rtk. den 20/2 1857.
16. Rtk. den 11/11 1856.
17. Samme den 6/3 1857.
18. Samme den 5/12 1857.
19. Annoncer i Rtk. den 10. & 12/4 1858.
20. K. H. Kofoed, bind II, side 146 ff.
21. Samme side 178-181.
22. Bhs. Avis den 23. og 30/7 og 3/8.
23. Blem-Sl. side 27.
24. K. H. Kofoed, bind IV, side 141.
25. Gunnar Juul Nielsen: Min bedstemor og hendes søskende – optegnelser over slægten. Bhs. Centralbiblioteks lokalsamling.
26. Jochum. side 14.
27. Dam og Larsen: AAKIRKEBY 1346-1946, hvor der er yderligere henvisninger.

KAPITEL 2

Højskolen og vækkelsesbevægelserne

1. Anførte værk side 18-19.
2. Elieser Gad er omtalt forskellige steder. Dette bygger på P. Hjorth Lange: Bornholmernes kirke i “Bornholmernes Land”, bind I, side 272.

KAPITEL 3

Forsøgene i Åker 1863 og 1867-68

1. Bhs. Avis den 22/8 1863.
2. DDF 100 år, bind I, side 161-162.
3. Notits i Bhs. Td. den 30/7 og 1/8 1867.
4. Et enkelt eksemplar er bevaret og er velvilligt udlånt af Inger Marie Larsen, Åkirkeby.
5. Valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift, side 101 ff.
6. Bhs. Td. den 25/1, 22/2, 3/3 og 13/6 1868.
7. Personoplysningerne i dette afsnit på Laegaards-Familien, Dam og Larsen: Aakirkeby og enkelte andre kilder sammenholdt med valgmenighedens jubilæumsskrift – foruden, hvad der er i diverse protokoller.

8. Dette afsnit bygger i hovedsagen på forskellige ting i valgmenighedens jubilæumsskrift, især Markus Hansens skildring, side 101 ff.

KAPITEL 4 Højskolekurserne i Sandvig 1866-68

1. Klippeøens Mænd, side 28; K. H. Kofoed, bind III, side 74-75.
2. H. Rosendal, side 64.
3. J. A. Jørgensen: Bornholms Historie, bind II, side 312.
4. Bhs. Amtstd. den 10/3 1863, nr. 46.
5. Samme den 10/7 1866.
6. Samme den 17/7.
7. Samme den 19/8.
8. Samme den 31/7 & 5/8 1867.
9. Bhs. Td. den 14/7 1868.

KAPITEL 5 Højskolen på Pæregård i Østerlars 1868-70

1. Indlagt i Bhs. Td. den 6/8 1868 – i de andre aviser omk. samme tid.
2. K. Thorsen: Kronik i Bhs. Td. den 20/1 1940.
3. Bhs. Amtstd. den 9/9 1868.
4. Samme den 19. & 23/10 1868.
5. Samme den 16/9 1868.
6. H. Rosendal, side 66. Alle oplysninger fra 'den officielle statistik' i dette kapitel og de følgende om Østermarie-skolen er herfra, hvortil der her henvises én gang for alle.
7. Bhs. Amtstd. den 15/9 1869.
8. Samme den 28/12 1868.
9. Samme den 22/2 1869.
10. Samme den 11/10 1869.
11. Samme den 15/9 1869.
12. Ovennævnte kronik af K. Thorsen.

KAPITEL 6 Højskolen i Østermarie Julius Bons tid 1870-76

1. K. Thorsen: Kronikker i Bhs. Td. den 7/2 1922 og 20/1 1940.
2. Note 4: Nævnte artikel af Sk.
3. Redegørelse fra Julius Bon i Bhs. Amtstd. og Bhs. Td. den 26/8 1875.
4. "Højskolesagen paa Bornholm"; artikel af SK. i Bhs. Amtstd. den 5/9 1870; samme i Bhs. Td. den 8/9.
5. Annonce i Bhs. Td. den 13/9 1870. Der blev uden udsendt en løbeseddel med en tilmel-

- dingsblanket; en enkelt sådan er bevaret.
6. Bhs. Td. den 13/9 1870.
7. Annonce i Bhs. Td. den 13/9 1870.
8. Samme den 8/10 1870.
9. Bhs. Amtstd. den 7/11 1870.
10. To ret medtagne eksemplarer af dette hefte er bevaret og beror i højskolens arkiv.
11. M. M. Smidt i Bhs. Td. den 6/11 1920.
12. Bhs. Td. den 10/11 1870.
13. Bhs. Td. den 22/10 1870 samt ovennævnte artikel af M. M. Smidt.
14. Efter tabet af Sønderjylland 1864 flyttede Ludvig Schrøder højskolevirksomheden til Askov. Men Rødding Højskole fortsatte allerede året efter som skole for piger og i vinteren 1869-70 også for mænd. Det sidstnævnte blev imidlertid kun tilladt den ene gang, og det er baggrunden for, at M. M. Smidt kom til Bornholm. Pige højskolen fortsatte en del år mere.
Kilde: Venstre-tidsskriftet "Tiden" 1914-15, side 412.
15. Samtale med Højskolebladets redaktør Helge Skovmand. Omtalt i kronik i Bhs. Td. den 29/1 1963.
16. Bhs. Avis den 26/10 1871.
17. M. M. Smidt i ovennævnte artikel.
18. Bhs. Td. den 9/3 1871.
19. Samme den 15/4 1871.
20. Samme den 19/11 1873.
21. Bhs. Amtstd. den 18. og 30/9 1874.
22. Bhs. Td. den 9/3 1871.
23. Samme den 5/4 1871.
24. Samme den 11/5 1871.
25. Bhs. Avis den 3/10 1871.
26. Ebbe Gert Rasmussen: Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73. Bornholmske Samlinger, II. række, 10. bind, side 109 ff.
27. Mindebogen, som består af en billig notesbog i vokspapirbind, ejedes af Hans Kofoed fra Åkirkeby, senere gårdejer på Frostegård, Åker. Bogen er lånt privat.
28. Det har kunnet efterprøves med tilsvarende bøger for to mænd og to piger fra den nuværende højskoles første tid. Her falder navnene nøje sammen med navnene i protokollen, og i de tilfælde, hvor der også er andre, fremgår det i reglen, at det ikke er højskolekammerater.
29. Første gang i Bornholms Tidende den 8/6; senere tre gange mere; også flere gange i de to andre aviser. Sagen gav anledning til adskillige annoncer og erklæringer i aviserne i løbet af juli måned, og for ikke at overlæsse det følgende med noter, angives blot datoerne her (idet det dog her kun er Bhs. Amtstd., der er konsekvent gennemset – meget af det er i alle tre aviser):
Bhs. Td.: 17/6, 1., 15. & 27/7, 1/8;

- Bhs. Avis: 10. & 24/6, 11., 13. & 25/7, 1. & 8/8
 Bhs. Amtstd.: 9/6, 5., 10., 12., 14., 15., 19., 21., 24.,
 26. & 31/7, 7., 11., 16. & 18/8 + til slut 22/9 ff.
30. Refereret i Bhs. Avis den 25/7 1871.
 31. F. Eks. annonce i Bhs. Td. den 10/6 1871.
 32. Bhs. Td. den 10/7 1873.
 33. Bhs. Amtstd. den 11. & 14/7 1873.
 34. Bhs. Td. den 16/10 1873.
 35. Samme den 28/9 1874.
 36. Meddelelse i Bhs. Amtstd. den 18/12 1874.
 37. Bhs. Avis den 10/11 1874 – referat af åbningsmøde.
 38. Fortalt mig af Carl Theodor Svendsen, elev 1914-15 og senere mangeårig ejer af Pæregård i Østerlars.
 39. Bhs. Avis og Bhs. Amtstd. den 26/8 1875.
 40. Bhs. Td. den 31/12 1937.

KAPITEL 7

Chr. Brodersens tid 1876-78

1. Bhs. Td. & Bhs. Amtstd. den 20/10 1876.
2. Bhs. Td. den 28/9 og 2/10 1877.
3. Nedskrevet i et almindeligt stilehefte, som ejes af en sønndatter, Signe Kofoed, Olsker, fra hvem jeg velvilligt har fået en kopi.
4. Lars Bækhøj: Folkehøjskolen gennem 100 Aar, artikel i Ollerup Højskoles årsskrift 1944.
5. Her fra Henrik Ydes artikel i Bornholmske Samlinger, III. række, 2. bind, 1988.
6. Samme sted fra.
7. Fra Steenstrups senere besøg i 1883.

KAPITEL 8

Johan og Ludvig Bøgeskovs tid 1878-85

1. De biografiske oplysninger er fra Andreas Hansen i "Bornholmernes Land", bind I, side 283, og K. H. Kofoed, bind IV, side 353.
2. Bornholms Valgmenigheds festskrift i anledning af 25 års jubilæet 1919, side 112.
3. Helge Skovmand: Kronik i Bhs. Td. den 29/1 1963.
4. Bornholms Højskoles årsskrift 1946, side 62-64.
5. Brev fra Ludvig Bøgeskov til Hans Kofoed, som senere blev ejer af Frostegård i Åker. Originalen i privateje dér.
6. Ebbe Gert Rasmussen: Elever på Bornholms Folkehøjskole i året 1882-83. Bornholmske Samlinger. II. række, 12. bind, side 199 ff.
7. Bhs. Td. 29/11 1882.
8. Notesbogen er bevaret hos sognepræst Erling Kristiansen, Gylling, tidligere valgmenighedspræst på Bornholm. Mads Kjeldsen var hans

morfader. Erling Kristiansen har skrevet om bogen i en artikel i Bornholms Tidende den 16/11 1974, hvorfra oplysningerne her er hentet. Ugeskemaet har jeg velvilligt fået tilsendt en kopi af.

9. Her også efter anførte artikel af Henrik Yde – side 164. Som det ses, har han betjent sig meget af forkortelser. De skarpe parenteser [xxx] er her indsat for at lette forståelsen.
10. Det nævnes i Niels Nielsens "En højskolevinter. Elevdagbog fra Vallekilde Højskole 1884-85", side 66.
11. Fortalt mig af fru Ingefrid Lærkesen, Åkirkeby, hvis fader, Peter Schmidt, havde nære forbindelser til Bøgeskovs.
12. Mindeartikel i Venstre-tidsskriftet "Tiden" 1914-15, side 69.
13. Sangen findes i en lille notesbog ejet af en pige ved navn Hansine Olsen, senere gift Kuhre, som den pågældende sommer må have været elev. Det meste af bogen rummer kendte sange, som hun blot har skrevet af. Allerførst er der dog en forårssang, som hun måske selv har skrevet. I to af versene nævnes Vallekilde Højskole, og der er en antydning om, at hendes udkårne havde været elev dér. Afskedssangen står til sidst i bogen og angives at være skrevet af August Kristensen, Rønne, søn af pastor F. V. Christensen. Han blev gift med en datter fra Strangegård i Klemensker, blev højskolelærer i Stenum i nogle år og senere præst, sidst i mange år i Øster Tørslev i nærheden af Randers. En datter af ham, Johanne Kristensen, var senere i nogle somre lærerinde på den nye højskole ved Ekkodalen, ligesom der til denne kom seks elever fra samme landsby, deriblandt tre søskende med efternavnet Tolstrup. (Se endvidere side 119 og 162).

KAPITEL 9

Alfred Foverskovs tid 1885-93

1. Stamtavle over Ågårds-familien fra Pedersker – lånt af Erik Fauerskov Nielsen, Gudhjem.
2. Hvor intet andet er angivet, stammer oplysningerne om Foverskovs tid fra Henrik Ydes artikel i Bornholmske Samlinger, III. række, bind 2, og fra hans doktordisputats: Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv. Med hensyn til enkelte detaljer har jeg senere fundet oplysninger, der korrigerer Henrik Yde, ligesom jeg i nogle henseender anlægger andre vurderinger end ham.
3. DDF 100 år, bind 2, side 339.

4. Martin Andersen Nexøs erindringsværk, 3. bind, For Lud og koldt Vand, udkommet 1937. I den sidst udkomne udgave fra 1985 side 111 ff., hvor han skildrer sine to ophold på skolen.
5. H. Rosendal.
6. Skytteforeningernes 25 års jubilæumsskrift, side 34, samt H. Rosendal, side 65.
7. Forhandlingsprotokollen for det nye aktieselskab, der oprettede højskolen ved Ekkodalen.
8. Åkirkeby Sparekasse – nu en del af Unibank – har hele tiden siden været Bornholms Højskoles faste pengeinstitut, men i en række tilfælde er der dog også optaget lån andre steder.
9. Bhs. Td. 9/11 1888.
10. Af i alt 151 personer, der efter angivelser i "sladrebogen" var elever på Luthersk Missionsforenings Højskole i Hillerød fra dens oprettelse i 1923 til 1948, var 46 fra Østermarie, hvilket svarer til 30%. Forholdsmæssigt efter landbobefolkningen er det ca. 3 gange så meget som gennemsnittet for hele øen.
11. Bhs. Td. 15/9 1890.
12. Anførte værk side 111 ff.
13. Om denne gruppe lærere: Henrik Yde og H. Rosendal; om N. P. Jensen: skytteforeningernes jubilæumsskrifter; om Anna Volquarts også oplysninger fra Anna Sikker Larsen, Ringsted.
14. Det kongelige Biblioteks håndskriftafdeling. Her fra maskinskrevet kopi, som velvilligt er lånt mig af Henrik Yde.
15. DDF 100 år, bind 2, side 101.

KAPITEL 10

Statistik over Østermarie-eleverne

1. Efter Trap: DANMARK, Bornholm, 3. udg. 1898.
2. Fra Trap: DANMARK, Bornholm, 1. udg. 1858.
3. DFH 44, side 339.

Højskolen ved Ekkodalen

KAPITEL 11

Oprettelsen og forstander N. P. Jensens tid 1893-1901

1. Ifølge Forhandlingsbog for Aktieselskabet "Bornholms Højskole". Denne protokol for aktieselskabets bestyrelse foruden elevforeningens protokol og forskellige andre protokoller, som er nævnt i kildefortegnelsen, samt årsskrifterne 1911-45, må betegnes som de absolut vigtigste kilder til denne del af Bornholms Højskoles historie, altså 1893-1945. Som også bemærket i kildefortegnelsen har jeg ikke fundet det nødvendigt eller formålstjenligt at henvise til disse i form af noter. Af fremstillingen skulle det fremgå, hvor oplysningerne i hvert enkelt tilfælde er hentet fra. Oplysninger fra andre kilder er der derimod henvist til.
2. Artikel i jubilæumsårsskriftet 1943, side 9-12.
3. Erindringer af Otto Bidstrup i Jul på Bornholm 1957.
4. Bhs. Td. den 10/7 1893.
5. Samme den 17/7 1893.
6. Som den meget fremtrædende mand M. P. Blem var, er han skildret en del steder: Blem, side 33-39; K. H. Kofoed, IV, side 87-100; Klippeøens Mænd, og sidst i en egentlig biografi: Markus Peter Blem's liv og virke 1848-1915, 1987.
7. Blem, side 33 & 44-46.
8. Jochum. side 76; LB. side 216; Jul på Bornholm 1940, side 22-25.
9. Klippeøens Mænd; Jul på Bornholm 1948; H. Yde, side 166.
10. Dam & Larsen: Aakirkeby, side 197.
11. Valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift, side 140-142; Kures gårdregister.
12. Kofoed I, side 44-45; gårdfortegn. i Trap: DANMARK, Bornholm, side 65-87. 1. udg.; K. H. Kofoed IV, side 348; Jul på Bornholm 1938.
13. Jul på Bornholm 1939; oplysn. fra Anna Sikker Larsen, Ringsted.
14. Kures gårdfortegn.; LB. side 172, 30a.
15. Bhs. Td. den 14/6 1893.
16. Se Hanne Engberg: Historien om Christen Kold, side 280.
17. Biografiske oplysninger findes en del steder: Nordahl Petersen, side 80, Klippeøens Mænd, side 70, kronikker i Bhs. Td. 7/12 1954 af H. Sonne Kofoed samt 3 sammenhængende af Helge Skovmand den 17/12 1962, 29/1 og 26/2 1963.
18. Helge Skovmand: ovennævnte kronik i Bhs. Td. den 29/1 1963 – og med hensyn til det allersidste: Andreas Hansen i artikel i samme blad den 2/11 1943.
19. Fortalt mig af Gunnar Juul Nielsen, tidl. Sortegård, Åker, hvis fader, Jens Theodor Nielsen, var elev 1895-96.
20. Bhs. Td. den 4/11 1893.
21. Jul på Bornholm 1943, side 17-18.
22. Klippeøens Mænd, side 64.
23. Værket, som vi i sin tid fik lov at låne, er fortsat i privat eje hos familien og er kun offentliggjort i mindre brudstykker i Bornholms Tidende.
24. Hans Martin Nielsen, som stammede fra Stangegård i Åker og havde været elev hos Bøgeskov i Østermarie; senere kom han til Grødby Skole i Åker. En datter og to sønner blev senere elever. Af dem fik den yngste, Vilmer Juul Nielsen,

senere som formand for bestyrelsen meget stor betydning for skolen.

25. Ovennævnte kronikserie i Bhs. Td.; her fra den 17/12 1962.
26. Skildringen i dette afsnit bygger på en 64 sider lang selvbiografisk skildring af Marius Jensen selv i valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift – suppleret med nogle private breve til og fra Markus Hansen, som velvilligt blev lånt os af Inger Marie Larsen, Åkirkeby.
27. Helge Skovmand: Et hjem – en skole – et blad, side 103-106.
28. Karen Jensens højskoledagbog fra 1882, den 14. juni.
29. Karen Køie var også datter af lærer Valdemar Køie, Smørenge Skole, og altså broder til Niels Køie. Hun giver indtryk af at være en stærk og viljefast kvinde, og det er formentlig i høj grad hendes fortjeneste, at vandrebogen blev holdt gående. Efter hendes død blev der i hendes efterladenskaber fundet fem bøger, som spænder over godt 20 år. Senere er der dukket endnu en bog op fra tiden 1944-56, så den blev holdt i gang i over 50 år. De fem første bøger blev bevaret hos Karen Køies nevø, kunstmaleren Henning Køie, af hvem vi i sin tid lånte dem. Siden har vi fået dem skænket til skolen, hvad vi er meget taknemmelige for.
30. DFH 44, side 13.
31. Niels Nielsen: En højskolevinter, side 66-67.
32. Østerl-Sl. side 43; Lauegd. side 11.
33. Blem-sl. side 43-44.
34. 1 tønde land var 14.000 kvadratalen.
35. Stedet er lige uden for indgangsdøren til den lærerbolig, hvor jeg selv har boet i mange år.
36. Tale ved 50 års jubilæet i 1943; Bhs. Td. den 4/11.

KAPITEL 12

F. Chr. Krebs Langes tid 1901-06

1. Bhs. Td. den 5/1 og Bornholms Dagblad den 7/1 1901.
2. Et Mindeskrift. Stevns Frimenighed 1884-1934, side 47-53. Artiklen "Uddrag af min levnedsbog" er egentlig et foredrag, han holdt for Stevns frimenighed, efter at han i december 1907 var blevet ordineret som præst for denne.
3. Bragt i Bhs. Td. den 22/5 1964.
4. DDF 100 år, bind 2, side 75-76.
5. De biografiske oplysninger er i hovedsagen hentet fra valgmenighedens jubilæumsskrift 1919, side 128 ff.
6. Referat i Bhs. Td. den 28/9 1901.
7. DDF 100 år, bind II, side 262-263.

8. Mindeartikler af Andr. Hansen og Brita Funch i årsskrifterne 1940 og 1944.

KAPITEL 13

Andreas Hansens tid 1906-23

1. Biografien er skrevet til ordenskapitlets arkiv, da han blev udnævnt til Ridder af Dannebrog.
2. Skildret i landboforeningens jubilæumsskrift, 1958, side 426-427.
3. Årsskrift 1923, side 5 ff.
4. Anførte blad, 1908, spalte 61.
5. Jochum. side 78; skytteforeningernes jubilæumsskrift 1968, side 53-54; vandrebogen "Baandet"; meddelelse fra Sofie Anker, Rønne.
6. Jochum. side 14-15 & 21; K. H. Kofoed, V, side 110; mindeartikel af Andr. Hansen i årsskrift 1944, side 43.
7. Anførte blad 1907, spalte 487-488.
8. Samme, spalte 1521.
9. Samme 1908, spalte 1153.
10. Arbejdsår og Fyraften, side 83.
11. "En Højskolehistorie", årsskrift 1930, side 31.
13. Jubilæumsårsskriftet 1943, side 28.
14. Disse erindringer er en følge af et fremstød, som min kollega Steen Balle og jeg selv gjorde for nogle år siden for at skaffe mere fyldestgørende kildemateriale. Det skete ved, at vi efter elevmødet 1983 udsendte spørgeskemaer til elevforeningens medlemmer med nogle spørgsmål om deres eget højskoleophold. Vi modtog ca. 30 besvarelser, hvoraf de fleste er fra tiden 1914-45. Nogle af disse gik langt videre end til de konkrete spørgsmål og bestod af fyldige skildringer af mange ting vedrørende opholdet. Disse besvarelser og skildringer vil indgå som en væsentlig del af den fortsatte skildring. I sagens natur er det sådan, at nogle gentagelser ikke helt kan undgås, da opholdene fra det ene år til det andet har formet sig nogenlunde på samme måde, men jeg søger dog at begrænse dem mest muligt.
15. Hun døde som 90-årig kort tid efter besvarelsen.
16. Karl Svendsen var den første, der reagerede på vores efterlysning af erindringsstof.
17. Førnævnte mindeartikel i årsskrift 1944.
18. Meddelt mig af Gedske Olsen, Andreas Hansens datter. Den nævnte bog er lånt os af hans søn Ulrik Langskov Hansen.
19. Kofoed, I, side 127; Jul på Bornholm 1958 og 1959; er i øvrigt kort omtalt en del forskellige steder i den historiske litteratur.
20. Kures gårdregister; omtale af Anton Sode Kofoed, Rønne.
21. Kofoed, I, side 127-128.

22. Jochum. side 38, 45 og 77.
23. Blem. side 40 & 50-51; mindeartikel årsskrift 1952, side 70.
24. Blem. side 29.
25. Privat stamtavle over familien Jensen fra Spannergård i Rutsker; Karen Jensens mindebog fra 1882.
26. Efterårsmøderne og muligvis enkelte af de andre kunne klarlægges ved at gennemse de gamle aviser, men det er der for den nyere tid endnu ikke blevet tid til.
27. Andreas Hansen: Højskolebevægelsen paa Bornholm, artikel i "Bornholmernes Land", 1944, bind I, side 277-292; her side 288-289.

KAPITEL 14

Frode Aagaards tid 1923-34

1. De biografiske oplysninger er i hovedsagen hentet fra DDF 100 år, side 184.
2. LB. side 258; Lauegd. side 62; opl. fra Jens K. Brandt og tidl. elever.
3. DFH 44, side 295, samt årsskrift 1956, side 29-32, hvor nogle sider af hans erindringsbog "Fra Heden til Højskolen" er gengivet.
4. DDF 100 år, bind 2, side 320-321.
5. DDF 100 år, bind 2, side 289.
6. "Forældet aldrig blev livets tale" – fra Jakob Knudsens sang: "Her rejses en skole..."
7. Fra Grundtvigs digt: "Folkeligt skal alt nu være".
8. Det var en uddannelse, der tog sigte på kontrol af landmændenes kvægbesætninger med henblik på at fremme mælkeproduktionen, både i henseende til mængde og kvalitet. Man kontrollerede køernes mælkemængde og dennes fedtindhold sammenholdt med fodermængden og førte nøje bog over resultaterne for derved at belyse de enkelte køers ydeevne og kvægbrugsøkonomi som helhed. Arbejdet organiseredes af lokale kontrolforeninger, og i mange år var det almindeligt, at de unge kontrolassistenter boede rundt omkring på gårdene i den periode, de foretog dette arbejde. Det skyldtes, at der skulle tages prøver hver gang, det var malketid.
9. Festpladsen lå på en bakke ca. 250 m vest for Christianshøj, hvor der senere blev rejst et mindesmærke for faldne bornholmere under krigen 1864.
10. Jochum. side 77-78; LB. side 216.
11. Lauegd. side 44; valgmenighedens 25 års jubilæumsskrift, side 109.
12. LB. side 385.

13. Foruden skildring i årsskriftet også referat i Bh. Td. den 4/11 1933.
14. Anførte skrift side 12.
15. Mindeord af Bodil Tolstrup i årsskriftet for 1951.

KAPITEL 15

Thomas Thomsens tid 1934-40

1. Biogr. opl. fra DDF 100 år, bind 2, side 105, samt mindeartikler i årsskrift 1956, side 20 og 22.
2. I det meste af, hvad Thomsen har skrevet i årsskrifterne, staver han navneordene med små bogstaver.
3. Mindeartikel i årsskriftet 1956.
4. Samme.
5. DDF 100 år, bind 1, side 405.
6. LB. side 146.
7. LB. side 346.
8. Politikens danmarkshistorie, 1962-66, bind 14, side 36-37.
9. Artikler i Bornholms Tidende i dagene deromkring.
10. Mindeord i årsskrift 1956, side 20 og 22; Jul på Bornholm 1955, side 46.

KAPITEL 16

Krigstid og krisetid 1940-44

1. Valgmenighedens 50 års jubilæumsskrift 1947, side 76.
2. Stamtavle over fam. Jensen, Spannergård, Rutsker, side 8 – privateje.
3. LB. side 342; stamtavlen over fam. Dahl, Nørregård, Vestermarie.
4. Fortalt af ham selv på et lille møde i Nyker 1984.
5. Bhs. Td. den 14/4 1942. Samme dag i Bhs. Avis.
6. Bhs. Td. 18/4 1942. Brevskriveren var Poul Kofoed, tidligere Skovgård, Bodilsker, og på det tidspunkt Kannikegård, Klemensker.
7. Bhs. Td. den 21/4 1942.
8. Samme den 27/4 1942.
9. DDF 100 år, bind I, side 405.
10. Bhs. Td. den 18/8 1942.
11. Samme den 20/7 1942.
12. Interview med Steen Balle fra 1984.
13. Marcus Lauesen, som var kommunist. Omtalt i Bhs. Td. den 2/11 1933.
14. Lauegd. side 12, 93 og 97; LB. side 141.
15. LB. side 377; meddel. fr. Rigmor Larsen, Østerlars.
16. Mindeartikel i årsskrift.
17. LB. side 178; privat stamtavle over faderens gren af familien.

18. Stamtavle over fam. Munch, Rågeskovsgård, Ibsker. Bhs. Centralbiblioteks lokalsamling.
19. Dam og Larsen: Aakirkeby, side 204.
20. Østerl-Sl. side 44-45.
21. LB. side 163-164. Mindeartikel i årsskrift.
22. LB. side 175; Jochum. side 114; poesibog fra 1872; Landboforen. jubilæumsskrift; Jul på Bornholm 1989, side 2.
23. LB. side 365; oplysn. fra ham selv.
24. Bhs. Td. den 21/4 1942.
25. Andreas Hansen i Bhs. Td. den 2/11 1943 og Gustaf Bengtson i Bhs. Avis 3/11 1943.
4. Grundlaget for disse tal er nogle "befolkningspyramider" i artiklen om Danmark i Gyldendals Leksikon, 1977, bind 2, side 312 – samt tabel over alderssammensætningen af Danmarks befolkning 1951 i Dansk Konversations Leksikon 1955, artiklen aldersfordeling, bind I, side 51.
5. Udviklingen kan aflæses af opgørelser over elevtilslutningen på de forskellige højskoler i DDF 100 år, bind II, side 440 ff.
6. 4. udgave, 1921.
7. Min moder, som stammer fra Olsker, har fortalt, at når talen i hendes barndom faldt på højskolen, var det i reglen Haslev Højskole, der nævntes.
8. Efter Trap: DANMARK, 4. og 5. udgave.
9. Under den bearbejdning af dataene, der fulgte af overførslen til database, viste det sig, at en del af disse 17-årige var angivet at være 18 år i protokollen. På den måde blev der altså en del flere 17-årige i 2. omgang. I enkelte tilfælde var der større afvigelser mellem protokollen og andre kilder.
10. DFH 44, side 339.
11. Anførte blad 1907, spalte 487-488.
12. Ændringen har jeg hørt omtalt af en historiestuderende på en højskolehistorisk konference, men har ikke kunnet finde den bekræftet i den gængse højskolehistoriske litteratur.
13. De nødvendige tal har kunnet stykkes sammen fra Trap: DANMARK og det i kildefortegnelsen nævnte lignende værk ved Daniel Bruun. Af sidstnævnte værk ses det, at Hasle købstads landdistrikt og det tilsvarende for Allinge-Sandvig også er medregnet i statistikken, men da der i det førstnævnte ingen landbrug er og i det andet kun er angivet 3, så er der her set bort fra disse.
14. Hartkornsansættelsen er i langt de fleste tilfælde hentet fra det nævnte værk af Ernst G. Olsen, "sladrebogen". I nogle få tilfælde, hvor en gård senere er udstykket eller nedlagt, er ansættelse taget efter Trap: DANMARK, 1. udgave, hvor der til sidst i bogen er en liste over alle gårdene. For nogle mindre ejendomme, hvor kun arealet kendes, er hartkornet sat efter skøn ved sammenligning med gårde i nabolaget.
15. Fra det nævnte værk: DANMARK – Land og Folk, ved Daniel Brun, 1921, hvor gårde og huse er udførligt opregnet for de enkelte sogne. For Pedersker og Poulsker er der imidlertid et par regne- eller trykfejl, der giver en difference fra det samlede antal på 9. Disse 9 er her lagt til gruppen på 1-2 tdr. hrtk., eftersom optællinger i LB tyder på, at det er der, de mangler. I statistikken opererer man i øvrigt med ejen-

KAPITEL 17

Forstanderskifte og fred igen – 1944-45

1. Fortalt af ham selv, da han i 1970 vikarierede for Sv. Aa. Bülow, men han er også nævnt i protokollen.
2. Kopi af indberetningsskema vedrørende lønninger; elevbilleder fra Ryslinge Højskole og St. Restrup Husmandsskole; oplysninger fra Ebbe Lauridsen, København.
3. Oplysninger på lønindberetningsskema; i øvrigt fra årsskrifterne.
4. Samme. Desuden Jul på Bornholm 1989, side 2.
5. Opl. på lønskema plus årsskrift.
6. Samme.

FJERDE DEL - KAPITEL 18-22

Højskolens elever 1893-1953 i tal

1. Fra andre kilder har vi kendskab til to personer, som omtales som elever, men ikke er indført i protokollen. Det skyldes formentlig, at de samtidig med at være elever også var tjenstgørende enten på skolen eller privat hos forstanderen. Der har i tidens løb formentlig været flere af denne kategori, men vi ved intet om hvor mange. Der er også nogle få elever, som havde friplads, fordi de under opholdet også havde noget undervisning, således gymnastik og husflid, men de er indført i protokollen.
2. De statistiske tal for Bornholm er for de flestes vedkommende hentet fra Trap: DANMARK, samt fra det statistiske afsnit i landboforeningens jubilæumsbog fra 1958.
3. DFH 44, side 338; Thomas Rørdam: anførte værk side 71. Hvor intet andet er anført er oplysningerne om forholdene på landsplan hentet fra dette sidstnævnte værk, specielt siderne 72, 86-87, 92 og 105.
4. Hartkornsansættelsen er i langt de fleste tilfælde hentet fra det nævnte værk af Ernst G. Olsen, "sladrebogen". I nogle få tilfælde, hvor en gård senere er udstykket eller nedlagt, er ansættelse taget efter Trap: DANMARK, 1. udgave, hvor der til sidst i bogen er en liste over alle gårdene. For nogle mindre ejendomme, hvor kun arealet kendes, er hartkornet sat efter skøn ved sammenligning med gårde i nabolaget.
15. Fra det nævnte værk: DANMARK – Land og Folk, ved Daniel Brun, 1921, hvor gårde og huse er udførligt opregnet for de enkelte sogne. For Pedersker og Poulsker er der imidlertid et par regne- eller trykfejl, der giver en difference fra det samlede antal på 9. Disse 9 er her lagt til gruppen på 1-2 tdr. hrtk., eftersom optællinger i LB tyder på, at det er der, de mangler. I statistikken opererer man i øvrigt med ejen-

- dommene på 4-12 tdr. hartkorn som én gruppe. Opdelingen i 2 grupper i dette og i det tilsvarende skema for 1923-53 beror på optællinger i "sladrebogen" med korrektion for udstykkede gårde i dette.
16. Foruden "sladrebogen" har der kunnet drages nytte af en lang række stamtavler. Heraf har de værdifuldeste været Lauegaards-Familien, sidst udsendt i 1982, Stamtavle over Familierne Jochumsen og Schou m.v., 1921, Stamtavle over Familien Blem, og V. Svendsen: Østerlarsker Slægter. Men også en lang række andre utrykte stamtavler i lokalsamlingen på Bornholms Centralbibliotek har været til betydelig nytte.
 17. Del-undersøgelsen blev foretaget på grundlag af stamtavlen over Lauegaards-Familien og offentliggjort i årsskriftet for 1988.

Konkluderende betragtninger

1. I et forsøg på at klarlægge i hvor høj grad forløbet på Bornholm faldt sammen med udviklingen i landet som helhed, foretog jeg en undersøgelse af 12 årgange elever på Ollerup Folkehøjskole i tidsrummet 1933-45. Denne skole var fra gammel tid en af de store, landsdækkende skoler, omend elevtallet ligesom på Bornholms Højskole og mange andre steder, gik stærkt tilbage i denne periode. Elevernes navne og adresser er opført i årsskrifterne fra 1934-45, som jeg tilfældigvis er i besiddelse af. Derfor har det kunnet undersøges, hvor i landet de kom fra. Undersøgelsen har jeg aldrig fået rigtigt færdig, men som eksempel kan nævnes, at der fra Mors i Limfjorden i den pågældende periode var 15 elever på Ollerup Folkehøjskole. 14 af dem var imidlertid fra det nordlige og mellemste Mors, mens kun én var fra den sydlige del. Det nordlige Mors har da også fra gammel tid været et af den grundtvigske bevægelses højborge, hvor man tidligt byggede frimenighedskirken i Øster Jølby. I en af Frode Jakobsens erindringsbøger, "Da leret tog form", kan der læses om dette og ligeledes om hans barndoms indtryk af det indre missionske Sydmors (side 14-15).
2. Ollerup Folkehøjskoles årsskrift 1936, side 17-18.
3. Breve fra tusmørket; Bornholmske samlinger, II. række, bind 11, side 74.

4. Der er et par udtryk for dette i vandrebogen "Baandet" fra 1909, som har været omtalt i kapitel 13 (side 123-126). Samme år drog den unge lærer J. P. Chr. Jensen til København og blev optaget på kursus på Statens Lærerhøjskole. I sit brev i bogen skriver han bl.a.: "Her var god Brug for Højskoleundervisning. Ja, et Par Steder er der i den sidste Tid paabegyndt noget i den Retning, men naturligvis maa Virksomheden forme sig anderledes end ude paa Landet. – Det er især blandt de socialdemokratiske Arbejdere man er begyndt, Oplysningstrangen er vaagnet – desværre der bygges ikke paa det naturlige, sunde og ægte Grundfundament: det religiøse – tværtimod – man hævder Materialismen og ringeagter Idealismen".

Året efter tog havemanden Hans Kristian Kristiansen, som var elev vinteren 1909-10, på landbrugsskole for at forberede sig til studier på Landbohøjskolen. Han nævner ikke hvilken landbrugsskole, det var, men det skyldes nok, at der var meget, der bød ham imod. Han skriver et sted om den, at "Det er da ogsaa en Skole, som paastaaes at ledes i Grundtvigs Aand, og at hvile paa Kristendommens Grundlag". Senere referer han kort et foredrag af forstanderen, som han blev meget forarget over. Det hedder:

"Det er godt nok at blive et godt Menneske. Det bør ethvert Menneske blive. Men det er dog bedre og mere nyttigt at blive et dygtigt Menneske. Det er den første Betingelse for at vinde Lykken. – Grundtvig, Kold og andre Aandens Stormænd kan ikke nægtes hver at have øvet deres Størværk, men de har ogsaa havt forholdsvis let ved at faa dette erkendt. Derimod er Haandens store Mænd ikke blevne saadan bemærkede, fordi deres Værk ikke falder saa let i Øjnene, og endskønt disses Livsværk maaske har været større end hines. Det er dem, der har hjulpet Folket frem til materielt Velvære, uden hvilket det ikke eller vanskeligt vilde være i Stand til at udnytte de aandelige Værdier".

Han harcelerer noget over disse synspunkter og skriver senere: "Men der er noget i disse Udtalelser, der lyder atter og atter igen i Nutiden og overalt, noget, som har i allerhøjeste Grad Ærinde til alle Jer, som læser denne Bog. Det er Aanden i dem. Den vækker mig til Protest. Det er Materialismens haarde klamme Dødningehaand, som søger at kvæle det varmeste i os, det dybest menneskelige".

Register

Listerne over foredragsholdere ved de offentlige møder i kapitlerne 14 - 17 er ikke taget med i nedenstående register, og foredragsholdere, der er nævnt i teksten, er kun i enkelte tilfælde anført. Listerne over aktionærer og bidragsydere i kapitel 22 er heller ikke taget med. En del personer, som er nævnt i teksten,

men som vi nærmest kun kender navnet på, er ligeledes udeladt. I en række tilfælde, hvor tidligere elevs højskoleophold nævnes, er forstandernes navne heller ikke angivet. Udvælgelsen i øvrigt beror i nogen grad på et skøn over væsentlighed for bornholmske læsere.

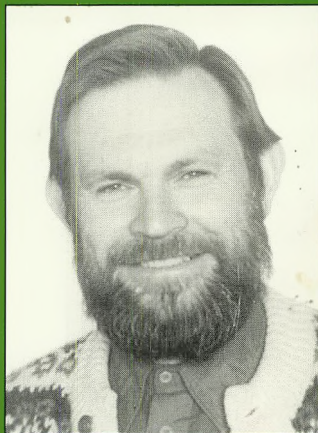
- Algreen, Peter K., sognepræst,
 Åkirkeby 31, 32, 33, 40, 41, 47, 59, 264
- Andersen Nexø, Martin 12, 58, 60, 63, 66, 74, 90, 97
- Andersen, Astrid, Ø. Engegård, Vestermarie 95-97
- Andersen, Hans Peter, konsulent 194, 205, 213
- Andersen, Jørgen, Dammegård,
 Østerlars 199, 201, 209, 211, (239-240)
- Andersen, Karl, valgmenighedspræst, Åkirkeby 173, 175
- Andersen, Knud, Tornegård, Østerlars 266
- Andersen, Kristine, Ø. Engegård, Vestermarie 90
- Andersen, Lars, Langedebygård, Bodilsker 185
- Andersen, Laura, Julegård, Rutsker 125
- Andresen, Sune, lærer, Snoghøj 167
- Anker, Hans, Strangegård,
 Klemensker 69, 72, 91, 116, 119, 123, 135, 162
- Anker, Kathrine, Strangegård, Klemensker 119, 136
- Ankerhus Husholdningsseminarium, Sorø 213
- Anthonius, Mary, lærerinde 151
- Antvorskov Højskole 102
- Appel, Erik, folketingsmand 180
- Appel, Jakob, Askov 84
- Arnfred, J. Th., forstander, Askov 29, 158, 167, 169, 191
- Ask Højskole 55, 211
- Ask, lærer 133
- Askov Højskole 58, 59, 80, 117, 146, 149, 168, 172, 192, 211, 266, 271
- Balle, J. G., St. Myregård, Åker 33
- Bartholdy, Sophie, kokkepige 105, 106
- Beck, Alfred, lærer 150, 172
- Bengtson, Gustaf, lærer,
 Statsungdomslejren 186, 194, 204, 205, 206, 207
- Bengtson, Inger, f. Espersen 205, 207
- Berg, Chresten, Bogø, politiker 52
- Bertelsen, Hilda Bidstrup, lærerinde 172
- Bidstrup, Chr., købmand, Rønne 135, 162
- Bidstrup, Karl, forretningsfører, Rønne 74
- Bidstrup, Magnus, købmand, Rønne 162
- Bidstrup, Marie, Åkirkeby 95, 97
- Bidstrup, Mathias, arkitekt, Rønne 71, 74, 136
- Bidstrup, Otto, bygmester, Rønne 71, 75, 136
- Bidstrup, Peter, fabriksbestyrer, Rønne 74
- Birk, Jens, lærer 148-150, 152
- Birkedal, Vilhelm, frimenighedspræst, Ryslinge 33
- Bjerre, Karen Møller, g. Bronée 135
- Blem, Hermann, fabrikant, Rønne 69, 72, 114, 115
- Blem, Jørgen Peter, Værmelandsgård, Åker 33
- Blem, Ludvig, Engegård, Nylars 63
- Blem, Markus Peter, folketingsmand, Engegård,
 Nylars 33, 42, 59, 62, 69, 72, 89, 115, 135, 136
- Blem, Sigrd, Engegård, Nylars 90, 136
- Boesen, Ellen, lærerinde 172
- Bohn (el. Bon), Peter Julius,
 forstander 1866-76 11, 23, 29, 32, 34-45, 53, 64, 119
- Bon, Frithjof, forfatter 45
- Bon, Margrethe 44
- Brandt, Hans Aage, konsulent, Bakkegård, Nylars 148, 177
- Brandt, Hans Peter, Kællingebygård, Pedersker 63
- Brandt, Jens Kofoed, fhv. amtsborgmester 148
- Bredsdorff, Morten, lærer, Ollerup 168, 264
- Bredsdorff, Thomas, forstander, Roskilde 102
- Bringfelt, Margrethe, f. Fred-Petersen 105
- Brodersen, A. P., stenværksejer, Rønne 59, 74, 80, 87, 88, 135
- Brodersen, Chr., forstander 1876-78 12, 50, 51, 56
- Brüel, G. P. L., skovrider, Almindingen 42
- Brøderup Højskole 106
- Brøndsted, Sigurd, lærer, Rødding 167
- Bülow, Svend Aage, forstander 1964-70 16
- Bøgeskov, Birgitte 52, 55
- Bøgeskov, Ingeborg, kokkepige 119, 121
- Bøgeskov, Johan, forstander 1878-84 12, 41, 46, 50,
 52-57, 64, 66, 79, 80, 87, 96, 131, 265
- Bøgeskov, Karoline, f. Thorsen 52, 55
- Bøgeskov, Knud, avlskarl 133
- Bøgeskov, Ludvig, lærer,
 forstander 1885 12, 50, 52-57, 64, 96, 265
- Christensen, August, sognepræst, Øster Tørslev 119, 162, 272
- Christensen, Chr., landbrugslærer 169, 173, 180, 181, 186, 191,
 197, 213
- Christensen, F. V., sognepræst, Rønne 32, 33, 53, 54, 55,
 71, 80, 89, 119, 162, 264, 272
- Christensen, Ingrid, køkkenpige 171, 175
- Christensen, J. C., fhv. statsminister 155
- Christensen, Johanne, lærerinde 119, 121, 124, 272
- Clausen, Skat Rørdam, valgmenighedspræst, Rønne 144
- Colberg, Hans, boghandler, Rønne 74
- Cour, Poul la, Askov 84
- Dam, Anna, Lillegård, Nyker 99
- Dam, Carl, Dalegård, Olsker 39
- Dam, Gudrun, Smedegård, Nylars 215
- Dam, Hans Christian, lærer 33
- Dam, Henriette, Hullegård, Rutsker 61
- Dam, Karoline, køkkenpige 119
- Dam, Ludvig, købmand, Åkirkeby 25, 28, 32
- Dam, Peter, friskolelærer, Neksø 91
- Dam, Philip Rasch, borgmester m.m.,
 Åkirkeby 11, 21-28, 31, 32, 47
- Danebod Højskole 172
- Danmarks Fiskerihøjskole 209
- Dansk Samling 209

- Dræby, Svend, lærer 150, 167
 Due, Esper, St. Myregård, Pedersker 69, 72, 114
 Due, Sanne, St. Myregård, Pedersker 59
 Ebberup, lærer 92
 Eggert, Alma, lærerinde 151
 Eggert, Niels, forstander, Antvorskov 102
 Elbæk frie Lærerskole 158, 172, 173, 211
 Elkjær, N. Knudsen, lærer 118, 136
 Ellekjær, Peter, lærer 92
 Erichsen, H. M., sognepræst, Åkirkeby 133, 164
 Erthmann, Mathea, lærerinde 81
 Foverskov, Alfred,
 forstander 1885-92 12, 58-63, 64, 65, 69, 75, 89, 96
 Foverskov, Cecilie 58, 60, 61, 62
 Foverskov, F. V., lærer i Pedersker 58
 Frederiksborg Højskole 92, 102, 143
 Frederiksen, Gunni, avlskarl, gymnastiklærer 172, 174, 175
 Freerslev Højskole 37
 Friskoleforening, Dansk 155, 158
 Frugtavlereforening, Bornholms 100, 136
 Funch, Arne, Langedebygård, Bodilsker 199
 Funch, Carl Mathias, Baunegård,
 Åker 110, 114, 135, 138, 151, 162, 177, 187, 199
 Funch, Gudrun, kokkepige 151
 Gad, Elieser, sognepræst, Pedersker og Rø 30
 Galtrup Højskole 14, 167, 168, 173
 Gerlev Gymnastikhøjskole 211
 Gravsholt, Marinus Jensen, lærer 150, 154
 Green, Laurids, lærer 150
 Grinder, overretssagfører, København 173, 176
 Grundtvig, N. F. S. 23, 30, 33, 37, 40, 41, 50, 52, 79, 95,
 107, 151, 152, 263, 277
 Grænseforeningen 176
 Grønbech, Vilhelm 142
 Gymnastikhøjskolen i Ollerup 173
 Haahr, Holger, mejeribestyrer, Bøsthøj 216
 Hammenhøj Folkhøjskole, Skåne 129
 Hansen, Aage Sikker, tegner 133-134, 145
 Hansen, Adolf, Palmegård, Vestermarie 81, 195
 Hansen, Anders, "Bedstefar" 126, 127, 128, 133, 142
 Hansen, Andreas, forstander 1906-23 13, 29, 53,
 96, 106, 115-145, 147, 148, 151, 152, 157, 158, 162, 164,
 176, 177, 185, 186, 187, 188, 191, 194, 196, 199, 200, 207,
 208, 212, 213, 216, 221, 224, 233, 234
 Hansen, Anker Peder, Pilegård, Rø 177, 187, 199
 Hansen, Arne Sikker, havemand 119
 Hansen, Folke Trier 207
 Hansen, Frederikke, "faster Rikke" 126, 127, 128, 133, 140, 142
 Hansen, Gedske 126, 127, 133, 134
 Hansen, H. F., lærer 118, 120
 Hansen, Hans, lærer 92
 Hansen, Hansigne, husholdningslærer, Søndregård, Nylars ... 202
 Hansen, Herluf, Risegård, Østermarie 162, 177, 187, 199
 Hansen, Inger 13, 115, 117, 121, 122, 127, 129, 131, 135,
 138, 140, 142, 224
 Hansen, Julius Friis, sognepræst, Olsker 98
 Hansen, Karl Henrik, Strandbygård, Østerlars 201
 Hansen, Kjeld, forstander 1970-87 16, 17
 Hansen, Knud, Solvang, Åker 160, 173, 177, 187
 Hansen, Kristian, St. Risegård, Østermarie 59, 75
 Hansen, Markus (jun.), St. Duegård,
 Åker 177, 187, 188, 199, 202, 209
 Hansen, Markus Peter, St. Duegård, Åker 25, 28, 32, 33, 69,
 71, 74, 90, 91, 98, 115, 135, 202, 252
 Haslev Højskole 250, 276
 Haugaard, Anna Magrethe, lærerinde 193, 195, 205
 Hemmingsen, P., lærer 172
 Henriksen, Olaf, Lykkebo, Myreby 187, 188, 199, 201
 Hermansen, Annine, køkkenpige 119
 Hermansen, Axel, lærer,
 Åker ndr. Skole 129, 137, 138, 139, 148, 160, 162
 Hermansen, Peter M., Kattesletsgård, Bodilsker 25, 28, 59, 138
 Herning Friskole 15, 211-212
 Hindholm Højskole 12, 40, 42, 50, 79, 101-102
 Hjorth, C., konsulent, Maglegård, Østermarie 133
 Holm, Edvard 171
 Holm, H. J., lærer 41
 Holm, Karen, bestyrer af højskolehjemmet i Rønne 55, 74
 Holm, Knud, cand. theol., senere biskop 185, 190
 Hostrup, Christian 37, 40
 Hullegaard, H. G., Hullegård, Olsker 37, 39
 Husholdningskursus 208
 Husmandsforeninger, De samvirkende bornholmske 179, 193
 Høeg, Niels, lærer, Rens 188
 Højskolekreds, Vestermarie 156
 Højskoleloven af 1942 194 ff.
 Høst, lærer 106, 108, 110
 Indre Missions højskoler 250-252
 Ingemann, B. S. 87
 Ingerslev, Nanna, lærerinde 70, 71, 79, 80, 81, 82, 84, 85,
 91, 92, 163, 164, 208
 Ipsen, Elisabeth, Rutsker ndr. Skole 59
 Ipsen, Johanne Karoline, lærerinde, Åkirkeby 59
 Ipsen, M. P., hjulmager, Åkirkeby 25, 33, 69, 72, 101
 Ipsen, Paul, Klintvang, Åkirkeby 193, 195, 201, 202, 216
 Jensen, Alfred, realskolebestyrer, Nekso 81, 92, 97, 164
 Jensen, Anthon, Kratlund, Pedersker 119
 Jensen, Axel, karetmager, Østermarie 199
 Jensen, Bodil, fotograf 81, 88, 90, 92, 97
 Jensen, Ellen, f. la Cour 120, 128
 Jensen, Erik Faber, lærer, Åkirkeby 191
 Jensen, H. P., lærer 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 88,
 90, 92, 98, 99, 112, 143, 163, 164
 Jensen, Hans Peter, lærer, Smøringe 81, 90, 97
 Jensen, Henning, sognepræst, Pedersker 264
 Jensen, Ingeborg, lærerinde 142, 145
 Jensen, J. P. Chr., lærer 118, 277
 Jensen, Jens Peter, lærer 92
 Jensen, Jensine, Sønderjylland 125
 Jensen, Johannes, landbrugslærer, Solvang 13, 114, 118,
 119, 121, 126, 127, 131, 132, 135, 136, 138, 208
 Jensen, Karen Elisabeth, elev 1882 51-56, 109, 199, 265
 Jensen, Karen, Aen, Østerlars 123, 125
 Jensen, Kay Kirkegaard, valgmenighedspræst 14, 173,
 180, 183-191, 192, 193, 194, 199, 204
 Jensen, Kristine 87, 89, 120
 Jensen, Magnus, lærer, Åker 33
 Jensen, Marius, valgmenighedspræst, Åkirkeby 70, 71,
 80, 87, 89, 90, 91, 96, 98, 103, 110, 114, 115, 120, 135
 Jensen, N. P., forstander 1893-1901 12, 47, 56, 69-102,
 103, 112, 138, 141, 156, 164, 222
 Jensen, Otto Julius, Ågård, Pedersker 63, 240
 Jensen, Peter Mathias, landstingsmand, Limensgård, Åker .. 25, 28
 Jensen, Sara Charlotte 70, 71, 78-79, 81, 97, 164
 Jensen, Valborg 92
 Jensen, Vilmer 81, 90
 Jensen, Wagner, lærer 172
 Jespersen, Karl, valgmenighedspræst,
 Åkirkeby .. 12, 13, 106, 112, 113, 116, 118, 129, 135, 173
 Jespersen, Oliva, "Hyttten" 66, 78, 81
 Jørgensen, J. A., lærer, historisk forfatter 29
 Kaad, Christian Hansen, avlskarl 190, 204
 Katborg, Else, lærerinde 213, 215
 Kertemide Højskole 150
 Kjeldsen, Mads, elev 1884-85 55
 Kjeldsen, Osvald, Vævergård, Åker 175, 178
 Kjems, Inger, lærerinde 173
 Kjærgaard, Ernst, købmand, Nekso 198
 Kjærgaard, Hans Sigfred, Vornedegård, Ibsker 138, 139, 159
 Kjøller, Andreas, Langedeby, Bodilsker 71, 74, 135
 Kjøller, Anthon, Ellesgård, Østermarie 58, 69, 72, 75,
 135, 162, 177, 187
 Kjøller, Marie Due, St. Myregård, Pedersker 246
 Klo, Claus Andreas, Bakkegård, Rutsker 62, 71, 74, 135, 162
 Knudsen, Ejnar, konsulent 133
 Koefoed, Absalon Hansen, avlsbr., Åkirkeby 32
 Koefoed, Aksel, folketingsmand, Siegård, Åker 81, 162
 Koefoed, Hans Conrad, købmand, Åkirkeby 32, 59, 74, 100
 Koefoed, Hans Madsen, Lauegård, Åker 32
 Koefoed, Hans Nielsen, avlsbr., Åkirkeby 130

- Koefoed, H. C., folketingsmand, Markeregård, Poulsker 216
 Koefoed, Holger, Langedebygård,
 Bodilsker 162, 164, 177, 178, 184, 187, 188, 199
 Koefoed, Niels Adolph, Langemyregård, Åker 31
 Koefoed, Ole, St. Bakkegård, Åker 74
 Kofod, Gerda Brandt, Brandtsgård, Bodilsker 213, 215
 Kofod, Gudrun Brandt, Brandtsgård, Bodilsker 215
 Kofod, Holger Brandt, Brandtsgård,
 Bodilsker 193, 195, 201, 202, 216
 Kofod, Lucianus,
 forstander 1856-58 .. 11, 21-28, 34, 39, 40, 43, 45, 46, 47
 Kofoed, Asta, Kofoedgård, Klemensker 93, 97
 Kofoed, Elna, Kannikegård, Klemensker 193, 246
 Kofoed, H. P., St. Bakkegård, Åker 32, 33, 74
 Kofoed, Hans, Kofoedsminde, Åkirkeby 46
 Kofoed, Helvig, St. Munkegård, Åker 124
 Kofoed, Jens Kristian, Ågård, Pedersker 25, 28
 Kofoed, Jens, gdr. Båsegård, Nylars 31
 Kofoed, Johanne, kokkepige 85, 87, 92
 Kofoed, Johannes, Bolbygård, Klemensker 190, 191
 Kofoed, Kathrine, køkkenpige 85
 Kofoed, Kristian, Kofoedgård, Klemensker 74
 Kofoed, Laura, Soldatergård, Åker 59
 Kofoed, Ludvig, St. Bukkegård, Åker ... 135, 136, 162, 177, 187, 199
 Kofoed, Mikael, landbrugskandidat, Pæregård ... 11, 26, 36, 37, 38,
 Kofoed, Niels Anker, folketingsmand 136, 193
 Kofoed, Poul, Skovgård,
 Bodilsker 134, 135, 137, 158, 159, 162, 177, 187
 Kofoed, Thor og Vilhelmine, Skovgård, Bodilsker 240
 Kold, Kristen 29, 30, 31, 41, 76, 107, 110, 152, 266, 277
 Kolding, Kristian, friskolelærer 211
 kontrolassistenter, Kursus for 154, 275
 Korch, Morten, forfatter 156
 Korsgaard, Else, lærerinde 172
 Korsgaard, Petrea, lærerinde 105, 106
 Krabbesholm Højskole 150, 172
 Kristensen, Andreas, lærer 1884 55
 Kristensen, Frode, lærer 148, 149
 Kristiansen, Erling, lærer, valgmenighedspræst 16
 Kristiansen, Hans Kristian, havemand 119, 277
 Kure, Kristian 95
 Kærehave Landbrugsskole 132
 Københavns Højskoleforening 92, 153
 Køie, Karen, elev 1899 93, 97, 274
 Køie, Niels, lærer 92, 97, 274
 landøkonomiske Forening,
 Bornholms 100, 118, 179, 193, 202, 245, 247
 Lange, F. Chr. Krebs, forstander 1901-06 13, 103-114,
 115, 120, 139, 157-158, 162
 Lange, Sigrid Krebs 103-104, 105, 113, 115, 162
 Larsen, Anders, Ll. Munkegård, Åker 32, 33, 39,
 Larsen, Johannes, landstingsmand, Åkirkeby 216
 Lauridsen, Aksel, forstander 1944-64 . 15-17, 191, 211-217, 228, 234
 Lauridsen, Gudrun, sygeplejerske, lærerinde 213
 Lauridsen, Kristine 211-212, 215
 Leerberg, Peder, konsulent 148, 149
 Lie, Gudrun, elev 1899 93, 97
 Lind, A., St. Hallegård, Olsker 37
 Lind, Karen, gymnastiklærerinde 135
 Lollands Højskole 167
 LS - Landbrugernes Sammenslutning 197
 Lund, Hans, Rødding 167
 Lund, Ingeborg, lærerinde 172
 Luthersk Missionsforenings Højskole, Hillerød . 225, 250, 251, 252
 Luun, Bodil, lærerinde 185, 186, 191
 Lærerskole, Den frie, Ollerup 16
 Løvgreen, Aksel, sognepræst, Nylars 190, 191, 194, 207
 Madsen, Arne, lærer, senere præst 172
 Madsen, Herluf Runge, Olsker 201
 Mandel, pastor, Christiansø 139
 Markussen, Hans, altmuligmand, senere lærer 75, 76,
 79, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 107, 222,
 233, 234, 235
 Mattesen, Thora, f. Bendtsen 142
 Meilgaard, Nanna, lærerinde 205, 207
 Mellerup Højskole 104
 Moberg, Tora, lærerinde 55
 Monrad, D. G. 25
 Monrad, O. P., præst 117-121, 125, 128, 129
 Munch, A., gdr. St. Loftsgård 31
 Munch, Hans, Dammegård, Pedersker 63, 240
 Munch, Konrad, Stensvang, Pedersker 245
 Munch, Sigfred, forstander, Vinding 167
 Munk, Jesper, St. Hallegård, Åker 25, 28
 Munk, Kaj 197, 214
 Müller, Axel, Vallensgård, Åker 81, 199, 201, 204
 Müller, Elisabeth, Vallensgård, Åker 81, 106
 Müller, Hedevig, Vallensgård, Åker 81, 93
 Müller, Johannes, gymnastiklærer 186, 205, 206, 207, 213
 Müller, Johannes, Vallensgård, Åker 71, 128, 199
 Müller, Kirsten, f. Olsen 171, 174, 175
 Müller, Valdemar, Vallensgård, Åker 81, 82, 136
 Müller, Yvonne, f. Rasmussen 171, 174, 175
 Mølgaard, Søren, lærer 149
 Møller, Aage, forstander, Rønshoved 191, 197, 205, 206
 Møller, Chr., prædikant, Luthersk Missionsforening 43
 Møller, Hans, sognepræst, Vestermarie 89, 110, 133
 Møller, J. P., urmager, Allinge 37, 39
 Møller, Jørgen Monrad, lærer 173
 Møller, Sara, elev 1899 95, 97
 Nielsen, Aksel Juel, konsulent 213
 Nielsen, Asta, Grødby Skole, Åker 125
 Nielsen, Asta, Rønne 185, 186, 187, 190, 196
 Nielsen, Birkedal, lærer, Danebod 167
 Nielsen, Else, Odense 142
 Nielsen, Gerda Gamborg 190, 191, 193, 206
 Nielsen, Gunnar Juul, Sortegård, Åker 133-134, 135, 139
 Nielsen, Hans Martin, lærer, Grødby Skole, Åker 87, 199, 273
 Nielsen, Harald Brandt, Bodilsker 194
 Nielsen, Ingeborg, køkkenpige 171, 175
 Nielsen, Jens Theodor, Stangegård, Åker 74, 90
 Nielsen, Johannes, Skræddergård, Pedersker 90
 Nielsen, Maja, lærerinde 149
 Nielsen, Peter Gamborg, forstander 1941-44 14-15, 190, 191-210
 Nielsen, Rasmus, forstander, Særslev 117
 Nielsen, Thora, kokkepige 151
 Nielsen, Vilmer Juul, Ll. Grammegård, Åker 199, 201, 204, 216, 273
 Novrup, Johannes, statskonsulent 211
 Nutzhorn, komponist 87
 Nysted Højskole 92
 Næsgård Agerbrugsskole, Falster 118, 120, 132
 Nørgaard, Anna, husholdningslærerinde 205, 207, 213
 Nørgaard, Arne, lærer, Ryslinge 188
 Nørgaard, I. P. I., valgmenighedspræst 120
 Odder Højskole 213
 Ollerup Folkehøjskole 225, 264, 277
 Olsen, August, St. Hollændergård, Olsker 160
 Olsen, Ernst G., boghandler, Rønne 237, 249
 Olsen, Karl, lærer 42, 43, 44, 45, 46
 Otte dage på højskole 92, 143, 150, 153, 157, 176, 194, 207
 Pedersen, Alfred, Allinge, elev 1903-04 75, 94, 109
 Pedersen, Henrik, lærer 55
 Pedersen, Hildur (Hille), f. Grinder 150, 172, 173, 175
 Pedersen, Karl Vilhelm, avlskarl 204, 207
 Pedersen, Marie, køkkenpige 97
 Pedersen, Mathea, Sandegård, Østerlars, elev 1891 61, 201
 Pedersen, Peder, landbrugslærer 149, 154, 156,
 170, 171, 172, 173, 175, 177
 Pedersen, Viggo, Bakkehuset, Åker 187, 199
 Pestalozzi, Johann Heinrich 34
 Petersen, Chr. Rønne, lærer 79, 90, 91
 Petersen, Findanus, folketingsmand 27
 Pommerchen Bauernhochschule 155
 Rasmussen, Johannes, lærer 142, 143
 Rasmussen, Jørgen, lærer, Ellorup 188
 Rasmussen, Kristian, gdr., Hoppegård, Østermarie 52, 54
 Rasmussen, Vilhelm, lærer 212, 213, 214, 215, 216
 Reinholdt, Georg, lærer, Pedersker 82, 97
 Rohde, Arne, sognepræst, Klemensker 207
 Roskilde Højskole 102, 149, 150, 168

Ry Højskole	150, 167	Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945	209
Ryslinge Højskole	59, 106, 150, 162, 173, 199, 211	Sygeplejeråd, Dansk	106
Rødding Højskole	40, 41, 150, 167, 266, 271	Særslev Højskole	13, 115, 117, 151
Rødkilde Højskole	102	Sønderjysk Forening	121, 122, 134, 176, 234, 235
Rønnov, Anna, lærerinde	185, 186, 191	Testrup Højskole	106, 191
Rønshoved Højskole	151, 191, 212	Thomsen, Boline	171, 172, 175
Schou, Anna, køkkenpige	171, 175	Thomsen, Thomas, forstander 1934-40	14, 151, 167-182, 184, 186, 191, 209
Schrøder, Ludvig, Askov	151, 271	Thorborg, Karsten, forstander 1988-	17
Senstius, Kai, musiklærer	13, 118, 120, 128, 129, 131, 133, 140, 142, 144, 145	Thorsager, Harald, sognepræst, Åkirkeby	194, 201, 207, 216
Senstius, Karen, f. Hansen	120, 128, 131, 140	Thorsen, Niels Peter, Gadebygård, Østermarie	52
Sinkbæk, Ane Marie, gymnastiklærerinde	171, 172, 174, 175	Thorsen, Thor, Rønne	148
Sjælsølund Efterskole	213	Thorsen, Thorvald, Virkelyst, Vestermarie	187, 199
Skaarup, Knud, lærer, cand. theol.	119, 124	Thorvaldsen, Bertel	84, 94, 106
Skaarup, Vilhelm, lærer	172	Thurah, Chr., cand. theol., København	11, 31
Skovgaard, Engeline, Arnagerbro, Nylars	61	Thygesen, Inga, lærerinde	213
Skovgaard, Hans, Arnagerbro, Nylars	60	Tolstrup, Laurs, Strangegård, Klemensker	127, 162, 177, 201
Skovgaard, Rudolf, Skovgård, Vestermarie	50, 53	Trandberg, Gottholdine	44, 45
Skovmand, Alfhild	87	Trandberg, Peter Christian	29, 30, 33, 34, 40-45, 89
Skovmand, Fridlev, lærer, Rønne	186, 191	Trier, Ernst, forstander, Vallekilde	33
Skovmand, Helene, sanglærerinde	193	Tryde, E. C., redaktør, Rønne	23
Skovmand, Helge, redaktør	87	Tårup, A. Kr. Kristiansen, lærer	106, 108
Skovmand, Ingefrid, elev 1899	95, 97	Ubberup Højskole	146, 150, 167
Skovmand, K. H., lærer, Østermarie	55	Vallekilde Højskole	106, 162, 168, 266, 272
Skovrup, Kristian, lærer	58, 59	Valsøe, frk., lærerinde	172
Skræppenborg, Peter Larsen	29	Vedel, E., amtmand, Rønne	40
Smidt, M. M., lærer, redaktør	40, 41, 52, 59, 271	Vejstrup Højskole	71
Snoghøj Gymnastikhøjskole	173, 213	Vestbirk Højskole	14, 15, 164, 168, 191, 211-212
Sode, Anton, Dyndegård, Nyker	135, 162, 177	Vibe, Hansine, køkkenpige	119
Sonne, Hans, Grubbegård, Pedersker	74	Vinding Højskole	62, 146, 149, 211
Sonne, O. E., landstingsmand, Nekse	47	Vivild Efterskole	213
Sorø Akademi	106	Voldby Højskole	116
St. Restrup Husmandsskole	172, 193, 211	Volquarts, Anna, lærerinde	62, 74
Stange, Anna, køkkenpige	85	Waagepetersen, Just, oberst	180
Steen, Adolf, skovrider, Almindingen	87	Wartenweiler, Frits, Schweiz	127, 138
Steenstrup, Mathias, statens tilsynsførende	50, 56, 57, 66	Westh, Ejler Hjorth, Båsegård, Rutsker	154
Stenbæk, Kr. R., redaktør, Rønne	80	Westh, Emilie, f. Jensen	130
Stephansen, Anders, forstander, Hindholm	50	Wichmann, J. L., sagfører, Nekse	184, 200, 201
Stevns Højskole	114, 181	Wolff, M. A. A., redaktør, Rønne	22, 26, 28
Stevns, Frida	134	Zahrtmann, Kr.	158
Svendsen, Karl, Pæregård, Østerlars	131	Aagaard, Alexander, avlskarl	151
Svendsen, Nikolaj Julius, Ll. Munkegård, Åker	61, 74, 81, 96-98, 101, 110, 112, 114, 116, 129, 135, 138, 162, 199, 201	Aagaard, Frode, forstander 1923-34	13, 15, 146-166, 170, 176, 177, 211, 221, 224, 227, 233
Svendsen, Thora, Østerlars	124, 251	Aagaard, Marie, f. Kristensen	146, 165
Syberg, Richard, lærer, Gerlev	16, 211		

Svend Aage Møller,
født 1936 i Knudsker,
1946 flyttede familien
til en mellemstor land-
ejendom i Klemensker,
almindelig folkeskole,
uddannet automekani-
ker, militærtjeneste
1955-57, højskoleop-
hold på Sproghøjskolen

på Kalø Landboskole 1959 og Den internatio-
nale Højskole i Helsingør 1960-61, lærerud-
dannelse på Den frie Lærerskole i Ollerup
1962-67, herunder gymnastik- og idrætsle-
deruddannelse på Gymnastikhøjskolen ved
Viborg og praktiktid på Uldum Højskole, fra
1967 lærer på Bornholms Højskole, 1973-74
orlov til årskursus på Danmarks Lærerhøj-
skole i København. Har hidtil offentliggjort
en række artikler i højskolens årsskrifter og i
de bornholmske dagblade samt nogle enkelte
andre steder.